

PAGINAE HISTORIAE 27/2
SBORNÍK NÁRODNÍHO ARCHIVU

PAGINAE HISTORIAE

SBORNÍK NÁRODNÍHO ARCHIVU
27/2

Československo-rakouské vztahy ve 20. století

Redaktor svazku: PhDr. Miroslav Šepták, Ph.D.

Recenzovali:

Mgr. Jan Dobeš, Ph.D.

PhDr. Václav Šmidrkal, Ph.D.

OBSAH

ÚVOD

- Úvodní slovo 9
Miroslav Šepták
- Přehled archivních fondů a historiografické produkce k československo-rakouským vztahům 11
Miroslav Šepták

STUDIE

- Poštovníctví na území německo-rakouských provincií v Československu 1918–1919 37
Lubor Kunc
- Stavovský stát v Rakousku ve 30. letech 20. století. Jeho recepce mezi katolickými intelektuály a politickými katolíky v Československu 93
Marek Šmíd
- Letecká doprava mezi Prahou a Vídní v meziválečném období a za protektorátu 106
Michal Plavec
- České školy ve Vídni pod hákovým křížem 131
Vlasta Valeš
- „Ostmark“ a protektorát jako destinace říšského cestovního ruchu 142
Ivan Jakubec
- Verbunden oder getrennt? Das wechselhafte österreichisch-slowakische Verhältnis im 20. Jahrhundert 172
David Schriffl
- Österreichisch-tschechische Kulturdiplomatie zwischen 1918 und 2018 aus der Perspektive des österreichischen Außenministeriums 184
Andrea Brait

ZPRÁVY

- Národní archiv v roce 2018 237
Eva Drašarová
- Zpráva o mezinárodní konferenci „Morava v době převratů a změn 1848–1918“, konané ve dnech 6. a 7. června 2018 v Kroměříži a vydaném sborníku konferenčních příspěvků 288
Richard Mahel

Oslavy Jaroslava Schallera na Konopišti a v Benešově v roce 2018 <i>Václav Bartůšek</i>	291
--	-----

LITERATURA

Nejstarší matrika olomoucké univerzity z let (1576) 1590–1651 <i>Václav Bartůšek</i>	299
Pavla Semerádová – Eliška Šedivá: Catalogus collectionis operum artis musicae de monasterii siloensis <i>Lukáš M. Vytlačil</i>	304
Oliver Solga: Ján Kupecký život a dielo <i>Václav Bartůšek</i>	307
Vojtěch Kessler: Paměť v kameni <i>Vojtěch Kroužil</i>	312
Podnětná analýza českých historických stereotypů a předsudků o Čechách <i>Jiří Křestan</i>	315
Československá identita poněkud jinak a – inspirativně <i>Jiří Křestan</i>	319
Závažná sonda do světa dětí a mládeže v českých zemích v letech 1948–1970 <i>Jiří Křestan</i>	324
Vedoucí představitelé Komunistické strany Československa v novém biografickém slovníku <i>Jan Krlín</i>	327
Kniha o zemských volbách v Rakousko v letech 1919–1932 <i>Miroslav Šepták</i>	334
Nové slovinské archivní publikace <i>Jan Krlín</i>	337

SEZNAM AUTORŮ	341
---------------	-----

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA	345
------------------	-----

ÚVOD

ÚVODNÍ SLOVO

Československo a Rakousko po několik dekád společně (avšak vedle sebe) procházely spleťtými cestami mezinárodní politiky. Jejich vztahy často nebyly přímočaře bezproblémové. Mnohdy se do nich vkrádala neschopnost, neochota naslouchat tomu druhému, pochopit jeho argumenty a nalézt jednotné či přinejmenším pro obě strany přijatelné stanovisko.

Právě výševedené peripetie vzájemných vztahů dvou středoevropských států jsou tématem předloženého čísla *Paginae historiae*. Původně jsem si v souvislosti s ním vytyčil dva základní cíle. První byla jeho finalizace k 100. výročí založení Československa a Rakouské republiky. Jenže, ne všechno jde v životě „nalajnovat“ a naplánovat. Někteří z renomovaných a velmi časově vytížených autorů nestihli i navzdory velkému úsilí stanovenou redakční uzávěrku. Bylo nutné učinit rozhodnutí, zda odevzdané a příslibené studie rozdělit do dvou čísel nebo je všechny přesunout na rok 2019. Naštěstí redakční rada *Paginae historiae* dala přednost druhé variantě. Ztráta „puncu jubilea“ a podstatné prodloužení termínu odevzdání studií kompenzovalo rozšíření původního okruhu přispěvatelů.

Druhý cíl spočíval ve splnění dvou zásadních kritérií. Studie by měly poukázat na dosud opomíjená rozmanitá témata nebo dokonce zaplnit pomyslná „bílá místa“ dosavadního historického bádání s využitím dokumentů uchovávaných ve veřejných archivech. Posouzení, zda se podařilo naplnit tento ambiciózní záměr, nechám na čtenářích.

V úvodní studii se podepsaný editor zamyslel nad nejdůležitějšími archivními fondy a dosavadní historiografickou produkcí k československo-rakouským vztahům. Ačkoliv historická věda přinesla zejména v posledních dekádách řadu pozoruhodných výsledků k tématu, veřejné archivy v České republice, Německu a Rakousku nabízejí nepřeborné množství dokumentů, jejichž nová interpretace patří mezi hlavní úkoly několika dalších generací badatelů.

Studie Lubora Kunce přináší zajímavý pohled na problematiku německých separatistických provincií v Československu v letech 1918–1919. Pojednává o dosud neprobádané minulosti poštovníctví na tomto území. Všímá si přitom nejenom peripetie poštovního provozu, poštovních známek, ale také upozorňuje na namátkovou cenzuru civilní korespondence československými úřady, která trvala až do přijetí příslušného zákona o listovním tajemství.

Marek Šmíd stručně přiblížil percepci pokusu o realizaci rakouského stavovského státu u vybraných představitelů českého katolicismu. Většina z nich spatřovala v „třetí cestě“ mezi demokracií a totalitarismem ohrožení pluralistických principů. Menší část pokládala rakouský experiment za inspirativní i pro česko-

slovenské prostředí.

O dosud v historiografii opomíjené problematice letecké dopravy mezi Prahou a Vídní během meziválečné doby a v průběhu existence Protektorátu Čechy a Morava pojednal Michal Plavec. Využil přitom relevantní rakouské a české nevydané prameny. Neopomněl zohlednit rovněž dobová periodika, například Aviatiku, Národní listy, Salzburger Volksblatt nebo Allgemeine Automobil Zeitung.

Využití rozmanitých kronik a zápisů z Archivu Školského spolku Komenského ve Vídni umožnilo Vlastě Valešové zpracovat „bílé místo“ v dějinách československých škol v metropoli na Dunaji. Autorka tím zdařile navázala na vlastní systematický výzkum české menšiny v Rakousku.

Odborník na hospodářské i sociální dějiny Ivan Jakubec zajímavým způsobem srovnal vývoj cestovního ruchu v Protektorátu Čechy a Morava a ve Východní marce. Cenné je především využití v historiografii dosud opomíjených dokumentů uložených v Rakouském Státním archivu, Archivu republiky a Hornorakouském Zemském archivu.

Esejistickým zamyšlením nad slovensko-rakouskými vztahy ve 20. století přispěl do monotematického čísla rakouský historik David Schriffl. Ve stručném článku podal několik důkazů o překvapivě četných kontaktech během studené války.

Poslední, rozsahem nejobsáhlejší studie, pochází z pera Andrey Braitové. Perspektivní historička nemohla využít dosavadní odbornou literaturu, a proto svá tvrzení opírá o bohatou dokumentaci rakouského rezortu zahraničí. Přinesla tak zajímavou sondu do kulturní diplomacie s ohledem na vztahy mezi Československem/Českou republikou a Rakouskem v období 1918–1938 a 1945–2018.

Závěrem bych chtěl poděkovat všem, kteří se podíleli na tvorbě a zdárném dokončení monotematického čísla. Zvláště bych chtěl ocenit skutečnost, že do něho přispěli, jak čeští, tak rakouští badatelé. Pohled z „obou stran břehu“ by tak mohl přispět k prohloubení poznání složitých a někdy více či méně radostných kapitol vzájemného soužití. Lze si jen přát, aby publikované příspěvky podnítily další náležitě pramenně podložené polemiky i diskuse a staly se námětem pro další (a velmi potřebná) kritická zamyšlení.

Miroslav Šepták

PŘEHLED ARCHIVNÍCH FONDŮ A HISTORIOGRAFICKÉ PRODUKCE K ČESKOSLOVENSKO- -RAKOUSKÝM VZTAHŮM¹

MIROSLAV ŠEPTÁK

Vztahy Československa a Rakouska vyvolávají oprávněnou pozornost společenských věd již po několik desetiletí. K podstatným rysům výzkumu patřilo dlouho výrazné dělítko mezi českými a německy hovořícími badateli, a to jak s ohledem na výběr témat, tak na využití archivních dokumentů. Od počátku devadesátých let minulého století dochází k překračování této užší perspektivy prostřednictvím širší reflexe vybraných problémů. Uvedenou skutečnost umožňují především možnost svobodného studia v českých a rakouských archivech a snadnější dostupnost odborné literatury i dobových periodik.

Cílem předloženého studie je podat základní přehled o archivních fondech a historiografické produkci k československo-rakouským vztahům. Nejprve budu věnovat pozornost nevydaným pramenům a edicím dokumentů, následně pojednám o zásadních příspěvcích historické vědy. V závěru bych chtěl upozornit na možné perspektivy dalšího bádání.

Archivní fondy v České republice

Nevydané prameny uchovávané ve veřejných archivech jsou již po několik staletí nedílnou součástí historikovy práce. Z hlediska výzkumu československo-rakouských vztahů patří mezi nejvíce badateli vytěžovanou institucí Archiv Ministerstva zahraničí v Praze. Fond Politické zprávy zpřístupňuje situační zprávy zasílané československými diplomaty ze zahraničí včetně Vídně. Dokumentace z rakouské metropole zahrnuje období 1918–1938 a 1945–1976.² Naproti tomu fond Zastupitelské úřady obsahuje materiály nejen vyslanectví ve Vídni, ale také konzulátů v Linci, Štýrském Hradci a Úřadovny ministerstva

1 Studium archivních fondů a odborné literatury ve Vídni mi bylo umožněno na základě reciproční dohody mezi Národním archivem v Praze a Rakouským Státním archivem ve Vídni. Dále bych chtěl poděkovat Markétě Maturové a Davidu Hubenému za připomínky k textu.

2 Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha, fond Politické zprávy 1918–1977.

sociální a zdravotní správy v Praze při Hlavním zaopatřovacím úřadě Ostmark ve Vídni.³

Druhý druh dokumentů tvoří šifrovaná telegrafická korespondence mezi ministerstvem a zastupitelským úřadem v rakouské metropoli, a naopak pokrývá období 1918–1938 a 1945–1989/1990.⁴

Třetím využívaným typem dokumentů jsou přepisy těsnopiseckých záznamů porad Kamila Krofty s vedoucími úředníky ministerstva. Záznamy z těchto rozhovorů jsou uchovávány v tzv. Kroftově archivu.⁵

Čtvrtý typ dokumentů tvoří torzovitě zachované materiály přímo z pera ministra zahraničí Československa Edvarda Beneše o rozhovorech se zahraničními diplomaty a novináři. Většina z nich pochází z Kroftova archivu, případně z kabinetu ministra. Dokumenty uchovávané pro svůj speciální obsah a pojednávající většinou o dílčích problémech lze nalézt ve fondech II. politické⁶, III. zpravodajské⁷, IV. národohospodářské⁸ a VI. právní sekce⁹. Korespondence adresovaná ministrovi, záznamy o jeho ústních i písemných projevech, úředních cestách, čestných členstvích, rozhovorech se členy diplomatického sboru a různé situační zprávy obsahuje fond Kabinet ministra.¹⁰

Pro výzkum vzájemných vztahů po roce 1945 mají největší význam dokumenty řazené ve fondu Teritoriální odbory. Obsahují široké spektrum materiálů k politickým, hospodářským a kulturním aspektům bilaterální relace.¹¹ Mezinárodně právní problematiku převážně s ohledem na vzájemná majetkoprávní vyjednávání s Rakouskem přibližují fondy právního odboru rezortu zahraničí.¹² Tyto dokumenty pak doplňují materiály z provenience Mezinárodního odboru¹³, Odboru pro mezinárodní organizace¹⁴ a Odboru pro mezinárodní ekonomické

3 Tamtéž, f. Zastupitelské úřady, Rakousko 1918–1944.

4 Tamtéž, f. Telegramy došlé a odeslané 1918–1940 (1945), dostupné online z: <http://badatelna.eu/fond/157735/inventar/>.

5 Tamtéž, f. Kroftův archiv 1918–1938.

6 Tamtéž, f. II. politická sekce 1918–1939 (1949).

7 Tamtéž, f. III. zpravodajská sekce 1918–1939.

8 Tamtéž, f. IV. národohospodářská sekce 1918–1939 (1949), 1945–1949.

9 Tamtéž, f. VI. právní sekce 1918–1945.

10 Tamtéž, f. Kabinet ministra 1918–1938.

11 Tamtéž, f. Teritoriální odbory – obvyčejné 1945–1968; tajné 1945–1989.

12 Tamtéž, f. Právní odbor – obvyčejné 1945–1969; tajné 1955–1969. Podobný charakter dokumentů lze nalézt rovněž ve fondu Mezispojenecká reparační komise 1945–1955.

13 Tamtéž, f. Mezinárodní odbor 1945–1955.

14 Tamtéž, f. Odbor pro mezinárodní organizace – tajné 1945–1955, obvyčejné 1955–1965, 1966–1970.

organizace¹⁵. Spíše jednotliviny k československo-rakouským vztahům obsahují fondy sekretariátů jednotlivých ministrů.¹⁶

Badateli méně využívané, o to však větší potenciál skrývajících, jsou fondy nacházející se v péči Národního archivu. Jedná se o archiválie vzešlé převážně z činnosti veřejnoprávních původců – ústředních státních orgánů a jejich podřízených organizací. Dokumenty od vzniku republiky do konce druhé světové války spravuje Oddělení fondů státní správy z let 1918–1945.¹⁷ K těmto sbírkám mohou badatele využít přehledně zpracované inventární pomůcky. O archiválie k dějinám po roce 1945 pečuje Oddělení fondů státní správy z let 1945–1992. V případě, že se jedná o nezpracované materiály, jejich studium je možné po předchozí domluvě se správcem příslušného fondu. Pro poznání hospodářských vztahů mají největší význam materiály z provenience Ministerstva zahraničního obchodu¹⁸, Ministerstva financí¹⁹, Úřadu předsednictva vlády²⁰, Státního úřadu plánovacího²¹ a Státní plánovací komise²².

Po roce 1948 zasahovala do vztahů s Rakouskem v pozici politického hegemona Komunistická strana Československa.²³ Z její provenience vzniklo hned

15 Tamtéž, f. Odbor mezinárodních ekonomických organizací 1966–1970.

16 Tamtéž, f. Generální sekretariát (A) 1945–1954, 1955–1970; Generální sekretariát – Žourek 1945–1948 (1952); Generální sekretariát – tajné 1955–1969.

17 Národní archiv, Praha, fondy: Prezidium ministerské rady 1918–1945, Ministerstvo vnitra I. – prezidium 1918–1940, Ministerstvo vnitra I. – stará registratura 1918–1944, Ministerstvo vnitra I. – nová registratura 1936–1959, Ministerstvo vnitra I. – dodatky 1918–1945, Generální velitel četnictva (1906) 1918–1942 (1945), Zemské četnické velitelství Praha (1836) 1850–1945 (1950), Ministerstvo financí I. ((1887) 1918–1945 (1949)), Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (1902) 1918–1942 (1952), Ministerstvo zemědělství (1910) 1918–1951, Ministerstvo spravedlnosti 1918–1953, Poradní sbor pro otázky hospodářské (1905) 1920–1938 (1939), Ústřední svaz československého průmyslu, Praha 1918–1950, Ústředna obchodních a živnostenských komor, Praha (1918) 1922–1948, Předsednictvo Ministerské rady – Londýn 1940–1945; Ministerstvo vnitra – Londýn (1913) 1940–1945 (1947), Londýnský archiv – sbírka dokumentů (1924) 1939–1945 (1952), Státní rada – Londýn 1939–1945, Archiv Huberta Ripky (1894) 1895–1958 (1961).

18 Tamtéž, f. Ministerstvo zahraničního obchodu 1945–1968; Federální ministerstvo zahraničního obchodu 1969–1992.

19 Tamtéž, f. Ministerstvo financí II. 1945–1968; Ministerstvo financí České socialistické republiky (1968) (1969–1981).

20 Tamtéž, f. Úřad předsednictva vlády 1945–1968 (1969); Úřad předsednictva vlády Československé socialistické republiky/Československé federativní republiky (1949) 1969–1992; Úřad předsednictva vlády – Generální sekretariát hospodářské rady 1945–1949.

21 Tamtéž, f. Státní úřad plánovací 1945–1949; Státní úřad plánovací II. 1949–1959.

22 Tamtéž, f. Státní plánovací komise (1945) 1959–1990.

23 Podle vlivného italského politologa Giovanni Sartoriho systém hegemonické strany patří mezi nesoutěživé stranické systémy, kde v systému jsou další strany povoleny, ale jedna z nich má mocenský monopol, ostatní strany jí nemohou vystřídat. Ve stranickém systému tak fakticky

několik fondů.²⁴ Zajímavé materiály obsahují rovněž fondy klíčových činovníků KSČ Klementa Gottwalda²⁵, Antonína Zápotockého²⁶, Antonína Novotného²⁷ a Gustáva Husáka²⁸. Studium dobového československého a zahraničního tisku umožňuje bohatá dokumentace fondu Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřižkový archiv spravovaná Oddělením fondů nestátní provenience a archivních sbírek.²⁹

Státní oblastní archiv v Praze uchovává dokumenty k obchodním bilaterálním vztahům, neboť Obchodní a živnostenská komora v Praze pravidelně spolupracovala se zahraničím včetně Rakouska.³⁰ Další materiály, především k politickým aspektům bilaterální relace, lze nalézt v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd ve fondech souvisejících s Edvardem Benešem. Dokumenty vzešlé z činnosti československého politika jsou rozděleny do několika sbírek. Fondy Edvard Beneš I.–III. obsahují koncepty rozhovorů s rakouskými diplomaty a politiky, jeho osobní dopisy s československými tituláři ve Vídni, poznámky a přípravné podklady, které doplňují dokumenty z Archivu Ministerstva zahraničních věcí z let 1918–1948. Příslušné kartony obsahují rovněž kopie vyslaneckých zpráv z fondu Politické zprávy.³¹ Fond Edvard Beneš IV. umožňuje nahlédnout do části osobní korespondence československého státníka s významnými představiteli rakouské politiky, například Karlem Rennerem nebo Otto Bauerem.³² Ostatní fondy například Tomáš G. Masaryk a Kamil Krofta obsahují k československo-rakouským vztahům spíše jen jednotlivé dokumenty.³³

nedochází k politické soutěži. K tomu srov. Sartori, Giovanni: *Strany a stranické systémy: Schéma pro analýzu*. Brno 2005, s. 235–236.

24 Tamtéž, f. Komunistická strana Československa – Ústřední výbor (1945–1989); Mezinárodní oddělení ÚV KSČ 1945–1962; KSČ – sjezdy 1921–1989; KSČ Celostátní konference 1952–1960.

25 Tamtéž, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – Klement Gottwald.

26 Tamtéž, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – Antonín Zápotocký.

27 Tamtéž, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – Antonín Novotný.

28 Tamtéž, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – Gustáv Husák.

29 Tamtéž, f. Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv (1916) 1918–1987.

30 Státní oblastní archiv, Praha, f. Obchodní a živnostenská komora Praha – věcná tematika; Krajský soud – obchodní frakce.

31 Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, Praha, f. Edvard Beneš I. (1918–1938); II. (1939–1945); III. (1945–1948).

32 Tamtéž, f. Edvard Beneš IV. (1884–1948).

33 Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, Praha, fond Edvard Beneš I., Tomáš Garrigue Masaryk, Kamil Krofta.

Stejnopisy vybraných zpráv určených pro hlavu státu pocházející z provenience československého Ministerstva zahraničních věcí uchovává Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Praze.³⁴

Podrobnějšímu poznání hospodářských vztahů přispívá studium příslušných fondů uložených v Archivu České národní banky.³⁵

Opomenuty by neměly zůstat ani dochované pozůstalosti československých titulářů ve Vídni v meziválečném období uložené s výjimkou Kamila Krofty v Archivu Národního muzea.³⁶

K vojenským aspektům vzájemných vztahů existují torzovitě dochovaná dokumentace vojenského zpravodajství³⁷ (v péči Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického ústavu) i materiály československého vojenského ataše ve Vídni uložené ve Vojenském ústředním archivu.³⁸

Archiv bezpečnostních složek uchovává materiály československých bezpečnostních orgánů. Zajímavé informace by mohly přinést dokumenty z provenience Státní tajné bezpečnosti, která po roce 1945 sledovala činnost rakouských diplomatů a politiků na území Československa.³⁹

Archivní fondy v zahraničí

Z materiálů uložených v zahraničí poskytuje nejvíce informací k československo-rakouským vztahům Rakouský Státní archiv, Archiv republiky (Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik). Zprávy rakouského vyslanectví v Praze jsou uloženy ve fondu Gesandtschafts- und Konsulatsarchive.⁴⁰ Jejich kopie a také instrukce rakouského ministerstva zahraničí, zápisy z důležitých jednání, telegramy došlé a odeslané lze nalézt ve fondu Neues Politisches Archiv.⁴¹ Dosud málo badatelů využité jsou zápisy z Obchodně-politické ministerské komise (Handelpolitisches Ministerkomitee).⁴²

34 Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha, fond Kancelář prezidenta republiky 1919–1947, 1948–1962, 1965–1969, protokol T (tajné) (1921–1944) (1953), 1945–1963.

35 Archiv České Národní banky, Praha, f. Protokoly bankovní rady Národní banky Československé; Živnostenská banka.

36 Archiv Národního muzea, Praha, f. Robert Flieder, Hugo Vavrečka, Zdeněk Fierlinger.

37 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický ústav, Praha.

38 Vojenský ústřední archiv, Praha, f. Vojenská kancelář prezidenta republiky 1919–1939.

39 Archiv bezpečnostních složek, Praha.

40 Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Wien, Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten, f. Gesandtschafts- und Konsulatsarchive 1918–1938.

41 Tamtéž, *Auswärtige Angelegenheiten, 1. Republik, f. Neues Politisches Archiv.*

42 Enderle-Burcel, Getrude – Neubauer-Czettl, Alexandra: *Staat im Umbruch – Forschungslücken*

Vztahy s Československem byly součástí agendy rakouské vlády. Příslušné zápisy z jednání exekutivy uspořádané chronologicky lze nalézt ve fondu Ministerratsprotokolle.⁴³

Rovněž materiály k vzájemným vztahům po roce 1945 uchovává Archiv republiky. Dokumentace ministerstev zahraničí, hospodářství a kultury je členěna podle provenienčního principu, přičemž nejvíce byla dosud badateli využívána agenda II. sekce (politické) rezortu zahraničí.⁴⁴

O materiály k československo-rakouským vztahům pečuje také Politický archiv Zahraničního úřadu v Berlíně (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts).⁴⁵ Nejvíce dokumentů obsahují fondy Politische Abteilung II., Geheime Akten a Gesandtschaft Prag, méně dokumentace pak fondy Büro des Reichsministers a Büro des Staatssekretärs. Fondy jsou řazeny obdobně jako v Rakousku, a to buď podle geografického kritéria (Politische Abteilung II.), z hlediska struktury německého Zahraničního úřadu (Büro des Reichsministers, Büro des Staatssekretärs) nebo s ohledem na speciální povahu dokumentů (Geheime Akten).

Velmi torzovitě dochovanou dokumentaci k hospodářským aspektům bilaterální relace během meziválečného období zpřístupňuje Spolkový archiv (Bundesarchiv) v Berlíně.⁴⁶

Edice dokumentů

Třebaže ediční činnost je v obou státech na značně vyspělé úrovni, ke vztahové problematice dosud neexistuje žádná antologie dokumentů. Materiály k peripetiím bilaterální relace lze nalézt v edicích diplomatických dokumentů. Rakouská ediční řada vyšla pod názvem „Aussenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938“ zahrnuje celkem dvanáct svazků včetně dokumentace vzešlé od rakouského vyslance v Praze Ferdinanda Marka uložené

zur Geschichte Österreichs der Jahre 1933 bis 1938, in: Das Dollfuß/Schuschnigg Regime 1933–1938. Vermessung eines Forschungsfeldes, ed. Florian Wenninger – Lucile Dreidemy. Wien – Köln – Weimar 2013, s. 416.

43 Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, f. Ministerratsangelegenheiten 1918–1990, Ministerrat 1. Republik, 1918–1938; 2. Republik; Zápisy ze zasedání ministerské rady jsou vydávány prostřednictvím komentované edice již od roku 1980. Dosud vyšlo celkem 23 svazků pro meziválečnou dobu a 15 svazků pro období po roce 1945.

44 Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten, f. Sektion II-Pol/Liasse Tschechoslowakei; Sektion III-Wpol (Wirtschaftspolitische Sektion)/Liasse Tschechoslowakei; Sektion V.-Kultur/Liasse Tschechoslowakei.

45 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, fondy: Politische Abteilung II., Büro des Reichsministers, Büro des Staatssekretärs, Gesandtschaft Prag, Geheime Akten.

46 Bundesarchiv, Berlin, fond: R 901.

v Archivu republiky ve fondech Gesandtschafts- und Konsulatsarchive a Neues Politisches Archiv.⁴⁷

Česká ediční řada, na rozdíl od rakouské, zůstává i přes značné úsilí editorů torzovitá. Dosud vyšlé svazky pokrývají období vzniku Československa, etablování republiky v postversailleském systému (1918–1921) a události související s krizí koncepce kolektivní bezpečnosti ústící v podepsání Mnichovské dohody (1936–1938). Materiálově vychází především z dokumentace uložené v Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Praze.⁴⁸ K prohloubení poznání vzájemné relace v prvním čtvrtletí roku 1922 přispívá vydání deníku československého vyslance ve Vídni Kamila Krofty.⁴⁹

Historiografická produkce

Meziválečné období (1918–1939)

Počáteční dílčí odborné studie k československo-rakouským vztahům zaměřené na meziválečné období pocházejí již z padesátých let minulého století od zahraničních autorů.⁵⁰ V Československu souvisí první analýzy bilaterální relace s určitým společenským uvolněním počátkem šedesátých let. Autoři museli čelit překážkám, které dnešní generace společenských vědců může považovat za nepředstavitelné, například omezená možnost studia archivních dokumentů domácí provenience, faktická nedostupnost zahraniční odborné literatury a zahraničních nevydaných pramenů.

Dalším markantním rysem těchto zamyšlení byla selekce „klíčových událostí z toku minulosti“, tedy snaha přiblížit „zásadní“ momenty vzájemných vztahů. Mezi ně patřily například stanovení společných hranic⁵¹, peripetie pokusu o restauraci Habsburků, uzavření československo-rakouské smlouvy (1921)⁵², vzájem-

47 Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938, ed. Arnold Suppan – Klaus Koch – Walter Rauscher a kol., 12 Bände, Wien – (München) 1993, 1994, 1996, 1998, 2002, 2004, 2006, 2009, 2014, 2016.

48 Dokumenty československé zahraniční politiky, 10 svazků. ed. Jindřich Dejmek a kol., Praha 1994, 2000–2001, 2003–2005, 2007–2008, 2011.

49 Krofta, Kamil: Diplomatický deník 1919–1922. K vydání z autorova rukopisu připravil a úvodní studii, poznámkami a přílohami opatřil Jindřich Dejmek. Praha 2009, s. 236–268.

50 Leddin-Kühnelt, Erik von: Beneš und die österreichische Frage. Der europäische Osten 2, 1955, s. 699–705; Gasiorowski, Zygmunt J: Czechoslovakia and the Austrian Question 1918–1928. Südostforschungen 16, 1957, s. 87–122.

51 Šípek, Zdeněk: Spory Československa s Rakouskem o vedení státních hranic na Moravě v letech 1918–1923. Mikulov 1968.

52 Olivová, Věra: Československá zahraniční politika a pokusy o restauraci Habsburků v roce 1921. Československý časopis historický 7, 1959, s. 675–698; Táž: K historii československo-rakouské smlouvy z roku 1921. Československý časopis historický 9, 1961, č. 2, s. 198–219.

né kontroverze kolem projektu německo-rakouské celní unie⁵³, nebo analýza bilaterální relace v kontextu postavení Československa v evropské politice.⁵⁴

Studie slovenského historika Dušana Kováče, v českém prostředí poněkud opomíjená, se věnuje vztahové problematice od konce první světové války do uzavření tzv. ženevských protokolů (1922).⁵⁵ Jeden z nejvýraznějších českých historiků Robert Kvaček publikoval článek o událostech předcházejících anšlusu alpské republiky (1938).⁵⁶

Uvedené studie vycházejí z nevydaných pramenů uložených v Archivu Ministerstva zahraničních věcí. Rakouská stanoviska jsou rekonstruována výhradně na základě československých záznamů. Svým pojetím odpovídají klasickému zpracování politických dějin; výklad je podřízen lineárnímu toku času ve snaze rekonstruovat události tak, jak se skutečně odehrály.

Zásadní zlom (nejenom) pro výzkum vzájemných vztahů přinesly celospolečenské změny v Československu po listopadu 1989. Největší pozornost vyvolaly vzájemné hospodářské a obchodní vztahy, kde se úspěšně uplatnil společný přístup rakouských a českých historiků.⁵⁷ Jejich analýzy ukázaly, že československá finanční pomoc Rakousku pramenila především z obav před ohrožením rakouské nezávislosti realizací připojením k Německu (anšlus). Nemenší roli hrála pragmatická snaha zachovat alespoň korektní vztahy k jednomu z nejvýznamnějších

53 Houštecký, Miloslav: Plán rakousko-německé celní unie v roce 1931 a postoj Československa. *Československý časopis historický* 4, 1956, č. 1, s. 27–51.

54 Gajanová, Alena: *ČSR a středoevropská politika velmocí*. Praha 1967.

55 Kováč, Dušan: *Československá zahraniční politika a otázka Rakúska v letech 1918–1922*, *Slovanské štúdie* 23, 1982, s. 17–41.

56 Kvaček, Robert: *Boj o Rakousko v letech 1933–1938 a československá zahraniční politika*. *Sborník historický* 12, 1964, s. 241–287. Článek se v upravené podobě opakuje v: Týž: *Nad Evropou zataženo. Československo a Evropa 1933–1937*. Praha, 1966; Týž: *Československo a anšlus Rakouska*. In: *Studie z obecných dějin. Sborník k 70. narozeninám prof. dr. J. Charváta*. Praha 1975, s. 209–222.

57 Novotný, Jiří – Šouša, Jiří: *K účasti československých bank na půjčkách Rakouské republiky v meziválečném období*. *Slezský sborník* 91, 1993, s. 24–29; *Československo a střední Evropa v meziválečném období. Die Tschechoslowakei und Mitteleuropa in der Zwischenkriegszeit*, ed. Jaroslav Pátek. *Acta Universitatis Carolinae-Philosophica et Historica* 1994, 3, *Studia Historica* XL. Praha, 1996; *Die wirtschaftliche Neuordnung in Mitteleuropa in der Zwischenkriegszeit*, ed. Alice Teichová – Herbert Matis. Wien – Köln – Weimar 1996; Jakubec, Ivan: *Železnice a labská přeprava ve střední Evropě 1918–1938. Dopravněpolitické vztahy Československa, Německa a Rakouska v meziválečném období*, Praha 1997; Kolize, řevnivost, pragmatismus. *Československo-rakouské hospodářské vztahy 1918–1938*, ed. Drahomír Jančík – Jiří Šouša. *Acta Universitatis Carolinae-Philosophica et Historica* 1997, 1, *Studia Historica* XLV. Praha 1999; Sládek, Zdeněk: *Od pout mírové smlouvy k poutům protekcionismu. Hospodářské vztahy mezi Rakouskem a Malou dohodou ve 20. letech 20. století*. *Slovanské historické studie* 25, 1999, s. 125–150.

obchodních partnerů. Role vnitřního uspořádání přitom měla pouze limitovaný vliv. Ve třicátých letech akceptovalo Československo přechod Rakouska od parlamentní demokracie k autoritativnímu režimu.

Společný česko-rakouský přístup se uplatnil rovněž ve třech kolektivních monografiích pojednávacích o regionálních a meziregionálních kontaktech.⁵⁸

Bilaterální diplomatické vztahy neunikly většímu zájmu, přes hlasy zpochybňující význam dějin mezinárodních vztahů při aplikaci tradičního pojetí výzkumu minulosti, hned několika českým badatelům. Jana Malínská s jistými disproporcemi přinesla s využitím odborné literatury přehled hlavních problémů vzájemných vztahů.⁵⁹ Jindřich Dejmek zužitkoval spolehlivou znalost dokumentů uložených v péči Archivu Ministerstva zahraničních věcí v několika dílčích odborných studiích. Pojednal v nich o období dvacátých let⁶⁰ a událostech souvisejících s německo-rakouskou celní unií⁶¹. Důležitý příspěvek odborníka na 20. století představuje stručná studie, která dodnes jako jediná poskytuje základní přehled o bilaterálních politických vztazích po celou dobu existence Československa.⁶² O zásadních momentech se rovněž zmínil ve své dvoudílné biografii o Edvardu Benešovi.⁶³

Perspektivní historik a publicista Ondřej Houska zkoumal československo-rakouské vztahy ve dvacátých letech v kontextu soupeření Československa a Itálie

58 Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich. Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Referate des Symposiums „Verbindendes und Trennendes an der Grenze III“ vom 24. bis 27. Oktober 1992 in Zwettl, ed. Thomas Winkelbauer. Horn, Waidhofen an der Thaya 1993; Kulturen an der Grenze. Waldviertel – Weinviertel – Südböhmen – Südmähren, ed. Andrea Komlosy – Václav Bůžek – František Svátek. Wien 1995; Tschechen und Österreicher. Gemeinsame Geschichte, gemeinsame Zukunft, ed. Tomáš Knoz. Wien – Brno 2006.

59 Malínská Jana: Československo-rakouské vztahy v meziválečném období. In: X. letní škola historie (Sborník textů a přednášek). Praha 1998, s. 49–57.

60 Dejmek, Jindřich: Politické vztahy mezi Československem a Rakouskem po smlouvě lánské (1922–1925). Ke Kroftově vyslanecké misi. Moderní dějiny 1, 1993, s. 121–165; Týž: K československo-rakouským politickým vztahům ve dvacátých letech. (Pohled z české strany). In: Češi a Slováci ve střední Evropě ve 20. století, Sborník Vojenské akademie v Brně. Řada C (společenskovědní), mimořádné číslo, ed. Stanislav Vodička, Vladimír Goněc. Brno 1993, s. 115–121.

61 Týž: Československo-rakouské politické vztahy v období jednání o německo-rakouské celní unii (1930–1931). Moderní dějiny 2, 1994, s. 233–261.

62 Týž: Hledání soužití ve střední Evropě: mezistátní vztahy Československa a Rakouska, in: Týž: Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918–1992). Vybrané kapitoly z dějin československé politiky. Praha 2002, s. 171–196.

63 Týž: Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část první. Revolucionář a diplomat (1884–1935). Praha 2006; Týž: Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část druhá. Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948). Praha 2008.

o vliv ve střední Evropě. Dochází přitom k závěru, že rakouská politická elita měla daleko blíže k italským návrhům a projektům v Podunají. A to i navzdory trvale přítomnému vzájemnému rozporu v otázce Jižního Tyrolska. Cennou skutečností Houskových analýz zůstává zohlednění v české historiografii dosud neprávem opomenutých materiálů italské provenience.⁶⁴

Srovnání československých a rakouských archivních dokumentů diplomatické povahy provedl ve svých studiích Miroslav Šepták. Věnoval v nich pozornost neúspěšnému pokusu o sblížení obou států počátkem roku 1936 vyvolanému změnou mezinárodní konstelace a jmenováním Milana Hodži ministrem zahraničí.⁶⁵ Analyzoval zákulisí jmenování československých vyslanců ve Vídni v letech 1932–1938.⁶⁶ Přiblížil obraz Edvarda Beneše v rakouských archivních dokumentech⁶⁷ a naznačil peripetie vzájemných vztahů od konce druhé světové války do uzavření Státní smlouvy (1955)⁶⁸.

Miroslav Kunštát publikoval stručný nástin zásadních problémů československo-rakouských vztahů od rozpadu habsburského soustátí (1918) do uzavření Státní smlouvy (1955).⁶⁹

Bilaterálním politickým vztahům mezi Československem a Rakouskem od rozpadu habsburské monarchie po německo-rakouskou celní unii věnoval nejnověji pozornost Ota Konrád. Podrobněji se zamyslel především nad složitou kapito-

64 Houska, Ondřej: Edvard Beneš a plán zavedení preferenčních cel mezi Československem a Rakouskem v roce 1925. *Moderní dějiny* 12, 2004, s. 125–152; Týž: Československo, Itálie a projekty k upevnění nezávislosti Rakouska v roce 1925. *Český časopis historický* 104, 2006, č. 2, s. 304–331; Týž: Praha proti Římu, Československo-italské vztahy 1922–1929. Praha 2011.

65 Šepták, Miroslav: Neúspěšné sblížení ve střední Evropě. Československo-rakouské vztahy v roce 1936 (leden–duben). In: *České, slovenské a československé dějiny VI. Politické, hospodářské, kulturní a sociální dějiny, dějiny a historiografie*, ed. Sylva Sklenářová a kol. Ústí nad Orlicí 2011, s. 11–20.

66 Týž: Otázka personálního obsazení československého vyslanectví ve Vídni v letech 1932–1938. *Moderní dějiny* 20, 2012, č. 1, s. 203–219.

67 Týž: Das Bild von Edvard Beneš und seiner Politik im Licht der österreichischen diplomatischen Quellen der 1930er Jahre. In: *Edvard Beneš: Vorbild und Feindbild. Politische, mediale und historiographische Deutungen*, ed. René Küpper – Ota Konrád. Göttingen 2013, s. 43–58.

68 Týž: Od konce války po Státní smlouvu. Nástin československo-rakouských politických vztahů v letech 1945–1955. In: *Krise, válka a nový začátek. Československo a Rakousko v období 1933–1948*, ed. Miroslav Kunštát – Jaroslav Šebek – Hildegard Schmoller. Praha 2017, s. 213–230; německá verze: *Die Zweite Republik: Vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis zum Staatsvertrag. Ein Abriss der tschechoslowakisch-österreichischen politischen Beziehungen 1945–1955*. In: *Krise, Krieg und Neuanfang. Österreich und die Tschechoslowakei in den Jahren 1933–1948*, ed. Miroslav Kunštát – Jaroslav Šebek – Hildegard Schmoller. Münster 2017, s. 219–239.

69 Kunštát, Miroslav: *Österreich und seine Nachbarn: Die Tschechoslowakei*. In: *Von Saint-Germain zum Belvedere. Österreich und Europa 1919–1955*, ed. Klaus Koch – Walter Rauscher – Arnold Suppan – Elisabeth Vyslonzil. Wien 2007, s. 221–237.

lou utváření vzájemné relace (1918–1922), přičemž zohlednil jak československé, tak rakouské nevydané prameny.⁷⁰

Výzkum vzájemných vztahů obohatilo sporadické využití komparativní metody aplikované na problematiku vnitřního vývoje⁷¹ a na politický systém⁷². Obě studie ukazují zásadní rozdíly v politické kultuře a percepci demokratických hodnot u představitelů české a rakouské politické elity.

V oblasti výzkumu kulturních vztahů se prosadilo prozatím jejich široké pojetí ve smyslu „obrazu“ Rakouska a Rakušanů v české společnosti.⁷³ Eva Broklová věnovala pozornost vztahu k Rakousku a k Rakušanům v projevech československého prezidenta Tomáše G. Masaryka a na stránkách agrárního Venkova – ústředního periodika nejsilnějšího československého politického subjektu.⁷⁴ Blanka Soukupová nastínila reflexi Rakouska v Lidových novinách a Přítomnosti. Obě periodika vytvářela obraz neněmeckého Rakouska, jehož samostatná existence patřila podle nich mezi základní předpoklady zachování míru v Evropě.⁷⁵

Ivan Klimeš a Gernot Heiss se zaměřili na vzájemnou spolupráci v oblasti filmu ve třicátých letech, která se i přes občasné zásahy cenzury a obtíže v platebním styku vyvíjela pozitivně. Pro rakouskou filmovou produkci závislou z drtivé části na vývozu zaujímal Československo významnou pozici, když bylo po Německu druhou nejvýznamnější exportní zemí. Značný význam měl československý trh pro rakouskou produkci od emigrantů a „neářijců“, jež nemohla být ze zřejmých důvodů určena pro Německo.⁷⁶

70 Konrád, Ota: *Nevyvážené vztahy. Československo a Rakousko 1918–1933*. Praha 2012.

71 Dejmek, Jindřich: Československo a státy střední Evropy; náčrt, komparace některých předpokladů a rysů jejich politického vývoje. *Moderní dějiny* 8, 2000, s. 127–151.

72 Broklová, Eva: Srovnání politických systémů Československa, Německa a Rakouska v období 1918–1933/34. *Moderní dějiny* 2, 1994, s. 73–83.

73 Konrád, Ota: „...alle unsere Rechnungen sind beglichen“. Das Österreich-Bild in den ersten Jahren der Tschechoslowakischen Republik. In: *Schlaglichter auf die Geschichte der Böhmisches Länder vom 16. bis 20. Jahrhundert. Ausgewählte Ergebnisse zu den tschechisch-österreichischen Historikertagen 2006 und 2008*, ed. David Schriffl – Niklas Perzi. Waidhofen an der Thaya – Wien – Münster 2011, s. 207–216.

74 Broklová, Eva: Historický obraz Němce, Rakouska a Německa v politických kruzích české společnosti první Československé republiky. In: *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, ed. Jan Křen – Eva Broklová. Praha 1999, s. 137–142.

75 Soukupová, Blanka: Rakousko-Uhersko, Rakousko, Němci a Německo v Peroutkově Přítomnosti I. (do příchodu nacistů k moci v Německu roku 1933). In: *Československá demokracie a etnické stereotypy. Lidé města. Revue pro etnologii, antropologii a etologii, komunikace* 1, 1999, s. 67–103. *Táž, Český sebevědomý sen a evropská realita. Reflexe Německa, Rakouska, a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*. Praha 2001, s. 79–93.

76 Heiss, Gernot – Klimeš, Ivan: *Obrazy času. Český a rakouský film 30. let. Bild der Zeit. Tschechischer und österreichischer Film der 30er Jahre*. Praha 2003, s. 345–355, 376–383, 440–452, 475–483.

Někdejší profesor vídeňské univerzity Arnold Suppan prokázal spolehlivou znalost československých a rakouských archivních dokumentů. Jeho vydaná habilitační práce sice primárně pojednává o vztazích mezi Rakouskem a Jugoslávií v meziválečném období, přesto obsahuje rovněž pasáže věnované problematice československo-rakouské relace.⁷⁷ Následně A. Suppan publikoval několik obecnějších interpretačních studií k soužití Čechů a Rakušanů.⁷⁸ Pozornost věnoval rovněž diplomatickým vztahům mezi Prahou a Vídní v období 1918–1938.⁷⁹ Badatelské úsilí rakouský historik zúročil v obsáhlé monografii o peripetiích vývoje střední a jihovýchodní Evropy. Zde opět neopomenul zmínit zásadní momenty československo-rakouské relace v průběhu 20. století s důrazem na meziválečnou a válečnou dobu.⁸⁰

Další rakouský historik Hanns Haas analyzoval utváření vzájemných vztahů bezprostředně po skončení první světové války⁸¹ a postavení Československa a Rakouska v kontextu úsilí o prosazení kolektivní bezpečnosti na evropském kontinentě⁸².

Nejrozsáhlejším zpracováním politických vztahů mezi Československem a Rakouskem meziválečného období zůstává diskutabilní monografie Matthiase Franka Lilla. Otazníky vyvolává především opomenutí československých nevydávaných pramenů a odborné literatury.⁸³

77 Suppan, Arnold: *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien – München 1996.

78 Týž: *Die außenpolitischen Beziehungen zwischen Prag und Wien 1918–1938*. *Prague Papers on History of International Relations* 3, 1999, s. 213–286; Týž: *Die Außenpolitik der ersten Tschechoslowakischen Republik aus Wiener Sicht*. In: Edvard Beneš die tschechoslowakische Außenpolitik 1918–1948, ed. Arnold Suppan, – Elisabeth Vyslonzil. Wien – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Frankfurt am Main, 2002, s. 15–82.

79 Týž: *Missgünstige Nachbarn. Geschichte und Perspektiven der nachbarschaftlichen Beziehungen zwischen Tschechen und Österreich*. Wien 2005; Týž: *Österreicher, Tschechen und Sudetendeutsche als Konfliktgemeinschaft im 20. Jahrhundert*. In: *Magister noster*. Sborník statí věnovaný in memoriam prof. PhDr. Janu Havránkovi, CSc., ed. Michal Svatoš – Luboš Velek – Alice Velková. Praha 2005, s. 593–613.

80 Týž: *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien 2014.

81 Haas, Hanns: *Konflikt při uplatňování nároků na právo sebeurčení: od habsburského státu k Československu. Němci v českých zemích v letech 1918 až 1919*. In: *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*, ed. Hans Mommsen – Dušan Kováč – Jiří Malíř – Marková, Michaela. Brno 2000, s. 113–178.

82 Týž: *Österreich und die Tschechoslowakei im System der kollektiven Sicherheit 1918 bis 1938*. In: *Krise, Krieg und Neuanfang. Österreich und die Tschechoslowakei in den Jahren 1933–1948*, ed. Miroslav Kunštát – Jaroslav Šebek – Hildegard Schmoller. Münster 2017, s. 23–44; česká verze: Týž: *Rakousko a Československo v systému kolektivní bezpečnosti*. In: *Krise, válka a nový začátek. Československo a Rakousko v období 1933–1948*, ed. Miroslav Kunštát – Jaroslav Šebek – Hildegard Schmoller. Praha 2017, s. 27–50.

83 Lill, Frank Matthias: *Die Tschechoslowakei in der österreichischen Außenpolitik 1918–1938*.

Rakouský exil v Československu, období druhé světové války

Pozornost historiků vyvolalo rovněž působení rakouské levicově orientované emigrace v Československu po roce 1934. Vzhledem k jejich rozmanitým aktivitám a přítomnosti vedoucích sociálně demokratických představitelů, například Otto Bauera nebo Julia Deutsche, by si však zasloužila daleko hlubší reflexi. Průlomovou studií o rakouské levicové emigraci v Československu přinesl Helmut Konrad. Rakouský historik využil především dokumenty rakouské provenience uložené ve Spolku pro dějiny dělnického hnutí (Verein für die Geschichte der Arbeiterbewegung).⁸⁴ Na Konradovo badatelské úsilí navázal článkem o sociálně demokratické emigraci po roce 1934 Herbert Steiner⁸⁵ a Herbert Exenberger/Stepan Roth⁸⁶. František Spurný si povšiml snah moravského a slezského proletariátu pomoci rakouským emigrantům v Československu.⁸⁷

Christoph Höslinger publikoval studii o působení rakouských exulantů v Československu. Autor vychází výhradně z rakouských nevydaných pramenů diplomatické povahy uložených v Rakouském Státním archivu, Archivu republiky. Problematiku rakouského exilu tak redukuje pouze do roviny analýzy jednoho z důvodů nedorozumění mezi Prahou a Vídní.⁸⁸

David Kraft usiloval ve své monografii o zasazení aktivit rakouské emigrace v Československu do širšího kontextu činnosti rakouských exulantů v letech

Politische und wirtschaftliche Beziehungen. München 2006, Quellen und Studien zur Geschichte und Kultur der Sudetendeutschen, Bd. 2.

84 Konrad, Helmut: Die österreichische Emigration in der ČSR von 1934 bis 1938. In: Österreich im Exil 1934 bis 1945. Protokoll des internationalen Symposiums zur Erforschung des österreichischen Exils 1934 bis 1945, ed. Helene Meimann – Heinz Lunzer. Wien 1977, s. 15–26.

85 Steiner, Herbert: Die österreichische sozialdemokratische Emigration 1934. In: Februar 1934. Ursachen, Fakten, Folgen. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr.-Karl-Renner-Instituts abgehalten vom 13. bis 15. Februar 1984 in Wien, ed. Helge Zoitl – Erich Fröschl. Wien 1984, s. 533–547.

86 Exenberger, Herbert – Roth, Stephan: Die österreichische Sozialdemokratie im tschechoslowakischen Exil. Das „Auslandsbüro österreichischer Sozialdemokraten“ in Brünn 1934 bis 1938. In: Österreich. Tschechien geteilt – getrennt – vereint, ed. Stefan Karner, Michal Stehlík; unter Mitarbeit Armin Laussegger, Philipp Lesiak. Schallaburg 2009, s. 82–87.

87 Spurný, František: Die internationale Hilfe des mährischen und schlesischen Proletariats für die österreichischen Emigranten nach 12. Februar 1934. In: Februar 1934. Ursachen, Fakten, Folgen. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr.-Karl-Renner-Instituts abgehalten vom 13. bis 15. Februar 1984 in Wien, ed. Helge Zoitl – Erich Fröschl. Wien 1984, s. 489–498.

88 Höslinger, Christoph: Die „Brünner Emigration“ als diplomatischer Konfliktstoff zwischen Wien und Prag. In: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Referate des Symposiums „Verbindendes und Trennendes an der Grenze III“ vom 24. bis 27. Oktober 1992 in Zwettl, ed. Thomas Winkelbauer. Horn, Waidhofen an der Thaya 1993, s. 413–428.

1934–1945. Provedl přitom solidní heuristiku v českých a rakouských archivech, přesto původní odvážný záměr naplnil jen zčásti.⁸⁹

Vojtěch Blodig pojednal o reakci československých politických stran na působení rakouské a německé emigrace v Československu.⁹⁰ Tematicky na něho navázala slovenská historička Zuzana Poláčková. Všímla si diskuze českých, slovenských a německých politiků v dolní komoře československého parlamentu. V debatách v rámci zahraničního výboru se jednoznačně ukázala politická profilace jednotlivých řečníků. Především pravicoví politici vnímali emigranty jako zdroj potencionálních politických a sociálních konfliktů.⁹¹

Jindřich Dejmek analyzoval postoj československé exilové diplomacie ke snahám Habsburků o obnovení podunajské monarchie v období druhé světové války. Všímá si faktickou prohru koncepce pretendenta trůnu Otty Habsburského v pomyslném duelu s československým exilem i odmítnutí obnovení monarchistických pořádků ze strany rakouské politické elity v roce 1945.⁹²

Období 1945–1968

Nejlépe „zmapovanou“ kapitolou vzájemných vztahů mezi Československem a Rakouskem po skončení druhé světové války je kontroverzní téma transferu německého obyvatelstva z Československa. Zájem vyvolaný především v nedávné minulosti velmi intenzivní diskusí kolem tzv. Benešových dekretů přinesl řadu často protichůdných interpretací této bolestné kapitoly česko-rakouského soužití. Po studiích analyzujících související události z „globálního“ pohledu následovaly práce s cílem postihnout regionální aspekty odsunu.⁹³ Rakouský historik Niklas

89 Kraft, David: Politická emigrace – sociální demokracie. In: Exil v Praze a Československu. Exile in Prague and Czechoslovakia 1918–1938. Praha 2005, s. 120–127; Týž: Exil z Rakouska a vztahy k Československu 1934–1945. Praha 2009.

90 Blodig, Vojtěch: Die tschechoslowakischen politischen Parteien und die Unterstützung der deutschen und österreichischen Emigration in den 30er Jahren. In: München 1938. Das Ende des alten Europas, ed. Peter Glotz a kol. Essen 1990, s. 251–291.

91 Poliačková, Zuzana: Reakcia politických strán v Československu na príchod ľavicovej emigrácie z Rakúska. Kontexty, diskusia, dosledky. In: Slovensko a Československo v XX. storočí. Vybrané kapitoly z dejín vnútornej i zahraničnej politiky. K 70. narodeninám PhDr. Dagmar Čiernej-Lantayovej, DrSc., ed. Pavol Petruš a kol. Bratislava 2010, s. 81–96.

92 Dejmek, Jindřich: Snahy Habsburků o vzkrášení podunajské monarchie v letech druhé světové války a československá diplomacie. In: Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátému narozeninám prof. Jaroslava Pánka, ed. Jiří Mikulec – Miloslav Polívka. Praha 2007, s. 829–838.

93 Např. Markel, Martin: Vysídlení Němců z jižní Moravy 1945–1947. Brno 2002; Havlík, Bohumil: Perzekuce a odsun Němců na jihozápadní Moravě v letech 1945–1946. Vlastivědní sborník Vysočiny, oddíl věd společenských 12, 2002, s. 145–170; Kovařík, David: Vysídlení Němců z okresu Jindřichův Hradec 1945–1948. Jihočeský sborník historický 74, 2005, s. 219–234; Týž: Němci na Jindřichohradecku po roce 1945. In: Německy mluvící obyvatelstvo v Československu

Perzi k tomu vedle svědectví německých pamětníků využil, na rozdíl od německy psané vysídlenecké literatury, české archivní dokumenty.⁹⁴ Poté cenným způsobem pojednal alespoň v základných rysech o situaci vysídlelců po nuceném odchodu z Československa.⁹⁵

Studii věnované přehledu historického bádání o česko-rakouské hranici a možných perspektivách výzkumu publikovala nejnověji Kateřina Papežová.⁹⁶ Životními osudy Čechů a Rakušanů v Jižních Čechách a oblasti Waldviertel v Dolním Rakousku v letech 1945–1989 se zabývala kolektivní monografie *Tak blízci a přece tak vzdálení*.⁹⁷

Nejobsáhlejší monografii o politických vztazích Československa a Rakouska v letech 1945–1968 představuje práce Paula Ullmanna. Rakouský diplomat přistupoval k tématu z pohledu tradičního zkoumání politických dějin, tedy k „mapování“ jednotlivých klíčových událostí prostřednictvím vyslaneckých zpráv z Prahy a Vídně. Na samotný vědecký text navazuje výběr celkem 27 dokumentů a tabulek vztahující se k analyzované problematice.⁹⁸

Člen Rakouské Akademie věd, David Schriffl, věnoval pozornost vzájemným vztahům z perspektivy Slovenska. Nejprve publikoval několik dílčích studií⁹⁹, aby

po roce 1945: Stav bádání – Prameny – Metody – Perspektivy, ed. Adrian von Arburg – Tomáš Dvořák – David Kovařík a kol. Brno 2010, s. 152–171.

94 Perzi, Niklas: *Die Beneš – Dekrete. Eine europäische Tragödie*. Sankt Pölten – Wien – Linz 2003.

95 Týž: *Langsam ist besser geworden. Vertriebene erzählen vom Wegmüssen, Ankommen und Dableiben*/Pomalů začalo být zase dobře. Vyhnanci vypráví o nuceném odchodu, příchodu a životě v nové domovině. Katalog k výstavě. Sankt Pölten 2013.

96 Papežová, Kateřina: Od pádu železné opony k obnovení hraničních kontrol. Soudobý historiografický výzkum česko-rakouské hranice a jeho perspektivy, *Střed / Centre* 9, 2017, č. 1, s. 91–116.

97 So nah, so fern. Menschen im Waldviertel und in Südböhmen 1945–1989, ed. Jiří Dvořák, Hanns Haas, Niklas Perzi a kol. Weitra 2012, česky *Tak blízci, a přece tak vzdálení: lidé v jižních Čechách a ve Waldviertelu 1945–1989*, Jindřichův Hradec 2012.

98 Ullmann, Paul: *Eine schwierige Nachbarschaft. Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968*. Wien 2006.

99 Schriffl, David: *Austrian-Slovak Relations from 1945 to 1968. Cooperative Neighbours or impassable Border?* In: *East European Identities in the 19th and 20th Century*, ed. Arnold Suppan – Richard Lein. Wien – Berlin 2009, s. 75–90; Týž: *Austria and Czechoslovakia, under specific consideration of Austrian relations to Slovakia, 1945–1989*. In: *Peaceful Coexistence or Iron Curtain? Austria, Neutrality and Eastern Europe in the Cold War and Détente, 1955–1989*, ed. Arnold Suppan – Wolfgang Mueller. Wien, s. 337–362; Týž: *Der „Prager Frühling“ 1968 und die österreichisch-slowakischen Beziehungen*. In: *7. Österreichischer Zeitgeschichtetag 2008. 1968 – Vorgeschichten – Folgen. Bestandsaufnahme der österreichischen Zeitgeschichte*, ed. Ingrid Böhler a kol. Innsbruck – Wien – Bozen 2010, s. 187–193; Týž: *Am Eisernen Vorhang: Das Burgenland und die slowakische Grenze 1945–1968*. In: *Das Burgenland als internationale Grenzregion im 20. und 21. Jahrhundert*, ed. Maximilian Graf – Alexander Lass – Karlo Ruzicic-Kessler. Wien 2012, s. 99–133.

poté pojednal o období 1945–1968 souborně v monografii *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft*. Neomezil se pouze na rozbor diplomatických vztahů. Pozornost věnoval rovněž vzájemné hospodářské spolupráci, kulturním stykům, otázkám dopravy i společných hranic a proměnám vnímání „toho druhého“. Autor přitom podal hned několik důkazů o překvapivě četnosti vzájemných kontaktů, a to i navzdory odlišné blokové příslušnosti Československa a Rakouska v období studené války.¹⁰⁰

Klaus Fiesinger přiblížil na základě rakouských nevydaných pramenů přehledným způsobem znovuoobnovení diplomatických vztahů mezi Československem a Rakouskem po skončení druhé světové války. Oboustrannou snahu uspořádat bilaterální poměr na kvalitativně jiné daleko přátelštější bázi přerušil v únoru 1948 komunistický převrat v Československu.¹⁰¹

Disertační práce Martina Davida obhájená v roce 2002 na vídeňské univerzitě si klade za cíl přiblížit klíčové problémy vzájemných vztahů od konce války (1945) do uzavření smlouvy o majetkoprávním vyrovnání (1974). Největší přínos nepublikovaného rukopisu spočívá ve využití metod orální historie na základě rozhovorů s několika rakouskými politiky včetně někdejšího vyslance v Praze a pozdějšího prezidenta Rudolfa Kirchschlägera nebo bývalého ministra zahraničí Luja Tončiče Sorinja. Za zjevný nedostatek naopak pokládám nedůslednou reflexi nevydaných pramenů československé a rakouské provenience.¹⁰²

Pro výzkum vzájemné hospodářské relace mají stále zásadní význam čtyři studie uveřejněné v mimořádném čísle periodika Rakouského Státního archivu věnované vztahům Rakouska se zeměmi, kde bylo aplikováno plánované hospodářství.

V první Eduard Kubů pojednal o hospodářské spolupráci od konce druhé světové války do uzavření Státní smlouvy (1945–1955). Nejprve věnoval pozornost rychlému obnovení obchodních kontaktů během prvních mírových měsíců.

100 Týž: *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968*. Wien 2012.

101 Fiesinger, Klaus: *Ballhausplatz-Diplomatie 1945–1949. Reetablierung der Nachbarschaftsbeziehungen und Reorganisation des Auswärtigen Dienstes als Formen außenpolitischer Reemanzipation Österreichs*. Wien 1993, s. 237–299.

102 David, Martin: *Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974 unter Berücksichtigung aktueller Themen*. Phil. Dissertation. Wien 2002. Autor některé části disertace publikoval formou studií. Týž: *Auswirkungen des Einmarsches der Warschauer-Pakt- Truppen auf das Verhältnis ČSSR – Österreich*. In: *Reflexionen über das Jahr 1968. Vorträge des 5. Aussiger Koloquiums, Ústí nad Labem/Aussig 22.–24. 4. 1998*. Ústí nad Labem, 1999 s. 71–84. Týž: *Die Donauraumpolitik der Bundesregierung Klaus im Spiegel der tschechoslowakischen Gesandtschaftsberichte. Demokratie und Geschichte. Jahrbuch des Karl von Vogelsang-Instituts zur Erforschung der Geschichte der christlichen Demokratie in Österreich 6, 2002*, s. 85–118.

Následně analyzoval zpočátku pozvolnou, nicméně v pozdějším období zásadní reorientaci československé hospodářské strategie po únoru 1948. Užší spolupráce se sovětským blokem způsobila značný propad vzájemné obchodní bilance, přesto však Rakousko zaujímal v žebříčku partnerů kapitalistických zemí přední místo v československém zahraničním obchodě.¹⁰³

Ve druhé studii slovenští historici Ludovít Hallon a Miroslav Londák nastínilí perspektivy výzkumu slovensko-rakouských hospodářských vztahů v letech 1945–1989. Za zásadní považují zohlednění nevydaných pramenů uložených v Archívu Národnej banky Slovenska v Bratislavě.¹⁰⁴

Ve třetím článku podává Alexandra Neubauerová-Czettlová ucelený přehled uzavřených obchodních smluv mezi Československem a Rakouskem v období 1945–1990.¹⁰⁵ Ve čtvrté studii zpracoval někdejší dlouholetý pracovník Národního archivu Bohumír Brom přehledným způsobem výčet nejdůležitějších archivních fondů pro studium politických a hospodářských aspektů vzájemných vztahů v období 1945–1989.¹⁰⁶

Období 1968–1992

Pražskému jaru a následné normalizaci v Československu z hlediska vztahů s Rakouskem je věnována obsáhlá kolektivní monografie. Vedle odborných studií přináší cenné vzpomínky vybraných rakouských politiků a diplomatů.¹⁰⁷ Lukáš Valeš obohatil poznatky o vývoji vzájemné relace v roce 1968 prostřed-

103 Kubů, Eduard: Restoration and Regularisation of Economic Cooperation under the Circumstances of Accelerating Cold War. In: „Zarte Bande“. Österreich und die europäischen planwirtschaftlichen Länder. „Delicate Relationships“. Austria und Europe's Planned Economies. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 2006, Sonderband 9, ed. Getrude Enderle-Burcel – Dieter Stiefel – Alice Teichová. Innsbruck – Wien – Bozen 2006, s. 197–223.

104 Hallon, Ludovít – Londák, Miroslav: Source and Possibilities of Research on Slovak-Austrian Economic Relations after the Second World War. In: Tamtéž, s. 291–302.

105 Neugebauer-Czettl, Alexandra: Österreichs Beziehungen zu Ungarn, Polen, der Tschechoslowakei und Jugoslawien im Spiegel der Staatsurkunden. In: Tamtéž, s. 268–272.

106 Brom, Bohumír: Der Zugang zu Quellen über tschechoslowakisch-österreichische Wirtschaftsbeziehungen zwischen 1945 und 1989 in tschechischen Archiven. In: Tamtéž, s. 303–310.

107 Pleiner, Horst – Speckner Hubert: Das österreichische Bundesheer und die ČSSR-Krise. In: Prager Frühling: das internationale Krisenjahr 1968, ed. Stefan Karner – Natalja Tomilina – Alexander Tachubarjan a kol. Köln – Wien – Weimar 2008, s. 1007–1024; Stern, Silke: Die tschechoslowakische Emigration: Österreich als Erstaufnahme und Asylland. In: Tamtéž, s. 1025–1042; Mugrauer, Manfred: Der „Prager Frühling“ und die Parteikrise der KPÖ. In: Tamtéž, s. 1043–1062; Bacher, Dieter – Knoll, Harald: Österreich als Drehscheibe ausländischer Geheimdienste? In: Tamtéž, s. 1063–1088. V stejné monografii jsou k dispozici rovněž vzpomínky vybraných rakouských politiků a diplomatů.

nictvím aplikace metod orální historie.¹⁰⁸ Jindřich Dejmek editoval záznam rozhovoru mezi ministry zahraničí Jiřím Hájkem a Kurtem Waldheimem v červnu 1968.¹⁰⁹

Německý historik Alexander Jehn pojednal o vztazích Rakouska a Československa v kontextu úsilí spolkového kancléře Bruna Kreiského o zlepšení vztahů se sousedními státy. Značnou nevýhodu Jehnovy monografie představuje opomenutí bohaté archivní dokumentace a pouze selektivní výběr dobových periodik.¹¹⁰

O něco více pozornosti vyvolaly hlavní aspekty komplikovaných jednání o majetkoprávním vyrovnání. Dosavadní studie vychází z několika archivních materiálů československé provenience. Nepřeberné množství rakouských archivních dokumentů zůstalo nezohledněno.¹¹¹

Průlomovou studií o hospodářských vztazích Rakouska a Československa v éře spolkového kancléře Bruna Kreiského s důrazem na období 1975/76–1983 napsal Maxmilian Graf. Perspektivní historik využil poprvé v historiografii cenné deníkové záznamy rakouského ministra hospodářství Josefa Staribachera a další nevydané prameny uložené v Nadaci Bruna Kreiského (Stiftung Bruno Kreisky) ve Vídni. Jejich zohlednění mu umožnilo prezentovat zajímavý vhled do zkoumané problematiky. M. Graf cenným způsobem analyzoval příčiny rostoucí československé aktivní bilance vzájemného obchodu.¹¹²

Proměny bilaterálních vztahů v posledních letech existence komunistického režimu v Československu nastínil Miroslav Kunštát. Na základě znalosti nevydaných pramenů uložených v Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Praze a ve Spolkovém archivu v Berlíně si všímá ochoty československé strany diskutovat

108 Valeš, Lukáš: Česko-rakouské souvislosti Pražského jara. Tschechisch-österreichische Zusammenhänge des Prager Frühlings. Praha 2008.

109 Dejmek, Jindřich: Málo známý list ze „západní“ politiky Pražského jara. Schůzka ministrů zahraničí Jiřího Hájka a Kurta Waldheima v Bratislavě dne 21. června 1968. *Moderní dějiny* 26, 2018, č. 1, s. 253–275.

110 Jehn, Alexander: Nachbarschaftspolitik im Donauraum. Die besonderen Beziehungen Österreichs zur Tschechoslowakei, zu Ungarn, zu Jugoslawien in der Ära Kreisky. Würzburg 1996, s. 373–480.

111 Němeček, Jan: Zum Problem der tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen. Vermögensrechtlicher Ausgleich zwischen der Tschechoslowakei und Österreich nach dem 2. Weltkrieg. *Historica* 10, 2003, s. 229–254; Ullmann, P.: Nachbarschaft, s. 203–208, 223–234; Dobeš, Adam: Dlouhá cesta k majetkovému vyrovnání mezi Rakouskem a Československem. In: Kreiského éra v Rakousku a období normalizace v ČSSR, ed. Michal Stehlík – Gerald M. Sprengnagel. Praha 2013, s. 43–56.

112 Graf, Maxmilian: Die Wirtschaftsbeziehungen in der Ära-Kreisky: Entwicklung und Probleme des österreichischen Osthandels mit der ČSSR 1970–1983. *Prague Papers on the History of International Relations* 20, 2016, Nr. 2, s. 98–120.

s Rakušany po dlouhou dobu tabuizovaných tématech, například lidských a občanských právech.¹¹³

Česká menšina v Rakousku

Mezi významné kapitoly vzájemných vztahů patří rovněž problematika české menšiny v Rakousku. Dosavadní bádání zaměřilo svoji pozornost především na Čechy žijící ve Vídni. Průlomovou monografií napsal Karl Brousek.¹¹⁴ Fundamentálními příspěvky v této oblasti zůstávají badatelské počiny Vlasty Valešové. Česká historička žijící ve Vídni nejprve uspořádala katalog (do něhož také přispěla dílčí studii) k výstavě mapující peripetie existence Čechů v rakouské metropoli během 20. století.¹¹⁵ Následně v samostatné monografii přiblížila různé aspekty jejich života včetně spolkové činnosti a tisku od poloviny 19. století až do počátku 21. století.¹¹⁶ Využila přitom nejenom podstatnou dokumentaci nevydaných pramenů české a rakouské provenience, ale také dobová periodika.¹¹⁷ Znalosti o životě vídeňských Čechů prohloubila tematicky pestrá kolektivní monografie uspořádaná Reginou Wonischovou.¹¹⁸

Možné perspektivy bádání

V první polovině roku 2019 vyšla péčí Stálé konference českých a rakouských historiků ke společnému kulturnímu dědictví dlouho očekávaná monografie *Nachbarn. Ein österreichisch-tschechisches Geschichtsbuch*.¹¹⁹ Následovat

113 Kunštát, Miroslav: Die Tschechoslowakei und Österreich vor dem Umbruch 1989/90. In: Grenzöffnung 1989. Innen- und Außenperspektiven und die Folgen für Österreich, ed. Andrea Brait – Michael Gehler. Wien – Köln – Weimar 2014, s. 367–384.

114 Brousek, Karl: Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert. Wien 1980.

115 Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien in 20. Jahrhundert. Praha, Clam-Gallasův palác 20. prosince 2001–31. března 2002, ed. Vlasta Valeš. Praha 2002.

116 Valeš, Vlasta: Vídeňští Češi včera a dnes. Úvod do dějin a současnosti české národnostní skupiny ve Vídni. Die Wiener Tschechen einst und jetzt. Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien. Praha 2004.

117 Opomenout nelze ani autorčin příspěvek k problematice československých migrantů v Rakousku po roce 1968. Táž: Die tschechoslowakischen Flüchtlinge 1968–1989. In: Asyl und wider Willen. Flüchtlinge in Österreich in europäischen Kontext seit 1914, ed. Gernot Heiss – Oliver Rathkolb. Wien 1995, s. 172–181.

118 Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation, ed. Regina Wonisch. Wien 2010.

119 Perzi, Niklas – Schmoller, Hildegard – Konrád Ota – Šmidrkal, Václav (ed.): *Nachbarn. Ein österreichisch-tschechisches Geschichtsbuch*. Weitra 2019. Monografií jsem z časových důvodů nestihl kriticky posoudit.

bude česká verze prvního souborného a heuristicky náležitě podloženého pohledu na peripetie česko(slovensko)-rakouských vztahů od středověku po rok 2004. Kniha si klade za cíl přispět „k vzájemnému poznání a porozumění prostřednictvím reflexe dějin českých a rakouských zemí a jejich společností v 19. a 20. století“.¹²⁰ Zde publikované studie zcela jistě podnítlí tolik potřebnou diskusi o československo-rakouské relaci a stanou se impulsem pro další bádání.

Z perspektivy československo-rakouských vztahů absentují studie přibližující roli tisku a tiskové propagandy ve vzájemných vztazích. Zajímavé by bylo nalézt odpověď na otázku, do jaké míry se nejvyšší představitelé Československa a Rakouska snažili „usměrnit“ tisk pro vysvětlení a zdůvodnění svých názorů a stanovisek. Při posuzování způsobu psaní tištěných periodik by mohlo nová zjištění přinést aplikace kvantitativní obsahové analýzy, která představuje jeden z prvků směřovaného diskurzu mediálních studií. Tento postup umožňuje určit, jaká stanoviska zastávala jednotlivá periodika ke konkrétním událostem a zda k nim zaujala kladný, neutrální nebo záporný postoj.¹²¹

Pro meziválečnou dobu a léta 1945–1948 by mohla být přínosná komparace politické kultury obou států a jejich stranických systémů při aplikaci teorií Gabriela Almonda a Sidneyho Verby, Giovannioho Sartoriho nebo Mauricea Duvergera.¹²²

Větší pozornost by si zasloužila analýza styků českého a rakouského exilu v západní a východní Evropě na základě zohlednění dokumentů uložených v péči vídeňského Dokumentačního archivu rakouského odporu (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, DÖW) a českých veřejných archivů.

Spolupráce mezi Komunistickou stranou Československa a Komunistickou stranou Rakouska (KPÖ), jedna z důležitých kapitol výzkumu mezinárodního

120 Společná česko-rakouská kniha o dějinách, dostupné z: <http://www.mua.cas.cz/cs/spolecna-cesko-rakouska-kniha-o-dejinach-754> [7. 6. 2019].

121 Podstata kvantitativní obsahové analýzy spočívá v kvantifikaci mediálního obsahu i tematické agendy vybraného deníku prostřednictvím vhodně zvolených kódovacích kategorií (například Rakousko – pozitivní; Rakousko – negativní; Rakousko – indiferentní apod.). K tomu srov. Riffe, Daniel – Freitag, Alan: *A Content Analysis of Content Analyses. Twenty-Five Years of Journalism Quarterly*. *Journalism & Mass Communication Quarterly* 74 1997, No. 3, s. 515–524; Neuendorf, Kimberly A: *The Content Analysis. Guidebook*. Thousand Oaks 2002; Krippendorff, Klaus: *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. Thousand Oaks – London – New Delhi 2013, 3th edition; Riffe, Daniel – Lacy, Stephen – Fico, Frederick. *Analyzing media messages: using quantitative content analysis in research*. New York 2014, 4th edition.

122 K politické kultuře srov. např. Almond, Gabriel – Verba, Sidney: *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton 1963; Skovajsa, Marek: *Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*. Praha 2006. K relevantní klasifikaci stranických systémů srov. Sartori, G.: *Strany*, s. 126–128, 290–291.

komunistického hnutí, nabízí velký badatelský potenciál.¹²³ Otázkou zůstává, zda československý pokus o tzv. socialismus s lidskou tváří inspiroval rakouské reformní komunisty, kteří dlouhodobě marně hledali úspěšný recept na opuštění politické periferie. Jakou roli hrála marxisticko-leninská ideologie při vzájemných stycích a zda existovaly společné pokusy alespoň částečně zmírnit závislost na Sovětském svazu? Kromě setkání stranických elit do vztahové problematiky patří rovněž rozvinuté styky mezi krajskými, resp. okresními či městskými organizacemi KSČ a KPÖ nebo reciproční výměny sportovních, kulturních a hudebních souborů.

Mezi další pomyslná „bílá místa“ v historiografii patří vzájemné kontakty odborových hnutí, spolupráce v kultuře nejen ve smyslu institucionální kooperace, ale také s ohledem na reciproční kulturní transfery. Opomenuto by nemělo být ani srovnání českých a rakouských „míst paměti“ ve vztahu ke klíčovým okamžikům 20. století (například druhá světová válka a rezistence vůči nacistickému režimu, osvobození Rudou armádou či rok 1968) či spolupráce (konkurence) v letecké dopravě.

Třebaže výzkum československo-rakouských vztahů především v posledních třech dekádách přinesl několik zásadních a pozoruhodných příspěvků, toto téma zůstává stále badatelsky perspektivní. Veřejné archivy v České republice, v Rakousku a v Německu nabízí nepřehledné množství materiálů, jejichž „vytěžení“ či nová interpretace zůstane úkolem badatelů po několik dalších dekád.

123 Ke stykům KSČ a KPÖ srov. Konrad, Helmut: *Widerstand an Donau und Moldau. KPÖ und KSČ zur Zeit des Hitler-Stalin Paktes*. Wien 1978; Hallama, Peter: *Verbindende Ideologie. Zu den Beziehungen zwischen KPÖ und KSČ nach 1945*. *Zeitgeschichte* 36, 2009, Nr. 2, s. 106–128.

Eine Übersicht der Archivbestände und der historiographischen Produktion zu den tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen

Die Studie bringt eine grundlegende Übersicht der Archivbestände und der historiographischen Produktion zu den tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen. Das meiste Material zu diesem Thema bietet in der Tschechischen Republik das Archiv des Ministeriums für auswärtige Angelegenheiten. Die Bestände des Nationalarchivs in Prag werden zwar von den Forschern weniger genutzt, bergen jedoch ein um so größeres Potential. Es handelt sich um die überwiegend aus der Tätigkeit öffentlich-rechtlicher Urheber hervorgegangenen Archivalien – der staatlichen Zentralorgane und ihrer untergeordneten Institutionen. Unter den außerhalb Tschechiens aufbewahrten Materialien bieten zu den tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen das Archiv der Republik im Österreichischen Staatsarchiv und das Politische Archiv des Außenamtes in Berlin die meisten Informationen. Hier sind die Bestände nach geographischen Kriterien, vom Gesichtspunkt der Struktur des Außenministeriums oder mit Hinblick auf den speziellen Charakter der Dokumente gegliedert.

Die Beziehungen der Tschechoslowakei und Österreichs erwecken schon seit einigen Jahrzehnten zurecht die Aufmerksamkeit der historischen Forschung. Zu den Grundzügen der Forschung gehört die lange deutliche Trennlinie zwischen den deutsch- und tschechischsprachigen Forschern, und zwar sowohl im Hinblick auf die Themenwahl, als auch auf die Nutzung der Archivadokumente. Diese engere Perspektive wurde erst in den neunziger Jahren des letzten Jahrhunderts durch die Möglichkeit eines freien Forschens in den tschechischen Archiven überwunden. Der am besten erforschte Zeitabschnitt sind die Jahre 1918–1938, wo neben Beiträgen zu der politischen und wirtschaftlichen Geschichte auch schon einige Studien zu den Kulturbeziehungen im Sinn einer breiteren Auffassung des „Bildes“ von Österreich und den Österreichern in der tschechischen Gesellschaft auftauchten.

Am Schluss der Studie wird auch eine mögliche Perspektive für die weitere Forschung skizziert. In der bisherigen Forschung vermissen wir eine umfassende und heuristisch ausreichend begründete Betrachtung der Peripetien der tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen im 20. Jahrhundert. Ferner fehlt eine Analyse der annähernden Rolle von Presse und medialer Propaganda, eine Komparation der politischen Kultur beider Staaten und ihrer Parteiensysteme, der gegenseitigen Kontakte der Gewerkschaftsbewegungen und der kulturellen Zusammenarbeit u.Ä. Dazu bieten die öffentlichen Archive in der Tschechischen Republik, in Österreich und in Deutschland eine überwältigende Materialmenge, deren „Ausbeutung“ oder Neuinterpretation für die nächsten Jahrzehnte eine Forschungsaufgabe bleiben wird.

An overview of archives and historiography relating to Czechoslovak-Austrian relations

The paper brings a basic overview on archives and historiography to Czechoslovak-Austrian relations. Most documents pertaining to the topic in the Czech Republic are housed in the Archives of the Foreign Ministry. Less frequented, yet with no less potential are the materials housed in the National Archives in Prague. These are usually documents coming from activities of public authorities – central offices and their subordinate organisations. The foreign documents pertaining to the Czechoslovak-Austrian relations are mostly housed in the Austrian State Archives, Archives of the Republic in Vienna and Political Archives of the Foreign Office in Berlin. The documents are classified following the geographical criterion or according to their specific nature.

The relations between Austria and Czechoslovakia have been focused on in the historiographical research for several decades. Among the most important features of the research, there have been for long a distinctive dividing line between Czech and German speaking researchers both in regard to their topic choice and to the use of archival sources. This perspective has been overcome only in 1990s with the possibility of free research in Czech archives. The years 1918–1938 are one of the very well analysed period where, apart from contributions to political and economic history, several studies on cultural relations in broad sense such as the “image” of Austrians and Austria in Czech society have been published.

At the end of the paper, a possible perspective of further research is given. The current state lacks a complex and heuristically based view on the complicated development of Czechoslovak-Austrian relations during the 20th century. An analysis detailing the role of the press and press propaganda is also missed as well as the comparison of the political culture in both states and their political party systems, mutual relations between trade unions and cooperation in culture. Public archives in the Czech Republic, Austria and Germany offer a great variety of archival sources; their exploitation or new interpretations remain a task for generations of researchers to come.

STUDIE

POŠTOVNICTVÍ NA ÚZEMÍ NĚMECKO-RAKOUSKÝCH PROVINCIÍ V ČESKOSLOVENSKU 1918–1919

LUBOR KUNC

Historie německo-rakouských provincií na území ČSR

Rakousko-Uhersko vstoupilo do první světové války roku 1914 jako nejbližší spojenec Německa. V prvních letech konfliktu dosáhli oba spojenci řadu vojenských úspěchů,¹ které jejich ekonomikám umožnily překonávat ekonomické obtíže. Situace se ale s pokračujícími válečnými léty měnila v neprospěch Ústředních mocností, zejména když se na stranu států Dohody přidala Itálie (1915) a USA (1917). Proto se nový rakouský císař Karel I. snažil již od svého nástupu na trůn v roce 1916 provádět ve vnitřní policii státu hospodářské a politické reformy a navenek navázat kontakt s hlavy dohodových zemí, aby Rakousko-Uhersko vystoupilo z války co nejdříve a zachovalo si své územní zisky. Tato mezinárodní politika nebyla ale kvůli odporu Německa příliš úspěšná, císař se proto soustředil na vnitrostátní politiku.² Jako reakci na tzv. Wilsonovu nótu vydanou dne 8. 1. 1918, která mimo jiné požadovala autonomii pro všechny národy Rakousko-Uherska,³ se císaři Karlovi I. podařilo prosadit tento nový přístup do praktické rakouské politiky. Dne 16. 10. 1918 vydal císař výnos modifikující dosud platnou rakouskou ústavu, na jehož základě získaly všechny národy Rakouska právo na autonomii v rámci rakouského státu.⁴ V Předlitavsku mělo dojít na základě císařského manifestu ke změnám vnitřních hranic tak, aby byly původní historické hranice nahrazeny hranicemi vytyčenými dle národnostního složení obyvatelstva a celé Předlitavsko se mělo stát spolkovým státem jednotlivých národů. Parlamentární Říšská

-
- 1 Např. dobytí části Francie, Belgie, Haliče, Srbska, Černé hory, Albánie a Rumunska v období 1915–1916.
 - 2 V jejím rámci se snažil vést i dialog s opozičními stranami; v jeho rámci amnestoval v červenci 1917 přední české politiky A. Rašína a K. Kramáře, kteří byli za předchozího císaře odsouzeni k trestu smrti.
 - 3 Tento požadavek byl zakotven do bodu č. 10 Wilsonovy nóty; její české znění je dostupné na adrese https://cs.wikipedia.org/wiki/%C4%8Ctrn%C3%A1ct_bod%C5%AF_prezidenta_Wilsona [1. 7. 2019].
 - 4 Jeho znění najdete např. na http://www.svedomi.cz/dokdoby/181016_manifest_karla.htm [1. 7. 2019].

rada (*Reichsrat*) měla nadále spravovat jen celostátní otázky, řízení jednotlivých národních útvarů měly zajišťovat tzv. Národní rady (*Nationalrat*), jejichž členy by byli poslanci Říšské rady zastupující příslušné teritorium.

Dne 21. 10. 1918 byl ve Vídni vytvořen národní útvar Německé Rakousko (*Deutsch-Österreich*) a zároveň vzniklo Prozatímní národní shromáždění (*Provisorische Nationalversammlung der deutschen Abgeordneten*) zastávající úlohu regionálního parlamentního orgánu Německého Rakouska.⁵ Útvar Německé Rakousko se skládal z následujících správních obvodů: Horní Rakousko, Dolní Rakousko, Německé Čechy, Sudetenland, Štýrsko, Salcbursko, Korutany, Německé Tyrolsko a Vorlabersko a mimo historických hranic Rakouska zahrnoval i území v Čechách, na Moravě, v Itálii a ve Slovinsku. Dne 30. října 1918 zvolilo Provisorium národní shromáždění tzv. Státní radu (*Staatsrat*) v čele s Karlem Rennerem, která převzala funkci regionální vlády Německého Rakouska a setrvala ve svém úřadě až do 15. 3. 1919.

Politický vývoj byl následně umocněn přijetím Wilsonovy nóty vládou Rakousko-Uherska (27. 10. 1918), vyhlášením nezávislosti Československa dne 28. 10. 1918, deklarací nezávislosti Slovinska, Chorvatska a Bosny Hercegoviny (vše dne 29. 10. 1918) a proklamací nezávislosti Uherska, Slovenska a Slezska dne 30. 10. 1918. Na vzniklou situaci zareagovali německy hovořící politici v Čechách a na Moravě, z nichž někteří se sami aktivně účastnili politických jednání ve Vídni ve funkcích poslanců Říšské rady.⁶ Na konci října a začátku listopadu proto docházelo k vyhlášení německých provincií, které se obratem připojovaly ke státnímu útvaru Německé Rakousko.

Tabulka 1: Německo-rakouské provincie v Čechách a na Moravě

Německá provincie	Datum vyhlášení	Představitelé	Hlavní město	Datum čs. obsazení hlavního města
Německé Čechy <i>Deutschböhmen</i>	29. 10. 1918	Raphael Pacher Rudolf Lodgman von Auen	Liberec	12. 12. 1918
Sudetenland	30. 10. 1918	Robert Freissler	Opava	18. 12. 1918

⁵ Jeho složení odpovídalo výsledkům parlamentních voleb z roku 1911

⁶ Např. Oskar Teufel, který později stál v čele útvaru Německá jižní Morava (*Deutschsüdmähren*).

Šumavská župa <i>Böhmerwaldgau</i>	3. 11. 1918	Friedrich Wichtl	Český Krumlov, součást provincie Horní Rakousko	28. 11. 1918
Německá jižní Morava <i>Deutschsüd- mähren</i>	3. 11. 1918	Oskar Teufel hrabě Hieron. Oldofredi	Znojmo, součást provincie Dolní Ra- kousko	16. 12. 1918

Mimo německých provincií měly být k Německému Rakousku připojena teritoria Jihlavska, Brněnska a Olomoucka, kde žila početná německy hovořící menšina obyvatelstva, kvůli jejich geografické izolaci ale k jejich připojení nikdy nedošlo a ihned po 28. 10. 1918 byla jejich správa převzata československými úřady.

Dne 11. 11. 1918 abdikoval císař Karel I a hned následující den vyhlásilo Prozatímní národní shromáždění vznik Rakouské republiky⁷. Republika obratem převzala veškerá práva a povinnosti bývalého útvaru Německé Rakousko včetně správy provincií v Čechách a na Moravě.⁸

Československá reakce na vznik německo-rakouských provincií byla samozřejmě negativní. Problémem ale byla absence regulérních státních úřadů a armády, které by mohly vzniku provincií zabránit. Československo bylo v těchto dnech spravováno provizorním orgánem – Národním výborem, který však nebyl vybaven nástroji, kterými by mohl tuto reálnou situaci řešit. K posílení československé pozice došlo teprve dne 13. 11. 1918, kdy Národní výbor vyhlásil Provizorní ústavu⁹ a zřídil Revoluční národní shromáždění. To ihned na svém prvním zasedání konaném následující den vytvořilo první československou vládu vedenou Karlem Kramářem, která existovala do července 1919. Tato vláda zřídila Ministerstvo národní obrany v čele s V. Klobáčkem, jehož cílem bylo převzetí existujících dobrovolnických vojenských jednotek a útvarů bývalé rakousko-uherské armády a vytvoření řádné armády nově vzniklého státu. Významnou podporu poskytlo Ministerstvo zahraničních věcí vedené E. Benešem, které činilo diplomatické kroky jak vůči rakouským úřadům, tak i vůči spojeneckým vládám USA, Francie, Velké Británie a Itálie. Benešův úřad byl v kontaktu s dohodovými vládami a aktivně se účastnil jednání mírové konference v Paříži, jejímž výsledkem byla

⁷ Zákonem č. StGBL 5/1918.

⁸ Zákonem č. StGBL 40/1918, § 1.

⁹ Zákonem č. 37/1918 Sb.

St. Germainská smlouva s Rakouskem podepsaná v červenci 1919.¹⁰ Tato smlouva definitivně potvrdila příslušnost teritorií německo-rakouských provincií k Československu, na druhé straně ale muselo Československo podepsat „Smlouvu mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými“,¹¹ ve které prakticky poskytl amnestii představitelům německo-rakouských provincií a zavázalo se poskytnout ochranu národnostním menšinám. Někteří z jejich představitelů působili nadále jako poslanci a politici, např. Rudolf Lodgman von Auen byl poslancem čs. Národního shromáždění v letech 1920–1925. Jiní politici se stali ministry či poslanci v Rakousku.¹²

Skutečný život předstihl politický vývoj i v tehdejší době. Ačkoliv nově vzniklé Československo ještě nemělo vytvořenu oficiální vládu, začaly dobrovolnické jednotky samy obsazovat části území německo-rakouských provincií – např. již 31. 10. 1918 obsadily Břeclav a dne 9. 11. 1918 Hustopeče.¹³ Po ustanovení Kramářovy vlády dostaly tyto vojenské akce úřední posvěcení vojenských a politických úřadů a zároveň bylo koordinováno jejich provádění a zajišťování mužstva a vojenského materiálu. První větší vojenskou akcí bylo obsazení města Most dne 28. 11. 1918,¹⁴ které si vyžádalo na čs. straně i několik mrtvých vojáků. Bojové scény při obsazování teritoria německo-rakouských provincií byly ale spíše výjimečné, byť si situace několikrát vyžádala nasazení obrněného vlaku, ve většině případů došlo k obsazení obce prostým příchodem čs. vojenských útvarů. Obsazování provincií probíhalo postupně až do počátku ledna 1919, čs. správa těchto území byla konsolidována teprve na přelomu let 1919 a 1920. Ještě 20. 12. 1918 konstatoval ve svém parlamentním vystoupení čs. poslanec dr. Hajn,¹⁵ že území provincií Deutschböhmen a Sudetenland není pod plnou kontrolou čs. státu. V březnu 1919 řešili poslanci Národního shromáždění, jak se postavit k českým Němcům ve vnitřní politice a jak podpořit mezinárodní uznání příslušnosti těchto teritorií k Československu.

Úřady německo-rakouských provincií přenesly v prosinci 1918 svá sídla do Vídně, kde se v letech 1919–1920 snažily ovlivňovat budoucí osudy svých regionů, a vysílaly dokonce své vyslance do důležitých zemí.¹⁶ Po přijetí St. Germainské mírové smlouvy se stalo zřejmým, že situaci změnit nemohou a ani Rakouská

10 Zákon č. 507/1921 Sb.

11 Zákon č. 508/1921 Sb.

12 Např. Raphael Pacher byl ministrem školství první Rennerovy vlády 1918–1919.

13 Obě místa příslušela k provincii Německá jižní Morava.

14 Součást provincie Německé Čechy.

15 viz <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/012schuz/s012005.htm> [1. 7. 2019].

16 Např. G. Peters, bývalý ministr vlády Německých Čech, působil v roce 1919 jako vyslanec ve Švýcarsku.

republika neměla zájem na jejich další podpoře. Činnost těchto exilových vlád proto kolem roku 1920 prakticky ustala a jejich představitelé se účastnili běžného politického života v Rakousku a Československu. Mezi rakouské krajanské organizace patřily např. *Bund der Deutschböhmen in Österreich* nebo *Verein der Deutschen der Iglaue Sprachinsel in Wien*. Dolnorakouská vláda zřídila 1. 2. 1919 charitativní organizaci *Hilfsverein für Deutschböhmen und die Sudetenländer*, která měla sice ekonomicky pomáhat německému obyvatelstvu Čech a Moravy, ale mezi její aktivity patřilo i upevňování vztahu místních Němců k Rakousku a podpora myšlenky, že jejich vlastí je Rakousko a nikoliv Československo. Tato aktivita spolku dokonce zapříčinila oficiální protest čs. vlády odeslaný dne 10. 5. 1921, jeho činnost ale pokračovala dále bez jakékoliv změny.

Obyvatelé bývalých provincií se začali spolkově organizovat v Československu již od roku 1919, kdy založili *Deutscher Kulturverband*, jejich radikální část pak zřídila *Deutscher Turnverband*. Zejména *Deutscher Kulturverband* byl velice úspěšnou organizací, která měla ve třicátých letech na 500.000 členů. *Kulturverband* působil v Československu až do roku 1939 jako striktně apolitická organizace rozvíjející německé školství a vzdělanost. Po roce 1945 již nebyl obnoven a na jeho činnost volně navázalo roku 1969 *Kulturní sdružení občanů německé národnosti* a roku 1994 pak *Spolek Rakušanů v České republice*.

Geografické vymezení teritoria německo-rakouských provincií na území ČSR

Geografické vymezení teritorií jednotlivých německo-rakouských provincií se proměňovalo v čase dle aktuální vojenské a politické situace. Osvobození určité obce či města ještě neznamenalo zánik německo-rakouské provincie jako takové, úřady v ostatních částech teritoria pokračovaly ve své činnosti i nadále. Některé obce či úřady nacházející se na jejich teritoriu pak uznávaly československé úřady a nepodílely se na aktivitách německo-rakouských úřadů. Hranice provincií si také nepředstavujeme jako neproniknutelné hradby – mimo výjimečných situací či vojenských akcí byl v zásadě umožněn běžný cestovní a obchodní styk s československým územím. Úřady na obou stranách omezeně spolupracovaly v oblastech, kde to bylo oboustranně výhodné, např. při repatriaci válečných navrátilců.

Tabulka 2a: Hlavní střediska provincie Německé Čechy / Deutschböhmen

Německý název	Český název	Datum čs. obsazení
Asch	Aš	22. 12. 1918
Aussig	Ústí nad Labem	10. 12. 1918
Bodenbach	Podmokly	13. 12. 1918

Böhm. Leipa	Česká Lípa	6. 12. 1918
Böhmisch-Kamnitz	Česká Kamenice	13. 12. 1918
Brüx	Most	28. 11. 1918
Dux	Duchcov	3. 12. 1918
Eger	Cheb	16. 12. 1918
Falkenau	Falknov/Sokolov	16. 12. 1918
Friedlant in Böhmen	Frýdlant v Čechách	14. 12. 1918
Gablonz/Neisse	Jablonec nad Nisou	12. 12. 1918
Graslitz	Kraslice	22. 12. 1918
Hirschberg in Böhmen	Doksy	21. 11. 1918
Karlsbad	Karlovy Vary	13. 12. 1918
Komotau	Chomutov	16. 12. 1918
Leitmeritz	Litoměřice	12. 12. 1918
Marienbad	Mariánské Lázně	8. 12. 1918
Mies in Böhmen	Stříbro	20. 11. 1918
Reichenberg	Liberec	12. 12. 1918
Saaz	Žatec	6. 12. 1918
Steinschönau	Kamenický Šenov	13. 12. 1918
Teplitz – Schönau	Teplice	9. 12. 1918
Tetschen/Elbe	Děčín	13. 12. 1918
Trautenau	Trutnov	16. 12. 1918

Tabulka 2b: Hlavní střediska provincie Sudetenland

Německý název	Český název	Datum čs. obsazení
Freudenthal	Bruntál	28. 12. 1918
Fulnek	Fulnek	13. 12. 1918

Grulich	Králíky	14. 12. 1918
Hannsdorf	Hanušovice	15. 12. 1918
Jägerndorf	Krnov	28. 12. 1918
Mährisch-Neustadt	Uničov	16. 12. 1918
Mährisch-Schönberg	Šumperk	15. 12. 1918
Rokitnitz	Rokytnice v Orlických horách	15. 12. 1918
Sternberg	Šternberk	18. 12. 1918
Troppau	Opava	18. 12. 1918
Zwittau	Svitavy	10. 12. 1918

Tabulka 2c: Hlavní střediska provincie Šumavská župa / Böhmerwaldgau

Německý název	Český název	Datum čs. obsazení
Böhmisch Rudoletz	Český Rudolec	12. 11. 1918
Kaplitz	Kaplice	3. 12. 1918
Krumau	Český Krumlov	28. 11. 1918
Neubistritz	Nová Bystřice	24. 11. 1918
Schamers	Číměř	11. 11. 1918

Tabulka 2d: Hlavní střediska provincie Německá jižní Morava / Deutschsüdmähren

Německý název	Český název	Datum čs. obsazení
Auspitz	Hustopeče	9. 11. 1918
Dürnholz	Drnholec	14. 12. 1918
Eisgrub	Lednice	30. 11. 1918
Frain	Vranov	13. 12. 1918
Misslitz	Mirotslav	4. 12. 1918
Neusiedl in Mähren	Novosedly	16. 12. 1918
Nikolsburg	Mikulov	15. 12. 1918

Pohrlitz	Pohořelice	20. 11. 1918
Saitz	Zaječí	23. 11. 1918
Schattau	Šatov	16. 12. 1918
Wolframitz	Olbramovice	5. 12. 1918
Zlabings	Slavonice	18. 11. 1918
Znaim	Znojmo	16. 12. 1918

Poštovní provoz na území německo-rakouských provincií

Poštovníctví spadalo v Rakousku-Uhersku do kompetence národních orgánů Rakouska a Uherska. V Rakousku/Předlitavsku byla tato oblast řízena Ministerstvem obchodu, živností, průmyslu a stavebnictví,¹⁷ kterému podléhalo Generální ředitelství pošt ve Vídni řídící poštovní ředitelství situovaná v hlavních městech jednotlivých správních celků Rakouska. K datu vyhlášení nezávislosti Československé republiky se na území Českých zemí nacházela tři poštovní ředitelství: pro Čechy se sídlem v Praze,¹⁸ pro Moravu se sídlem v Brně a pro Slezsko se sídlem v Opavě. Všechna tři poštovní ředitelství řídila poštovní soustavu i pro vzniku Československé republiky, se vznikem německo-rakouských provincií ale došlo ke kompetenčním střetům, protože orgány provincií odmítaly, aby strategické odvětví pošty podléhalo československým institucím. V listopadu 1918 se proto opavské poštovní ředitelství na několik týdnů odřízlo od československého poštovního systému a stalo se institucí Německého Rakouska řídící poštovní služby v provincii Sudetenland. Provincie Šumavská župa svěřila poštovníctví do správy Poštovního ředitelství Linec a provincie Německá jižní Morava pak podléhala přímo Poštovnímu ředitelství Vídeň.

Problémem se stalo řízení poštovních záležitostí v provincii Německé Čechy. Zdejší poštovníctví spadalo ke dni vyhlášení této provincie pod Poštovní ředitelství Praha. To se snažilo vykonávat svou službu i nadále, ale bylo odmítáno ze strany úřadů provincie Německé Čechy. Ty se rozhodly po dohodě s vídeňským ministerstvem a Generálním ředitelstvím pošt založit nové Poštovní ředitelství Ústí nad Labem,¹⁹ které skutečně vzniklo dne 10. 11. 1918 výnosem č. 107/P Ministerstva pro obchod, živností, průmyslu a stavebnictví vedeném ministrem Karlem

17 Ministerium für Handel, Gewerbe, Industrie und Bauten.

18 Pracovníci Poštovního ředitelství v Praze složili slib věrnosti Národnímu výboru již dne 29. 10. 1918 a jeho zaměstnanec dr. Fatka se stal 4.11.1918 plnoprávným generálním ředitelem nově vzniklé Československé pošty.

19 Postdirektion Aussig.

Urbanem. Úřad vznikl velice rychle, již 18. 11. 1918 začal vykonávat svou funkci a řídit ty poštovní úřady působící na území provincie Německé Čechy, které deklarovaly věrnost státu Německé Rakousko. Některé pošty ale odmítaly pracovat pro německorakouské úřady a spolupracovaly výhradně s pražským poštovním ředitelstvím.

V čele ústeckého ředitelství stál poštovní president rytíř Heinrich von Kamler Jr. (1864–1950). Jeho děd Josef byl poštmistrem, jeho otec Heinrich von Kamler Sen. (1836–1918) byl ředitelem vídeňské hlavní pošty, autorem systému polních pošt v Bosně Hercegovině 1878–1879 a posléze dvorním radou a členem představenstva Rakouské pošty. Po odchodu do penze žil a zemřel v Hustopečích na Moravě. Jeho syn Heinrich nejprve pracoval v bosenské Militärpost, odkud byl roku 1903 jmenován ředitelem rakouské pošty v Konstantinopoli. Velmi se zasloužil o rozvoj rakouských pošt v Turecku, během jeho řízení těchto úřadů zavedl řadu moderních poštovních metod, roku 1907 byl jmenován dvorním radou. Od roku 1916 stál v čele Poštovního ředitelství Terst a v listopadu roku 1918 byl povolán k řízení nově založeného ústeckého ředitelství.

Vznik ústeckého ředitelství způsobil otevřený střet s Poštovním ředitelstvím v Praze, které odmítlo uznat existenci ústeckého úřadu a i nadále se prohlašovalo jedinou oprávněnou autoritou k řízení poštovních úřadů na území Československa včetně teritoria všech německo-rakouských provincií. Vzniklá situace způsobila i výměnu řady diplomatických nót mezi československou a rakouskou vládou. V archivech je dochován ostrý protest ministra pošt dr. Stříbrného adresovaný rytíři von Kamler dne 22. 11. 1918, ve kterém ho informuje, že neuznává jeho pravomoci a vyhrožuje existenčními problémy pracovníkům pošt, kteří ho budou respektovat.²⁰ Ani tato intervence ale nedosáhla očekávaného výsledku a ústecké ředitelství spravovalo poštovníctví na teritoriu Německých Čech jménem republiky Německé Rakousko až do prosince 1918, kdy bylo toto území vojensky obsazeno čs. jednotkami.

Vybavení pro ústecké Poštovní ředitelství dodávalo vídeňské Generální ředitelství pošt přes německé území. Stejná cesta byla použita pro dodávky poštovních cenin, materiálů i transport poštovních zásilek. Poštovní trasa vedla z Vídně přes Linec – Pasov – Řezno – Wiesau – Hof, odkud jedna její větev směřovala na poštovní úřad Cheb 2. Z Hofu pokračovala trasa do Drážďan, odkud vedlo spojení na poštu Ústí/Labem 2 a posléze končila v Kladsku, odkud vedly přípoje na pošty Liberec 3 a Trutnov 2. Ústecké ředitelství pověřilo větší poštovní úřady distribucí objednaných materiálů na menší pošty v jejich regionu. Nejen poštovní zásobování německo-rakouských provincií probíhalo ve spolupráci se Saskými a Bavorskými drahami, které i během existence provincií provozovaly poštovní vlakové

20 Dokument č. 160-M-1918 vyobrazený ve zpravodaji Postilión 4, 2008.

trasy vedoucí z Německa do Chebu (Bavorské dráhy), resp. do Chebu, Děčína, Podmokel, Varnsdorfu, Vejprtu a Bohumína (Saské dráhy).

Změny státoprávního uspořádání v Rakousku ovlivnily i situaci na území německo-rakouských provincií v Československu. Až do císařské abdikace dne 11. 11. 1918 fungovaly veškeré provinciální úřady jménem rakouského císařství. S následným vznikem republiky Německé Rakousko přešly tyto úřady do správy tohoto nově vytvořeného státu. Tato změna se projevila znárodněním úředních razítek a poštovních formulářů, z nichž byl odstraňován císařský orel a zkratka „k. k.“. Toto je až nečekaná shoda s českým přístupem, protože obdobně postupovaly i československé poštovní úřady a instituce. Přesto není žádných pochyb, že instituce provincií zastupovaly zájmy státu Německé Rakousko. Jasně to dokládá např. výnos Generálního ředitelství pošt ve Vídni č. 1789/P ze dne 25. 11. 1918 podepsaný samotným generálním ředitelem Konradem Hoheiselem, který deklaruje, že veškerý movitý i nemovitý majetek spravovaný poštovními úřady provincie Německé Čechy přechází do vlastnictví státu Německé Rakousko. Ředitel dále požaduje odstranit staré znaky císařství z poštovních budov a dokumentů. Poštovní ředitelství spravující jednotlivé provincie byla v přímém styku s provinciálními vládními úřady, se kterými projednávaly záležitosti týkající se poštovníctví, telefonního a telegrafního styku a dopravní obslužnosti okrajových částí provincií. Na žádost vládních úřadů byla ředitelství schopna zajistit osvobození od placení poštovného pro úřední nebo provládní instituce. Provinciální ředitelství ale musela řešit i střety s českými zaměstnanci jednotlivých poštovních úřadů, kteří se protivili některým nařízením nebo odmítali skládat slib věrnosti Německému Rakousku.

Ačkoliv se pražské a ústecké poštovní ředitelství se oficiálně vzájemně neznávala, v jejich služebních vztazích nakonec převládl racionální přístup a oba poštovní úřady začaly posléze spolupracovat. V provozních záležitostech sice obě strany běžně rušily výnosy protistrany, případně přikazovaly svým poštovním úřadům neuposlechnutí obdržených příkazů, postupem doby byly ale ochotné k výměně poštovních zásilek. Nejbližší spolupráci ale oba úřady navázaly v personálních otázkách, kdy vzájemně spolupracovaly při umisťování poštáků navrátilých se z války, případně při vyřizování stížností a zaměstnaneckých záležitostí poštovního personálu.

Od listopadu 1918 začaly čs. jednotky postupně obsazovat území všech čtyř německo-rakouských provincií. Na obsazených územích postupně zůstávaly části vojenských jednotek, aby zde udržely klid mezi obyvatelstvem a znemožnili návrat německo-rakouských úřadů. Pokud představitelé místních úřadů odešli nebo byli politicky nespolehliví z československého pohledu, byli na jejich místa povoláváni úředníci z Českých zemí. Tato obměna se týkala i poštovních úřadů, které byly považovány za strategickou infrastrukturu, kterou je nutno získat pod kontrolu.

Nekonalý se ale plošné čistky, většina německého i českého personálu zůstala po složení přísahy Československé republiky na svých místech.

Takto nastavený systém byl ale chápán jako provizorní, protože nebylo zřejmé, jak rozhodne o budoucnosti území německo-rakouských provincií v Československu mírová konference v Paříži. Až do léta 1919 byly proto kroky čs. úřadů na jedné straně umírněné, aby nevzbudily nevoli místních obyvatel a neposloužily jako argument protistrany, na straně druhé se čs. úřady snažily dostat do vedení jednotlivých obcí a institucí co nejvíce představitelů loajálních vůči Československu. Snahou bylo co nejdříve normalizovat politickou i ekonomickou situaci na těchto územích, která byla strategická pro nově vzniklé Československo zejména kvůli uhelnému a ocelářskému průmyslu, ale i velkým závodům průmyslu textilního, strojírenského či chemického. Zároveň byly využívány veškeré příležitosti k demonstraci příslušnosti těchto území k Československu. Teprve od léta 1919, kdy bylo z průběhu pařížských mírových rozhovorů zřejmé, že území provincií budou potvrzena Československu, začaly čs. úřady pracovat na integraci těchto teritorií se zbytkem Československa.

Tyto politické změny ovlivnily i vývoj poštovníctví. Po obsazení území německo-rakouských provincií byla převzata plná kontrola nad Poštovním ředitelstvím Opava, které zůstalo nadále zachováno. Naproti tomu nově vzniklé německo-rakouské Poštovní ředitelství Ústí/Labem bylo obratem zrušeno a veškeré záležitosti řízení poštovního provozu byly opět převedeny na Poštovní ředitelství Praha a na nově vzniklé Poštovní ředitelství Pardubice.²¹ Pražský úřad převzal do správy poštovní úřady na území bývalé provincie Šumavská župa a brněnské poštovní ředitelství spravovalo poštovní úřady na území bývalé Německé jižní Moravy. V první fázi byla užívána v komunikaci s poštovními úřady němčina, postupně se od roku 1919 zaváděla korespondence v česko-německém znění. Uživatelé poštovních služeb měli možnost komunikovat s poštovním personálem česky či německy dle svého uvážení po celou dobu čs. správy. Od roku 1919 byly na celém území bývalých provincií zavedeny československé poštovní tarify, pravidla a ceniny, které zde platily až do let 1938/1939. Úspěšná jednání o mírové smlouvě zároveň odblokovala smluvní ošetření poštovních vztahů mezi Československem a Rakouskem, když byla dne 3. 9. 1919 podepsána dohoda o pravidlech poštovního styku mezi oběma státy vycházející z rakouské poštovní praxe.

Poštovní známky používané na území německo-rakouských provincií

Jelikož se úřady všech německo-rakouských provincií na československém území jasně hlásily ke státu Německé Rakousko, zůstaly během jejich existence v platnosti rakouské poštovní známky. Jejich seznam je shodný s výplatními, no-

21 Založené v březnu 1919.

vinovými, spěšnými a doplatními emisemi platnými na ostatním území Československa.²² Během existence provincií nebyly připraveny žádné vlastní poštovní ceniny ani přetisky na rakouských známkách, což dokazuje skutečnou poštovní potřebu neovlivněnou sběratelskými vrtochy, byť předmětná území měla dlouhou filatelistickou tradici.²³ V případě nedostatku poštovních cenin se na území provincií poměrně často setkáváme se zásilkami vyplacenými hotově či s různými poštovními provizorií. U nedostatečně vyplacených zásilek či zásilek vyžadujících dodatečné poštovní úkony můžeme dokonce nalézt vedle sebe rakouské známky použité na československém území vedle cenin použitých na území provincií. Zpravidla se ale nejedná o smíšené frankatury, protože dodatečně vylepená cenina většinou nedoplňuje původní výplatné.

Existuje hypotetická možnost výskytu rakouských známek s přetiskem *Deutsches Österreich* na území provincií, jelikož první hodnoty této série byly vydány ještě v prosinci 1918 a mohly být tedy poštovními ředitelstvími Linec a Vídeň dodány na území Šumavské župy či Německé jižní Moravy, zatím nebyl ale předložen žádný nefilatelistický doklad prokazující skutečné poštovní použití těchto cenin na území německo-rakouských provincií v Československu.

Po obsazení území provincií čs. vojskem zůstaly v platnosti rakouské poštovní známky a celiny. Od vydání prvních čs. emisí Hradčany a Sokol v letu byly i na tato teritoria postupně zaváděny československé ceniny. Není dosud známo, kdy začaly být na místní pošty dodávány čs. známky emise Hradčany, patrně se tak stalo buď koncem prosince 1918, nebo v průběhu ledna 1919. U dosud předložených zásilek frankovaných emisí Hradčany v prosinci 1918 není zcela jisté, zda nebyly známky zakoupeny ve vnitrozemí a použity v pohraničí sem vyslanými českými úředníky či vojáky,²⁴ celistvost na obr. 20 ale dokazuje, že čs. ceniny mohly být používány místními obyvateli již v prosinci 1918.

Sběratelé se mohou setkat se známkami emise Hradčany opatřenými diagonálním přetiskem *Deutschböhmen*. Přetisk najdeme buď na nepoužitých známkách, na známkách s nečitelným razítkem či jen jeho fragmentem, dosud nebyla předložena žádná poštovně prošlá celistvost. Vzhledem k postupu v obsazování jednotlivých provincií a k datu vydání prvních čs. známek²⁵ není ani teoreticky možné, aby byly tyto ceniny dodány na území provincií a zde opatřeny předmět-

22 Seznam jednotlivých známek je uveden např. ve Specializované příručce pro sběratele známek Československa 1918–1939, s. 210–212.

23 Např. Gustav Bauschke vydával v Ústí/Labem první filatelistický časopis *Der deutsche Briefmarkensammler* již od roku 1869.

24 Většina těchto zásilek je adresována do Prahy či vnitrozemí státu a je psána česky.

25 První známky čs. emisí Hradčany a Sokol v letu byly vydány dne 18. 12. 1918, kdy už byla všechna hlavní města provincií obsazena čs. vojsky.

ným přetiskem na příkaz německo-rakouských úřadů. Ani v Poštovních věstnících či jiné dokumentaci Čs. poštovní správy není obsažen příkaz k provedení tohoto přetisku ani oznámení o vydání přetisku na emisi Hradčany. Ačkoliv členové Klubu českých filatelistů mapovali i sebemenší přetisky či odchylky rakouských a čs. známek, se kterými seznamovali prostřednictvím časopisu Český filatelista širokou sběratelskou veřejnost, o přetisku Deutschböhmen mlčí i oni.²⁶ Vzhledem k tomu, že přetisky často nalézáme na špatně centrovaných známkách či známkách s nekvalitním razítkem, nelze se ubránit dojmů, že se jedná o filatelistické „zhodnocení“ jinak bezcenných známek. Katalogy tuto emisi neregistrují, protože máme co to činění s tisky pořízenými neoprávněnou osobou vzniklé zřejmě až v pozdější době, které nemají žádnou filatelistickou hodnotu.

Od ledna 1919 byly postupně dodávány na území provincií československé ceniny a formuláře v dostatečném množství. Stejně jako na zbývajícím území Československa proběhla i na teritoriu všech provincií v únoru a březnu 1919 Rašínova měnová reforma, v jejímž rámci skončila k 28. 2. 1919 platnost veškerých rakouských známek a k 14. 10. 1919 pak platnost veškerých rakouských celin. Od tohoto okamžiku platily na území bývalých německo-rakouských provincií veškeré čs. ceniny a formuláře vydané před rokem 1938/1939.

Území bývalých provincií je charakteristické i častějším výskytem padělků ke škodě pošty. Jen za období 1919–1925 bylo identifikováno pět různých padělků platných československých známek, které reprezentují valnou většinou dosud známých padělků čs. známek meziválečného období.

Tabulka 3: Padělky ke škodě pošty rozšiřované na území býv. německo-rakouských provincií 1919–1925

Popis padělku	Místo	Poznámka
Hradčany 25 hal modrá	Vejprty	připravována
Hradčany 100 hal	Vejprty	užívány 1919–1921
Hradčany 200 hal	Vejprty	užívány 1919–1921
Hradčany 300 hal	Vejprty	užívány 1919–1921
Osvobozená republika 50 hal zelená	Vejprty, Most	
Osvobozená republika 60 hal	Teplice, Podmokly, Cheb	

26 Viz časopis Český filatelista, ročníky 1919–1920 na <http://www.filaso.cz/knihovna-digitalizace-vypis.php?idr=5&rok=1919> [1. 7. 2019].

Celiny a poštovní formuláře používané na území německo-rakouských provincií

Stejně jako v případě poštovních známek byly na území německo-rakouských provincií používány stejné celiny jako na ostatním území Československa. Mezi nejběžnější patří dopisnice s portrétem Karla I., méně často se setkáváme s ostatními druhy celin. Dopisnice a zálepky císař Karel I. v nominální hodnotě 8hal a 15hal jsou běžně dofrankovány poštovními známkami různých druhů, aby splňovaly požadavky na výplatné zavedené k 1. 9. 1918. Platnost původních rakouských celin skončila k 14. 10. 1919 stejně jako na ostatním československém území.

Stejně jako u poštovních známek existuje nepotvrzená hypotetická možnost, že byly na území německo-rakouských provincií v Československu dodány rakouské dopisnice Císařská koruna (10hal) a zálepky císař Karel I. (20hal) opatřené přetiskem *Deutschösterreich*, které byly uvedeny do oběhu v prosinci 1918. Zatím ale nebyl předložen žádný poštovně prošlý exemplář kterékoli z těchto celin.

Československé celiny prvního vydání (císař Karel I. a Císařská koruna s přetiskem ČSR -10-) byly na území provincií dodávány zřejmě koncem prosince 1918 či v lednu 1919. Přetištěné rakouské celiny nebyly na území provincií ale příliš hojně používány, na jejich teritoriu se užívaly spíše původní rakouské celiny bez jakýchkoli úprav. Od února 1919 byly pak na území provincií dodávány již běžné československé celiny pro tuzemský i mezinárodní poštovní styk. V druhé polovině roku 1919 začaly být dodávány nově vydávané čs. poštovní průvodky a formuláře s vytištěnými známkami či kolky. Od roku 1919 platily na teritoriu německo-rakouských provincií veškeré československé celiny vydané v období 1919–1938/39.

Poštovní razítka používaná na území německo-rakouských provincií

Poštovní správy všech provincií přejaly původní rakouská poštovní razítka distribuovaná na jednotlivé poštovní úřady. Během existence provincií nebyly vytvořeny žádné vlastní vzory poštovních razítek.

Tabulka 4a: Typy rakouských poštovních razítek užívaných na území německo-rakouských provincií 1918

Popis razítka	Zaváděna od	Typ dle Votočka ^a
jednokruhová denní razítka	1890	E. 178 – E. 201
dvoukruhová denní razítka	1893	G. 100 – G. 142
razítka vlakových pošt	1893	E. 266 – E. 271 & G. 200 – G. 205
čárková denní razítka	1894	F. 3 – F. 7

razítka nádražních schránek	1901	C. 260 – C. 268
razítka vlakových průvodčích	1904	E. 273 – E. 276
strojová denní razítka	1906	W. 1 – W. 8

a) Viz Votočkova Monografie, díly XIII–XIV.

Jedinou známou úpravou existujících razítek bylo vylomení českého textu na denních razítkách poštovních úřadů Hrušovany nad Jevišovkou (Grusbach), Znojmo 1 (Znaim 1) a Znojmo 2 (Znaim 2).²⁷ Ke znárodnění došlo zřejmě v listopadu a prosinci 1918 z vlastní iniciativy místních poštovních úřadů, kteří tak chtěli deklarovat svou příslušnost ke státu Německé Rakousko. Zatímco vylomení českého textu z hrušovanských razítek bylo nevratné, znojmská poštovní razítka bylo možno po dosazení českého personálu opravit, a proto byla původní rakouská poštovní razítka s německo-českou legendou používána i nadále v letech 1919–1920. Na poště Hrušovany/Jevišovkou bylo období 1919–1920 provizorně nasazeno atypické čs. poštovní razítko používané až do doby přidělení definitivních čs. poštovních razítek. Obdobný postup byl zvažován i pro poštu Znojmo 1, jelikož bylo ale možno opravit původní rakouská razítka, otisk připravovaného atypického poštovního razítka zde najdeme jen výjimečně.

Tabulka 4b: Znárodněná rakouská a atypická čs. poštovní razítka užívaných na území německo-rakouských provincií 1918–1919

Popis razítka	Používána od – do	Votoček #^b
znárodněné Grusbach s poškozeným můstkem, rozl. písm. „b“	1918–1919	745/1a (XVI díl)
znárodněné Grusbach s vylomeným můstkem, rozl. písm. „b“	1918–1919	745/2a (XVI díl)
atypické razítko Hrušovany/Jevišovkou	1919–1921	745/1 (XVII díl)
znárodněné Znaim 1, rozl. písm. „a“	1918–1919	2839/1a (XVI díl)
znárodněné Znaim 1, rozl. písm. „e“	1918–1919	2839/3a (XVI díl)
znárodněné Znaim 1, rozl. písm. „2a“	1918–1919	2839/5a (XVI díl)
znárodněné Znaim 1, rozl. písm. „3a“	1918–1919	2839/6a (XVI díl)

²⁷ Viz Votočkova Monografie, díl XVI (1. svazek s. 200; 2. svazek s. 92–96) a díl XVII (1. svazek s. 32–33 a 241; 2. svazek 177).

znárodněné Znaim 1, rozl. písm. „3b“	1918–1919	2839/7a (XVI díl)
znárodněné Znaim 1, rozl. písm. „3c“	1918–1919	2839/8a (XVI díl)
znárodněné Znaim 1, rozl. písm. „3d“	1918–1919	2839/9a (XVI díl)
znárodněné Znaim 1, rozl. písm. „3e“	1918–1919	2839/10a (XVI díl)
atypické razítko Znaim 1 / Znojmo 1	1919	2839/11 (XVI díl)
znárodněné Znaim 2, rozl. písm. „a“	1918–1919	2840/1a (XVI díl)
znárodněné Znaim 2, rozl. písm. „c“	1918–1919	2840/2a (XVI díl)
znárodněné Znaim 2, rozl. písm. „d“	1918–1919	2840/3a (XVI díl)
znárodněné Znaim 2, rozl. písm. „e“	1918–1919	2840/4a (XVI díl)
znárodněné Znaim 2, rozl. písm. „f“	1918–1919	2840/5a (XVI díl)
znárodněné Znaim 2, rozl. písm. „h“	1918–1919	2840/6a (XVI díl)
atypická razítka Znojmo 2	1919–1920	2842/1&2 (XVII díl)

b) Viz Votočková Monografie, díl XVII.

Zavádění československých poštovních razítek počalo v roce 1919 a čs. razítka byla postupně používána na veškerých poštovních úřadech na území bývalých německo-rakouských provincií. Nahrazení původních rakouských, resp. znárodněných poštovních razítek, za nová československá razítka proběhlo do konce roku 1920 a od této chvíle zde byla používána standardní čs. poštovní razítka. Jelikož podstatná část místních obyvatel se i nadále hlásila k německé národnosti, byla po celou dobu první republiky používána zpravidla dvojjazyčná česko-německá poštovní razítka prvního typu, výjimečně pak i typu druhého. Stejným vývojem prošla i razítka nádražních schránek a vlakových pošt. Na území bývalých provincií připadá výskyt prvního československého příležitostného razítka, které bylo používáno dne 24. 8. 1919 ve Znojmě u příležitosti Sokolského sletu. V roce 1920 došlo z ekonomických důvodů ke zrušení služby poštovních průvodců a tím i k zániku jejich razítek. Od října 1920 byla tato služba nahrazena úhrnnou přepravou poštovních závěřů, které představovaly zaplombované pytle s již zpracovanou a roztríděnou poštou, které Československé dráhy jen rozvážely mezi stanovenými železničními stanicemi.

Tabulka 5: Typy čs. poštovních razítek užívaných na území německo-rakouských provincií po roce 1919

Popis razítka	Zaváděna od	Typ dle Votočka ^c
dvoukruhová denní razítka I. typu	1919	M. 43 – M. 44
strojová denní razítka	1919	KRAG ^d
razítka vlakových pošt provizorní	1919	VP. 6 – VP. 8
razítka vlakových pošt definitivní	1920	V. 21 – VP. 22
raz. pro úhrnnou přepravu pošt. závěrů	1920	V. 26 – V. 32,
razítka nádražních schránek	1920	RM. 14 – RM. 17; RM 21 – RM. 27
dvoukruhová denní razítka II. typu	1924	M. 45

c) Viz Votočkova Monografie, díl XVII.

d) Viz texty K. Kuči ve Filatelii č. 14 a 15, 1991.

Poštovní nálepky používané na území německo-rakouských provincií

Stejně jako v předchozích oddílech, i v tomto můžeme říci, že se na území německo-rakouských provincií používaly stejné rakouské nekolokované formuláře a rekomandační, spěšné a další nálepky, jaké platily na ostatním československém území. Od roku 1919 začaly být původní rakouské tisky nahrazovány československými typy formulářů a nálepek, které se zde používaly až do období let 1938/39.

Tabulka 6: Seznam rak. & čs. nálepek platných na území německo-rakouských provincií 1918–1920

Popis celiny	Emise	Poznámka
R nálepka typu R2	1897	s označením „No./Čís.“
R nálepka typu R3	1911	bez označení
R nálepka CS1	1919	trojdílný rámeček
R nálepka CS2	1919	trojdílný rámeček s úzkou dolní částí
R nálepka CS3	1919	dvojdílný rámeček
spěšné nálepky rakouské	1893	

spěšné nálepky československé	1919	
letecké nálepky československé	1920	

Poštovní cenzura na území německo-rakouských provincií

Cenzura byla v Rakousko-Uhersku zřízena již na počátku první světové války, konkrétně nařízením Ministerstva obchodu ze dne 25. 7. 1914. Toto nařízení zavedlo vnitrostátní cenzuru poštovních zásilek, telegramů a telefonických hovorů v rámci monarchie a na území Bosny Hercegoviny. Cenzura mezinárodních poštovních zásilek byla zavedena nařízením stejného úřadu až 5. 10. 1914. Řízením cenzurních úřadů byla pověřena nově vytvořená instituce: *Válečný dohledový úřad*.²⁸ Ten byl samostatnou institucí až do období 1916/1917, kdy byl zcela zreformován rakousko-uherský cenzurní systém a Válečný dohledový úřad se stal jen jednou ze sekcí Ministerstva války. V jeho čele stál maršál Leopold Schleyer von Pontemalghera (1858–1920),²⁹ který se narodil v Hradci Králové a patřil ke korespondenčním partnerům známé české intelektuálky Sidonie Nádherné.

Na území německo-rakouských provincií působily ještě několik dnů po jejich vzniku dvě původní rakouské cenzurní stanice – v Děčíně (*Tetschen/Elbe*) a Podmoklech (*Bodenbach*), které fungovaly jako pobočky vídeňského cenzurního úřadu: cenzura v Podmoklech byla specializována na balíkové zásilky a úřad v Děčíně kontroloval korespondenci do Skandinávie a Ameriky a od roku 1918 odbavoval veškerou korespondenci rakousko-uherských jednotek dislokováných na Západní frontě.

Oficiálně byla válečná cenzura v Rakousku zrušena zákonem Provizorního národního shromáždění ke dni 30. 10. 1918³⁰ a následující den byl ve Vídni zrušen Válečný dohledový úřad. Období bez cenzury ale netrvalo příliš dlouho, byť v podstatě pokrylo většinu období existence německo-rakouských provincií v ČSR. Stát Německé Rakousko oficiálně obnovil poštovní cenzuru dne 21. 12. 1918 z důvodu kontroly vývozu valut do nástupnických států Rakousko-Uherska. V této době ale bylo území německo-rakouských provincií z valné většiny již pod československou kontrolou a tak nevznikly žádné nové cenzurní úřady na jejich teritoriu. V německorakouském Poštovním věstníku č. 1/1919 ze dne 9. 1. 1919 byly uvedeny cenzurní úřady pro jednotlivé nástupnické státy, kontrolu zásilek do Československa a Polska zajišťovaly cenzurní úřady Gmünd 2 (České Velenice),

28 Kriegsüberwachungsamt (KÜA).

29 V armádě se zabýval poštovníctvím již v roce 1905, ale mezi jeho hlavní oblasti zájmu patřily spíše technika a prostředky komunikace, velmi aktivně se zabýval např. letectvím.

30 Zákonem č. STGBI č. 3/1918 (viz <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=sgb&datum=19180004&seite=00000003&zoom=2>) [1. 7. 2019].

Wien 24, Wien 28, Wien 77 a Linz 2. Poštovní cenzura byla v Rakousku definitivně zrušena k 20. 10. 1919.

Z doby existence německo-rakouských provincií v ČSR se proto nesetkáváme s listovními zásilkami nesoucími znaky provedené cenzury.³¹ Dobové dokumenty ale naznačují, že kontrola zásilek byla prováděna i po 30. 10. 1918 a dokonce lze očekávat, že úřady německo-rakouských provincií spolupracovaly s (utlumovanými) rakouskými a uherskými cenzurními středisky. Klíčové cenzurní orgány působily zejména na hlavních poštovních úřadech provincií (Reichenberg1/Liberec1, Troppau1/Opava1, Znaim 1/Znojmo1³²), které měly většinou cenzurní zkušenosti už z doby první světové války.

Československo sice nezavedlo v roce 1918 plošnou poštovní cenzuru, přesto ale minimálně již od roku 1919 namátkově kontrolovalo obsah civilní korespondence vyměňované s Německem, Rakouskem, Maďarskem a některými dalšími státy, případně i vnitrostátní korespondenci v návaznosti na lokální situaci. Cenzuře tak byly podrobeny i poštovní zásilky obyvatel bývalých německo-rakouských provincií, kteří podstatnou část své korespondence směřovali do předmětných států. Teprve v květnu 1920 byl v návaznosti na novou Ústavu schválen ústavní zákon, který zaručoval obyvatelům Československa listovní tajemství³³ s výjimkou mimořádných opatření státu.³⁴

K zavedení poštovní cenzury došlo v Československu roku 1921 v souvislosti se snahou bývalého rakouského císaře Karla I získat uherský trůn. Jejím základem se stal výnos prezidia Ministerstva vnitra č. 9819 ze dne 16. 4. 1921, na který navázalo Ministerstvo pošt a telegrafů svým výnosem č. 443-Pp-VIII-21 datovaným dne 25. 4. 1921. Na jejich základě byla vytvořena síť cenzurních stanic, které zcela otevřeně kontrolovaly poštovní zásilky a opatřovaly je cenzurními razítky. Zároveň měly tyto cenzurní stanice pravomoc zabavovat nepřátelské zásilky. Tento osud potkal např. požadavky na statistické informace odesílané Zeměpisným ústavem Vratislavské univerzity různým obcím a veřejným institucím v Československu, což se stalo dokonce předmětem parlamentní interpelace.³⁵

Zásilky vojenských a polních pošt na území německo-rakouských provincií

Téma vojenských a polních pošt spojených s teritoriem německo-rakouských

31 Např. otiskem cenzurního razítka či ručním vyznačením kontroly poštovní zásilky.

32 V Liberci a Opavě působily cenzurní stanice v období 1914–1916

33 Zákon o ochraně svobody osobní, domovní a tajemství listovního č. 293/1920 Sb.

34 Zákon o mimořádných opatřeních č. 300/1920 Sb.

35 Viz archiv Parlamentu ČR na http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t2436_00.htm a http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t2484_00.htm; mezi interpelujícími poslanci najdeme mimo jiné jméno Rudolfa Lodgmana, bývalého představitele provincie Německé Čechy.

provincií obsahuje čtyři vojenské poštovní systémy, které fungovaly paralelně a dokonce se občas i prolínaly:

- rakousko-uherský v období 29. 10. 1918–4. 11. 1918
- systém Červeného kříže pro korespondenci válečných zajatců a internovaných v období 29. 10. 1918–31. 12. 1919
- rakouský (státu Německé Rakousko) v období 8. 11. 1918–31. 12. 1918
- československý v období 1. 11. 1918–10. 9. 1919.

Prvním z nich byl **systém rakousko-uherský**, který začal fungovat od 1. 8. 1914 a pokračoval po celou dobu první světové války až do období vyhlášení jednotlivých německo-rakouských provincií. Doklady jeho fungování z let 1914–1918 jsou zcela běžné, na území budoucích provincií sídlila řada vojenských jednotek, jejichž příslušníci vedli čilou korespondenci se svými rodinami po celém Rakousko-Uhersku. Tento systém osvobozoval od poštovního písemnou korespondenci vojáků, válečných zajatců, internovaných osob vč. korespondence zasílané těmto osobám stejně jako veškerou služební korespondenci vojenských úřadů a institucí. Ne příliš časté jsou ale doklady tohoto poštovního systému z doby existence německo-rakouských provincií, protože tento systém fungoval během jejich existence jen po několik málo dnů a u provincií Šumavská župa a Německá jižní Morava je možný tento souběh jen po 2 kalendářní dny,³⁶ jelikož systém rakousko-uherské poštovní služby byl uzavřen k 4. 11. 1918 na základě kapitulace rakousko-uherské armády dne 3. 11. 1918. Do tohoto systému zahrnujeme i korespondenci vojáků navrátilých se z války, kteří byli demobilizováni na území německo-rakouských provincií. Pokud se jednalo o vojáky německé národnosti, byli často přesunuti do vojenských jednotek Volkswehru. V případě českých či jiných vojáků neněmeckého původu byli tito odzbrojeni a následně propuštěni z armády.

Delší trvání měl sesterský **systém Červeného kříže** pro korespondenci válečných zajatců a internovaných osob, který začal fungovat již na samém počátku první světové války. Tento poštovní systém přežil i konce války, jelikož návrat zajatců si vyžádal ještě období řady měsíců a výjimečně najdeme zajateckou korespondenci ještě z počátku dvacátých let. Tento systém fungoval bez ohledu na aktuální stát spravující území německo-rakouských provincií pod ochranou Mezinárodního červeného kříže. Korespondence v rámci tohoto systému nebyla omezována ani rakouskými, ani československými úřady. Doklady zaslané od zajatců či naopak k jejich rukám z doby existence německo-rakouských provincií nejsou příliš běžné, ale existuje jich celá řada.

36 Pouze ve dnech 3.–4. listopadu 1918.

Na území německo-rakouských provincií se v době první světové války nacházela řada vojenských posádek, vojenských nemocnic a zajateckých táborů spravovaných velitelstvími 8. a 9. armádního sboru.³⁷ Jejich ostraha byla většinou svěřena domobraneckým praporům. Seznam hlavních rakousko-uherských vojenských útvarů působících v roce 1918 na území provincií je uveden v následujícím přehledu. Mimo níže registrovaných jednotek pěchoty a dělostřelectva působily na teritoriu německo-rakouských provincií i jednotky jezdeckta či letectva, pro jejich relativně okrajový význam pro budoucí dění na území provincií je však neuvádíme. V dalším přehledu jsou sumarizována specializovaná vojenská zařízení dislokovaná na území provincií, která využívala služeb rakousko-uherských pošt. Poštovní dokumenty z těchto zařízení v době existence německo-rakouských provincií nejsou známy, a pokud existují, jedná se o výjimečné poštovní-historické dokumenty. Ostatní rakousko-uherské vojenské instituce působící na teritoriu německo-rakouských provincií³⁸ užívaly služeb civilních pošt a jejich korespondenci lze výjimečně nalézt.

Tabulka 7: Hlavní rakousko-uherské vojenské jednotky na území německo-rakouských provincií (1918)

Vojenská jednotka	Sídlo posádky	Fronty během 1. sv. války
velitelství 9. armádního sboru	Litoměřice	
9 dělostřelecká brigáda	Terezín	
26. oddíl polního dělostřelectva	Terezín	
26. oddíl polních houfnic	Litoměřice	
9. pionýrský (ženijní) prapor	Terezín	
13. zdravotní oddíl	Terezín	
29. pěší divize	Terezín	
57. pěší brigáda	Terezín	
58. pěší brigáda	Liberec	
1. pěší pluk	Opava	Italská
42. pěší pluk	Terezín	srbská, ruská

37 Velitelství 8. armádního sboru sídlilo v Praze, velitelství 9. armádního sboru v Litoměřicích.

38 Zejména vojenské nemocnice a menší zajatecké či pracovní tábory.

73. pěší pluk	Cheb	srbská, italská; 1918 část v Praze
75. pěší pluk	Jindřichův Hradec	ruská; 1918 část v Debrěcíně
92. pěší pluk	Chomutov	srbská, ruská, italská
93. pěší pluk	Šumperk	ruská; 1918 část v Radomi
99. pěší pluk	Znojmo	ruská
1. prapor polních myslivců	Terezín	srbská, ruská; 1918 část v Ústí/L.
16. prapor polních myslivců	Opava	ruská; 1918 část v Noworadomsku
22. prapor polních myslivců	Cheb	italská
26. pěší divize zeměbrany	Litoměřice	
52. pěší brigáda zeměbrany	Litoměřice	
6. zeměbranecký pluk	Cheb	srbská, italská; 1918 část v Č. Budějovicích
9. zeměbranecký pluk	Litoměřice	ruská
15. zeměbranecký pluk	Opava	ruská
9. brigáda pol. dělostřelectva zeměbrany	Litoměřice	
10. pěší divize domobrany	Litoměřice/Josefov	
29. pěší divize domobrany	Terezín	
7. pěší brigáda domobrany	Znojmo	
10. pěší brigáda domobrany	Opava	
57. pěší brigáda domobrany	Terezín	
58. pěší brigáda domobrany	Liberec	
6. domobranecký pluk	Cheb	srbská, italská
9. domobranecký pluk	Litoměřice	srbská, rumunská
15. domobranecký pluk	Opava	ruská

Tabulka 8: Vybrané rakousko-uherské vojenské instituce na území německo-rakouských provincií disponující vlastním poštovním úřadem (1918)³⁹

Vojenská jednotka	Sídlo tábora	Osazenstvo
Kriegsgefangenenlager Brüx	Most	LdstWachBaon Nr.9 a ruští zajatci
Kriegsgefangenenlager Eger	Cheb	LdstWachBaon Nr.XIII a ruští zajatci
Barackenlager Gmünd	České Velenice	uprchlíci z Haliče

Od listopadu 1918 začal na teritoriu německo-rakouských provincií působit nový vojenský poštovní systém tentokrát sloužící vojenským jednotkám a zařízením **státu Německé Rakousko**. Již první vláda kancléře Rennera zřídila dne 8. 11. 1918 provizorní armádu nazvanou *Volkswehr*. Jednalo se o paralelní vojenský systém k dosud existujícím rakousko-uherským útvarům. Důvodem vzniku této paralelní armády byla nejistá spolehlivost rakousko-uherských jednotek, mezi jejichž členy bylo mnoho příslušníků neněmeckého či nerakouského původu, od kterých sotva mohl nově vzniklý rakouský stát očekávat jakoukoliv loajalitu. Druhým důvodem byla snaha odstříhnout nové Rakousko od původního Rakousko-Uherska a začlenit ho do mezinárodního politického systému jako nástupnický stát Monarchie s postavením na úrovni Československa či Polska, což by umožnilo Rakousku vyhnout se očekávaným sankcím a reparacím diskutovaným mezi vítěznými státy Dohody. Stát Německé Rakousko proto vytvořil zcela paralelní státní správu vč. vojenských a poštovních institucí, do které nabral nej kvalitnější úředníky a vojáky bývalé Monarchie, a původní instituce postupně likvidoval jako relikty bývalého císařství. Tento přístup byl ale vítěznými mocnostmi jasně v St. Germainské mírové smlouvě odmítnut a stát Německé Rakousko byl považován na stát poražený.

Rakouský *Volkswehr* měl formální sídlo ve vídeňském Arsenalu a v jeho čele stál maršál Adolf von Boog. Sbor byl podřízen přímo státnímu sekretáři pro vojensství⁴⁰ Josefu Mayerovi a čítal na 50.000 důstojníků a vojáků. Rozpuštěn byl dle požadavků St. Germainské smlouvy v roce 1920, kdy ho nahradila definitivní armáda Rakouska pojmenovaná *Bundesheer*.⁴¹ *Volkswehr* byl organizován regionálně pro každou z rakouských spolkových zemí, mezi které se počítaly i německo-rakous-

39 Další významné zajatecké tábory se nacházely v Duchcově, Jablonném v Podještědí, Terezíně či Liberci.

40 Ministrovi rakouské vlády.

41 Tento název nesou rakouské ozbrojené složky až do dnešních dnů.

ké provincie Německé Čechy a Sudetenland.⁴² Armáda provincie Šumavská župa spadala pod Volkswehr zřízený v Horním Rakousku (velitelství Linec) a armáda provincie Německá již Morava byla součástí vídeňského Volkswehru.⁴³ Na lokální úrovni se Volkswehr často prolínal s četnictvem, v menších obcích nebylo výjimečné, když funkci armády vykonávali místní četníci a vybraná skupina dobrovolníků. Ve větších městech se příslušníky Volkswehru stávali zejména příslušníci původních rakousko-uherských pluků. Mimo strukturu Volkswehru vznikly jednotky *Sicherheitswehru* určené k ostraze strategických budov a útvary prokoministické milice *Rote Wehr*, které se snažily po ruském vzoru získat pod dělnickou kontrolu továrny a výrobní provozy.⁴⁴

Korespondence příslušníků Volkswehru a Sicherheitswehru byla podrobená běžnému poštovnému dle platných rakouských civilních tarifů, které odpovídají našemu prvnímu tarifnímu období.⁴⁵ Jelikož území německo-rakouských provincií v Československu bylo považováno za součást Německého Rakouska, platily pro veškerou korespondenci vnitrostátní poštovní tarify. Soukromá korespondence vojáků nebyla nijak označována, lze jí tedy jen velmi těžko odlišit od běžných civilních zásilek. Služební zásilky vojenských úřadů a jednotek byly většinou osvobozeny od poštovného a platily na ně stejné požadavky jako na ostatní úřední instituce Rakouska. Z území německo-rakouských provincií dosud nebyla předložena žádná služební korespondence vojenských institucí, jejich celistvosti budou zřejmě velmi vzácné.

Již od samého začátku existence německo-rakouských provincií se na jejich území nacházely **československé vojenské jednotky** – ať už dobrovolnického charakteru, nebo ve formě náhradních praporů a vojenských zařízení pluků formálně sídlících na území nově vzniklého Československa. V této souvislosti musíme zohlednit změny, které přinesla v dislokaci vojenských jednotek první světová válka. Z rakouského pohledu „nespolehlivé“ české jednotky byly částečně přesouvány na teritoria Monarchie osídlená německým a maďarským obyvatelstvem, a naopak útvary sídlící v německých oblastech přesouvaly své náhradní prapory do Českých zemí, aby podpořili loajalitu místního obyvatelstva. Díky těmto přesunům se v říjnu a listopadu 1918 nacházeli např. příslušníci německého 73. pěšího pluku z Chebu v Praze, a naopak vojáci českého pěšího pluku č. 18 z Hradce Králové pobývali v České Lípě. V době vyhlášení exis-

42 V každé z těchto provincií se podařilo získat několik tisíc vojáků pro službu ve Volkswehru.

43 Jiho-moravský Volkswehr vytvořil „kraj IV“ (Kreis IV) vídeňského distriktu Volkswehru s veličností praporu složený zejména z příslušníků původních pěších pluků č. 93 a 98.

44 Čelným představitelem těchto radikálních milic byl pražský novinář Egon Ervin Kisch.

45 V Rakousku toto tarifní období trvalo až do 14. 1. 1920; tarify najdete např. v katalogu POFIS 1918–1939, vydání 2015, s. 220.

tence jednotlivých německo-rakouských provincií docházelo proto k situacím, kdy část vojáků příslušné jednotky byla najednou mimo dosah vlastního velení. Útvary pluků sídlících původně v některém městě na území nově vyhlášených německo-rakouských provincií, které se ale nacházely na území Československa, byly zpravidla izolovány ve svých kasárnách bez možnosti návratu na území Německého Rakouska. V karanténě se recipročně ocitly náhradní prapory českých pluků dislokované na území některé z nově vyhlášených provincií. České pluky se postupně ve druhé polovině listopadu ze své karantény uvolňovaly dle aktuálního postupu čs. vojenských jednotek na území jednotlivých německo-rakouských provincií. Jejich příslušníci se ještě před tímto postupem přidávali k čs. dobrovolnickým jednotkám. Od konce listopadu 1918 přicházeli na území provincií první řádné vojenské jednotky Československa, které byly zformovány v zázemí. Ty často využívaly zkušeností českých vojáků a námořníků pocházejících z pohraničí, kteří dobře znali území jednotlivých provincií a byli zkušenými rádci a vyjednavací s místními německými úřady.

Tabulka 9: Hlavní čs. vojenské jednotky dislokované na území německo-rakouských provincií (1918)

Vojenská jednotka	Sídlo posádky	Posádka v německo-rakouské provincii
18. pěší pluk	Hradec Králové	Česká Lípa a okolí, Německé Čechy
74. pěší pluk	Jičín	Kadaň a okolí, Německé Čechy
6. prapor polních myslivců	Plzeň	Liberec a okolí, Německé Čechy
7. zeměbranecký pluk	Plzeň	Rumburk a okolí, Německé Čechy
28. zeměbranecký pluk	Písek	Linec a okolí, Horní Rakousko
29. zeměbranecký pluk	Č. Budějovice	Cheb a okolí, Německé Čechy; Písek a okolí, Československo

Korespondence čs. vojáků a námořníků formálně podléhala stejně jako v případě Volkswehru běžným poštovním tarifům, existují ale i záznamy nevyplacené jen opatřené poznámkou „*Feldpost*“ či „*Polní pošta*“. Vzhledem k válečné praxi byly tyto zásilky často čs. civilními poštovními úřady akceptovány a doručovány bez doplatku. Dosud nebyla předložena korespondence vojáků napsaná během vlastních vojenských operací, výjimečně ale lze nalézt zásilky odeslané z již obsazeného území na konci listopadu a během prosince 1918. Čs. armáda neměla na obsazovaném území ani ve svém zázemí žádné úřady polních pošt, veškeré vojenské zásilky byly zpracovávány civilním poštovním systémem. Není znám žádný

oficiální dokument, který by řešil zacházení s poštovními zásilkami protivníka. Dle dochovaných celistvostí se ale zdá, že zásilky s nezávadným obsahem byly poštou minimálně tolerovány.

Závěr

Poštovníctví německo-rakouských provincií na území Československa fungující v roce 1918 představuje zcela svěbytnou součást naší poštovní historie. Bohužel ale musíme říci, že poněkud opomíjenou součást. Valná většina poštovních historiků se tímto tématem dosud nezabývala, což je jistě škoda. Bez porozumění událostem roku 1918 nemůžeme zcela pochopit jejich následek, který propukl v létech 1938–1939 a vedl k odstoupení značné části čs. pohraničí nacistickému Německu. Již proběhlé sté výročí těchto událostí zcela jistě garantuje dostatečný časový odstup a mělo by nám tedy pomoci prostudovat dané téma bez dobových emocí současným, nezaujatým pohledem. Doufám, že tato stať alespoň částečně tento náš dluh splatí.

Turbulentní historie let 1918–1919 našla svou odezvu i v poštovní historii. O teritoria německo-rakouských provincií soupeřily politické i poštovní úřady Německého Rakouska a Československa. Tato dualita vedla k používání rakouských i československých poštovních známek, poštovních celin, poštovních formulářů a R nálepek či poštovních razítek. Specifičnost těchto regionů vedla k v Československu ojedinělému vylamování českých názvů poštovních úřadů a jejich nahrazování striktně německými jmény. Důležitá poštovní opatření provádělo poštovní ředitelství v Ústí/Labem, které bylo v roce 1918 hlavní silnou na straně německo-rakouských provincií, v rámci metodického a výkonného řízení poštovních služeb, kdy byla poštovní pravidla odkloňována od původních nařízení platných z dob Monarchie k novým směrnícím vydávaným státem Německé Rakousko. Tento stát ve spolupráci s Německem také organizoval mezinárodní poštovní přepravu. Obě strany sporu, Československo a Německé Rakousko organizovaly na území provincií své vojenské útvary, jejichž síla byla ale velmi omezená kvůli poválečné situaci, kdy čs. straně chybělo materiální vybavení vojenských útvarů a musela se vyrovnávat s relativně malými počty dostupných vojáků, kdežto rakouská strana měla relativní převahu v počtu mužstva a jeho vybavení, ale trpěla nedostatkem podpory bývalých rakousko-uherských společných vojenských úřadů, které zachovaly v konfliktu svou neutralitu, což jí spolu s případnými diplomatickými sankcemi neumožňovalo čerpat potřebné množství vojenských kádřů pro skutečně účinnou obranu nesouvislých teritorií německo-rakouských provincií.

Dnešními svědky tehdejších pohnutých časů jsou tedy již jen zachovalé dokumenty a poštovní prošlé zásilky, se kterými se dosud můžeme naštěstí setkat.

Das Postwesen auf dem Gebiet der deutsch-österreichischen Provinzen in der Tschechoslowakei

Der Autor des Textes beschäftigt sich mit der Übergangszeit von Österreich-Ungarn zur tschechoslowakischen Republik im Jahr 1918, als auf einem Teil des tschechoslowakischen Gebiets Staatsgebilde der deutschsprachigen Bevölkerung entstanden. Diese Staatsgebilde sahen ihre Zukunft eher in einer Vereinigung mit Deutschland und Österreich, als als Bestandteil der neu entstehenden Tschechoslowakei. Nach der Bildung der ersten tschechoslowakischen Regierung im November 1918 leiteten die tschechoslowakischen Organe eine Militäroperation ein, in deren Rahmen sie bis Ende Dezember 1918 praktisch das ganze Gebiet der deutsch-österreichischen Provinzen beherrschten. Durch die in den Friedensvertrag von Versailles und St. Germain aufgenommene Entscheidung der Siegermächte des Ersten Weltkrieges wurde dieses Gebiet definitiv im Jahr 1919 an die Tschechoslowakei angegliedert. Eine Reihe von Einwohnern identifizierte sich jedoch nicht mit dieser Entscheidung, was sich im Widerstand der deutschsprachigen Bevölkerung in den Krisenjahren 1938–1939 äußerte.

Die angeführten historischen Ereignisse kamen auch im Postwesen und bei den Kommunikations-Dienstleistungen auf dem Gebiet der deutsch-österreichischen Provinzen deutlich zum Ausdruck. Diese Staatsgebilde fügten sich entweder direkt in das Postsystem Österreichs ein, oder bildeten eigene Postorgane (Postdirektion Aussig/Ústí/Labem, Postdirektion Troppau/Opava), die sich der Wiener Zentrale der Österreichischen Post unterstellten. Der Autor beschäftigt sich im Text sowohl mit den administrativen Maßnahmen der deutsch-österreichischen Postämter, als auch mit dem Ringen der Prager und Aussiger Postdirektion um die exekutive Leitung der Postämter auf dem Territorium der Provinzen. Ferner untersucht er die Wertmarken, Stempel und Formulare der Post ebenso, wie er sich mit den überlieferten Postsendungen beschäftigt, welche die Systeme der Feldpost der für die Provinzen kämpfenden Soldaten und ihrer tschechoslowakischen Kontrahenten durchliefen.

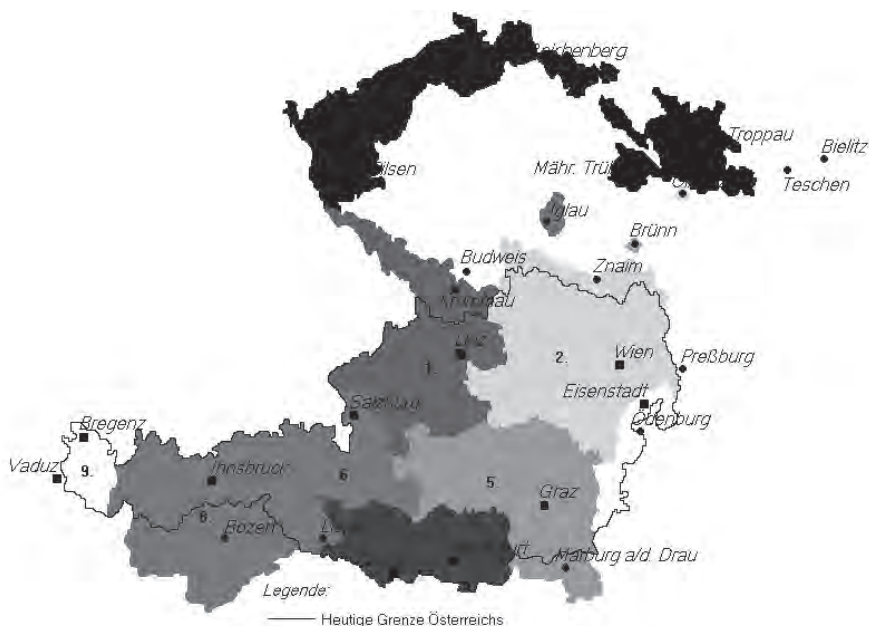
Der Text wurde zum Anlass des hundertjährigen Jubiläums der damaligen Ereignisse bearbeitet, und zwar mit dem Ziel, an dieses nicht allzu sehr behandelte Kapitel der tschechisch-österreichischen Beziehungen zu erinnern und so einen Kompromissweg ihrer gegenwärtigen Interpretation zu finden, der weder die österreichische, noch die tschechische Seite dieses Konflikts bloßstellt.

The postal service on the territory of German-Austrian provinces in Czechoslovakia

The author deals with the transformation period from Austria-Hungary to Czechoslovakia in 1918 when state entities with a majority of German speaking inhabitants were established on a part of the Czechoslovak territory. These formations saw their future in the merging into Germany and Austria rather than as a part of newly founded Czechoslovakia. After the first Czechoslovak government had been constituted in November 1918, Czechoslovak authorities started a military campaign which led, by the end of December 1918, to seizing a complete control over the territory of the German-Austrian provinces. The decision of Entente powers after the World War I, as stipulated in the Saint Germain and Versailles Treaties, provided for these territories to be eventually attached to Czechoslovakia. Most inhabitants, however, never identified with such a decision, which had negative consequences in a struggle of German speaking inhabitants against Czechoslovakia in crisis years 1938–1939.

These historical events had a significant impact on the postal service and communication network on the territory of German-Austrian provinces. These formations either directly joined the postal system of German Austria or created their own postal authorities (Postal Headquarters in Ústí nad Labem/Aussig; Postal Headquarters in Opava/Troppau) that submitted to the Austrian postal centre in Vienna. The author deals with both administrative measures of the German-Austrian post offices and with the rivalry of the Prague and Ústí postal headquarters over the control of post offices in German-Austrian provinces. It also analyses the post stamps and forms as well as the preserved mail that went through the field mail of armed forces both of German-Austrian provinces and Czechoslovakia.

The text was prepared to the 100-year anniversary of these events to commemorate this rarely mentioned part of Czech-Austrian relations and to find a propitious way for their interpretation acceptable for both Czech and Austrian part.

Obr. 1 – Hranice Německého Rakouska 1918 a současné Rakouské republiky s vyznačením německorakouských provincií v Čechách a na Moravě (zdroj: zákon č. StGBL 40/1918 uložený na <http://www.verfassungen.de/at/at18-34/gesetz40-1918.htm>)

Die Daten im dienstlichen Eintrage der mittels Typendruckapparates angefertigten Telegramme bedeuten: 1. den Namen des Aufgebauers, 2. die Aufgebauernummer, 3. die Wortzahl (einschließlich der Buchstaben), 4. den Monats und 5. die Stunde und Minute der Aufgabe.		Gattungs: _____ Eingangsnummer: 3292	Die Telegraphenverwaltung übernimmt hinsichtlich der ihr zur Beförderung oder Bestellung übergebenen Telegramme keine wie immer geartete Verantwortung.
Postdirektion aus 210			
Dienstliche Angaben:	Telegramm ans	Aufgenommen am 13. 11. 1918 um 10. 11. 1918 durch: [Signature]	
es Wien staatsamt hier handelt 630.13/11 27 1/45 n			
zahl 1787/ p telegraphenverkehr mit generalgouvernement			
we-rschau eingestellt - staatsamt			
D. S. Nr. 700. (Ausgabe 1917.)			

Obr. 2 – Telegramm z 13. 11. 1918 informující ústeckí ředitelství o zastavení poštovního styku s Generálním guvernementem Varšava; velmi raný doklad existence Poštovního ředitelství Ústí nad Labem

Deutschösterreichische Postdirektion Aufsig.

3.: 26, ex 1918.

Gegenstand: Aufhebung der seit 3. November 1918 verfügten Einschränkungen des Wertbrief- und Paketverkehrs.

Kunderlaß.

An alle Postämter des deutschösterreichischen Postdirektionsbezirktes Aufsig.

Die seit 3. November verfügten Beschränkungen des Wertbrief- und Paketverkehrs sowie die für einige Gebiete angeordneten Beschränkungen des Einschreibbriefverkehrs werden zufolge Erlasses der deutschösterreichischen Generalpostdirektion, Zahl 1087, aufgehoben. Ferner übernimmt die Postanstalt fortan wieder die normale Saftung.

Für Pakete über 600 Kronen Wertangabe gelten nach wie vor die Einschränkungen vom Juni. Beförderungsmöglichkeit und bestimmte Aufgabetermine bleiben jedoch bis auf Weiteres im bisherigen Umfange aufrecht.

Die Einstellung des Verkehrs nach und über Galizien, Bukowina, Ungarn, Kroatien, Slawonien, Dalmatien sowie im Süden über die Waffenstillstandslinie hinaus, endlich des Feldpostverkehrs bleibt bestehen.

Hinsichtlich des Verkehrs mit Bosnien-Herzegowina wird auf den hierortigen Erlaß, Zahl 25, verwiesen.

Vorstehende Bestimmungen sind durch Anschlag bei den Schaltern und Einschaltung in die dort erscheinenden Zeitungen allgemein zu verlautbaren.

3.: 25.

Gegenstand: Erweiterung des Postverkehrs mit Bosnien-Herzegowina.

Im Verkehr mit Bosnien-Herzegowina können von nun an Einschreibbriefsendungen auch mit Nachnahme belastet werden. Ferner sind in diesem Verkehr auch Postaufträge und Postanweisungen zulässig. Diefür insbesondere auch für Haft- und Erlassesleistung gelten die für diesen Verkehr zuletzt wirksamen Bestimmungen.

Wegen Wiederaufnahme des Paket- und Wertbriefverkehrs werden Weisungen folgen.

Dieser Erlaß ist durch Anschlag bei den Schaltern und durch Einschaltung in die dort erscheinenden Zeitungen zu verlautbaren.

Aufsig, am 22. November 1918.

Der Präsident:

g.O.
K.k. Post- u. Telegraphen-Direktion für Österreich u. d. Enns.

P. D. Zl. *644/1* 1918 Genehmigung: *25*

Mit — Beilagen *✓* Dringlichkeit:

vom *25/1* fremde Zahl: *146/pn*
 eing. *25/11*

GEGENSTAND: Einsichtsvorschreibungen:

*S. Ö. Grenzpostdirektion
 Erklärung der imbestehenden
 Dienststellen Eile des
 kaiserlich-königlichen Grenz-
 postdirektors nicht zu befolgen*

Vorakten:	Nachakten:
<i>4/18</i>	<i>4/18</i>

*Nachk. Abfert.
 Kbb II*

Miterledigt:

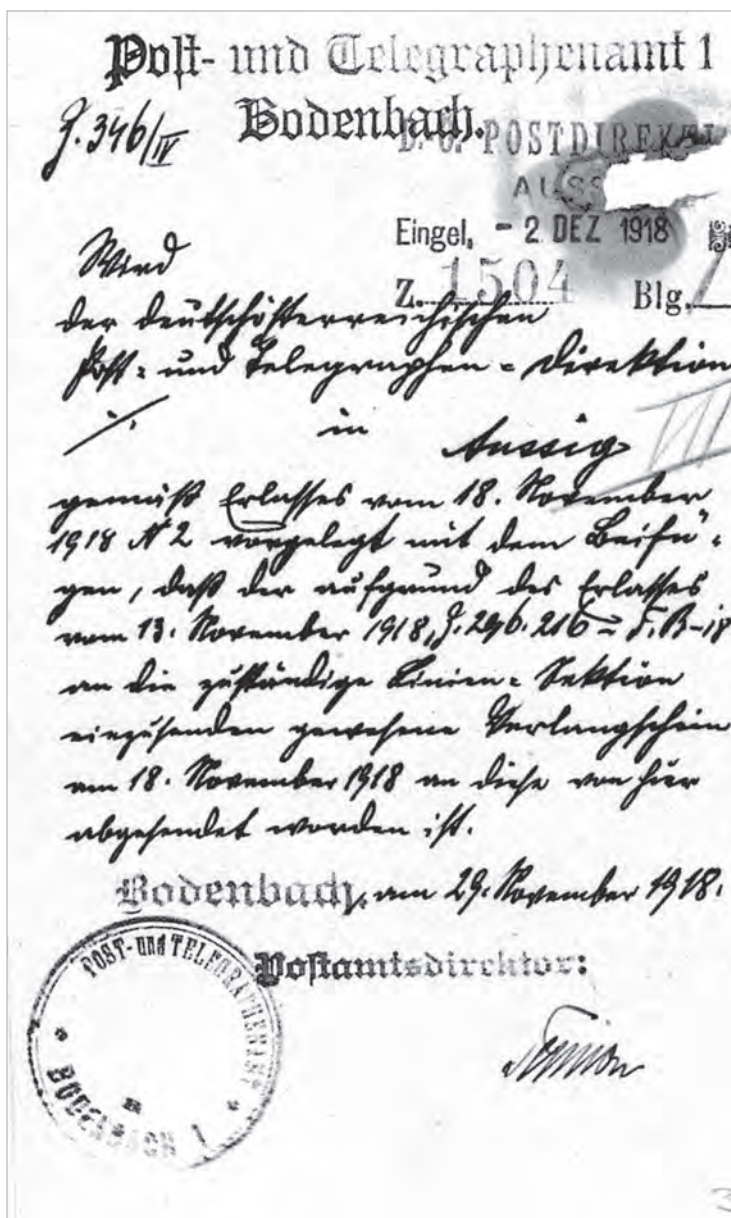
Zur Abfertigung am *2/2* 191 Zum Aktenlager am 191

Obr. 4 – Desky na úřední dokumenty Poštovního ředitelství Ústí nad Labem vytvořené z původních desek užívaných poštovním ředitelstvím ve Vídni; spis č. 644/664 ze dne 28. 11. 1918

[illegible]

in J. 1340/18	Ausweis	
unter die Zuweisung der P. d. des P. d. Bezirks der S. d. P. d. d. in Ausweis befuhr Fassung der Postzeichen & Drucksorten		
Abgegebenes Amt:	Zur Fassung zugewiesene Postämter:	Anmerkung:
Marienbad 1	Schwarzwald i. B., Mittenwald, Aostan, Bogen, Metzing, Wieshof, Tarnitz, Hochschilowitz, Blisowa, Karsenup, Haulbach i. B., Keisen- sula, Linsdorf, Neustadt a. Klagen, Kail, Pfannberg, Pörsch, Met-Edlisch, Tachau, Schönwald, m. Tachau, Neulowitzthal, Wald- heim, Pörsch, Hals i. B., Paulus- brun, Plan, Heiligenhaus bei Plan, Kuttensplan, Michelsberg, Karkau i. B., Wessitz, Neumarkt i. B., Girsch, Pichanna, Weichen, Grottenstein, Rhm., Tuschkau ob der Mies, Kosolup, Ullitz, Bern- harols, Mies, Rhm., Kladsau, Schweining, Focherwoschin, Töpitz, Lebau, Konstantinsbad, Hermannshütte Rhm., Marien- b., Notschitz, Bernklau, Hof, St. d. Tepl, Tepl, Dürrenau, Frei- hacken, Großschdichfur, Au- schowitz, Marienbad 1, Marien- bad 2, Roßau, Bad Königswart, Langenberg, Rauschenbach, Grieschl b. Marienbad, Ubrun bei Marien- bad.	4 11 24
12	Eger 1, Eger 2, Alt-Kinsberg, Landau bei Eger, Milligau, Schönficht, Firschnitz, Wildstein, Neikirchen b. Eger, Schönbach bei Eger, Franzensbad 1,	

Obr. 6 – Seznam poštovních úřadů zásobovaných poštami Mariánské Lázně 1 a Cheb 2

Obr. 8 – Dokument pošty Podmokly z 29. 11. 1918 ukazující znárodněná úřední razítka této pošty spolu s příchozím úředním razítkem ústeckého Poštovního ředitelství

D. 8. Staatsamt
für Gewerbe, Industrie und Handel,
Generalpostdirektion.

Z. 1789/P. - 1918.

Wien, am 25. November 1918.

D-Ö. POSTDIREKTION
AUSSIG

Eingel. 26 NOV 1918

An Z. 640 Blg. II

die d. 8. Postdirektion
in Aussig.

Die Direktion wird verständigt, daß das gesamte bewegliche und unbewegliche von der Postanstalt verwaltete Staatseigentum in dem als Staatsgebiet erklärten deutschen Siedlungsgebiete in das Eigentum des Deutschösterreichischen Staates übergegangen ist.

Die Direktion erhält daher den Auftrag, die bisherigen Staatshoheitszeichen auf Postgebäuden und Postbetriebsmitteln entfernen oder in geeigneter Weise verdecken zu lassen. Wegen Anbringung der neuen Staatshoheitszeichen werden die Weisungen folgen.

Für den Staatssekretär:
[Signature]

Obr. 7 – Výnos č. 1789/P ze dne 25. 11. 1918

D. 8. Staatsamt
für Gewerbe, Industrie und Handel
Generalpostdirektion.

Zl: G 146/P. - 1918.

Wien, am 25. November 1918.

D-Ö. POSTDIREKTION
AUSSIG

Eingel. 28 NOV 1918

An Z. 664/1 Blg. I

die d. 8. Postdirektion
in Aussig.

Der Bericht vom 15. November 1. J. Zl: 4 wird mit der Einladung zur Kenntnis genommen, den unterstehenden Dienststellen unter Hinweis auf den Absatz 3 des Grunderlasses vom 18. November 1918 zu bedeuten, daß sie den Erlaß des Tschechoslowakischen Generalpost- und Telegraphendirektors vom 13. November 1. J. Zl: 3051/G-PP/18 nicht zu befolgen, sondern die von ihm einlangenden Erlässe der Direktion zur

./.

Obr. 9 – Nařízení Ministerstva obchodu ve Vídni rušící dne 25. 11. 1918 instrukci pražského Poštovního ředitelství (dokument jednací číslo G 146/P 1918)

Z. 0788/18 VZ. 29/18 lb (V) hint s. K; ist my Anst- nidung der A I <u>relativ.</u> Prüf. am 29. 11. 18. 3/12. 18. <i>Staud</i> V. Abt. I Meist	D.-Ö. POSTDIREKTION AUSSIG Eingel. 26 NOV 1918 Z. 0788 Blg. VII An die Post- und Telegraphendirektion Prag. Telegraphen-Linien-Section VIII. Komotau, am 25. November 1918. Zi: 2064 Zur P.-D.-Z. 29 (Mit <i>Boile</i> (am)) 24
--	--

Obr. 10 – Předtištěný úřední dokument pošty Chomutov ze dne 25. 11. 1918 předpokládající dodání Poštovnímu ředitelství Praha; ručním přepisem změněno na Poštovní ředitelství Ústí nad Labem

K.k. Post & Telegraphenamt
 en sen am 11. Dezember 1917. Zahl: 757.

POSTDIREKTION
 AUSGAB
 Engel, 30 NOV 1918
 Z. 1154 Blg. 4

Abzucht

K.k. Post & Telegraphendirection
 Prag.

II
 W

Einverständlich mit dem Herrn k.k. Oberpostkommissär Streit erlaubt sich das gefertigte Amt folgenden Bericht zu unterbreiten:

Der mittelst Dekretes Zahl: 188272/IIIb dato 30. September 1917 von Schönbüchel nach Rensen versetzte Landpostdiener Wenzel Wagner hat am 2. November l.j. den Dienst hienorts angetreten.

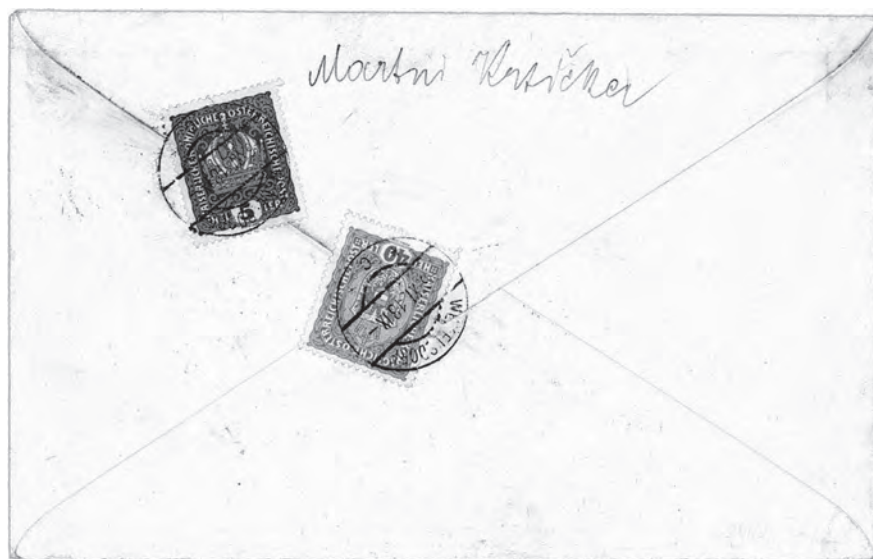
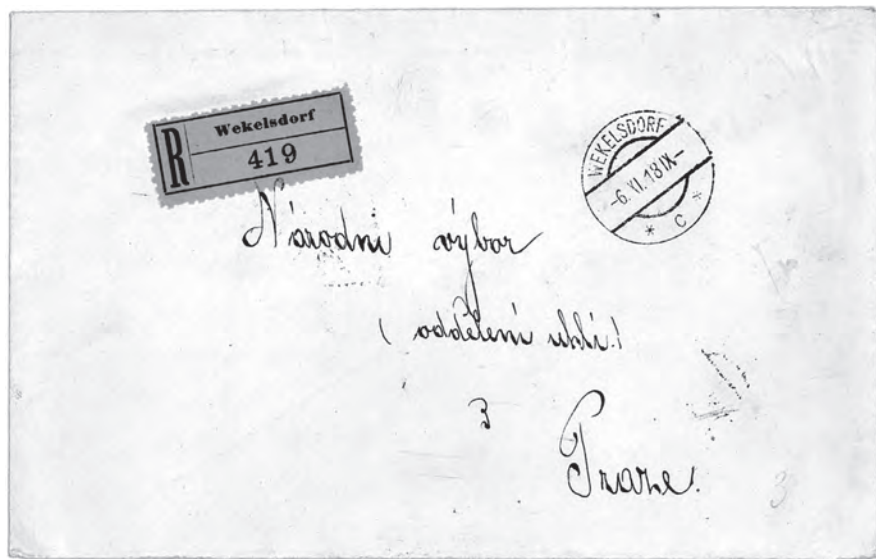
Nachdem dem gefertigten Amte ohnehin der Dienerstand restringiert wurde, musste der Genannte zum Restell und Fahrtbegleitungsdienste mit herangezogen werden.

Abgesehen von der äusserst ungünstigen Beschreibung des Landpostdieners Wagner seitens des Postamtes Schönbüchel, hat der Gefertigte sich die Uebersetzung verschafft, dass der Genannte zu jedweden Restelldienste infolge seiner Unkenntnis im Lesen und Schreiben ungeeignet ist.

Da durch die dadurch bedingte mangelhafte Dienstleistung des Wagners unausgesetzt Anstände der schwerwiegendsten Art sich ergeben, dem Amte aber zur Verrichtung von Lokaldiensten zu denen Wagner eventuell verwendet werden könnte, nicht zur Verrückung steht, bittet das Gefertigte, um unliebsame Weiterungen im Dienstbetriebe zu vermeiden, den genannten Landpostdiener ebemöglichst auf einen Dienstposten, wo derselbe Verladendienste oder andere unverantwortliche Arbeiten verrichten könnte, zu versetzen.

Krombholz
 k.k. Oberpostmeister.

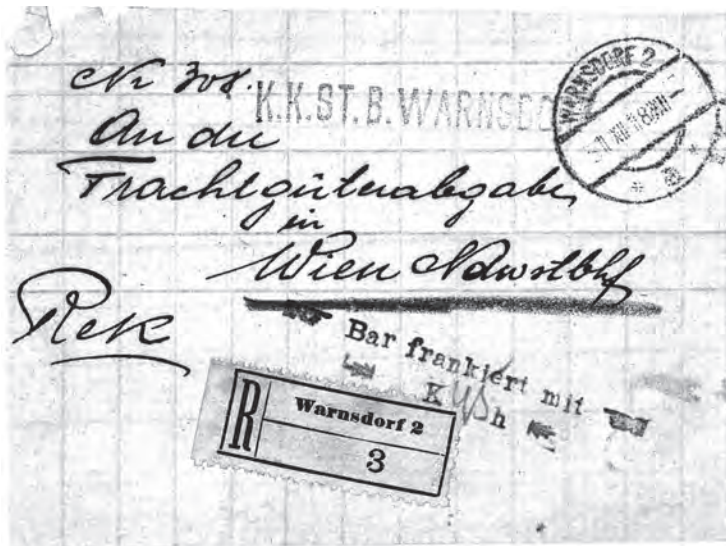
Obr. 11 – Opis stížnosti na zaměstnance pošty Benešov nad Ploučnicí z prosince 1917 adresovaný Poštovnímu ředitelství Praha předaný dne 30. 11. 1918 k vyřízení ústeckému ředitelství

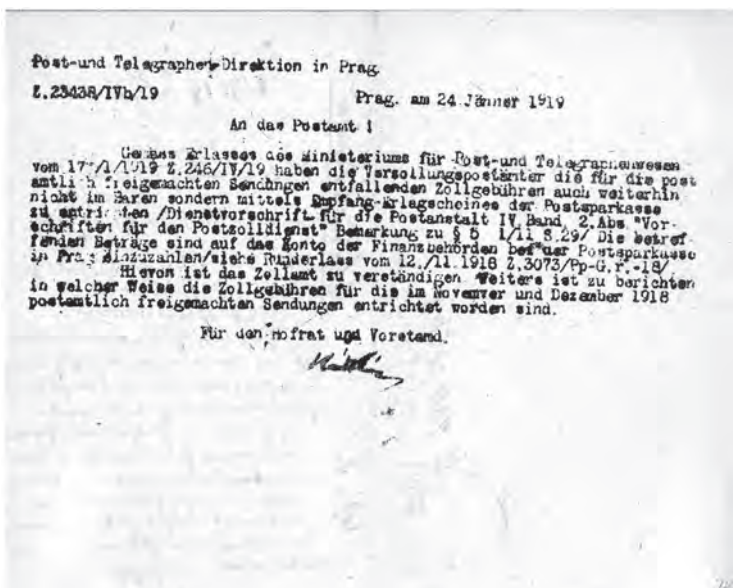
Obr. 12 – Prošlý doporučený dopis odeslaný z Teplice nad Metují na Národní výbor v Praze dne 6. 11. 1918

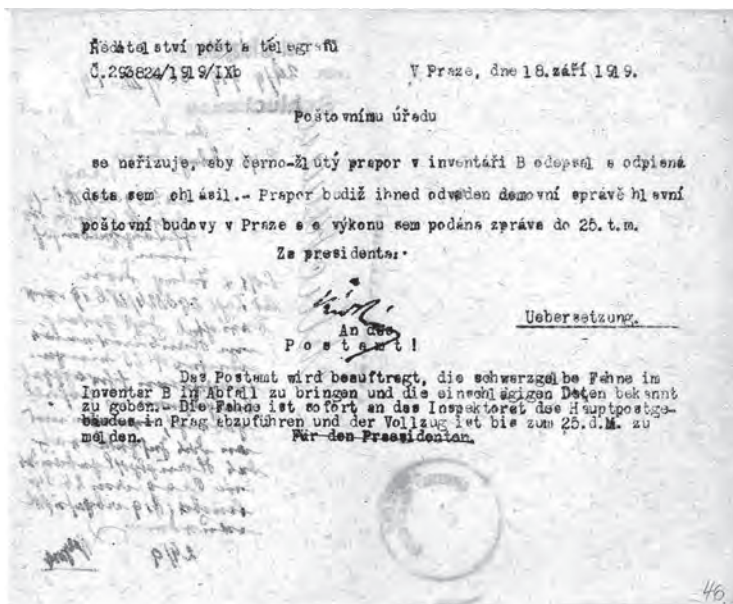
Obr. 13 – Doporučený dopis odeslaný z Kraslic do Vídně dne 22. 12. 1918, tj. v den, kdy město Kraslice obsadily čs. vojenské jednotky

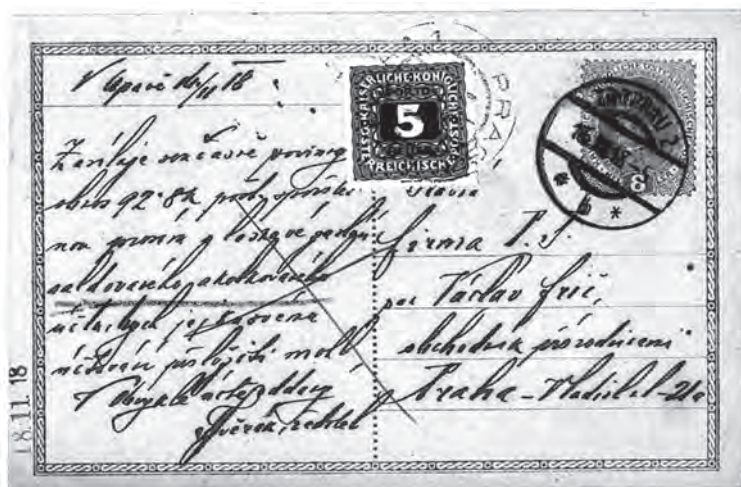
Obr. 14 – Doporučený dopis z pošty Varnsdorf 2 odeslaný dne 31. 12. 1918 do Vídně s otiskem neznárodněného služebního kašetu nádražního ředitelství Varnsdorf (zkratka k. k.); výjimečně pozdní celistvost státního útvaru Německé Čechy

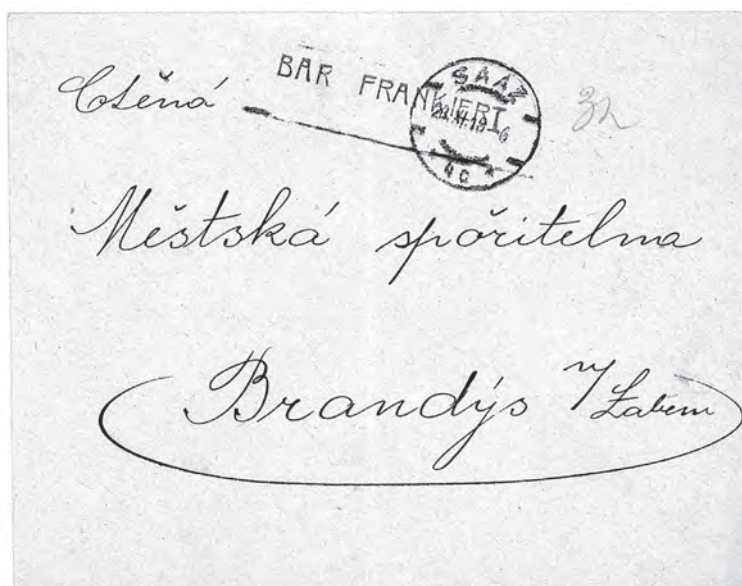
Obr. 15 – Nařízení Poštovního ředitelství Praha v němčině (1/1919)

Obr. 16 – Nařízení Poštovního ředitelství Praha v česko-německém vyhotovení (9/1919)

Obr. 17 – Nedoplaćená celinová dopisnice 8hal Karel odeslaná dne 16. 12. 1916 z Opavy do Prahy, kde vybráno doplatné 5hal formou doplatní známky; celina provincie Sude-tenland s vylepenou čs. předběžnou známkou

Obr. 18 – Obchodní tiskopis odeslaný dne 28. 11. 1918 ze Žatce do Brandýsa nad Labem vyplacený hotově

Obr. 19 – Obchodní dopis odeslaný z Č. Krumlova v lednu 1919 s vylepenou půlenou známkou Karel 30hal a celkovým výplatným 21hal; pře frankováno o 1hal

Obr. 20 – Novoroční přání odeslané ze Znojma do Vídně v prosinci 1918 vyplacené 5hal známkou emise Hradčany; odesílatel použil poštovní tarif pro tiskoviny, vídeňská příchozí pošta ho akceptovala

Grüßlich
Gutwinda Geringer
Jungfermannsplatz 10
in Theresienstadt
Zirkellm. Gr. Prof. Haserne

79

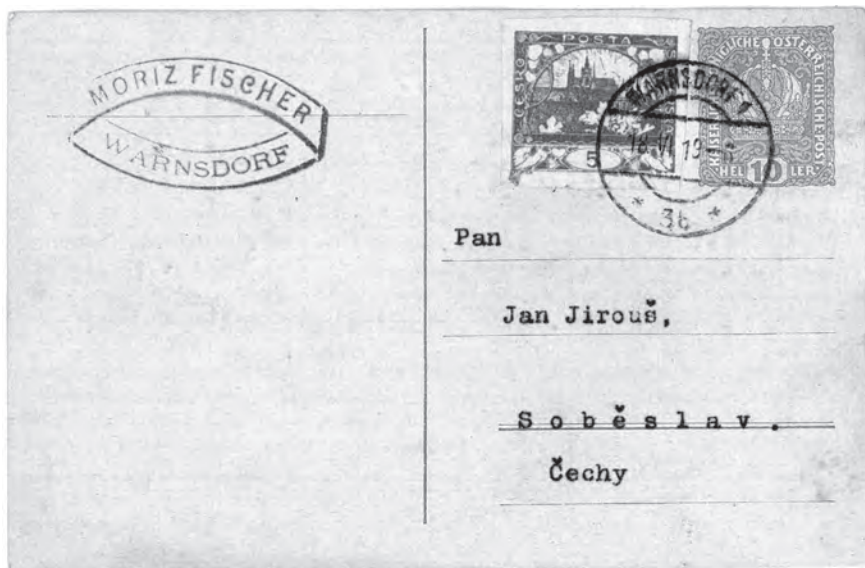
Obr. 22 – Ústřížek balíkové průvodky odeslané v únoru 1919 z poštovního úřadu Teplice-Šanov na poštu Moldava se smíšenou čtyřbarevnou frankaturou rakouských a čs. výplatních známek v celkové hodnotě K3,30 doplněný navíc čs. dopltní známkou 5 hal emise 1919 na úhradu poplatku za avízo zásilky

		AUFGABESCHEIN			
über das Telegramm Nr. <i>1624</i>		mit <i>14</i>		Worten	
an <i>Bürgermeister R. Richter</i>					
in <i>Kaučias</i>					
aufgegeben um <i>3</i> Uhr <i>5</i> Minuten vorm. nachm.					
Gebühren <i>1</i> K <i>60</i> h					
Vorschuß <i>1</i> K <i>60</i> h					
Unterschrift <i>R.R.</i>					
1916.					

Obr. 24 – Podací lístek na telegram (emise 1916) použitý dne 11. 11. 1918 na poštovním úřadě Opava 1

<i>Bohumil Veselý</i> <i>H. Litvínov.</i>			
		<i>Rieditelská</i> <i>panství na</i>	
		<i>Kraslovci</i> <i>in Prahy</i>	

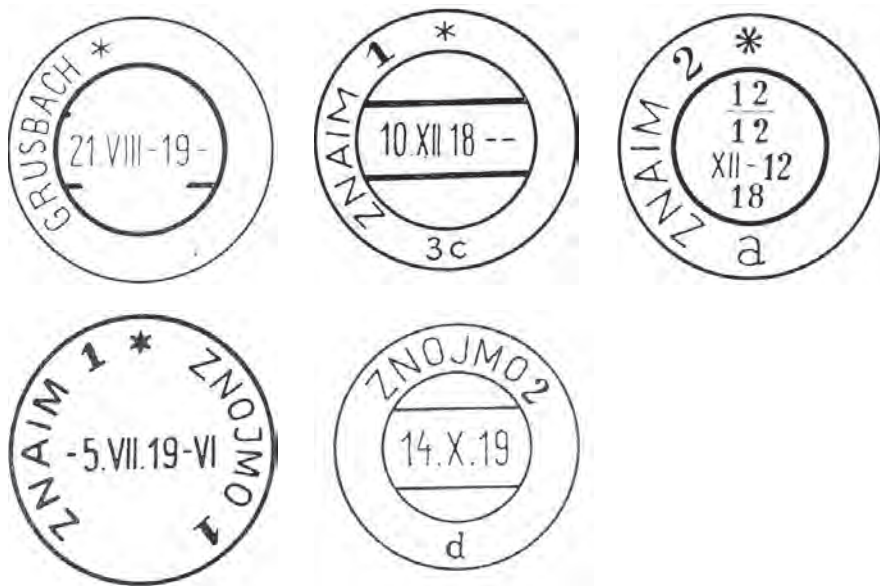
Obr. 25 – Celina císař Karel I. s přetiskem ČSR -10- odeslaná dne 30. 1. 1919 z pošty Horní Litvínov do Prahy

Obr. 26 – Celina Císařská koruna bez přetisku dofrankovaná známkou 5hal emise Hradčany odeslaná v červnu 1919 z Varnsdorfu do Soběslavi

Obr. 28a – Atypické čs. razítko Hrušovany na celistvosti se známkou Hradčany (1919)

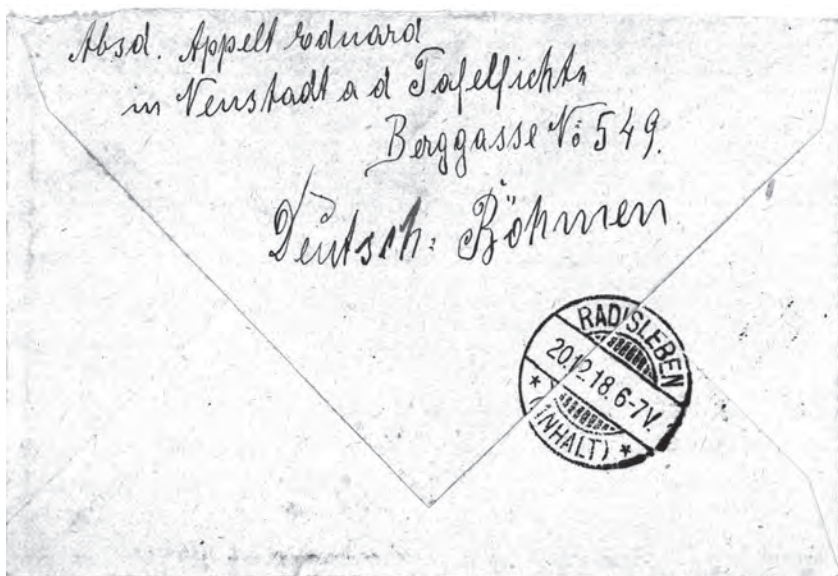
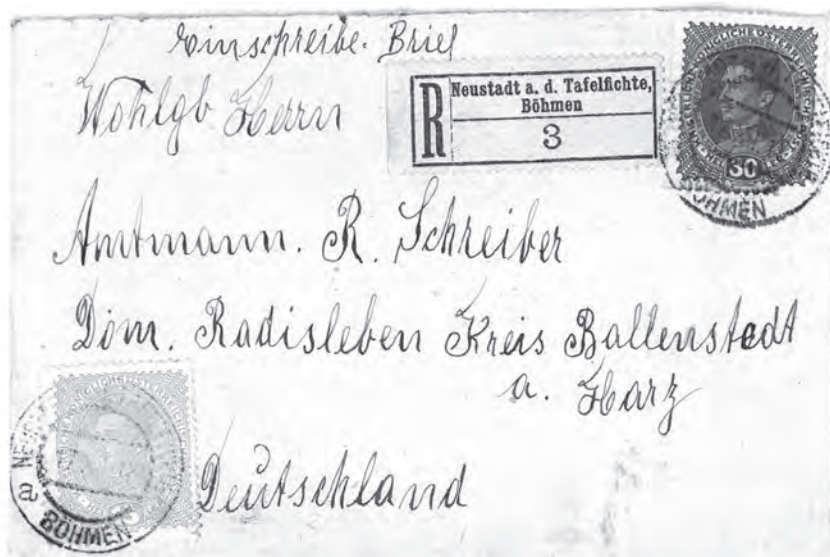
Obr. 27 a/b/c – Ukázky otisků znárodněných poštovních razítek
 Hrušovany nad Jevišovkou, Znojmo 1 a Znojmo 2 dle Votočka
 Obr. 28b – Atypické čs. razítko Znojmo 1 dle Votočka (1919)
 Obr. 28c – Atypické čs. razítko Znojmo 2 dle Votočka (1919)

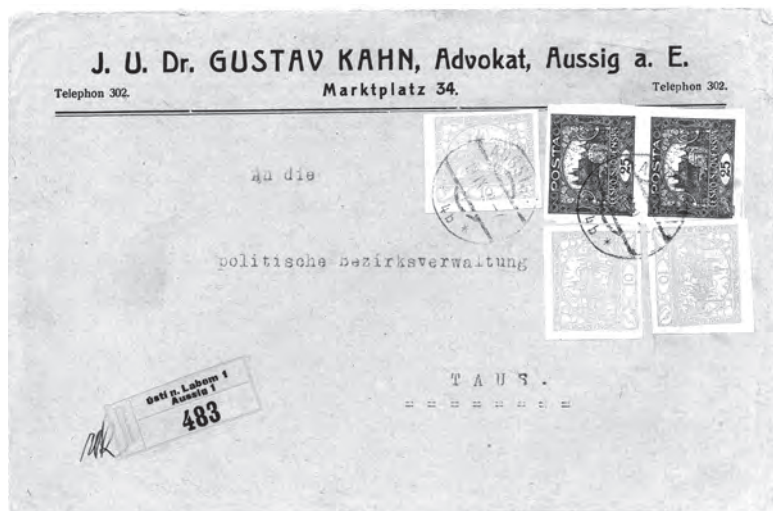
Obr. 29 – Doporučený dopis odeslaný roku 1921 z Horní Řasnice do Liberce nesoucí otisk čs. poštovního razítka 1. typu

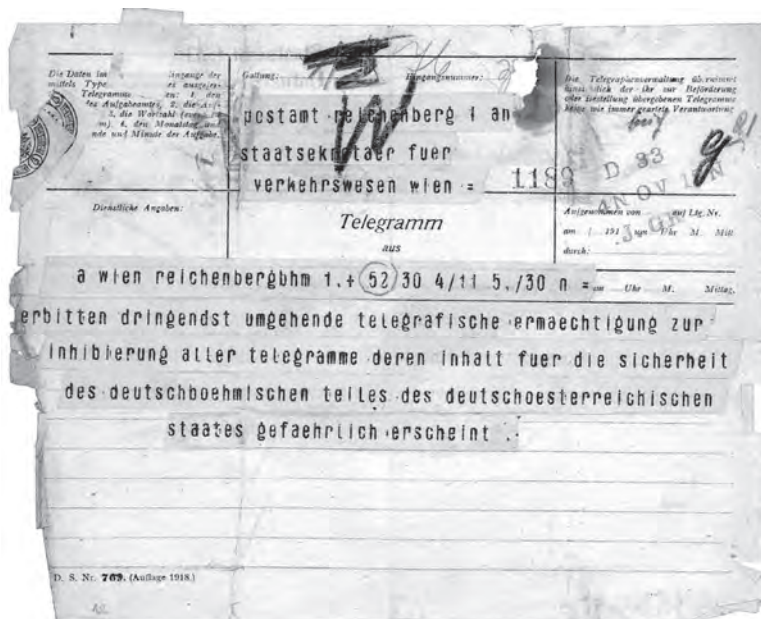
Obr. 30 – První čs. příležitostné razítko Sokolský slet Znojmo použité na celistvosti dne 24. 8. 1919

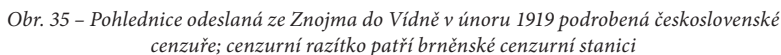
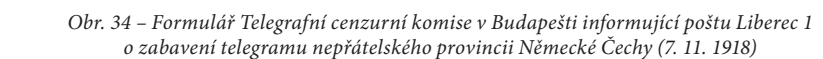
Obr. 31 a/b – Doporučený dopis odeslaný dne 17. 12. 1918 z Nového Města pod Smrkem do Německa, vyfrankovaný rak. známkami emise Karel I 15+ 30hal a rakouskou R nálepkou typu R3; výjimečná celistvost z období existence útvaru Německé Rakousko

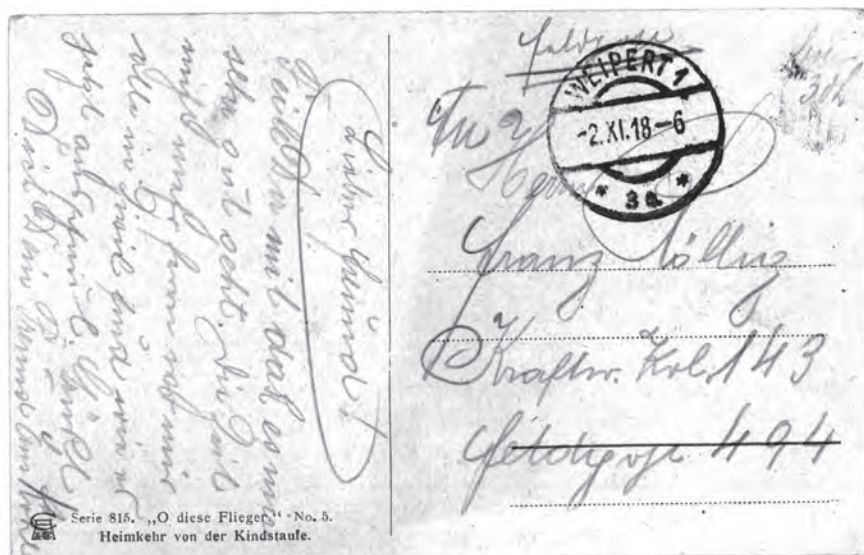

Obr. 32 – Doporučený dopis odeslaný roku 1919 z Ústí nad Labem do Domažlic vyplacený čs. známkami emise Hradčany a nesoucí čs. R nálepku typu CS1

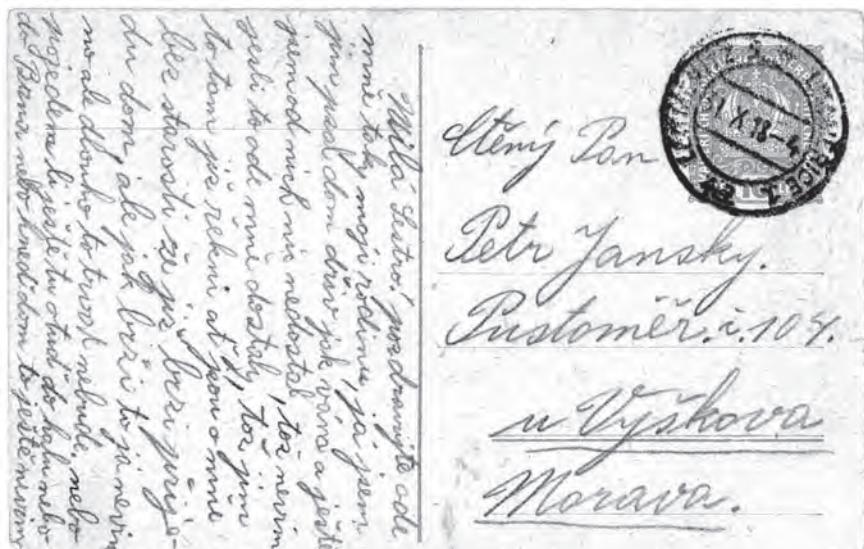

Obr. 33 – Telegram pošty Liberec 1 adresovaný dne 4. 11. 1918 Státnímu úřadu ve Vídni požadující přidělení cenzurní pravomoci pro telegramy tomuto poštovnímu úřadu

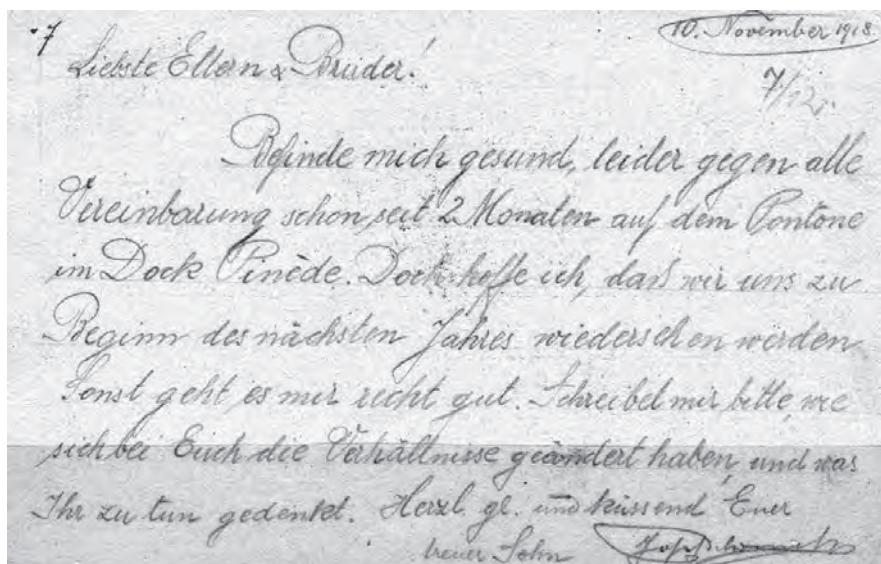

Obr. 36 – Pohlednice odeslaná z Vejprtu dne 2. 11. 1918 vojáčkovi sloužícímu na italské frontě (rakousko-uherská polní pošta č. 494)

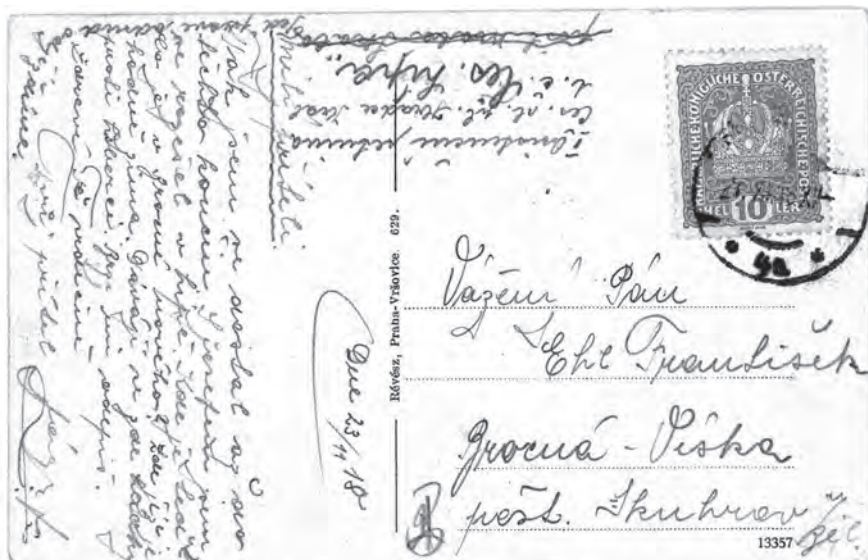
Obr. 37 – Dopisnice odeslaná z Litoměřic dne 31. 10. 1918 demobilizovaným rakousko-uherským vojákem českého původu

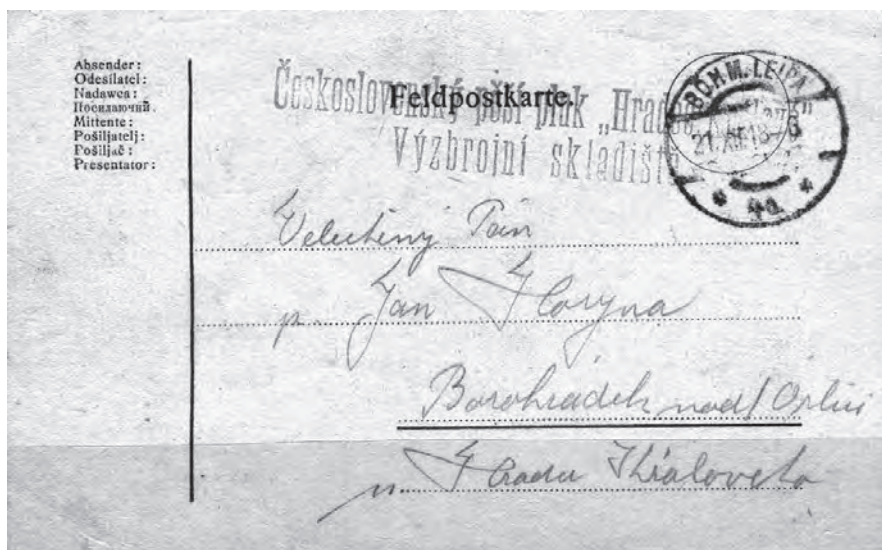
Obr. 38 – Zajatecký lístek odeslaný v listopadu 1918 z tábora v Marseille (Francie) do Znojma

Obr. 39 a/b – Ústřížek balíkové průvodky odeslaný z Tyrolska do zajateckého tábora Duchcov, kam zásilka dorazila dne 28. 10. 1918 prostřednictvím civilní pošty Duchcov

Obr. 40 – Pohlednice odeslaná dne 23. 11. 1918 příslušníkem čs. 18. pěšího pluku z České Lípy v době existence provincie Německé Čechy

Obr. 41 – Lístek polní pošty odeslané příslušníkem stejné jednotky již v době převzetí čs. kontroly nad městem Česká Lípa (datováno 21. 12. 1918)

Obr. 42 a/b – Balíková průvodka z roku 1921 s otiskem služební kašety Vojenského okrskového velitelství Česká Lípá

STAVOVSKÝ STÁT V RAKOUSKU VE 30. LETECH 20. STOLETÍ. JEHO RECEPCE MEZI KATOLICKÝMI INTELEKTUÁLY A POLITICKÝMI KATOLÍKY V ČESKOSLOVENSKU

MAREK ŠMÍD

Předkládaná studie *Stavovský stát v Rakousku ve 30. letech 20. století. Jeho recepce mezi katolickými intelektuály a politickými katolíky v Československu* se věnuje reflexi vybraných rakouských událostí v období let 1932–1938 v Československu. V převážně chronologickém přehledu sleduje jejich klíčové osobnosti a významné konflikty, které utvářely povahu stavovského státu v Rakousku ve 30. letech 20. století. Na pozadí těchto vztahů, nakolik to umožňují dobové prameny, reflektuje jak mnohé dramatické události rakouské vnitropolitické scény, tak především jejich tvůrce, přičemž pozornost soustředí rovněž na katolické prostředí Československa včetně Československé strany lidové a jejího předsedy Jana Šrámka. Studie vychází z dobových časopisů a české a německé literatury, jež byla k tématu publikována; některé detaily doplňují rovněž materiály z Historického archivu Státního sekretariátu sekce pro vztahy s ostatními státy ve Vatikánu a Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze.

Představu Svatého stolce o nových společenských poměrech po vypuknutí světové hospodářské krize na přelomu 20. a 30. let 20. století nejlépe odráží encyklika Pia XI. (1922–1939) *Quadragesimo anno*, kterou papež vydal dne 15. května 1931 při 40. výročí vyhlášení první sociální encykliky *Rerum Novarum*. V duchu zásad evangelia, ve snaze překonat třídní antagonismy, se papež zabýval uspořádáním společnosti i obnovou společenského řádu podle encykliky z roku 1891, kterou však interpretoval a nově doplnil pro potřeby současné, měnící se doby v hospodářské, sociální a politické krizi.¹ Inspiračním zdrojem encykliky byly úvahy dvou německých jezuitských teologů Gustava Gundlacha (1892–1963) a Oswalda von Nell-Breuninga (1890–1991).

1 Encyklika Pia XI. *Quadragesimo anno*. O vybudování společenského řádu a jeho zdokonalení podle zásad evangelia. Olomouc 1947.

Nauka obsažená v encyklice byla plodem učení zdůrazňujícího význam sociální integrace a stavovské reprezentace pro organizaci společnosti na principu sociální spravedlnosti a sociální lásky. Jedním z nejvýraznějších poselství dokumentu bylo šíření ideje nového společenského stavovského řádu, jenž měl představovat třetí cestu mezi individualistickým liberalismem a kolektivistickým socialismem v politické i ekonomické sféře. Toto uspořádání nahrazovalo třídní boj kooperací, solidaritou a spoluprací profesních stavů. Nevraživost mezi zaměstnavateli a zaměstnanci měly překonat korporativismus a reforma mravů. Podstatou tohoto stavovského zřízení měla být likvidace třídního boje a nahrazení tříd stavy (např. zemědělský, průmyslový, obchodnický, duševní). Encyklika důsledně rozlišovala mezi rolí státu a stavovských korporací, které neměly podle papeže plnit politickou, ale pouze hospodářskou funkci. Další vymezení spočívalo v odlišném postavení malých společenství vůči státní autoritě. Italský fašismus totiž posiloval stát, omezoval občanské svobody, malé jednotky nerespektoval a postupně přebíral jeho rozhodovací pravomoc, zatímco stavům byla podle encykliky přiznána značná samospráva.²

Velmi důležité bylo rovněž načasování encykliky – vyšla uprostřed hospodářské krize. Velkým otřesem byl pád banky Creditanstalt v Rakousku v květnu 1931, který předznamenával – jednalo se o velký vídeňský bankovní dům – důsledky tíživé krize nejen v zemi, ale i ve střední Evropě. Krátce předtím, v prosinci 1930, zahájila rakouská vláda tajná jednání s Německem, jejichž úspěch ukončilo podepsání německo-rakouské celní unie v podobě *pactu de contrahendo* (dohody o smlouvě budoucí) v březnu téhož roku, čímž se Vídeň dostala do větší hospodářské závislosti na Berlíně.³ Encyklika s ohledem na politicko-hospodářské těžkosti obsahovala antikapitalistické teze, odrážející duch tradičních konzervativních výhrad vůči sociálním důsledkům expandující liberální ekonomiky, které papež postuloval především z morálních pozic. Podle katolické sociální nauky byl kapitalismus nahlížen jako ekonomický systém, jenž od novověku postupně nahrazoval křesťansky řízené hospodářství; nebyl však a priori špatný. Svým obsahem dávala encyklika pokyny k budování věčně platného společenského řádu, odlišného od liberálních, kapitalistických, fašistických, nacistických, komunistických a socialistických experimentů své doby.⁴ Současně Pius XI. představil tzv. princip subsidiarity, předpokládající rozsáhlou autonomii pro jednotlivce nebo skupiny směrem k centralizované moci, a princip solidarity, beroucí v potaz blaho

2 Martinková, Ludmila (ed.): Sociální encykliky. 1891–1991. Praha 1996, s. 90.

3 K celní unii podrobněji: Dejmek, Jindřich: Československo-rakouské politické vztahy v období jednání o německo-rakouskou celní unii (1930–1931). Moderní dějiny 2, 1994, s. 233–260.

4 Novak, Michael: Katolické sociální myšlení a liberální instituce. Vývoj a perspektivy katolického sociálního myšlení. Praha 1999, s. 161.

celku, lidskou důstojnost a potřeby ostatních, kterým se jedinec dokáže podřídít a v případě potřeby jim dobrovolně, nezištně a zodpovědně pomoci.⁵ Současníci spatřovali konkrétní poselství tohoto dokumentu obzvláště v šíření ideje stavovského řádu, který měl překonat nedostatky hospodářské krize, socialistického kolektivismu a liberálního individualismu v politické, ale zejména v ekonomické rovině. Dokument do značné míry respektoval základní principy demokratického kapitalismu a podporoval, v souladu s liberální tradicí, myšlenky omezeného státu a nezastupitelnou roli soukromého vlastnictví, ale bránil se jak individualismu, tak liberalismu manchesterské školy, prosazující volné působení trhu.⁶

Cílem společnosti měla být sociální spravedlnost, cechovní solidarita, prohlubování odborové samosprávy, svoboda hospodářských činností v kapitalismu, soukromé vlastnictví, tedy svobodná a socializující se společnost sjednocená láskou na katolickém principu. Encyklika – na rozdíl od italského korporativismu – proklamovala svobodnou volbu jedince ve vztahu ke společenskému zřízení.⁷ Svatý otec v encyklice explicitně zakotvil svobodu stavů a principy solidarity a subsidiarity. Zatímco princip solidarity hovořil o nezbytném souladu společnosti na cestě ke společnému dobru, princip subsidiarity předpokládal podporu a pomoc státu a společnosti občanům a malým společenstvím. Podle subsidiarity měla být společnost budována zdola zřízeními, která stála nejbližší jednotlivým osobám a vyšší společenství musí nastoupit teprve tehdy, když nižší společenství příslušné úkoly plnit nemůže.⁸ Na druhé straně byly ideje křesťanského solidarismu a stavovských zásad velmi obecné a neurčité, neboť papež nedefinoval, jaké stavy a podle jakého principu mají vznikat, takže tím umožnil různé interpretace: někteří v nich viděli společnost primitivní protiindustriální podoby, jiní křesťansko-sociální modernismus, ostatní lépe organizovanou kapitalistickou společnost či křesťanský demokratismus, usilující o vybudování pevných politických pozic v rámci současné společnosti. Třebaže encyklika *Quadragesimo anno* silně rezonovala rovněž v Itálii a v Portugalsku, o nichž však nyní pro nedostatek prostoru nehovoříme, nejvýznamnějšího uplatnění se jí dostalo v Rakousku ve 30. letech 20. století.

V rakouském prostředí, pokud můžeme být takto lapidární, ji však politici představitelé uchopili autoritativním způsobem, kdy stát prosazoval její realizaci cestou shora, bez ohledu na papežovy zásady a principy širšího veřejného diskurzu. Cesta k budování stavovského zřízení byla nastoupena v roce 1933, rok poté, co se stal významný křesťansko-sociální politik a právník Engelbert Dollfuß (1892–

5 Spiazzi, Raimondo: Sociální kodex církve. Tišnov 1993, s. 61.

6 Novak, Michael: Duch demokratického kapitalismu. Praha 1992, s. 232.

7 Martinková, L.: Sociální encykliky, s. 90.

8 Martínek, Cyril: Cesta k solidaritě. Svitavy 1998, s. 154.

1934) rakouským kancléřem.⁹ Ten navázal na konzervativní myšlenky bývalého kancléře Ignaze Seipela (1876–1932; kancléřem 1922–1924, 1926–1929) a ideologa stavovského státu Othmara Spanna (1878–1950), který ve svém díle *Der wahre Staat* z roku 1923 navrhl ideální koncept stavovského uspořádání jako alternativu k socialismu, liberalismu a demokracii.¹⁰ O. Spann považoval stav za duchovní společenství, které zapadá do duchovního celku; proto i jednotlivé stavy dělil podle jejich duchovnosti. Důsledně navíc rozlišoval mezi hospodářskými a politickými stavy. Jednotlivé stavy byly v jeho pojetí odstupňovány, centralizovány, hierarchizovány, a to podle svého duchovního zakotvení; celek měl vždy přednost před individuem. Všechny stavy zastřešoval stát, který je rovněž hierarchizuje podle duchovní hodnoty. Spannův požadavek, aby byla správa země vykonávána směrem shora dolů, od nejvyššího stavu k nejnižšímu, směřoval v rakouském kontextu k prosazování autoritativní vlády, jejíž výkon nebyl svěřen společnosti jako celku, nýbrž specifickému státnickému stavu.¹¹ Stavy se ve Spannově koncepci rovněž podílely na samosprávě a účastnily se zasedání tzv. stavovského sněmu, vždy však podle hierarchie důležitosti. V jeho pojetí tak převzaly řadu odpovědností, jejichž výkon náleží v liberálním zřízení státu. Na obranu Spannových myšlenek neváhal E. Dollfuss prohlásit: „*Čas liberálně kapitalistických společností a průmyslových pořádků skončil. Čas marxistických lidových vůdcovství a svodů skončil. Čas nadvlády politických stran skončil. Chceme sociální, křesťanský, německý stát Rakousko na stavovských základech pod silnější, autoritativnější vládou tohoto státu.*“¹²

Kancléř E. Dollfuss tak přetvářel Rakousko v křesťanský stavovský stát, který měl vyvést tehdejší rakouskou společnost z hospodářské a politické krize.¹³ Aby se zbavil nepohodlné politické opozice, rozpustil na základě tzv. zmocňovacího zákona z roku 1917 nejprve parlament a později nacistickou, komunistickou a socialistickou politickou stranu a založil jedinou vládní stranu tzv. *Vlastenec-kou frontu* a dne 1. května 1934 vyhlásil novou ústavu, jejíž charakter určovala již preambule, která zněla následovně: „*Ve jménu Boha všemohoucího dostává*

9 Carsten, Francis L.: *Faschismus in Österreich. Von Schönerer zu Hitler*. München 1978, s. 211; Kluge, Ulrich: *Der österreichische Ständestaat 1934–1938*. Wien 1984.

10 Spann, Othmar: *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*. Jena 1938, s. 80 a dále.

11 Tamtéž, s. 21, 39.

12 Carsten, F. L.: *Faschismus in Österreich*, s. 213. *Die Zeit liberal-kapitalistischer Gesellschafts- und Wirtschaftsordnung – sie ist vorüber! Die Zeit marxistischer Volksführung und Volksverführung ist vorüber! Die Zeit der Parteienherrschaft ist vorüber!... Wir wollen den sozialen, christlichen, deutschen Staat Österreich auf ständischer Grundlage unter starker, autoritärer Führung dieses Staates*. Autorův překlad.

13 Nolte, Ernst, *Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen*. München 1966, s. 256.

*rakouský lid pro svůj křesťanský, německý spolkový stát na stavovském základě tuto ústavu.*¹⁴ Povaha rakouského autoritativního státu vycházela z tradic rakousko-uherského dědictví v podobě silné byrokraticko-militaristické mentality s katolickým duchem barokní doby, zakotvené v papežských encyklikách meziválečného období. Respektovanými společenskými hodnotami se staly pořádek, statečnost a hrdinství, náboženství bylo učiněno povinným vyučovacím předmětem.¹⁵ Antidemokratický a konzervativní charakter rakouského státu obhájoval kancléř E. Dollfuss s poukazem na nutnost hájit samostatnost Rakouska, zejména před nacistickou zahraniční agresí. Rakouský episkopát, zejména vídeňský arcibiskup, kardinál a někdejší ministr sociálních věcí ve třetí vládě kancléře z křesťansko-sociální strany Johanna Schobera (1874–1932) v letech 1929–1930 Theodor Innitzer (1875–1955), vyšel ochotně vstříc pojetí společnosti bez většího vlivu politických stran a v prosinci 1933 se ve zvláštním pastýřském listu postavili se za E. Dollfusse a jeho návrh stavovského státu.¹⁶

Spolupráce stavů v Rakousku představovala alternativu třídního boje. Nová tzv. Ústava rakouské federativní republiky dělila společnost do sedmi stavovských korporací, které sdružovaly jak zaměstnance, tak zaměstnavatele. Korporace i země byly zastoupeny ve spolkovém sněmu (tzv. Bundestag), které čítalo 59 členů. Tento sněm neměl právo zákonodárné iniciativy; mohl zákony buď schválit, nebo zamítnout, nikoliv o nich diskutovat. Nižší stupně politického systému nebyly v ústavě dopracovány. Kancléř E. Dollfussrazil rozhodnou představu, že Rakousko není totalitní, ale autoritářský stát, že korporace mají velkou hospodářskou samostatnost, že funguje nezávislost soudů, je respektována rovnost občanů před zákonem, zajištěna ochrana menšin apod. Základem stavovského státu se stala zmíněná papežská encyklika. Ostatně Svatý stolec rakouský stavovský stát podporoval, i když aplikace křesťanských a stavovských zásad plně neodpovídala jeho představám, obával se zejména aplikace některých sporných nařízení do každodenního života rakouské společnosti.¹⁷ Musíme současně zdůraznit, že se

14 Bundesgesetzblatt für den Bundesstaat Österreich, Nr. 1, Verfassung 1934, ausgegeben am 1. Mai 1934, 1. Stück 1934, s. 1–32; Jeřábek, Martin: Konec demokracie v Rakousku 1932–1938. Politické, hospodářské a ideologické příčiny pádu demokracie. Praha 2004, s. 161.

15 Šmíd, Marek: Československo-rakouské vztahy v období první republiky. Historický obzor 5/6, 2016, s. 130.

16 Theodor Innitzer (1875–1955) – v letech 1929–30 ministrem sociálních věcí. Od roku 1932 vídeňský arcibiskup. Šebek, Jaroslav: Rakouský katolicismus a etablování stavovského státu ve třicátých letech 20. století. Stařec a med. Jaroslavu Medovi k osmdesátinám, eds. Martin Bedřich a Zdeněk Jančařík, Praha 2012, s. 212.

17 Historický archiv Státního sekretariátu sekce pro vztahy s ostatními státy ve Vatikánu, fond AA. EE. SS., Rakousko, IV. období, fascikl 42; Jeřábek, M.: Konec demokracie v Rakousku 1932–1938, s. 161; Carsten, F. L.: Faschismus in Österreich, s. 211.

Rakousko podobalo modelu papežské encykliky *Quadragesimo anno* jen vzdáleně – mocenská instrumentalizace systému a jí užívané násilí k potlačování opozice byly ve zjevném rozporu s pojetím společnosti ve smyslu Vatikánem postulovaného křesťanského modelu stavovského uspořádání.¹⁸

Situace E. Dollfusse tak byla značně rozporuplná. Navenek se sice zdálo, že rakouský kancléř buduje korporativní stát spíše s podporou místního katolického kléru, než s otevřeným souhlasem vatikánských církevních představitelů, mnozí kněží i představitelé vyššího rakouského kléru však otevřeně sympatizovali s německým nacismem, který do země silněji pronikal zejména po lednu 1933. Vatikánský státní sekretář kardinál E. Pacelli, který se během svých čtrnácti let na postu apoštolského nuncia v Německu důvěrně seznámil s prostředím střední Evropy, v listu apoštolskému nunciovi ve Vídni Enricu Sibiliovi (1861–1948) uvedl: „Svatý stolec byl z nerakouských zdrojů informován, že rakouský klérus, místo aby podporoval vládu současného kancléře Dollfusse, jenž je plnou zárukou pro blaho církve, je zmatený a z části inklinuje k hitlerovskému hnutí.“¹⁹ Z důvěrných zpráv vatikánského archivu jednoznačně vyplývá, že kardinálský sbor ve Věčném městě choval k E. Dollfussovi značné sympatie, které se ještě prohloubily během kancléřovy návštěvy Vatikánu v dubnu a v červnu 1933. Tehdy jej rovněž přijal státní sekretář E. Pacelli i papež Pius XI.²⁰

Třebaže se i Československo potýkalo ve 30. letech s důsledky hospodářské krize, přičemž docházelo k propadu ve výrobě lehkého průmyslu (textil, oděvy, obuv, sklo, bižuterie, keramika, porcelán), doprovázenému rostoucí nezaměstnaností, propadem mezd a krachem podniků, aktivní zasahování státu do ekonomiky, které doplňoval zákon o mimořádné moci nařizovací (č. 95/ 1933 Sb.) nesměřoval vývoj v zemi ke vzniku autoritativního politického systému, ani nelegitimizoval diktátorské snahy, naopak sloužil jako ochranná pojistka československého státu vůči růstu nedemokratických politických hnutí. Pokud v českém prostředí tak převažoval neutrální či odmítavý postoj k rakouskému experimentu, prosazování křesťanského uspořádání, jež zosobňovalo jistotu konzervatismu, univerzalizmu i autority, hierarchie, řádu a stability s manifestovanou katolickou vírou, vyhovovalo názorovému cítění i zájmům českých katolických intelektuálů (Jaroslav Durych, Jakub Deml, Jan Zahradníček, Rudolf Voříšek, Stanislav Beřounský, Jan Scheinost, Bohumil Stašek, Silvestr Maria Brait, Reginald Vincenc Dacík, Metoděj Habáň a další), kteří v rakouské cestě 30. let spatřovali tvrdý po-

18 Jeřábek, M.: Konec demokracie v Rakousku 1932–1938, s. 162.

19 AA. EE. SS., Rakousko, IV. období, fascikl 21, Pacelli Sibiliovi, 12. 6. 1933. Autorův výpisek z vatikánských archivů a jeho překlad.

20 AA. EE. SS., Rakousko, IV. období, fascikl 21; Dollfuss, Eva: Mein Vater. Hitlers erstes Opfer. Wien 1994, s. 160.

stup vůči tolerantnímu proudu, jemuž vyčítali přizpůsobivost, malověrnost a neschopnost bojovat o požadavky katolické církve.

Jeden z katolických intelektuálů, Rudolf Ina Malý (1889–1965), ocenil na stránkách časopisu *Tak* v článku *Poslání Rakouska* charakter rakouského stavovského uspořádání, kdy neváhal prohlásit, že se tito muži – E. Dollfuss a jeho nástupce kancléř a politik křesťansko-sociální strany Kurt Schuschnigg (1897–1977) – „snažili vytvořit z poválečného Rakouska stát sice německý, ale nezávislý a řííšsko-německou mentalitu korigující: stát katolický a korporativní – stát, který by v soulase se starorakouskou tradicí byl v podstatě německo-latinskou výspou jak proti nové ideologii nacistické, tak proti trvalým sklonům povahy pruskoněmecké.“²¹ Tuto apologetickou roli rakouského státu zdůrazňovali katoličtí intelektuálové v časopise *Na hlubinu*.²² Velmi je proto rozeznila i násilná smrt kancléře E. Dollfusse v létě 1934, kterou v článku *Zavražděný kancléř Dollfuss* komentovali následovně: „V Rakousku byl neurvalým způsobem zabit velký obdivovatel pořádku a křesťanského řádu dr. Engelbert Dollfuss. Jisto dnes je to, že Rakousko sotva kdy bude mítí muže tak skvělých kvalit jako byl Dollfuss.“²³

Dollfusovým nástupcem se v červenci 1934 stal zmíněný politik, právník a vysokoškolský učitel K. Schuschnigg, pozdější vůdce Vaterländische Front, od roku 1932 ministr spravedlnosti a o rok později rovněž ministr školství. Podle českých katolických intelektuálů to byl „jediný muž, který měl odvahu se postavit proti Hitlerovi... Byl zrazován, byl na konec vydán v ruce Hitlerovy, ale přece pevně a jasně stál za tím, co pokládal za svoje životní poslání.“²⁴ Jeho manévrovací prostor v zemi se sílícím vlivem NSDAP rapidně snižoval – již v roce 1936 byl rakouský kancléř donucen povolát představitele místních nacistů Arthura Seyss-Inquarta (1892–1946) do státní rady.²⁵ O dva roky později musel povolit K. Schuschnigg existenci NSDAP v zemi, k čemuž byl přinucen po setkání s řííšským kancléřem Adolfem Hitlerem (1889–1945) v Berchtesgaden v únoru 1938.²⁶ O měsíc později byl kancléř K. Schuschnigg v důsledku rostoucí nacistické agrese donucen abdikovat a záhy internován v koncentračním táboře, Rakousko se tzv. anšlusem stalo součástí nacistické Třetí říše.²⁷ Inspirace křesťanským režimem, klerikálním

21 Tak, ročník II, 1938, s. 28.

22 Na hlubinu. Revue pro vnitřní život, ročník X, 1935, s. 122.

23 Třetí generace, ročník V, 1934, s. 1.

24 Obnova, ročník II, 1938, s. 2–3.

25 Státní rada byla významným výkonným orgánem. Zkoumala návrhy zákonů z hlediska všeobecné prospěšnosti a kompatibility se státní suverenitou. Její členy jmenoval prezident republika na období deseti let a vybíral je z řad členů Vlastenecké fronty s ohledem na jejich odbornost a spolehlivost.

26 Carsten, F. L.: *Faschismus in Österreich*, s. 178.

27 Pasák, Tomáš: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha 1999, s. 40.

stavovským státem a autoritářským systémem následně zůstala spíše v teoretické rovině, neboť Dollfussův a Schuschniggův autoritativní režim, označovaný jako stavovský, nebyl v praxi plně realizován.

Zatímco křesťanská sociální doktrína představovala v očích rakouských kancléřů 30. let, E. Dollfusse i K. Schuschnigga, nejen jedinou cestu k překonání liberalismu a socialismu,²⁸ ale rovněž jedinou cestu mezi totalitou a demokracií, u československého vyslance ve Vídni sociálně-demokratického politika Zdeňka Fierlingera (1891–1976) vzbuzovala spíše rozpaky: „*Dr. Dollfuss se rekonstruování kabinetu rozhodl pro směr, který lze nazvat austrofašismus. Stěžejí možno říci, co je rakouského na této odrůdě fašismu. Jistě vzniká dojem, že Rakousko bude se nyní v zahraniční politice velmi výrazně orientovat směrem k Itálii.*“²⁹ Obavy z austrofašismu tak sdílela rovněž česká veřejnost, jejíž názorovou orientaci určovaly většinou provládní demokratické deníky, k Rakousku ve zpravodajské linii převážně nepříznivé. Tento kurz byl do značné míry výsledkem transformace idejí vlivných prvorepublikových politiků z pera tehdejších novinářů, kteří sdíleli Fierlingerovy závěry: „*Rakousko, sevřené mezi Itálií a Německem, vstupuje na cestu jakéhosi specifického fašismu, bližšího Itálii než Německu již z důvodů zahraničně-politických, pod přímým vlivem Itálie a částečně i Vatikánu.*“³⁰ Navzdory posilování nedemokratických tendencí v Rakousku se Československo v tomto momentu ukázalo jako věrný partner a podporovalo Vídeň i nadále, kdy jí na přelomu let 1933–1934 poskytlo půjčky a v dalších letech tolerovalo rozšiřování jeho armády.³¹

Významným impulsem pro šíření stavovské myšlenky mezi českými katolíky byl projev rakouského kancléře E. Dollfusse na katolickém sjezdu ve Vídni v září 1933 při příležitosti 250. výročí porážky Turků před rakouskou metropolí, kde představil hlavní zásady stavovského zřízení. Lidová strana se jako politický reprezentant českých katolíků postavila zprvu k propagaci stavovské myšlenky rezervovaně. V prvních letech hospodářské krize vycházeli lidovci při tvorbě sociální politiky z myšlenek křesťanského solidarismu, a proto vyzývali především k uskutečňování charitativních a výpomocných akcí.³² Ovšem Československá

28 Jeřábek, M.: Konec demokracie v Rakousku 1932–1938, s. 154.

29 Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze, Politické zprávy – Vídeň, 1933, Fierlinger 9. 12. 1933.

30 Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze, Politické zprávy – Vídeň, 1933, Fierlinger 4. 5. 1933.

31 Dejmek, Jindřich: Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918–1992). Praha 2002, s. 177.

32 Trapl, Miloš: Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938. Praha 1990, s. 111.

strana lidová nebyla v tomto stanovisku jednotná. V propagaci zásad encykliky a zejména stavovství se v lidové straně chtěli více zviditelnit především představitelé jejího pravicového, českého křídla – již zmíněný předseda českého zemského výboru Bohumil Stašek (1886–1948) a novinář Jan Scheinost (1896–1964), ovlivněný idejemi italského fašistického korporativismu.³³ Na možná rizika, plynoucí z oslabení role politických stran v politickém systému a z následného ohrožení parlamentní demokracie, poukazoval i její předseda Jan Šrámek (1870–1956), který si byl rovněž vědom síly katolicismu v rámci Československé strany lidové. B. Stašek se však snažil taktéž vzbudit dojem loajality k demokratickým principům, a proto vyzdvihoval rozdíl mezi fašismem a stavovstvím, podobně jako E. Dollfuss v Rakousku.

Nešlo pouze o intelektuální diskuzi, vedení Československé strany lidové chtělo využít otázky recepce stavovského státu také ve vnitrostranickém boji. Vrchol diskuzí spadl do let 1933–1934, kdy došlo ke konkurenčnímu boji mezi J. Šrámkem a B. Staškem o vedení strany. Spory mezi Šrámkovou a Staškovou skupinou vedení strany vyvrcholily v první polovině roku 1934. B. Staškovi se sice podařilo získat na svou stranu příslušníky nastupující stranické generace, církevní hierarchii a některé pražské členy strany, především J. Scheinosta,³⁴ ale J. Šrámek měl na své straně mnohem mocnější zastávce. Za stávajícího předsedu se postavilo celé moravské křídlo strany a *Říšská organizace křesťanských odborů* (A. Petr), druhý ministr strany Jan Dostálek (1883–1955), bývalý ministr František Nosek (1886–1935), a mnozí významní katoličtí publicisté jako např. Josef Doležal (1893–1965) a Alfred Fuchs (1892–1941). Je třeba vzít také v úvahu podporu, jakou Šrámkovi poskytoval olomoucký arcibiskup Leopold Prečan (1866–1947), reprezentující největší diecézi v Československu. Přestože česká zemská organizace prosadila do rezoluce svého sjezdu v listopadu 1934 požadavek „*založení hospodářského řádu na encyklice QA*“, základní program Československé strany lidové zůstal nakonec nezměněn. V kampani před parlamentními volbami roku 1935 se sice objevila v lidoveckém tisku hesla, která hlásala stavovskou přeměnu hospodářství, výraznější vliv na politiku lidové strany již stavovská idea neměla. Stavovské myšlenky nejsilněji rezonovaly na stránkách časopisu *Řád*, revue pro kulturu a život.

Snažám pravicového křídla omezit tradiční roli politických stran v politickém spektru, zřídít stavovské komory, prosadit hospodářský parlament apod. se rozhodl čelit předseda strany J. Šrámek, který ve zmíněných krocích spatřoval je-

33 Šebek, Jaroslav: *Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu*. Brno 2006, s. 168.

34 Malíř, Jiří – Marek, Pavel a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*. I. Brno 2005, s. 663.

den z útoku na parlamentní demokracii, resp. politický systém vůbec.³⁵ S přáním ukončit napětí ve straně vystoupily křesťanské odborové organizace v Čechách, které zaslaly dne 8. října 1935 B. Staškovi otevřený list. V něm podpořily pozici předsedy strany a požadovaly „*nutné odstranění všech závad, pokud brání plnému uplatnění strany na všech úsecích hospodářského, sociálního a politického života.*“³⁶ Odmítnutí Staškova postupu – zejména jeho experimentu se stavovským státem a sympatiemi s fašismem – bylo vyvrcholením série kritik, jež byly vůči němu vznášeny již od počátku roku 1934, a to jak na výroční schůzi ústředního výboru odborových organizací v lednu 1934, tak na zemském sjezdu křesťanských odborářů v září 1935.³⁷ Od poloviny 30. let také došlo ke sblížování postojů mezi sociální demokracií, která se dívala na stavovské recepty řešení hospodářské krize spíše odmítavě, a moravským křídlem lidovců.³⁸

Vodou na mlýn Staškovým odpůrcům byly i problémy, do nichž se dostala stavovská koncepce v Rakousku, která ztrácela stále více sympatizantů na úkor nacionálních socialistů, obavy z fašizujícího vedení agrární strany a v neposlední řadě osudy katolických stran ve fašistických státech, zvláště strany centra v nacistickém Německu.³⁹ Přes porážku Staškova křídla v Československé straně lidové však debaty o stavovství v českých katolických kruzích úplně neustaly. Tendence k prosazení stavovských principů v politice a hospodářství se však plně projevy až v době rozkladu prvorepublikového liberálně demokratického politického systému po mnichovské dohodě v září 1938 a následném odstoupení pohraničních oblastí Německu.⁴⁰ Přes porážku Staškova křídla v lidové straně však debaty o stavovství neustaly úplně. Tyto názory korespondovaly také s názory radikální části katolické publicistiky, zejména představitelů nově vzniklých časopisů jako *Obnova* nebo *Tak*, v nichž přetrvávala prakticky až do okupace českých zemí nacistickou armádou v březnu 1939 tendence otevírat stavovskou problematiku.

Reflexe událostí v Rakousku ve 30. letech 20. století v českém prostředí, zejména katolickém, prozradila, nakolik byli čeští katolíci ve vztahu ke stavovskému státu rozděleni. Zatímco většina z nich, především většina Československé strany lidové včetně jejího předsedy J. Šrámka, jej považovala za ohrožení demokratických principů v Československu, úzká, nicméně mediálně poměrně hlasitá skupi-

35 Šebek, Jaroslav: Encyklika Quadragesimo anno, její recepce a vliv na katolické prostředí v českých zemích ve třicátých letech, Soudobé dějiny 8, 2001, s. 381.

36 Marek, Pavel (ed.): Politické programy českého politického katolicismu 1894–1938. Praha 2011, s. 265.

37 Tamtéž.

38 Šebek, Jaroslav: Mezi křížem a národem, s. 171.

39 Trapl, Miloš: Politický katolicismus a Československá strana lidová, s. 24.

40 Šebek, Jaroslav: Mezi křížem a národem, s. 171.

na katolických intelektuálů i někteří členové katolické hierarchie jej a jeho tvůrce – E. Dollfusse a K. Schuschnigga – považovala za velmi inspirativní i pro domácí prostředí, poněvadž s ním spojovala duchovní proměnu české společnosti i upřednostnění katolického náboženství v každodenním životě v zemi.

Der Ständestaat in Österreich in den 30.er Jahren des 20. Jahrhunderts und seine Rezeption in der Tschechoslowakei

Die vorliegende Studie widmet sich der Reflexion der österreichischen Ereignisse in der Zeitspanne 1932–1938 in der Tschechoslowakei. Sie verfolgt in überwiegend chronologischer Reihenfolge ihre deutlichen Wendepunkte, Schlüsselpersonen und bedeutende Konflikte, die den Wesenszug des Ständestaates in Österreich in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts bildeten. Vor dem Hintergrund dieser Beziehungen reflektiert die Studie, insoweit es die zeitgenössischen Quellen ermöglichen, sowohl die dramatischen Ereignisse der österreichischen innenpolitischen Szene, als auch vor allem ihre Urheber, wobei sich die Aufmerksamkeit gleichfalls auf das katholische Umfeld der Tschechoslowakei einschliesslich der tschechoslowakischen Volkspartei und ihren Vorsitzenden Jan Šrámek richtet. Sie analysiert die Rezeption der sozialen Gedanken in der päpstlichen Enzyklika *Quadragesimo anno* aus dem Jahr 1931 in Österreich und ihre Implementierung in die Verfassung des Ständestaates aus dem Jahr 1934. In einer relativ umfangreichen Passage wird enthüllt, wie sehr die päpstlichen Grundsätze der Solidarität und Subsidiarität an der autoritativen Auffassung der österreichischen Ordnung der 30.er Jahre vorbeigingen, die sie auf dem Weg von oben durchsetzte, ohne Rücksicht auf die päpstlichen Grundsätze und Prinzipien eines breiteren öffentlichen Diskurses. Die autoritative Auffassung konvenierte insbesondere bei den tschechischen katholischen Intellektuellen, die sie auch für das einheimischen Umfeld als sehr inspirativ betrachteten, da sie damit eine geistige Umwandlung der tschechischen Gesellschaft und auch eine Bevorzugung der katholischen Religion im Alltagsleben der Tschechoslowakei verbanden.

The Corporate State in Austria in 1930s and its Reception in Czechoslovakia

The study is focused on the Czechoslovak reception of events in Austria between 1932–1938. It follows, mostly chronologically, important milestones, key personalities and significant conflicts that shaped the form of the Corporate state in Austria in 1930s. Based on these, as much as the historical sources allow it, it reflects both dramatic events of Austrian inner politics and their protagonists, while the attention is also paid to the Catholic milieu in Czechoslovakia, including the Czechoslovak People's Party with its Chairman Jan Šrámek. It analyses the reception of social ideas from the Papal Encyclical Quadragesimo anno from 1931 in Austria as well as its implementation into the constitution of the Corporate state in 1934. In a comprehensive part, it details how much the papal principles of solidarity and subsidiarity lacked in the authoritarian conception of the Austrian state in 1930s that pushed them through from above with no regard to papal rules and principles of the public discourse. The authoritarian conception was well received by the Czech catholic thinkers that found it inspiring for the home milieu, hoping that a spiritual regeneration of the Czech society and preference of the Catholic faith in everyday life in Czechoslovakia would come with it.

LETECKÁ DOPRAVA MEZI PRAHOU A VÍDNÍ V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ A ZA PROTEKTORÁTU

MICHAL PLAVEC

Světová válka názorně ukázala, že letadla a vzducholodě bude možné využít také k jiným než čistě válečným účelům. Na konci března 1918 zahájila provoz rakousko-uherská letecká pošta na trase vídeňské letiště Aspern, letiště Rakowice u Krakova, Proskurov (dnes Chmelnyckyj), Lvov. Později letadla této pošty létala až do Kyjeva. V úseku Vídeň – Krakov přelétávala nad územím Moravy a rakouského Slezska. Po krátkou dobu, mezi 1. a 15. říjnem 1918, bylo zřízeno v Olomouci letiště jako mezistanice této letecké pošty. Právem tuto poštu označujeme za první pravidelnou leteckou dopravu pošty ve světě.¹

Letadla ale nezačala létat mezi Prahou a evropskými městy, včetně Vídně, hned po skončení světové války. Zejména v Praze nebylo vhodné letiště, hledali se investoři, kteří by do rozjezdu letecké dopravy vložili peníze, a jednotlivé vlády států také musely uzavřít příslušné dohody. Nebyla to jednoduchá vyjednávání, zvláště pokud Rakousko bylo právním nástupcem Rakouska-Uherska, poražené velmoci ve světové válce. Cestující si museli počkat až do března 1927. Co vše otevření letecké linky mezi Prahou a Vídní předcházelo a co cestující na této lince ještě čekalo, přiblížíme v této studii.

Možnosti letecké dopravy po světové válce

Prvním, kdo plánoval, a také zahájil, pravidelné letecké spojení s městy na území nově vzniklých republik československé a rakouské, nebyl československý stát ani soukromí investoři, ale rakouský Státní úřad pro vojenské záležitosti (Staatsamt für Heereswesens). Mělo sice jepičí život, ale i tak je třeba se o něm zmínit. Hranice Československa nebyly ještě pevně stanoveny. Některé německé oblasti se

1 Nejnověji Plavec, Michal: Austro-węgierska poczta lotnicza a ziemie Korony Czeskiej w okresie od marca do października 1918 r. In: Andrzej Olejko, Andrij Kharuk (edd.), Lotnictwo w Przełamaniu Gorlickim 1915 r. Spojrzenie po 100 latach. Gorlice – Rzeszów 2015, s. 213–233 a Plavec, Michal: Letiště Olomouc. Rakousko-uherská letecká pošta a země Koruny české v posledním roce světové války. Historie a vojenství 3, 2018, s. 52–62.

snažily na konci roku 1918 odtrhnout od Československa a stát se součástí Německa nebo Německého Rakouska. Asi největším takovým vyhlášeným německojazyčným útvarem bylo takzvané Deutschböhmen, oblast přibližně v trojúhelníku mezi Chebem, Plzní a Libercem. Rakouské letectvo dostalo od státního úřadu pro vojenství 9. listopadu 1918 úkol zahájit pravidelnou leteckou dopravu mezi Vídní, Chebem a Libercem. Pro tyto účely mělo letectvo také vybudovat pomocná letiště u rakouských měst Gmund a Laa an der Thaya.² Nevíme, kolik takovým letům bylo podniknuto. Přinejmenším jedno letadlo při letu z Vídně do Liberce muselo 19. listopadu 1918 nouzově přistát u Lanškrouna. Pilot letěl sám, na sedačce pozorovatele vezl náklad – součástky ke kulometům a bednu střeliva.³

Obsáhlá debata o zavedení letecké pošty a letecké dopravy se vedla na stránkách časopisu Aviatika. Rudolf Holeka, první rakousko-uherský vojenský pilot české národnosti, tuto otázku rozebíral hned v prvních číslech. Uvažoval, co vše je potřeba k zabezpečení letecké dopravy pošty na trati Praha – Cheb – Ansbach – Štrasburk. Tu považoval za nutnou kvůli mírové konferenci. Počítal s tím, že by jedno letadlo dopravilo maximálně 180 kg pošty.⁴ Holeka předpokládal, že by Československo mělo pořídit pro své potřeby přinejmenším pět set bývalých rakousko-uherských letadel, v nejlepším případě dokonce 1700. Pro československou poštu navrhoval určit 177 těchto letadel a zřízení letišť v Praze, Plzni, Chebu, Ústí nad Labem, Pardubicích, Táboře, Českých Budějovicích v Čechách, v Olomouci a Uherském Hradišti na Moravě, v Moravské Ostravě a v Bratislavě, Trnavě, Banské Štiavnici a Košicích na Slovensku. Zaobíral se i cenovými náklady a byl přesvědčen, že „telegram z Prahy do Paříže se 100 slovy bude státi asi 35 kor., proti tomu dopis letecké pošty by snad přišel na 15 kor. a byl by v tutéž dobu doručen, ne-li dříve“⁵

Holekovy plány měly k realitě velmi daleko. Československé letectvo, vojenské i civilní, dosáhlo stavu pěti set letadel až o dvacet let později. Ovšem potřeba rychle zasílat důležité dokumenty k československé misi do Francie měla v počátcích Československa nejvyšší důležitost. Prezident Tomáš Garrigue Masaryk apeloval na ministerstvo pošt a telegrafů, aby takovou leteckou poštovní linku zřídilo a aby byla zajištěna doprava denního tisku letadly do vzdálenějších měst republiky. Ministerstvo ve spolupráci s továrnou Aero uskutečnilo první takový let v neděli 13. července 1919 z Prahy do Chrudimi, ovšem to nemohlo stačit.⁶

2 Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv (dále jen OeStA/KA), Neue Feldakten, fond Chef der Luftfahrwesens, kart. 629, Zwischenlandungsplätze für Lup. Nordböhmen. Wien, am 9. November 1918.

3 Boček, Petr: Lanškroun letecký. In: Borkovcová, Marie (ed.): Krajem Koruny české. Vlastivěda Lanškrounska. Lanškroun 2002, s. 244.

4 Holeka, Rudolf: Letecká pošta I. Aviatika 2, 1919, s. 22–23.

5 Holeka, Rudolf: Letecká pošta I. Aviatika 3, 1919, s. 35–36.

6 První letecká pošta u nás (Nár. listy 15. července 1919). Aviatika 8, 1919, s. 108.

Potřebu zavedení dopravy důležitých depeší měla také armáda, zvláště v souvislosti s boji na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Vojenské letectvo bylo také jediné, kdo k těmto účelům mohl poskytnout vhodná letadla, zvláště typu Breguet XIV z francouzsko-československé letky BRE590, která byla nasazena do bojů na Slovensku. Boje s Maďarskou a Slovenskou republikou rad utichly na začátku července 1919.

Příležitostné spojovací lety jsou známy již z počátku nasazení francouzsko-československé letky na Slovensku. V srpnu 1919 uskutečnili letci této letky několik letů z Bratislavy do Budapešti a nazpět s vysokými dohodovými důstojníky, např. generály Andreou Grazianim⁷ nebo Eugènem Mittelhauserem.⁸ První československé vojenské letadlo odstartovalo s poštou z Prahy do Paříže 4. září 1919. Jednalo se o vojenský Bréguet XIV, No. 9117 z výzbroje letky BRE590. Pilotoval ho francouzský legionář poručík Bedřich Starý a pozorovatelem byl nadporučík Jan Blíženec. S mezipřistáním v Mohuči absolvovali let za šest hodin, ovšem lety byly rozloženy do dvou dnů, neboť z Mohuče odstartovali českoslovenští letci až v pátek 5. září 1919.⁹

První soukromé letecké dopravní společnosti zažádaly o koncesi na leteckou dopravu a přepravu letecké pošty ve druhé polovině roku 1919. Jako první získal licenci Julius Arigi pro svou společnost Ikarus, což byla nepravidelná letecká doprava s cestujícími, převážně mezi Prahou a západočeskými lázeňskými městy. Licenci získal také Rudolf Holeka, ale nikdy dopravu nezahájil. Zájem o leteckou dopravu na území Československa měli i další investoři, domácí i zahraniční. Zkrachoval například britsko-československý projekt. První pravidelné dopravní lety s poštou a cestujícími zahájila až v roce 1920 Franko-rumunská letecká společnost. Československé státní aerolinie byly založeny o tři roky později.¹⁰

7 Vojenský ústřední archiv/Vojenský historický archiv Praha (dále jen VÚA/VHA), fond Boje na Slovensku I. Západní slovenská skupina, kart. 20, Operační oddělení – spisy neevidované chronologicky řazené 1919 červen–září, inv. j. 25, Letecká akce: denní hlášení 8. 6. – 11. 10. 1919, Comte rendu journalier. Journée du 18 Aout 1919 a Journée du 19 Aout 1919.

8 VÚA/VHA, fond Boje na Slovensku I. Západní slovenská skupina, kart. 20, Operační oddělení – spisy neevidované chronologicky řazené 1919 červen–září, inv. č. 25, Letecká akce: denní hlášení 8. 6. – 11. 10. 1919, Comte rendu journalier, Journée du 23 Aout 1919.

9 VÚA/VHA, fond Boje na Slovensku I. Západní slovenská skupina, kart. 20, Operační oddělení – spisy neevidované chronologicky řazené 1919 červen–září, inv. č. 25, Letecká akce: denní hlášení 8. 6. – 11. 10. 1919, Comte rendu journalier. Journée du 5 Septembre [1919]. Dále srov. Let z Prahy do Paříže. Aviatika 9, 1919, s. 125–126.

10 Kučera, Pavel: Počátky letecké dopravy a linka firmy Aero. In: Plavec, Michal (ed.): Od balonu k transatlantickým letům. Praha 2014, s. 79–83.

Úvahy o letecké dopravě mezi Prahou a Vídní

V dubnovém čísle časopisu *Aviatika* z roku 1919 se objevila zpráva, že zatímní letecký velitel ve Vídni italský kapitán Paletti vážně uvažuje o zavedení linky Padova-Vídeň-Praha-Krakov. Počítal s tím, že italské letectvo poskytne k tomuto účelu letadla typu Ansaldo S. V. A. 5 s maximální rychlostí přes 200 km/h. Podle všeho nebyl tento záměr realizován.¹¹

Na začátku listopadu 1919 otiskl pražský německý deník *Prager Tagblatt* zprávu, podle níž se o koncesi na leteckou dopravu v Československu uchází britská firma Air Transport and Travel Ltd. (AT&T). Tato britská společnost zahájila jako první pravidelnou leteckou dopravu mezi Londýnem a Paříží a ucházela se o licenci na pravidelnou leteckou dopravu v dalších evropských státech.¹² Byla založena jako dceřiná společnost britského výrobce letadel Airco (Aircraft Manufacturing Company Ltd.). Na svých prvních linkách používala letadla Airco D. H. 9 a Airco D. H.16. Jejím představitelem v Československu se stal major Marmaduke Scott Marsden, veterán britského královského námořního letectva. Scott Marsden v době podání žádosti bydlel ve Vodičkově ulici 39 na Novém Městě v Praze.¹³

Britská společnost chtěla z Prahy létat přes Drážďany a Berlín do Hamburku, přes Lipsko a Kolín nad Rýnem do Paříže, přes Krakov do Varšavy a přes Brno a Bratislavu do Košic. Z Prahy se mělo také létat přes Vídeň, Pešť, Bělehrad, Sofii, Bukurešť do Cařihradu. V tehdejší hlavním městě Osmanské říše měla končit také další linka provozovaná touto společností, která měla vést z Londýna přes Paříž, Lyon, Nice, Janov, Řím a Soluň. Zpočátku se uvažovalo pouze o dopravě poštovních zásilek, přeprava osob měla být zahájena až později. Jedno letadlo mělo dopravit až 750 liber (přibližně 340 kg) poštovních zásilek. Mateřská společnost Airco měla dodat pro tyto potřeby do Prahy dvanáct letadel, jež měli pilotovat britští letci. Zároveň se zvažovala možnost, že by zde společnost Airco vybudovala dceřiný podnik, kde by se vyráběla tato britská letadla v licenci. Zajímavá v této okolnosti je zpráva, že by společnost AT&T vytvořila koncern s Českou akciovou leteckou společností, kde by měla britská strana podíl jednu třetinu a československá dvě třetiny. O těchto záležitostech jednal v listopadu 1919 major Scott Marsden s ministrem pošt a telegrafů Františkem Staňkem a ministrem obchodu Ferdinandem Heidlerem.¹⁴

Když poukazujeme, že zajímavě vyhlíží informace o společném podniku britské a československé společnosti, máme na mysli ostrou debatu, která se

11 Letecké spojení Praha – Vídeň – Padua. *Aviatika* 4, 1919, s. 55.

12 Čs. letecká pošta. *Národní listy* č. 258 z 4. listopadu 1919. Ranní vydání, s. 5.

13 Kučera, Pavel: Počátky letecké dopravy a linka firmy Aero. In: Plavec, Michal (ed.): *Od balonu k transatlantickým letům*. Praha 2014, s. 79–98.

14 Praha střediskem letecké dopravy. *Aviatika* 11, 1919, s. 150.

rozpoutala na stránkách deníku Národní listy mezi prvním vojenským pilotem rakousko-uherského letectva české národnosti Rudolfem Holekou a majorem Marmadukem Scottem Marsdenem. Holeka, který sám usiloval o licenci na provoz letecké dopravy v Československu a nakonec ji 18. listopadu 1919 také získal, ostře zaútočil několik dní po uveřejnění článku v deníku Prager Tagblatt proti tomu, aby koncesi získala jiná než československá společnost. Nepokrytě ho k tomu nevedly pouze ušlechtilé vlastenecké pohnutky, ale především osobní zájem vytlačit ze hřiště možného konkurenta. „*Jest mi známo, že spol. Airco se velmi snaží dosíci koncese pro provozování periodické dopravy osob, zboží a pošty listovním letadly nejen v naší republice, ale i v jiných evropských zemích. Není divu! Proč neopanovati též vzdušný oceán? Silně pochybuji, že by sobě státy tuto privilej daly za nynější doby odkoupit! Dle paragrafů mírové smlouvy patří vzduch státu a stát si jest vědom toho, že tj. – moře budoucnosti! Sestavuje čs. akciovou společnost, jež by provozovala leteckou poštu v naší republice, navázal jsem již mnohé styky s cizozemskými společnostmi, např. německou, švýcarskou, rakouskou, ukrajinskou a maďarskou. Kdyby angl. firma Airco měla od těchto států již koncese, zajisté bych býval všude na ní odkázán. Ale naopak! Vyjednávání s těmito společnostmi spěje k pěknému výsledku. Možno říci, že již nyní se tvoří internacionální centrum k provozování služby letecko-poštovní po celé evropské pevnině, jež bude v rukou mých díky naší geografické poloze. Budeme tedy míti v tomto oboru místo vedoucí. Světový monopol anglické společnosti jest prozatím jen zbožným přáním, které bych chtěl také velmi rád uskutečniti, ale není myslitelné, že by některý stát, ať Francouzi, nebo Němci, tím méně my, toto právo jim přenechali... Tak ohromně důležitý národohospodářský i kulturní podnik velkolepého rozměru nemůže nikdy býti vlastnictvím cizinců, byť spřátelených. Naši ministři vědí velmi dobře, že v několika málo letech bude nutno tuto poštu sestátniti a že by republika za miliardy nedostala tento podnik od Angličanů zpět... Vláda dovolí ovšem, aby se cizí kapitál na podniku zúčastnil, ale nikdy však podnik úplně z českých rukou nevydá. Akcie si může koupiti každý – bude pro naši podnikavost a naši dobrou pověst tím lépe, čím více se svět o tento podnik bude zajímati. Zpráva ona tudíž není přesná, jest možno, že Angličané budou ve srozměnění s čs. leteckým podnikem spolupracovati a sice tak, že bude do 50 % přijato účastenství jejich kapitálu. Ale vzduch jest náš!*“, napsal Holeka.¹⁵

Holekův článek vzbudil u Britů nevoli a ti se rozhodli na něj reagovat. Major Scott Marsden v odpovědi připustil, že své odpovědi konzultoval s vyslancem britského impéria v Praze Cecilem Goslingem. Především upozornil, že o článku, který vyšel v deníku Prager Tagblatt, vůbec nevěděl, nebyl v kontaktu s žádným redaktorem těchto novin a vyjádřil překvapení, kde autor článku takové

15 Čs. letecká pošta. Národní listy č. 258 z 4. listopadu 1919. Ranní vydání, s. 5.

informace získal. Podtrhnul, že uveřejněné informace nemusejí nutně odpovídat skutečnosti.

Scott Marsden vyjádřil pochyby, kdo to vůbec je kapitán Holeka, neboť mu jeho jméno nebylo známo. Obhajoval svoji společnost, že má dostatek kapitálu, aby mohla leteckou dopravu provozovat ve všech zamýšlených evropských městech. *„The Aircraft Transport and Travel Ltd. je zastoupena a má spojení prakticky se všemi evropskými státy a budoucnost možná ukáže výsledky, o nichž má pan kapitán Holeka možná jen slabou představu. Je mně proto totiž dosti divné, že pan kapitán Holeka chce dostati do rukou mezinárodní letecko-poštovní středisko a že jeho společnost bude mítí vedoucí postavení v letec. službě. Snad je to jenom zbožné přání? Myslím, že je k tomu třeba silné obrazotvornosti, že by společnost s kapitálem 10.000.000 korun, což je dnes přibližně 50.000 liber šterlinků, mohla dosíci takového významu... The Aircraft Transport and Travel Ltd. nabízí Československu svoji organizaci, svoje zkušenosti a své osvědčené stroje a přeje si, aby společnost byla založena v Československé republice. Otázka převzetí letecké služby vládou byla by po určitém termínu přenechána vládě a byla by to jenom věc rozumné úmluvy, jež by přinesla vzájemné výhody,*“ napsal mimo jiné major Scott Marsden.

Netajil se tím, že konečné rozhodnutí je v rukou československé vlády. Připomněl ale, že s kapitánem Holekou již jednal a že ho kapitán Holeka požádal o pomoc s letadly a piloty. Proto se také pozastavoval nad jeho článkem, který vnímal, byť to přímo nevyjádřil, jako nepřátelský vůči své společnosti.¹⁶

Nicméně, AT&T s Českou akciovou leteckou společností, kterou zastupoval Rudolf Holeka, spolupracovala. Jak jsme již zmínili, Holeka, respektive tato společnost licenci získala 19. listopadu 1919. AT&T dostala československou koncesi o něco později, 28. ledna 1920. Koncesi měla tato britská společnost výhradně na vintrozemské linky: Cheb-Karlovy Vary-Teplice-Praha, Cheb-Plzeň-Praha, Liberec-Praha, České Budějovice-Praha, Jihlava-Praha, Brno-Pardubice-Praha, Bratislava-Brno-Praha a Prešov-Košice-Kamenice-Trnava-Bratislava-Břeclav-Brno-Prostějov-Svitavy-Chrudim-Pardubice-Praha. Ministerstvo veřejných prací také této společnosti licenci udělilo, neboť vědělo o tom, že AT&T a Rudolf Holeka spolupracují a nehrozí proto, že by si tyto společnosti zbytečně konkurovaly.¹⁷

Společnost AT&T uskutečnila první zkušební let s poštou v pátek 5. března 1920. Z Londýna kvůli tomuto přiletělo letadlo de Havilland DH.9, G-EAPU, sériové číslo P35. Pilotoval ho poručík Charles Roosmale McMullin, veterán britského královského letectva a první pilot, který otevřel v srpnu 1919 leteckou linku Londýn-Paříž. Spolu s ním letěl mechanik Paton. Když redaktor Národních lis-

16 Letecké doprava v Čs. republice. Národní listy č. 278 z 27. listopadu 1919, s. 4.

17 Kučera, Pavel: Počátky letecké dopravy a linka firmy Aero. In: Plavec, Michal (ed.): Od balonu k transatlantickým letům. Praha 2014, s. 81–85.

tů o plánovaném letu psal, prorocky podotkl, že „*jakmile se ustaví v našem státě společnost, která uzavře smlouvu s anglickou společností Aircraft Transport and Travelcomp. [sic], bude doprava pravidelná a potom list podaný v Praze na poštu za 4 hodiny bude již doručen v Bratislavě*“.¹⁸

Odletu letadla do Bratislavy na kbelském letišti přihlíželi velitel československého Leteckého sboru major Otto Jindra, ministr pošt a telegrafů František Staněk, generální ředitel pro záležitosti pošt a telegrafů na území československého státu Maxmilián Fatka a major Marmaduke Scott Marsden jako představitel společnosti AT&T. Staněk, Fatka a Marsden odeslali před letem z letiště pozdravné telegramy prezidentovi Masarykovi. V letadle byly naloženy čtyři pytle s poštou o váze přibližně 30 kilogramů. Mezi nimi se nacházely i dopisy ministra Staňka ministroví s plnou mocí pro Slovensko Vavro Šrobárovi a vládnímu referentovi pro dopravu, poštu a telegraf na Slovensku Kornelu Stodolovi a generálního ředitele pošty Fatky vládnímu referentovi Stodolovi. Na letadlo připevnil ministr Staněk československou vlajku. McMullin vzlétl přibližně v deset hodin dopoledne a za 2 hodiny 20 minut letu přistál na letišti ve Vajnorech.

Z vajnorského letiště opět vzlétl britský letec ve dvě hodiny odpoledne a v Kbelích přistálo v 16.15 hodin. Na letišti letce uvítal mezi jinými vyslanec britské koruny v Československu sir George Russell Clerk s chotí. Redaktor připomněl, že tímto typem letadla je možné přepravit až 240 kg nákladu, což odpovídá přibližně deseti tisícům dopisů a jiných poštovních zásilek. Výrazně s předstihem autor článku předjímal: „*Létadlo prodlužuje život, umožňujíc nám více vykonati za kratší dobu.*“¹⁹

Úkázka schopností společnosti AT&T byla přesvědčivá, ale Britové neznalezi vhodného československého partnera. Holekova společnost, která přicházela v úvahu, měla jepičí život a proklamovaný zakládací kapitál ve výši 20 milionů korun se jí shromáždit nakonec nepodařilo. Přestože nejpozději od února 1920 spolupracovali Britové s kpt. Holekou a Českou leteckou akciovou společností.²⁰

Pro úspěšné zahájení letecké dopravy bylo potřeba také vybudovat letiště. Výstavba kbelského letiště, které bylo až do otevření letiště Ruzyně v dubnu 1937 hlavním pražským leteckým přístavem, byla zahájena až na jaře 1920.²¹

18 Letecká pošta Praha-Bratislav [sic]. Národní listy č. 63 z 4. března 1920. Večerní vydání, s. 2.

19 Praha – Bratislava – Praha za 4 hodiny. Národní listy č. 65 z 6. března 1920. Ranní vydání, s. 6.

20 Kučera, Pavel: Počátky letecké dopravy a linka firmy Aero. In: Plavec, Michal (ed.): Od balonu k transatlantickým letům. Praha 2014, s. 85.

21 K letišti Kbely Matoulek, Jaroslav – Soušek, Tomáš: Kbely. Letiště na okraji Prahy. Praha 2009, s. 44–45.

Rakouské projekty letecké dopravy

Zatím jsme se zabývali pouze snahami o leteckou dopravu z pohledu československého státu a československých podnikatelů. Podobně ale uvažovali i investoři v Rakousku. Ovšem jejich plány se s těmi československými míjely. V září 1920, krátce před tím, než začala 2. národní letecká výstava v Praze, varoval budoucí významný československý letecký konstruktér Pavel Beneš před zbytečným otálením s výstavbou kbelského letiště. Upozornil, že stejné snahy jako Československo má i Rakousko, které se snaží z letiště Aspern vybudovat důležitou křižovatku leteckých cest. „*Je zajímavé a charakteristické, že největší zájem o Prahu jako středisko evropské vzdušné dopravy projeví Angličané. Jejich prozíravost, která např. je známa z jejich politiky koloniální, objevila již dříve Prahu jako přirozenou křižovatku těchto nových cest. Zpráva o tom, že v Praze počíná se s budováním velkého letiště, které vyhovovati bude požadavkům na ně kladeným, vedla ke článku Daily Expressu, kde redaktor listu nazývá Prahu 'vzdušná Clapham Junction' (důležitý uzel železniční u Londýna). Také významní letečtí odborníci angličtí pochopili dokonale význam Prahy v tomto ohledu... Vybudování letiště s veškerým moderním zařízením je podmínkou existence civilního letectví a vzdušné dopravy. Stejně však je nutno zavést systém subvencování civilního letectví státem. V cizině provádí se tím způsobem, že např. koupí-li si soukromník letadlo pro svoji potřebu, uhradí mu stát jistou část kupní ceny stroje. Právě tak každý proletěný kilometr je honorován, bez ohledu na druh letadla a účel letu. Prémie tyto vyplácí se soukromníkům, dopravním společnostem, letadlovým firmám, zkrátka všeobecně. Stejně je nutné podporovati subvencemi průmysl letadel i motorů, vypisovati soutěže a všemožně usnadňovati úkoly civilního letectví a průmyslu... Je přirozené, že má-li se Praha stát důležitým uzlem evropských linií vzdušných, je také nutno, abychom měli silné letectví civilní a zdatný domácí průmysl, neboť jinak bychom neobstáli v soutěži s cizinou. Konečně nastala snad již doba, kdy budou energicky řešeny tyto důležité úkoly za spolupráce všech interesovaných činitelů. V tom směru zde p. A[ntonínem] Husníkem navrhovaný 'poradný sbor pro letectví' vykonal by jistě plně svůj úkol a byl by zárukou energického a odborného řešení všech těchto věcí,*“ napsal do Národních listů.²²

Letecký provoz mezi Prahou a Vídní byl po celý rok 1919 velmi řídký. Rakouské deníky například zaznamenaly, že 23. května 1919 přiletěl z Prahy do Vídně (patrně na letiště Aspern) italský bombardér typu Caproni, na jehož palubě se nacházeli italský vyslanec v Praze major Mario Lago a italský vojenský attaché v Praze podplukovník Carlo Vecchiarelli. Tito důstojníci přiletěli jednat s velitelem italské vojenské komise ve Vídni generálem Robertem Segre.²³

22 Beneš, Pavel: Praha a evropské letectví. Národní listy č. 266 z 26. září 1920. Ranní vydání, s. 5.

23 Der Luftverkehr Wien-Prag. Neues Wiener Tagblatt (Tages-Ausgabe) Nr. 142 vom 24. Mai 1919, s. 11.

Tyto lety ale byly ojedinělé a ani náznakem neměly charakter nějaké pravidelnosti. Rakouský státní úřad pro dopravu (tehdejší název pro ministerstvo dopravy) v listopadu 1919 uveřejnil plány na leteckou dopravu, které by finančně podpořil. Společnost pro studium letecké dopravy (Die Luftverkehrstudiengesellschaft) navrhovala pravidelný letecký provoz na tratích Vídeň-Linec, Salcburk-Innsbruck a Vídeň-Štýrský Hradec-Klagenfurt-Villach. Později se k těmto leteckým tratím měly přidat linky Vídeň-Praha a Vídeň-Budapešť. Na domácích i vnitrozemských tratích měla být nasazena „*velkoletadla*“ pro šest až osm pasažérů, která měla také unést minimálně sto kilogramů pošty.²⁴

Benešovo varování nebylo od věci, neboť seriózní plány rakouského podniku tele Ladislause Fuchse na leteckou dopravu po celé Evropě se objevily již v únoru 1920. Musíme připomenout, že rakouské plány měly oproti těm československým silné omezení. Rakousko jako nástupnický stát Rakouska-Uherska spolu s Německem patřily k poraženým mocnostem ve světové války a jako takové podléhaly dohledu spojenecké komise. Ta rozhodovala i o tom, zda povolí v těchto státech leteckou dopravu. Východisko investoři nacházeli ve spojení s leteckou společností nebo leteckým výrobcem ze zemí Dohody.

V únoru 1920 představil Ladislaus Fuchs plány na zahájení letecké dopravy na linkách Vídeň-Budapešť, Vídeň -Krakov, Vídeň-Salcburk, Vídeň-Klagenfurt a Vídeň-Praha. Počítal s tím, že linka Vídeň-Praha bude pokračovat do Berlína. Pro tyto záměry se spojil se společností Handley Page Ltd., britským výrobcem velkých bombardérů za světové války. Její dceřiná společnost Handley-Page Transport Ltd. provozovala již půl roku dopravu mezi Londýnem a Paříží. Používala k tomu upravené bombardéry Handley-Page Type O/400.

Fuchs měl v úmyslu na těchto linkách používat letadla typu Handley-Page Type W.8, což byl prototyp dopravního letadla odvozený od bombardéru Handley-Page Type O/400. Mohl přepravovat až patnáct cestujících. Byl zalétán již v prosinci 1919, ale první sériová letadla byla objednána až během roku 1921. První zprávy se zatím opatrně zmiňovaly i o tom, že britská společnost vyrábí i čtyřmotorové bombardéry Handley-Page Type V/1500, které by také připadaly v úvahu v upravené verzi jako dopravní letadlo.²⁵ Jako hlavní letiště pro budoucí leteckou dopravu byla vybrána letiště Aspern a Wiener Neustadt, která byla již z doby světové války vybavena potřebným příslušenstvím.²⁶

24 Der Luftverkehr in Österreich. Salzburger Volksblatt Nr. 258 vom 14. November 1919, s. 2.

25 Wien im Weltluftverkehr. Die geplante Eingliederung in den grossen Luftverkehr West-Ost. Allgemeine Sport-Zeitung Nr. 13 und 14 vom 11. und 14. Februar 1920, s. 87. Dále srov. Wien als Verkehrszentrum. Fünf geplante Fluglinien. Handley Page Riesenflugzeuge. Allgemeine Automobil-Zeitung Nr. 8 vom 22. Februar 1920, s. 15.

26 Der Flugverkehr in Oesterreich. Was die Proponenten der „Internationalen Lufttransport

Ladislav Fuchs s podporou společnosti Handley-Page založil společnost s názvem English-Österreichischen Flugverkehrs-Gesellschaft. Fuchs, který působil před vypuknutím světové války v Egyptě a později v Cařihradu, se již tehdy snažil vybudovat s pomocí Rudolfa Carla von Slatin (Slatin Pascha) a dalších letecké spojení rakousko-uherské monarchie s Tureckem. Do konce války se mu tento projekt nepodařilo uvést v život.²⁷

Ani záměr se společností Handley-Page Fuchsovi nevyšel. Britové ovšem tento podnik nebrali vůbec na lehkou váhu. Na průzkumný let po Evropě vyslala tato britská společnost letadlo Martinsyde F.4, s/n H7780, G-EAWE, které pilotoval kapitán Piercey. Letadla typu Martinsyde vyráběla za světové války právě společnost Handley-Page. Jednalo se původně o jednomístnou dvouplošnou stíhačku, která byla pro takové účely vhodnější, než těžké dvou- nebo čtyřmotorové bombardéry.²⁸

Kapitán Piercey vzletl z londýnského letiště Cricklewood 22. ledna 1921 a během svého letu přistál v Bruselu, Brunšviku, Poznani a Varšavě. Nepříznivé počasí ho často nutilo, aby v místech mezipřistání strávil delší dobu, než předpokládal. Na trase Londýn-Brusel-Brunšvik-Poznaň-Varšava strávil britský letec 7 ¾ hodiny čistého letu. Britský letec odletěl z Varšavy do Prahy 10. března 1920. V českém hlavním městě se zdržel přibližně tři dny a pokračoval v letu do švýcarského Lausanne.²⁹

Společnost Handley-Page Transport Ltd. nakonec od střeoevropské trasy upustila a v červnu podnikl jeden z jejích pilotů let z Londýna do Athén a zpět jižní cestou. Letadlo odstartovalo z londýnského letiště Cricklewood přes Paříž, Lyon, Nice, Řím, Brindisi a Agrennon do Athén. Celkový čas letu byl 21 hodin 35 minut. Nazpět letělo letadlo z Athén přes Brindisi, Foggii, Řím, Nice, Lyon a Paříž na letiště Cricklewood. Zpáteční let pilot zvládl za 19 hodin 5 minut.

Handley-Page Transport Ltd. zaměřila svou pozornost na jiné tratě než ty střeoevropské. V březnu 1924 se sloučila s dalšími třemi britskými leteckými společnostmi a založily společný podnik Imperial Airways.³⁰

Franko-rumunská letecká společnost

Francouzsko (Franko-)rumunská letecká společnost (Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne, CFRNA) byla založena 1. ledna 1920. Její

A. G.“ wollen. Allgemeine Automobil-Zeitung Nr. 14 vom 4. April 1920, s. 1č.

27 Wien im Weltluftverkehr. Die geplante Eingliederung in den grossen Luftverkehr West-Ost. Allgemeine Sport-Zeitung Nr. 13 und 14 vom 11. und 14. Februar 1920, s. 87.

28 Anglický letec v Praze. Letectví 3, 1921, s. 45–46.

29 Tamtéž, s. 45.

30 Let z Londýna do Athén a zpět. Letectví 7, 1921, s. 115.

hlavním úkolem v prvních měsících existence bylo zajistit leteckou dopravu mezi Paříží a Bukureští. Kbelské letiště hrálo v těchto plánech velkou roli. Z Paříže se mělo létat do Prahy přes Štrasburk, z kbelského letiště měla být možnost letět do Varšavy a přes Vídeň a Budapešť do Bukurešti.

V sobotu 28. února 1920 přistálo v Kbelích moderní francouzské dopravní letadlo Potez VII. Pilotoval ho poručík Gustave Augustin Douchy, nositel řádu Čestné legie. Odstartoval z Paříže v pátek 27. února v 9.30 hodin ráno. Ještě ten den měl v 12.10 hodin mezipřistání v Mohuči kvůli doplnění paliva. Mlha ho ale přinutila zde přenocovat. Druhý den odlétl ve 14 hodin do Kbel, kde přistál v půl páté odpoledne. Na pražském letišti ho uvítal náčelník francouzské vojenské mise v Československu generál Maurice Pellé a generální inspektor československé armády plukovník Svatopluk Machar. Čistého času poručík Douchy letěl 5 hodin 10 minut. Třebaže o tomto denní tisk nepsal, jednalo se o zkušební let mezi Paříží a Prahou pro Franko-rumunskou leteckou společnost. V neděli 7. března 1919, u příležitosti narozenin prezidenta republika Tomáše Garrigue Masaryka, kroužil poručík Douchy s tímto letadlem nad Pražským hradem.³¹

Československý stát uzavřel s Franko-rumunskou leteckou společností smlouvu o provozování letecké dopravy 21. května 1920. Ani Franko-rumunská letecká společnost nedokázala dostát všem svým předsevzetím. Původně zamýšlela zahájit pravidelnou leteckou poštovní dopravu zahájit na tratích Paříž-Praha a Praha-Varšava 15. srpna 1920, ale tyto plány musela odložit.³²

Pravidelná poštovní doprava na těchto tratích byla nakonec zahájena v říjnu 1920. Opět ale musela být kvůli nepřízní počasí přesunuta na jiný den. Franko-rumunská letecká společnost oznámila první pravidelné lety na úterý 5. října 1920. Letadlo z Prahy mělo odletět do Paříže v 8.30 hodin ráno a z Paříže mělo do Kbel přiletět v 15.30 hodin. Z Prahy letadla měla odlétat každé pondělí, středu a pátek, z Paříže do Prahy v úterý, čtvrtek a sobotu. K běžnému poštovnímu zájemci o zaslání dopisu nebo zásilky leteckou poštou připláceli 18 československých korun do Štrasburku a 24 československých korun do Paříže za každých 20 gramů.³³ Kvůli mlhám nad Francií a Německem ale bylo otevření této linky posunuto o několik dní.³⁴

31 Nejmodernější francouzské vojenské letadlo v Praze. Národní listy č. 63 z 4. března 1920, s. 4 a Nejmodernější francouzské letadlo SEA v Praze. Národní listy č. 69 z 10. března 1920. Ranní vydání, s. 4.

32 Letecká poštovní doprava na tratích Praha-Paříž a Praha-Varšava. Národní politika č. 223 z 14. srpna 1920. Ranní vydání, s. 5.

33 Zahájení poštovních letů mezi Prahou a Paříží. Národní politika č. 273 z 3. října 1920. Ranní vydání, s. 6. Dále srov. Letecká pošta Praha-Paříž. Národní listy č. 272 z 2. října 1920. Ranní vydání, s. 2.

34 Zahájení letecké dopravy Praha-Paříž. Národní listy č. 274 z 4. října 1920. Večerní vydání, s. 2.

První pravidelný let se nakonec uskutečnil 14. října 1920. Odletu byli přítomni odborný šéf J. Trnovský a vrchní komisař Zdeněk Janák z ministerstva veřejných prací, ředitel Otto Slavík a ministerský tajemník Josef Schüllinger z ministerstva pošta telegrafů, generální ředitel hrabě Saint-Quentin a ředitel Dessort za Franko-rumunskou leteckou společnost, ředitel kbelského civilního letiště Ing. Bedřich Trnka a velitel vojenské části kbelského letiště kapitán ruských legií František Sýček. Letadlo vzlétlo v 10 hodin 45 minut. Na palubě se kromě pilota nacházeli dva cestující, Ing. Weininger a F. Schey z Bratislavy, a dva pytle pošty, jeden určený pro Štrasburk a druhý pro Paříž.³⁵

Letadlo Potez VII, F-FRAG, výr. č. 112, pilotoval Riffer. Tak to alespoň uváděly noviny. Ve skutečnosti se pilot jmenoval Eugène Louis Auguste Riffé. „*Mimoděk cítíme důležitost chvíle. Nesčetným letům jsme asistovali, okusili slast letu, viděli jsme krkolomné produkce odvážných pilotů, a přece start a let tento, tak jednoduchý, obvyklý, působí na nás zvláštním dojmem, jsme si vědomi jeho důležitosti a významu pro nás, jež osud usadil do středu kontinentu, daleko do moře, daleko od velkých dopravních cest světových. A nyní otvírá se nám možnost přímého spojení se světem, učiněn první krok,*“ napsal redaktor Národních listů.³⁶

Ředitel kbelského letiště Bedřich Trnka vypracoval zprávu, podle níž přiletělo během roku 1920 do Prahy z Štrasburku jedenáct letadel, z Paříže dvě letadla a z Londýna a Vídně po jednom letadle. Z Prahy odlétlo do Štrasburku dvanáct letadel, do Vídně tři a do Londýna a Paříže po jednom letadle. Tato čísla zahrnují letadla vojenská i civilní, lety pravidelné i příležitostné.³⁷

V roce 1921 operovala jako jediný dopravce z Prahy Franko-rumunská letecká společnost na trati Paříž–Štrasburk–Praha–Varšava. V provozu byla od 15. ledna do 5. listopadu. Od 26. června 1921 dokonce létala každý všední den a od 19. září 1921 i o nedělích. Redaktor časopisu Leetctví kritizoval příliš velkou cenu poštovních leteckých zásilek. Cenu za dopis do Štrasburku za 14 československých korun, do Paříže za 24 československých korun a do Londýna za 28 československých korun považoval za přemrštěnou. Rychlíkem se tehdy jezdilo z Prahy do Paříže přibližně 24 hodin, čistá doba letu s mezipřistáním ve Štrasburku trvala při ideálních podmínkách šest hodin.³⁸ V leteckých kruzích se také čekalo, kdy bude zahájen pravidelný provoz na linkách z Vídně do Prahy a z Prahy do Drážďan. V Drážďa-

35 K zahájení vzdušného poštovního spojení Praha–Paříž. Národní politika č. 285 z 15. října 1920. Ranní vydání pro Prahu, s. 6.

36 Praha – Paříž. Národní listy č. 284 z 14. října 1920, s. 2. Dále srov. Poštovní lety Praha–Paříž. Národní listy č. 275 z 15. října 1920. Ranní vydání, s. 4.

37 Statistika pražského letiště za rok 1920. Letectví 3, 1921, s. 45

38 Evropské vzdušné tratě III. Paříž – Štrasburk – Praha – Varšava. Letectví 11, 1921, s. 189. Dále srov. Zastavení letecké dopravy na trati Praha–Paříž a Praha–Varšava. Letectví 11, 1921, s. 192.

nech totiž bylo možné přestoupit na lety společnosti Deutsche Luft-Reederei, která pravidelně létala ze saské metropole do Berlína ráno a odpoledne nazpět. Jedno-směrná letenka stála 350 německých marek, zpáteční 600 německých marek. Již tehdy se uvažovalo o leteckém spojení Vídeň-Praha-Drážďany-Berlín.³⁹

Na tyto linky měla zásluku letecká společnost Ikarus, v jejímž čele stál Julius Arrigi, druhý nejúspěšnější stíhač rakousko-uherského letectva a rodák z Děčína. Ve vedení této společnosti byl kromě něho také Otto Jindra, nejúspěšnější pilot rakousko-uherského letectva české národnosti a tehdejší předseda Českého aviatického klubu, a velmi zkušený piloti Josef Novák (později zalétávací pilot továrny Aero), Josef Skubal (později zalétávací pilot továrny Avia) a Karl Fritsch ((později zalétávací pilot továrny Avia). Plánovali létat každý den z Prahy do Drážďan a později z Prahy do Vídně. Ovšem ani v tomto případě se nepodařilo pravidelnou leteckou dopravu zahájit.⁴⁰ A to ani přes pozdější fúzi se společností Falco a vznik Československé letecké akciové společnosti, která později zanikla.⁴¹

Pravidelnou dopravu mezi Prahou a Vídní zahájila Franko-rumunská letecká společnost 1. května 1922. V letadle, které na letišti Aspern přistálo kolem čtvrté hodiny odpoledne, cestovali kromě pilota tři cestující, z nichž dva byli podle československých novin redaktory pražských listů. Let z kbelského letiště do Vídně trval 1 hodinu 20 minut.⁴²

Letadlo typu Potez VII Franko-rumunské letecké společnosti uvítal na letišti Aspern zástupce této společnosti hrabě de Vaugelas a ministerský rada Dr. Kraus ze spolkového ministerstva dopravy v zastoupení ministra Waltera Rodlera. Letadlo přivezlo poštovní balík, který byl v Londýně podán 30. dubna 1922 a již 1. května 1922 kolem osmé hodiny večer předán ve Vídni adresátovi.⁴³

Jedním z redaktorů na palubě letadla byl významný německý novinář a spisovatel, pozdější odpůrce nacismu, Walter Tschuppik. Tohoto litoměřického rodáka vyslala redakce deníku Prager Tagblatt. Oproti ostatním novinám psal, že kromě francouzského pilota a navigátora s ním v letadle seděl ještě jeden cestující. V tom se tento přímý svědek prvního letu od ostatních novinářů mírně odlišuje.

Francouzský pilot letěl z Kbel k Říčanům, za nimiž se držel nad tokem řeky Sázava. Stále udržoval výšku mezi 1000 a 1100 metry. Jihlavu oblétl zleva a pokračoval dále.

39 Evropské vzdušné tratě II. Německo. Letectví 10, 1921, s. 169.

40 Letecká společnost Ikarus. Letectví 4, 1921, s. 63.

41 Kučera, Pavel: Počátky letecké dopravy a linka firmy Aero. In: Plavec, Michal (ed.): Od balonu k transatlantickým letům. Praha 2014, s. 88.

42 Srov. např. Letecké spojení Praha – Vídeň. Národní politika č. 119 z 2. května 1922. Odpolední vydání, s. 4 a Vzdušná doprava Praha-Vídeň zahájena. Národní listy č. 119 z 2. května 1922. Večerní vydání, s. 3.

43 Eröffnung des Flugdienstes. Wiener Zeitung Nr. 99 vom 2. Mai 1922, s. 5.

čoval nad Znojmo, kde přelétl řeku Dyji. Pokračovali v letu přes Oberhollabrunn (patrně má být správně Oberfellabrunn) přímo na letiště Aspern. „*Je půl čtvrté. Jsme nad Aspern. Na letišti je živo. Připravujeme se na přijetí. Jeden skůček. Ještě jeden skůček. A jsme opět na zemi. Přistoupil k nám jeden muž: 'Jménem spolkového ministerstva pro dopravu...' Lidé se začínají jeden po druhém vracet na zem. Paso-vá kontrola. V říši oblak je králem – člověk,*“ napsal Walter Tschuppik.

Tschuppik zůstal ve Vídni přes noc a druhý den se do Prahy vrátil dalším letadlem Franko-rumunské letecké společnosti, které odstartovalo z letiště Aspern v devět hodin ráno. Toto letadlo odlétlo ráno z Budapešti. Seděli v něm již dva cestující, jeden z nich chtěl letět až do Londýna, kam plánoval doletět ještě ten den večer.⁴⁴

Líčení pražského novináře můžeme doplnit o podrobnosti z letu z budapešťského letiště Mátyásföld. Letadlo Potez VII odtud odlétlo v 7 hodin 5 minut ráno 2. května 1922 jako první dopravní letadlo pravidelné linky z Budapešti do Paříže. Původně měl letět pouze jediný pasažér, pařížský obchodník Arnaud Claude. Na poslední chvíli se k němu připojil ještě britský obchodník E. H. Aldarn, který chtěl s přestupem v Paříži doletět ještě týž den až do Londýna.⁴⁵

S přesným letovým plánem a cenami letenek seznámil čtenáře Walter Tschuppik. Z Prahy do Vídne a Budapešti se mělo létat každé pondělí, středu a pátek, z Budapešti do Vídne a Prahy každé úterý, čtvrtek a sobotu. Denně mohli cestující přesezat na kbelském letišti na letadla z Paříže přes Štrasburk na varšavské letiště Mokotów. Trasa letu z Budapešti na pařížské letiště Le Bourget byla rozpočítána s mezipřistáními na 11 hodin 45 minut letu, z Varšavy do Paříže na deset hodin a z Paříže do Varšavy na 12 hodin.

Letenky se nemohl dovolit každý. Let z Prahy do Vídne stál 164 francouzských franků (přibližně 770 tehdejších československých korun), z Prahy do Budapešti 279 francouzských franků, z Prahy do Varšavy 300 francouzských franků a z Prahy do Paříže 500 francouzských franků. Zavazadla do 15 kilogramů měli cestující v ceně letenky.⁴⁶

Plánované lety z Bukurešti přes Budapešť, Vídeň, Prahu a Štrasburk do Paříže zahájila Franko-rumunská letecká společnost 19. září 1922 letem z Bukurešti. Z rumunského hlavního města se létalo v úterý a sobotu, do Paříže se přilétávalo v pondělí a v pátek.⁴⁷

Franko-rumunská letecká společnost (Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne, CFRNA) byla v roce 1925 přejmenována na Compagnie internationale

44 Tschuppik, Walter: Im Flugzeug von Prag nach Wien. Prager Tagblatt Nr. 102 vom 3. Mai 1922, s. 3.

45 Der erste Luftfahrt von Budapest nach Paris. Pester Lloyd Nr. 98 vom 2. Mai 1922. Abendblatt, s. 4.

46 Tschuppik, W.: Im Flugzeug von Prag nach Wien. Prager Tagblatt Nr. 102 vom 3. Mai 1922, s. 3.

47 Letecké spojení s Bukureští. Národní listy č. 259 z 21. září 1922, s. 4.

de navigation aérienne (CIDNA) a v roce 1933 se stala součástí Air France. Pod všemi těmito názvy také až do března 1939 provozovala linky do Prahy a do Vídně.

Československá letecká společnost

Akciová společnost dříve Škodovy závody založila Československou leteckou společnost (ČLS) 22. ledna 1927. Na vzniku společnosti měl hlavní podíl Dr. Ing. Vladislav Sýkora, člen správní rady Škodových závodů a nový generální ředitel společnosti Avia. Tohoto krachujícího leteckého výrobce koupily právě Škodovy závody.⁴⁸

Provozování mezinárodní letecké přepravy záviselo také na uzavření příslušných dohod s okolními státy. Úmluvy o zřízení a provozování leteckých tratí se podařilo Československu uzavřít s Německem 22. ledna 1927 a s Rakouskem 15. února 1927. ČLS se také v prvním roce činnosti stala řádným členem mezinárodní asociace leteckých společností se sídlem v Haagu (International Air Traffic Association).⁴⁹

„První rok činnosti Čsl. letecké společnosti byl přípravný. Zahájena nejdříve služba pro cizí společnosti, a to německou Lufthansu a rakouskou Oesterreichische Luftfahrt [správně má být Luftverkehr – pozn. aut.] AG. S vlastními leteckými prostředky konala společnost pokusy s tím úspěchem, že nakonec bylo rozhodnuto pro letadla Avia BH-25. Pro pokročilost sezony musilo však býti zahájení letů s těmito vlastními letadly odsunuto do příštího roku. Mezitím byla vybudována organizace služby na letišti, jakož i obchodní a administrační organizace v ústředí,“ zhodnotil ve výroční zprávě první rok činnosti ČLS vrchní ředitel Karel Hupner. Obchodním ředitelem ČLS se stal v roce 1927 Bohuslav Stulík a technickým ředitelem Oldřich Růžička.⁵⁰

Provoz na letecké linii Vídeň-Praha-Drážďany-Berlín zahájily rakouská a německé společnost shodně 21. března 1927. Ve stejnou dobu vzlétla z berlínského letiště Tempelhof a z vídeňského letiště Aspern dopravní letadla typu junkers. Německá Lufthansa nasadila k prvnímu letu „velkoletoun“ Junkers G 24, imatrikulace D-876, pro devět pasažérů, které odstartovalo z Tempelhofu v 9.15 hodin ráno.⁵¹

Z Vídně odlétalo letadlo Junkers F 13 se sedmi cestujícími. Kromě jiných hostů se byl na odlet letadla z letiště Aspern podívat ředitel Österreichische Luft-

48 Státní oblastní archiv Plzeň, pobočka Nepomuk (dále jen SOA Nepomuk), fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 149, inv. č. 1638, Česká letecká společnost od r. 1927 do r. 1944.

49 Tamtéž.

50 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 84, inv. č. 800, Protokol o I. řádné valné hromadě Československé letecké společnosti v Praze, konané dne 8. září 1928.

51 Eröffnung der Luftverkehrslinie Wien – Prag – Berlin. Illustrierte Kronen-Zeitung Nr. 9759 von 24. März 1927, s. 4.

verkehrs-Aktiengesellschaft (ÖLAG) Dr. Hofmann nebo legační rada československého velvyslanectví ve Vídni František Bořek-Dohalský.⁵²

Obě letadla přistála na letišti ve Kbelích krátce po sobě. Vídeňské kolem půl jedné hodiny odpoledne, berlínské asi o deset minut později. Z Berlína přiletěl tehdejší generální ředitel společnosti Lufthansa Erhard Milch, pozdější nacistický polní maršál letectva. Letadlo přišli uvítat Vladislav Sýkora ze Škodových závodů, československý ministr veřejných prací Franz Spina, rakouský vyslanec v Praze Ferdinand Marek nebo německý vyslanec v Praze Walter Koch.⁵³

Berlínské letadlo přistálo ve Vídni kolem čtvrt na čtyři odpoledne. Osádku a cestující přivítali četní hosté v čele s rakouským ministrem obchodu a dopravy Hans Schürff. Mezi jinými byl přítomen také generální ředitel ÖLAG Ferdinand Deutmoser, německý vyslanec rada ve Vídni Ernst Woermann, zástupce rakouského ministerstva obrany podplukovník Alexander Löhr, pozdější velitel rakouského letectva a generál nacistické Luftwaffe, generální ředitel rakouské pošty Konrad Hoheisel, vídeňský místostarosta Georg Emmerling nebo průkopník rakousko-uherské vzduchoplavby plukovník ve výslužbě Franz Hinterstoisser.⁵⁴ Podobně vřelému uvítání se dočkala i osádka a cestující letadla vypraveného z Vídně na berlínské letišti Tempelhof. Rakouský pilot zde přistál v pět hodin odpoledne.⁵⁵

Oproti rakouským novinám se českoslovenští novináři zajímali, proč na trati nebyla nasazena letadla Československé letecké společnosti. Zmiňovali se o tom, že vedení ČLS jednalo s nizozemskou leteckou společností Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM) o pronájmu letadel typu Fokker, ovšem ta nabízela pouze jejich prodej. Optimistická zpráva se zmiňovala o tom, že si ČLS nechává vyrábět letadla typu Avia BH-25, která by mohla být nasazena již od června. K tomu ale, jak již víme, nedošlo.⁵⁶ ČLS měla v roce 1927 pouze generální zastoupení pro oba letecké dopravce, německou Lufthansu a rakouský ÖLAG.⁵⁷

52 Die Eröffnung der Fluglinie Wien – Berlin. Reichspost Nr. 80 von 22. März 1927, s. 7.

53 Lety Berlín–Dráždany–Praha–Viedeň zahájeny. Národní listy č. 67 z 22. března 1927. Večerní vydání, s. 2. Dále srov. Herzlichen Empfang der Flugzeuge in den Zwischenstationen. Reichspost Nr. 80 von 22. März 1927, s. 7.

54 Die Eröffnung der Fluglinie Wien-Berlin. Reichspost Nr. 80 von 22. März 1927, s. 7.

55 Herzlichen Empfang der Flugzeuge in den Zwischenstationen. Reichspost Nr. 80 von 22. März 1927, s. 7.

56 Proč nebyly dosud zahájeny lety mezi Vídní a Berlínem Čsl. leteckou společností? Národní listy č. 81 z 23. března 1927, s. 3.

57 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 149, inv. č. 1638, Česká letecká společnost od r. 1927 do r. 1944.

K první mimořádné události na této lince došlo již 22. března 1927. Německé letadlo muselo na zpátečním letu z Vídně nouzově přistát kolem půl druhé odpoledne u Lauensteinu v Saském Rudohoří, asi deset kilometrů od Cínovce. Pasážéři byli do Berlína dopraveni vlakem. Neměla to být poslední nehoda na této letecké trati, ale naštěstí se až do března 1939 všechny obešly bez zranění či smrti letců nebo cestujících.⁵⁸

ČLS dostala první letadla typu Avia BH-25 na začátku roku 1928. Používala dohromady pět těchto letadel a další si příležitostně zapůjčovala od československého ministerstva veřejných prací. Tato letadla mohla přepravit až pět cestujících. Osádku tvořil pilot a mechanik. Pravidelné lety na lince Vídeň-Praha-Drážďany-Berlín s nimi ČLS zahájila 7. března 1928. Tato trať dostala č. 32 podle číslování německé Lufthansy, které později převzali všichni letečtí dopravci v Evropě. Od 1. května 1928 začala ČLS také s provozem letecké trati Praha-Mariánské Lázně-Kassel-Rotterdam. Tato linka dostala č. 676 a stala se jednou z nejúspěšnějších linek ČLS. Na rotterdamském letišti Waalhaven bylo možné přestoupit do letadel směřujících do Paříže nebo Londýna.⁵⁹

ČLS se nevzdala svého záměru mít ve své flotile nizozemská dopravní letadla. Dvě jednomotorová letadla Fokker F-VIIa pro osm cestujících a dva členy osádky provozovala od 30. března 1928. Byla nasazena právě na lince Berlín-Drážďany-Praha-Vídeň. Od samého počátku ČLS zaměstnávala piloty Karla Balíka, Josefa Jíru a Františka Novotného. V roce 1928 najala ještě další dva piloty, Rudolfa Jele-
na a Ondřeje Leitkepa.⁶⁰

58 Nouzové přistání letadla. Národní listy č. 81 z 23. března 1927, s. 3.

59 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 149, inv. č. 1638, Česká letecká společnost od r. 1927 do r. 1944.

60 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 149, inv. č. 1638, Česká letecká společnost od r. 1927 do r. 1944. K osobě Ondřeje Leitkepa viz Plavec, Michal: Poslední let Ondřeje Leitkepa. Tragická událost před osmdesáti lety. Letectví a kosmonautika 8, 2009, s. 54–57.

První lety ČLS na trase Vídeň-Praha-Drážďany-Berlín v březnu a dubnu 1928 podle zápisníku letů Ondřeje Leitkepa⁶¹

Datum	Letadlo	Pilot/2. pilot (mechanik)	Trasa letu	Start/přistání	Poznámka
13.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Praha-Vídeň	12.50-15.10	
14.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	13.18-15.03	
15.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Praha-Vídeň	13.15-15.15	
16.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	10.05-12.05	
16.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Praha-Drážďany	12.50-13.42	
16.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Drážďany-Berlín	14.21-15.26	
17.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Berlín-Drážďany	09.30-10.49	
17.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Drážďany-Praha	12.05-13.05	
17.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Praha-Vídeň	13.41-15.32	
21.03.1928	Avia BH-25.4, L-BABD	Karl Balík/ Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	10.08-11.30	
21.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	František Novotný/Ondřej Leitkep	Praha-Drážďany	12.52-13.52	
21.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	František Novotný/Ondřej Leitkep	Drážďany-Berlín	14.21-15.26	

61 Zápisník letů č. II Ondřeje Leitkepa z období 16. září 1927 až 28. září 1928. V soukromém držení Emila Kubáta. Po 11. dubnu 1928 létal Ondřej Leitkep jako druhý pilot s letounem Fokker F-VIIa L-BAAI pouze mezi Prahou, Drážďany a Berlínem. Od 30. dubna 1928 byl nasazen jako druhý a později první pilot na lince Praha – Mariánské Lázně – Kassel – Rotterdam s letadly typu Avia BH-25.

22.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	František Novotný/Ondřej Leitkep	Berlín-Dráždany	09.30-11.02	
22.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	František Novotný/Ondřej Leitkep	Drážďany-Praha	11.17-12.21	
22.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	František Novotný/Ondřej Leitkep	Praha-Vídeň	12.50-16.45	Nouzové přistání u Kohlendorfu pro špatné počasí
22.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	František Novotný/Ondřej Leitkep	Kohlendorf-Vídeň	16.55-17.15	
23.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	František Novotný/Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	10.15-11.30	Nouzové přistání v husté mlze u Želetavy
24.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	František Novotný/Ondřej Leitkep	Želetava-Praha	16.30-17.30	
26.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	Karel Balík/Ondřej Leitkep	Praha-Vídeň	13.07-15.40	
28.03.1928	Avia BH-25.3, L-BABC	Karel Balík/Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	10.00-12.10	Nouzové přistání u Květinova pro hustou mlhu. Letadlo havarováno.
31.03.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Praha-Vídeň	13.04-15.25	
04.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	10.25-12.22	
04.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Praha-Dráždany	12.58-13.57	

04.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Drážďany-Berlín	14.25-15.25	
05.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Berlín-Drážďany	09.30-10.55	
05.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Drážďany-Praha	12.55-13.20	
05.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Praha-Vídeň	13.40-15.00	
06.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	10.00-11.05	Pro hustou mlhu vrátili se do Vídně
06.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	13.35-14.50	Pro hustou mlhu vrátili se do Vídně
07.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	08.10-10.25	
07.04.1928	Avia BH-25.2, L-BABB	František Novotný/Ondřej Leitkep	Praha-Vídeň	14.24-16.08	
11.04.1928	Fokker F-VIIa, výr. č. 4919, L-BAAI	František Novotný/Ondřej Leitkep	Vídeň-Praha	10.00-12.09	
11.04.1928	Fokker F-VIIa, výr. č. 4919, L-BAAI	Josef Jíra/Ondřej Leitkep	Praha-Drážďany	12.50-13.52	
11.04.1928	Fokker F-VIIa, výr. č. 4919, L-BAAI	Josef Jíra/Ondřej Leitkep	Drážďany-Berlín	14.25-15.28	

V prvním roce provozu přepravila letadla ČLS mezi Prahou a Vídní od 7. března do 31. prosince 1928 dohromady 1303 cestujících, 14 737 kg zavazadel, 13 447 kg zboží a 3862 kg pošty. Karel Hupner po zkušenostech z provozu došel k závěru, že „ačkoliv se letadla Avia [BH-25], jichž bylo užíváno především na trati Praha-Rotterdam..., dobře osvědčila, rozhodli jsem se napříště dávat do provozu výhradně letadla soustavy Fokkerovy vzhledem k většímu počtu cestujících, jež při stejném motorovém výkonu

*pojmu, jakož i proto, že nám bude nadále zapotřebí především letadel vícemotorových, jež jsou rovněž dle soustavy Fokkerovy velmi dobře propracována“.*⁶²

Letadla typu Avia BH-25 ale ještě nějakou dobu na linkách Československé letecké společnosti vydržela. V červenci 1930 zakoupila ČLS osm nových dopravních třímotorových letadel Avia/Fokker F.VII/3m, která v licenci vyráběla továrna Avia, jež byla podobně jako ČLS součástí koncernu Škoda. První let s nimi byl na pravidelných linkách uskutečněn 22. července 1930. Zbýlá letadla Avia BH-25 byla stažena z linek Vídeň-Praha-Drážďany-Berlín (linka č. 32) a Praha-Mariánské Lázně-Kassel-Rotterdam (linka č. 676) v říjnu 1930.⁶³

Až do roku 1935 operovaly na linkách z Prahy do Vídně Československá letecká společnost, německá Lufthansa, rakouská Austroflug (Österreichische Luftverkehrs AG) a francouzská Air France. V tomto roce k nim přibýly britské Imperial Airways, které otevřely linku Londýn-Kolín nad Rýnem-Lipsko-Praha-Vídeň-Budapešť.⁶⁴ Tuto trať, v obměněné podobě Londýn-Frankfurt nad Mohanem-(Lipsko)-Praha-Vídeň-Budapešť, přestala tato britská společnost provozovat v roce 1938.⁶⁵

V roce 1936 se rozhodly Československá letecká společnost a nizozemská Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM) prodloužit dosavadní linku č. 676 z Londýna přes Amsterdam, Rotterdam, Essen, Lipsko, Prahu až do Vídně a Budapešti. Československá letadla ale neměla dosud souhlas maďarské vlády, aby mohla přistávat v Maďarsku, a proto dopravu mezi Vídní a Budapeští obstarávala výhradně letadla společnosti KLM. Rozšíření linek umožnila skutečnost, že ČLS koupila dvě moderní dopravní letadla Douglas DC-2. Let z Budapešti do Londýna s přestupem trval sedm a půl hodiny.⁶⁶

Příští rok zakoupila ČLS moderní letadlo typu Douglas DC-3, což umožnilo další rozšíření linky č. 676. Nově se této lince přezdívalo Blue Danube Express. Ve spolupráci se společností KLM létala letadla od 1. března do 3. dubna 1937 pouze mezi městy Vídeň-Praha-Amsterdam, od 5. dubna do 23. května mezi Vídní, Prahou, Rotterdame a Amsterdamem a od 24. května do 2. října 1937 na trati Budapešť-Vídeň-Praha-Amsterdam a při zpátečním letu Amsterdam-Rotterdam-

62 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 84, inv. č. 799, Protokol o II. řádné valné hromadě Československé letecké společnosti v Praze, konané dne 6. dubna 1929.

63 Tamtéž, kart. 149, inv. č. 1638, Česká letecká společnost od r. 1927 do r. 1944.

64 Tamtéž.

65 Státní oblastní archiv Praha (dále jen SOA Praha), fond ČSA (1918) 1923–1948, kart. 15, inv. č. 90, Zpráva o leteckém provozu za rok 1938.

66 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 149, inv. č. 1638, Česká letecká společnost od r. 1927 do r. 1944.

-Praha-Vídeň-Budapešť. Československá letadla mohla létat až do Budapešti až od 4. srpna 1937, kdy dostala ČLS od maďarské vlády povolení.⁶⁷

Anšlus Rakouska v březnu 1938, ani události kolem zářijové mobilizace roku 1938 v Československu nikterak neomezily dopravní spojení. Vrchní ředitel ČLS Karel Hupner se sice obával snížení zájmu cestujících o lety, ale opak byl pravdou. Pro mnoho lidí to byla cesta, jak utéci před nastupujícím nacismem.

V osudovém roce 1939 létala dopravní letadla do Prahy pouze do 14. března 1939. Spojení Prahy s Vídní zajišťovaly společnosti ČLS a KLM na lince č. 910 Londýn-Rotterdam-Praha-Vídeň, ČLS s Deutsche Lufthansa (DLH) na lince č. 32 Vídeň-Praha-Berlín (do 28. února 1939) a Vídeň-Praha-Drážďany-Berlín (od 1. do 14. března 1939) a Air France na lince č. 221 Paříž-Štrasburk-Praha-Vídeň-Bělehrad-Bukurešť s přestupem v Praze.⁶⁸

ČLS si nechala vypracovat statistiku letů za období od 1. ledna do 14. března 1939. Na lince č. 32 Vídeň-Berlín uskutečnila její letadla 122 lety a přepravila 704 cestujících a na lince č. 1460 Vídeň-Praha-Rotterdam-Londýn 222 lety a přepravila 1709 cestujících.⁶⁹

Dopravní lety za okupace

Mezi 15. březnem a 31. březnem 1939 nacistická okupační správa veškeré civilní lety v Čechách a na Moravě, nyní v protektorátu Čechy a Morava, zakázala. Od 1. dubna 1939 mohla létat pouze společnost Deutsche Lufthansa (DLH) na lince č. 32 Vídeň-Praha-Drážďany-Berlín. K dopravě používala třímotorová letadla Junkers Ju 52/3m. V provozu byla tato linka až do 25. srpna 1939.⁷⁰

Okupační správa povolila lety na trati č. 910 Londýn-Rotterdam-Praha-Vídeň také nizozemské společnosti KLM. V provozu byla pouze krátce, od 26. července do 25. srpna 1939. Po krátké období od 21. do 25. srpna 1939 otevřela společnost DLH také linky č. 165 Vídeň-Praha-Berlín, č. 162 Mnichov-Praha-Vratislav, č. 161 Lipsko-Praha-Vídeň a č. 99 Norimberk-Praha.⁷¹

Československá letecká společnost ještě vyvíjela činnost, ale nemohla létat a její vedení dostala příkaz, aby všechna letadla, náhradní díly a jiný potřebný materiál převedla na společnost DLH. Letadla ale nebyla bezúplatně převedena, ale pronajata. Měsíční vyúčtování provozu letadel chodila až do konce války.

67 Tamtéž.

68 SOA Praha, fond ČSA (1918) 1923–1948, kart. 15, inv. č. 90, Zpráva o leteckém provozu za rok 1939.

69 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 149, inv. č. 1642, Doprava na tratích ČLS od 1. I. – 15. III. 1939.

70 SOA Praha, fond ČSA (1918) 1923–1948, kart. č. 15, inv. č. 90, Zpráva o leteckém provozu za rok 1939.

71 Tamtéž.

Bývalá ČLS se stala pouze prodejcem letenek pro KLM (do vypuknutí války) a DLH. V srpnu 1939 byla na výroční valné hromadě ČLS přejmenována na Českou leteckou společností.⁷²

V konci srpna 1939 nasadila Deutsche Lufthansa na lince 32 také letadla typu Douglas DC-3 České letecké společnosti. Douglas DC-3, D-AAIE (výr. č. 2023, původní československá imatrikulace OK-AIE) létal vždy ráno z Vídně přes Prahu do Berlína a ještě tentýž den zpět. Na této trati létal mezi 21. a 29. srpnem 1939. Ve dnech 30. a 31. srpna 1939 uskutečnilo toto letadlo pouze přímé lety Vídeň-Berlín a zpět bez mezipřistání v Praze. U německé letecké společnosti neslo toto letadlo jméno Mährisch Ostrau.⁷³ Další Douglas DC-3 s imatrikulací D-AAIF a pojmenovaný Brünn (výr. č. 2024, původní československý OK-AIF) létal pouze mezi 21. a 25. srpnem 1939 na trati Vídeň-Praha-Drážďany-Berlín. Ráno startoval z Vídně a večer se do rakouské metropole opět vracel.⁷⁴ Podobným způsobem létal i Douglas DC-3, D-AAIH (výr. č. 1973, původní československý OK-AIH) mezi 21. a 25. srpnem 1939, ráno z Vídně do Berlína bez mezipřistání v Praze a odpoledne či večer stejným způsobem zpět. Při posledním letu v tomto měsíci 26. srpna 1939 s ním osádka dolétla z Vídně do Berlína, ale zpáteční let již neabsolvovala.⁷⁵

Linka č. 32 existovala i po vypuknutí války, ale létala na ní pouze letadla typu Junkers Ju 52. Od 15. dubna 1940 provoz na této trati až do odvolání ustal. Letadla linky č. 117 Berlín-Vídeň-Budapešť-Bukurešť měla od 15. dubna 1940 nově mezipřistání v Praze.⁷⁶ Na tuto linku se ještě za okupace napojily lety Slovenské letecké společnosti, která létala na lince Bratislava-Vídeň. V roce 1942 bylo například možné se dostat letecky ze slovenského hlavního města do Prahy s přestupem ve Vídni za jednu hodinu a čtyřicet minut.⁷⁷ V roce 1944 veškerý pravidelný provoz na linkách mezi Prahou a Vídní ustal.

72 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Generální ředitelství Praha, právní oddělení, kart. 149, inv. č. 1638, Česká letecká společnost od r. 1927 do r. 1944.

73 SOA Nepomuk, fond Škodovy závody – Československá (Česká) letecká společnost, nezpracovaný fond, Dodavatelé listopad – prosinec 1939, Flugminuten und Kilometer der D-AAIE Mährisch Ostrau im August und September 1939. Berlin, den 14. Oktober 1939.

74 Tamtéž, Flugminuten und Kilometer der D-AAIF Brünn im August und September 1939. Berlin, den 14. Oktober 1939.

75 Tamtéž, Flugminuten und Kilometer der D-AAIH Prag im August und September 1939. Berlin, den 14. Oktober 1939.

76 Národní archiv Praha, fond Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, kart. 12, sign. 109-2/118, Deutsche Lufthansa Aktiengesellschaft. Flugleitung Prag. Betr: Strecke 32 u. 117.

77 Srov. např. Červenka, Juraj: Civilné letectvo na Slovensku počas druhej svetovej vojny. Vojnová kronika 1, 2016, s. 19–27.

Der Flugverkehr zwischen Prag und Wien in der Zwischenkriegszeit und während des Protektorats Böhmen und Mähren

Für die Aeronautik bedeutete der Erste Weltkrieg ebenso wie für andere wissenschaftliche und technische Fächer einen riesigen Schritt vorwärts. Daher ist es kein Wunder, dass kurz nach Kriegsende wohl alle Staaten ebenso wie Privatinvestoren die Einrichtung eines regelmäßigen Flugverkehrs zwischen den europäischen Städten in Erwägung zogen. Im Fall der Tschechoslowakei bestand weniger ein Problem mit Piloten oder der Mechanik, als mit dem Mangel an geeigneten Flugzeugen. Ein weiterer beschränkender Faktor war die Tatsache, dass die im Weltkrieg besiegten Staaten beziehungsweise ihre Nachfolgestaaten in den ersten Nachkriegsjahren nicht selbst darüber entscheiden konnten, mit wem sie Flugverbindungen unterhalten werden. In dieser Hinsicht hatte die interalliierte Luftfahrt-Überwachungskommission das letzte Wort. Für die Entwicklung des Luftverkehrs in Europa war es aber ebenso wichtig, dass die Staaten untereinander Verträge über die Einflugsbewilligung fremder Flugzeuge in ihren Luftraum abschlossen. Erst zu Jahresende 1920 nahm die Französisch-(Franko)-rumänische Luftfahrtgesellschaft (Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne, CFRNA), die Vorgängerin der Air France, einen regelmäßigen Flugverkehr auf. Zunächst flog sie auf der Verbindung Paris-Straßburg-Prag-Warschau. Sie beabsichtigte auch von Prag über Wien und Budapest nach Bukarest zu fliegen, aber erst am 1. Mai 1922 kam es zu einem ersten solchen Flug. Die nächste geplante Flugverbindung war Wien-Prag-Dresden-Berlin. Diese Überlegungen tauchen schon ganz zu Beginn der zwanziger Jahre auf, aber zu einer Realisation dieses Plans kam es erst 1927, als auf dieser Verbindung die Flugzeuge der Oesterreichischen Luftverkehr und der Deutschen Lufthansa operierten, zu denen ein Jahr später die neu entstandene Tschechoslowakische Luftfahrtgesellschaft (Československá letecká společnost) stieß. Noch zur Zeit der deutschen Besatzung flog die Deutsche Lufthansa über Prag nach Wien und in andere europäische Städte, und auf diesen Verbindungen wurden auch die einstigen Flugzeuge der Tschechoslowakischen Luftfahrtgesellschaft eingesetzt.

Air transport between Prague and Vienna in interwar period and under the Protectorate

As well as for many other scientific and technological branches, the World War I represented a major step forward for the aviation. It cannot be of surprise that shortly after the end of war, almost all states and private investors started to think about establishing regular air transport between European cities. In the case of Czechoslovakia, while there was no problem with pilots or technicians, it did not have enough available aircraft. Another limit consisted in the fact that the defeated states, or their successors, were not allowed to decide about their air routes. The final word was with the allied committee. For the development of the air transport, it was equally important that the states reached an agreement on allowing foreign planes to pass through their territory. The regular air transport was initiated, at the end of 1920, by the French-Romanian Air Company (Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne, CFRNA), a predecessor to the Air France. It first operated on the route Paris – Strasbourg – Prague – Warsaw, it was also planned to connect Prague via Vienna and Budapest to Bucharest, however, first such flight took place on May 1, 1922. Another planned air route was the connection from Vienna via Prague, Dresden to Berlin. Although this idea came up as early as at the beginning of 1920s, it was put into operation only in 1927 when the planes of Austrian Österreichische Luftverkehr and German Deutsche Lufthansa operated the route, a year later joined by the newly established Czechoslovak Air Company. During the occupation, there were air routes via Prague to Vienna and other European cities operated by the German company Deutsche Lufthansa, which employed also planes from the former Czechoslovak Air Company.

ČESKÉ ŠKOLY VE VÍDNI POD HÁKOVÝM KŘÍŽEM

VLASTA VALEŠ

Úvod

V rámci výzkumu dějin české menšiny v Rakousku patří české školství Školského spolku Komenský k tématům, které ve zvýšené míře přitahují zájem historiků. Přesto i v jeho dějinách stále ještě existuje mnoho neprobádaných úseků a nezodpovězených otázek.

V období 1938–1945 se zájem soustřeďuje především na činnost odbojových skupin a následnou perzekuci jejich členů, zčásti absolventů a učitelů českých škol.¹ Stranou pozornosti dosud stojí dopady nacistického režimu na každodenní život českých škol, perzekuce osob židovského vyznání, ale i stinná stránka dějin české menšiny: osoby, které se s novým režimem ztotožnily. K dějinám českých škol ve Vídni se v současné době připravuje přehledová publikace. Následující text vychází z jedné kapitoly této knihy.

Školy v době mezi válkami

Po rozpadu monarchie došlo v Rakousku k mimořádnému rozvoji českého školství. Jeho právním základem se stala vedle mírové smlouvy ze St. Germain tzv. *Brněnská smlouva* o státním občanství a ochraně menšin, podepsaná mezi Rakouskem a Československem v červnu 1920. Rakousku z ní vyplývala povinnost zřídit pro české děti veřejné školy. Začátkem 20. let tak bylo po počátečních turbulencích městem Vídní otevřeno 15 veřejných obecných škol s českým vyučovacím jazykem.²

1 Opakovaně se věnuje tématu Karl Brousek, např.: Vídeňští Češi pod nacistickou nadvládou. In: Valeš, Vlasta (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století.* / *Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert.* Katalog ke stejnojmenné výstavě (Praha, Clam-Gallasův Palác 20. 12. 2001 – 31. 3. 2002). Praha 2002, s. 39–46; Srov. dále: Plachá, Pavla: *Z Vídně do Ravensbrücku: příslušnice české menšiny ve Vídni deportované do koncentračního tábora Ravensbrück.* In: *Securitas imperii* 27/2, (2015), s. 44–61; Kubů, Eduard – Exner, Gudrun: *Tschechen und Tschechinnen, Vermögenszug und Restitution.* [= Veröffentlichungen der Österreichischen Historikerkommission. Bd. 23/3]. Wien – München 2004.

2 *Osmdesát let školského spolku „Komenský“ ve Vídni, (sest.:) Strnad, František – Blažek, Oskar.* Vídeň 1953. (dále: 80 let), s. 16.

Brněnská smlouva výrazně zlepšila i pozici Školského spolku Komenský, provozovatele českých soukromých škol v Rakousku.³ Jeho školy dostaly právo veřejnosti a byly tak právně postaveny na úroveň škol veřejných. Spolek zároveň rozšířil vzdělávání dětí až po střední školy s maturitou.

Úspěšný růst Komenského školství byl dán především rozsáhlou podporou z Československé republiky. Do poloviny 30. let postavil spolek ve Vídni několik školních budov, které vynikaly svou moderností nad jiné. V roce 1935 byla dokončena poslední stavba, školní budova na Sebastianplatzu ve 3. vídeňském okrese. Spolek do ní přestěhoval reálné gymnázium. Ve školním roce 1935/36 provozoval vedle středních a odborných škol celkem 17 mateřských, 6 obecných a 6 hlavních škol, jednu slovenskou jazykovou školu a 10 jazykových škol mimo Vídeň.⁴ Tento rozkvět českého školství však neměl mít dlouhého trvání.

Anšlus

V březnu 1938 zmizelo Rakousko z mapy Evropy a stalo se jakožto *Východní marka* součástí Německé říše. Na rozdíl od většiny obyvatelstva, které připojení k Německu uvítalo, byla tato skutečnost v české komunitě vnímána převážně se strachem. Kronika mateřské školy Školského spolku Komenský v Brauhubergasse 3 v 11. vídeňském okrese zaznamenává: „*velký historický převrat [...] vyvolal u našich rodičů velký zmatek a neklid, byla obava, že nám rodiče nebudou posílati své děti...*“⁵

Do značné míry se tak i stalo. Ze strachu začali rodiče převádět děti do německých škol. Především v mateřských školách byl úbytek dětí značný. Zatímco ve školním roce 1936/37 navštěvovalo mateřské školy 1010 dětí, po březnu 1938 klesl jejich počet na 536.⁶ Snížil se značně i počet mimovídeňských žáků.

Dne 25. března 1938 vydal ředitel chlapecké hlavní školy v Deublergasse 19 v 21. vídeňském okrese pokyny, jak se chovat v nastalé situaci:

„*Každý zaměstnanec si musí uvědomiti, že každým nepředloženým činem nebo slovem ohrožuje svou osobní bezpečnost a současně také může velmi poškoditi dobrou pověst učitelstva „Komenského“ a tím vlastně celého školství. V nynější době je nutno, aby se v každém ohledu dokázalo, že československá menšina ve Vídni vždy byla loyální a že zůstane loyální a korektní i nyní.*

[...] Pro udržování pořádku žádá [...], aby od nynějška byli vždy žáci po vyučování odvedeni vyučujícím v řadách až na nároží u školy a tam necht' učitel vy-

3 Školský spolek Komenský byl založen v roce 1872, první obecnou školu otevřel v roce 1883. V době monarchie troskotala jeho činnost na odporu německých nacionalistů.

4 Výroční zpráva škol „Komenského“ (dále VZK) za rok 1935–36. Vídeň 1936, příloha.

5 Archiv Školského spolku Komenský (AKOM), A 380, Kronika mateřské školy XI. Brauhubergasse 3.

6 VZK 1936–37, s. 137; VZK 1937–38, s. 123.

čká chvíli, aby se přesvědčil, že se žáci opravdu rozešli. Tohoto opatření je zejména zapotřebí proto, aby se naši žáci nestřetli se žáky německé školy a aby tu nedošlo k nepříjemnostem.⁷

Dne 10. dubna 1938 se konalo referendum, jehož cílem bylo dodatečně legitimovat začlenění Rakouska do Německé říše. Vedoucí představitelé české menšiny si vyžádali hlasování ve zvláštních volebních místnostech z obavy, že by záporné hlasy mohly být přičteny právě české menšině. Naděje, že vyslovení souhlasu zabezpečí dosavadní práva a zachrání další existenci české menšiny, nastartovala mezi Čechy intenzivní agitaci, do které se aktivně zapojili i učitelé Komenského škol⁸. Školní prostory, jako např. mateřská škola v Märzstraße ve 13. okrese, se proměnily v předvolební kanceláře.⁹ Referendum přineslo mimořádně pozitivní výsledek. Z celkové počtu 23 263 Čechů bylo pouze 31 proti, 32 hlasů bylo neplatných.¹⁰

Školství v zemi bylo postaveno před nové úkoly a cíle a do školních tříd vstoupila nová ideologie. Na tento stav reagovala bezprostředně po anšlusu i Ústřední knihovna Komenského: „Změněným politickým poměrům se ÚKK od března t. r. loyálně přizpůsobila a vyřadila řadu knih obsahu nebo původu neslučitelného s ideami a zásadami hnutí národně socialistického.“¹¹

Chlapecké a dívčí vzdělání bylo striktně rozděleno. Od začátku školního roku 1938/39 byla reálka v Herbststraße v 16. vídeňském okrese přeměněna na Vyšší školu pro hochy a gymnázium na Sebastianplatzu ve 3. okrese na Vyšší školu pro dívky.

Norimberské rasové zákony

S anšlusem vstoupily ve Východní marce v platnost *norimberské* a další protizidovské zákony. Z Komenského škol byly vyloučeni žáci a zaměstnanci neárijského původu. V ročenkách Školského spolku Komenský je většinou jako důvod odchodu profesorů uvedeno penzionování, přesídlení do Československa či zdravotní důvody. Jejich další životní osudy jsou dosud většinou neprobádané. Především osudy žáků nejsou známy. Výjimku tvoří student 7. třídy reálného gymnázia Bedřich Pick (nar. 1920), který byl zavražděn v Osvětimi.¹²

7 AKOM, A 492, Kniha konf. zápisů. Soukromá chlapecká hlavní škola spolku „Komenský“ ve Vídni XXI., Deublergasse 19, Zápis ze 6. porady dne 25. 3. 1938.

8 VZK 1937–38, s. 89.

9 AKOM, A 380, Kronika mateřské školy v Märzstraße k roku 1937/1938.

10 Brousek, Karl: „Die falschen Behm“ – Vom Widerstand der Wiener Tschechen. In: Wonisch, Regina (Hg.): Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation. Wien 2010, s. 135.

11 VZK 1937–38, s. 153n.

12 <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/113112-bedrich-pick/> [22. 1. 2018].

Jeho otec, prof. Maxmilián Pick, působil na obchodní škole Komenského od 1. dubna 1921. Učil mj. češtinu, němčinu, francouzštinu a obchodní korespondenci. Po *anšlusu*, dne 15. března 1938 odešel na dovolenou a od 1. září 1938 byl penzionován. Přesídlil s rodinou do Prahy. Ani tam však neunikli rasovému pronásledování. V roce 1941 byli odtransportováni do Terezína, v roce 1944 převezeni do Osvětimi, kde zahynuli. Koncentrační tábor přežil pouze starší syn Kurt.¹³

O profesorovi Dr. Hugo Joklovi (1891 Pacov – 1960 Tábor) sděluje Výroční zpráva Komenského z roku 1937–38: „*Vyvážen dne 21. března 1938 ze služby.*“ Na Komenského školách pracoval od září 1920, především na reálném gymnáziu, kde učil mj. češtinu, latinu, dějepis a nepovinné esperanto.¹⁴ S Hugo Joklem odešla ze školy i jeho manželka Milada, učitelka na obecné škole v Schützengasse 31. Vzhledem k tomu, že byl Hugo Jokl tzv. *dovolencem* z gymnázia v Táboře, snažil se mu Školský spolek Komenský přímluvným dopisem pomoci ke znovuzískání tohoto místa.

Transportu do Terezína neušel, stejně jako jeho matka a další členové rodiny. Skutečnost, že Milada Joklová byla árijka, zachránila zřejmě obě děti, Evžena (1932) a Věru (1934), před deportací. Hugo Jokl byl deportován do Terezína až v roce 1944. Na rozdíl od ostatních členů jeho rodiny, kteří byli deportováni dříve a koncem války převezeni do Osvětimi, věznění přežil. Po válce učil na gymnáziu v Táboře a v Soběslavi.¹⁵

V září 1938 ukončila pracovní poměr i školní lékařka MUDr. Olga Wienerová (1892 Podlesí u Příbrami – ?) Pracovala na školách Komenského třináct let, přičemž v roce 1936/1937 pečovala o zdraví žáků na 16 školách. Mimo této činnosti vedla poradny pro nastávající matky v rámci Českého srdce a byla i členkou poradního lékařského sboru na československém generálním konzulátu ve Vídni. Jak se vyvíjel její život po propuštění z Komenského není známo. V archivu Školského spolku leží jako doklad o jejím pozdějším životě dopis z roku 1964 psaný z Izraele.¹⁶

13 AKOM OS 41, Max Pick. <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/113572-maxmilian-pick/> <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/113487-klotilda-pickova/> [22. 1. 2018].

Maxmilián Pick (1885 Dřevěná Hostinná u Ml. Boleslavi – ?), manželka Klotilda, roz. Polláková (1888 – ?) oba deportováni 14. 12. 1941 do Terezína a 23. 10. 1944 do Osvětimi. Syn Bedřich (1920 Vídeň – ?) 24. 11. 1941 deportace do Terezína, 6. 9. 1943 do Osvětimi. Kurt (nar. 1916) po válce studoval medicínu v Praze.

14 VZK 1937–38. s. 12.

15 AKOM, OS 23, Hugo Jokl; AKOM, OS 23, Milada Joklová: roz. Horáková (nar. 1899 v Kutné Hoře); Jančíková Hana et al.: Židé v Táboře. Zapomenutá historie židovské komunity. Tábor 2010, s. 70–75.

16 AKOM, OS 61, MUDr. O. Wienerová.

JUDr. Artur Kantor (1874 Jičín – 1958 Melbourne) se zapsal do dějin Škol-
ského spolku Komenský především v letech 1909–1917, kdy vedl právní boj proti
uzavření školní budovy v Schützengasse 31. V letech 1919–1936 pak byl staros-
tou spolku. Po *anšlusu* Rakouska se přestěhoval s rodinou do Prahy. Ve Vídni
mu byl zkonfiskován veškerý majetek. Po vzniku Protektorátu byl do srpna 1939
vězněn v Praze na Pankráci. Dne 16. července 1942 byl spolu s manželkou de-
portován do Terezína. 11. května 1945 byli osvobozeni. V roce 1951 emigroval
s rodinou do Austrálie.¹⁷

Do Československa se nestěhovaly jen osoby židovského vyznání. Českoslo-
venský generální konzulát ve Vídni byl přímo zaplaven československými státní-
mi příslušníky, kteří u něj hledali ochranu a pomoc při odchodu do vlasti.¹⁸ V roce
1938 odešel s rodinou do Brna např. krejčovský mistr Ferdinand Mixa, pocháze-
jící z Brtnice. Jeho dcery, Ludmila (1927) a mladší Hildegarda (1930) navštěvovaly
obecnou školu Komenského v Erlgasse ve 12. vídeňském okrese. Hildegarda poz-
ději proslula jako vynikající operní pěvkyně pod jménem Ivana Mixová.¹⁹ I za-
městnanci konzulátu dostali z Prahy doporučení, aby v zájmu bezpečnosti přestě-
hovali svoje rodiny zpět do Československa. Ze škol Komenského tak odešly děti
československých diplomatů.²⁰

Po osobách propuštěných na základě rasových zákonů, museli z českých škol
odejít především českoslovenští státní příslušníci. Zpráva o částečné likvidaci za-
městnanectva Komenského z roku 1939 vyjmenovává 136 osob. Někteří odešli
dobrovolně, někteří byli penzionováni, svobodní učitelé a vdané ženy byly pro-
puštěny.²¹ Školský spolek Komenský se snažil díky svým kontaktům v Českoslo-
vensku těmto osobám pomoci při hledání nového zaměstnání. Ty díky znalosti
němčiny našly často uplatnění v soukromém sektoru.

Vývoj politické situace nepřinášel v menšině uklidnění, právě naopak. Do-
cházel k domovním prohlídkám a zatýkání českých lidí, byly přepadány a pusto-
šeny spolkové místnosti a české hostince.²²

17 Heyer, Jan – Jahn, Jiljí – Melichar, František (Sest.): Šedesát let Školského spolku „Komenský“ ve Vídni. Příspěvek k dějinám českého školství ve Vídni. Wien 1932, s. 5; 80 let, s. 26. http://www.crt-ii.org/_awards/_apdfs/Kantor_Dr_Artur.pdf [20. 1. 2018].

18 80 let, s. 28; Ebner, Paulus: Politické dějiny a právní postavení české menšiny v Rakouské repub-
lice. In: Valeš, V.: Doma v cizině, s. 36n.

19 AKOM, PAZ 15, Ludmila Mixová a Hildegarda Mixová.

20 Mail Jana Železného ze dne 18. 9. 2006.

21 AKOM, A 24. Zpráva o částečné likvidaci zaměstnanectva „Komenského“.

22 80 let, s. 30.

Začátek války

Bezprostředně po vypuknutí války se dne 2. září 1939 konala schůze vedení Školského spolku Komenský, kde bylo prodiskutováno prohlášení Menšinové rady, sepsané tajemníkem Školského spolku Komenský Františkem Strnadem. Bylo otištěno ve Vídeňských novinách a v německém překladu rozesláno předním osobnostem ve Vídni.²³

V prohlášení se mj. píše: *„Německý národ a Německá říše byly neústupností svých protivníků donuceny sáhnouti na ochranu svých životních zájmů ke zbrani. Česká národní větev [...] věrna svým zásadám o bezpodmínečné loyaltě ke státu, v němž žije, jest přesvědčena, že její osud je nerozlučně spjat s jeho osudem, a jeho úspěchy že jsou také jejími úspěchy. Svou loyaltitu a věrnost prokázala [...] jedinečným způsobem: svou samostatnou účastí o lidovém hlasování. Její tehdejší jednomyslně slavnostní přiznání se k Třetí říši a jejímu vůdci Adolfu Hitlerovi se nikdy nezměnilo [...]*

*Chovejte se všichni tak, abychom byli našemu hostitelskému státu a vedení co nejvíce prospěšni! Varujte se všeho, co by mohlo státoobčanskou spolehlivost naší krajanské větve a jejich jednotlivých členů uváděti v pochybnosti!“*²⁴

Školy Komenského byly od roku 1938 postupně zabírány, což vedlo k sestěhovávání žáků a rušení některých škol: škola ve Wielandgasse 2–4 byla obsazena *Nacionálněsocialistickou Volkswohlfahrt*, škola v Ehrenfelsgasse 16 pronajata NSDAP, škola v Erlgasse byla nejprve zabrána pro protiletectkou obranu, přičemž v přízemí směla ještě zůstat školka Komenského. Později sem byla nastěhována německá Vyšší škola pro hochy a *NS-Frauenwerk*. Ve škole ve Vorgartenstraße 95–97 byla zřízena noclehárna pro mužstvo protiletectké obrany, v roce 1941 vojenský lazaret. Mateřské školy v Inzersdorfu a ve Švechatech byly zabrány pro mateřské školky *Nacionálněsocialistické Volkswohlfahrt*, v Rothneusiedl byla umístěna Hitler-Jugend. V roce 1940 zabrala německá vojenská správa školu v Herbststraße. V srpnu 1941 byla obsazena budova na Sebastianplatzu a i zde byl zřízen vojenský lazaret. Komenský se opakovaně snažil o uvolnění některých školních prostor výměnou za jiné, které byly pro jeho účely méně důležité. Jen zřídka však byly jeho snahy korunovány úspěchem.²⁵

Všechny tyto změny přiváděly Školský spolek Komenský do těžké finanční situace. Velký problém nastal po propuštění učitelů. Mnozí z nich měli nárok na odbytne, na které Komenský neměl. Příjem z pronajatých budov, které musel

23 AKOM, A 24, Schůze vedení Komenského dne 2. 9. 1939.

24 Vídeňské noviny. Organ Čechů v zemi Rakouské roč. VI, (4. 9. 1939) č. 141, S. 1.

25 AKOM, A 24, Schůze vedení Komenského dne 2. 9. 1939, 14. 9. 1939, S. 3, 16. 1. 1942 a 16. 1. 1942; Příloha k zápisu o schůzi vedení z 15. 1. 1941: Zpráva o vyklizení budovy „Komenského“ XVI, Herbststrasse 104; 80 let, s. 29–32.

uprázdnit, nedostačoval. Spolek se proto snažil získat půjčku a svého právního zástupce pověřil prodejem pozemků v 16. vídeňském okrese a v Leopoldsdorfu.²⁶ Situaci částečně zlepšil výtěžek z prodeje českého domu ve Štýrském Hradci, který mu byl darován po rozpuštění tamního spolku Praha. Zvlášť tíživá situace ovšem nastala, když byly zastaveny subvence z Protektorátu.²⁷

Počty žáků se i nadále snižovaly. Zatímco ve školním roce 1936/1937 navštěvovalo školy Komenského celkem 4 294 dětí,²⁸ na začátku školního roku 1940/1941 to bylo již jen 1 331 žáků.²⁹ V provozu byly čtyři obecné a čtyři hlavní školy, vyšší škola pro chlapce, vyšší škola pro dívky, obchodní škola a dívčí průmyslová škola. Mimo to existovalo devět mateřských škol.³⁰

Likvidace škol

V březnu 1941 byla Školskému spolku Komenský nařízena úprava stanov: Ze stanov mělo být vypuštěno vše, co pojednávalo o školství. Účelem spolku měla napříště být pouze „*Kulturní podpora české národnostní skupiny ve Vídni*“.³¹ Základní idea a smysl jeho činnosti tak byly zrušeny. Po provedení nařízených oprav zadal Komenský dne 19. června 1941 stanovy ke schválení.³²

Na schůzi vedení dne 30. června 1941 pak informoval inspektor Školského spolku, vládní rada Jiljí Jahn, o svém jednání na říšském místodržitelství: Dne 28. června mu bylo sděleno, že české školy po prázdninách nedostanou právo veřejnosti a že tudíž přestanou jako soukromé školy existovat. Žáci se měli hlásit do německých škol. O dětech, které neuměly německy, se mělo rozhodnout později. Komenskému měla zůstat jen zcela malá kancelář a Ústřední knihovna.³³ V červnu 1941 proběhly na školách Komenského poslední předválečné maturity. Na školní rok 1941/1942 již spolek pro své školy státní uznání nedostal.

Systematické omezování života postihlo celou českou menšinu. V létě 1941 byl zastaven časopis *Dunaj*, vydávaný Školským spolkem Komenský. V listopadu 1941 byl rozpuštěn Sokol, další spolky následovaly. V březnu 1942 dostala tiskárna Antonína Macháta zákaz vydávat *Vídeňské noviny* a *Vídeňské nedělní noviny*. V květnu 1942 byla rozpuštěna Menšinová rada a na podzim dalších dvanáct spol-

26 AKOM, A 24, Schůze vedení Komenského dne 22. 11. 1939.

27 AKOM, A 24, Schůze vedení Komenského ze dne 2. 9. 1939, 8. 11. 1940 a 14. 10. 1941; 80 let, s. 32.

28 VZK 1936–37.

29 AKOM, A 24, Schůze vedení Komenského dne 17. 9. 1940.

30 AKOM, Reg 8, VZK 1940–41.

31 AKOM, A 24, Schůze vedení Komenského dne 18. 3. 1941: Die kulturelle Förderung der tschechischen Volksgruppe in Wien.

32 AKOM, A 24, Schůze vedení Komenského dne 30. 6. 1941.

33 Tamtéž.

ků, mimo jiné i katolicky orientovaný Orel.³⁴ Podle Hitlerových plánů na *očistění Vídne* měli po vyvraždění židovského obyvatelstva zmizet z města i Češi.³⁵ Stále více se ukazovalo, že loajální postoj vůči nacistickému režimu nesplnil původní naděje na uchování práv a nerušeného života menšiny.

Antipatie vůči Čechům byly živeny i neochotou některých mužů vstoupit do wehrmachtu. Tuto výhodu jim umožnilo prohlášení Adolfa Hitlera, že pro *konečné vítězství* není třeba, aby Češi sloužili v armádě. Jednotliví branci museli pak prokazovat svoje češství mj. i tím, že navštěvovali školu Komenského. Obvykle pak místo odchodu na frontu byli zařazeni do nucených prací v tzv. *Technické pomoci*.³⁶

Během války se mezi vídeňskými Čechy vytvořilo několik odbojových skupin, z nichž především levicově orientovaná skupina zaujímá v celorakouském kontextu významné místo. V historiografii bývá označována jako *odbojová skupina Českých sekcí komunistické strany*, byť ne všichni její členové k této politické straně náleželi. Na podzim 1941 byla gestapem odhalena. Její členové byli deportováni do koncentračních táborů, někteří z nich popraveni. I zde hráli významnou roli absolventi škol Komenského.³⁷ Na tuto skutečnost bylo gestapem poukazováno a je pravděpodobné, že urychlilo rozhodnutí německých úřadů Školský spolek Komenský definitivně rozpustit. K tomu došlo dne 16. února 1942. Majetek spolku byl zkonfiskován.

Současně se Školským spolkem Komenský ve Vídni byl rozpuštěn i pražský spolek Komenský, který vznikl ve 20. letech přetvořením odborů vídeňského Komenského v samostatný právní subjekt. Stejně jako vídeňskému Komenskému byl i pražskému zkonfiskován veškerý majetek ve prospěch Říše.³⁸

Po likvidaci Školského spolku Komenský zůstaly ve Vídni otevřeny pouze dvě veřejné osmitřídí *školy pro Čechy*. Byly umístěny v dosavadní škole Komenského v Quellenstraße 72 v 10. okrese a v Jörgerstraße 38 (Kindermanngasse 1) v 17. okre-

34 Brousek, Karl: Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert [=Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 7]. Wien 1980, s. 101.

35 Dopis M. Bormanna Balduru Schirachovi ze dne 2. 11. 1941. In: Brousek, K.: Wien und seine Tschechen, s. 98n.

36 Brousek, K.: Die falschen Behm, s. 137: A. Hitler prohlásil vícekrát, mj. dne 26. 9. 1938, že Češi nemusí sloužit v armádě. To bylo zakotveno ve výnosu OKW Az 12b WFA/L IIa Nr. 2380/38 ze 7. 10. 1938 a konkretizováno výnosem Vrchního komanda wehrmachtu č. 3710/39.

37 Mimo jiné: Cordon, Cécile: Ich weiß, was ich wert bin. Eine Frau im Widerstand: Irma Trksak (Mandelbaum Verlag 2007); Bruha, Antonia: Ich war keine Heldin (Wien – München 1984, 21995); Plachý, Jiří: Z Vídne pro Londýn Výsadková operace GUMMIT a odbojová skupina Currieu v rakouském a československém odboji. Historie a vojenství 63/1, 2014, s. 35–48.

38 AKOM, A 28, Dopis I. Hošťálka ze dne 25. 2. 1942.

se.³⁹ V dopise ze září 1944 je škola v Quellenstraße popisována následovně: „Zdejší škola [...] je navštěvována těmi českými dětmi, kterým dosud nebyl dovolen vstup do německé školy. Vyučovací řeč je němčina, přesto se na nižším stupni mluví i česky. Mimoto jsou zavedeny hodiny české konverzace.“⁴⁰ V roce 1944 navštěvovalo tuto školu celkem 100 dětí: 57 chlapců a 43 děvčat.⁴¹ Obě dvě veřejné školy přetrvaly až do konce války. Zanikly teprve v souvislosti s poválečnou obnovou Školského spolku Komenský a jeho škol.

Závěrem

Během války a v prvních letech po válce došlo k markantnímu zmenšení české menšiny.⁴² Nadále neprobádanou otázkou zůstává, kolik osob odešlo v době 1938–1945 zpět do Československa či do jiných zemí a kolik jich během války zahynulo. Postupné omezování spolkového života a strach, který politická situace mezi Čechy vyvolávala, vedly nutně ke zvýšené asimilaci do německy mluvícího obyvatelstva. Převádění dětí ze škol Komenského do německých škol, zpočátku dobrovolné, později vzhledem k rozpuštění Školského spolku Komenský vynucené, tento proces bezpochyby posílilo.

Obnovením Školského spolku Komenský v květnu 1945 začala nová etapa v dějinách českého školství ve Vídni. To bylo již jen zlomkem jeho předválečné velikosti. Na středních školách proběhly v létě 1945 maturity, poté byly tyto školy opět zavřeny. Vzhledem k reemigrační vlně do Československa, při které odcházely především mladší ročníky, se počítalo s tím, že česká menšina v Rakousku zcela zanikne. Tato prognóza sice brzy ztratila svoji platnost, přesto však počet žáků na Komenského školách dlouhodobě klesal. Negativní vliv zde měl i politický vývoj v Československu po únoru 1948. Jednotlivé školy byly postupně zavírány a české školství Komenského šlo nezadržitelně k zániku. Teprve začátkem 90. let, se mj. díky změněné politické a hospodářské situaci ve střední Evropě a vnitřním změnám v české menšině tento trend zastavil a školy Komenského začaly být pro rodiče opět přitažlivým vzdělávacím zařízením.

39 AKOM, A 24, Schůze vedení Komenského dne 23. 12. 1941.

40 AKOM, A 424, Dopis moravskému zemskému inspektorovi ze dne 6. 9. 1944: „Die hiesige Schule ist aus der Comeniusschule hervorgegangen und wird von jenen tschech. Kindern besucht, deren Aufnahme in eine deutsche Schule bisher nicht gestattet wurde. Die Unterrichtssprache ist deutsch, doch wird auf der Unterstufe auch tschechisch gesprochen. Ausserdem sind tschechische Sprachstunden eingeführt.“

41 AKOM, A 424, Erhebungsbogen für die öffentlichen Volksschulen. Stand am 15. November 1944.

42 Sčítání lidu v roce 1939: 54 933 osob, v roce 1951: 3 733 osob.

Die tschechischen Schulen in Wien unter dem Hakenkreuz

Die außerordentlich positive Entwicklung des tschechischen Schulwesens in Österreich endete im Jahre 1938 mit dem „Anschluss“ Österreichs an das Deutsche Reich. Im Gegensatz zu einem großen Teil der Bevölkerung begegneten die Tschechen diesem Ereignis mit Angst und Sorge.

Die Eltern meldeten ihre Kinder in deutschsprachige Schulen um, was eine starke Senkung der Schülerzahlen in den Schulen des tschechischen Schulvereins Komenský zur Folge hatte. Aufgrund der in Kraft tretenden antijüdischen Gesetze wurden Juden – sowohl Lehrer als auch Schüler – aus den Schulen ausgeschlossen. Denen folgten die Lehrer mit tschechoslowakischer Staatsbürgerschaft.

Trotz der offiziell bekundeten Loyalität zum herrschenden Regime wurden die Tschechen mit Misstrauen betrachtet. Dazu trug einerseits bei, dass sich Männer dem Wehrdienst aufgrund der tschechischen Nationalität entziehen konnten, andererseits die im Jahre 1941 entdeckten tschechischen Widerstandsgruppen, deren manche Mitglieder Absolventen der Komenský-Schulen waren.

Die Tätigkeit des Schulvereins Komenský wurde seit dem „Anschluss“ immer mehr beschränkt. So musste er u. a. Schulgebäude an unterschiedliche Institutionen abtreten. Seit 1941 sollte er in einen Kulturverein umgewandelt werden, im April 1942 wurde er ganz aufgelöst. Bis Ende des Krieges existierten nur noch zwei öffentliche „Schulen für Tschechen“, die 1945 nach der Eröffnung der Schulen des erneuerten Schulvereins Komenský geschlossen wurden.

Czech Schools under Swastika

An extraordinary positive development of the Czech school system in Austria ended in 1938 by annexation of Austria into Nazi Germany. Unlike many of the Austrian population, Czechs received the new political reality with fear. Parents started to put their children into German schools, which led to a major decrease in number of pupils at schools established by the School Association Komenský. Anti-Jewish legislation was put into practise in Austria and Jews – both teachers and students – were excluded from Komenský schools, soon afterwards, the teachers with Czechoslovak nationality followed.

Although the Czech minority officially proclaimed loyalty to the regime, the Czechs were regarded with distrust, which was only increased by the fact that many men managed to avoid the military duty in Wehrmacht due to their Czech nationality. The exposure of Czech resistance groups in 1941 was of bigger importance; many of their members had attended the Komenský schools.

The activities of the School Association Komenský was being limited after the annexation, the Association had to gradually transfer its school building to various other institutions. Since 1941, it was turned into a cultural association, in April 1942 completely disbanded. Until the end of war, only two public “schools for Czechs” remained, these were closed only after war when the renewed School Association Komenský opened its schooling facilities again.

„OSTMARK“ A PROTEKTORÁT JAKO DESTINACE ŘÍŠSKÉHO CESTOVNÍHO RUCHU

IVAN JAKUBEC

Cestovní ruch se v meziválečném období velmi výrazně změnil. Souviselo to s rozvojem dopravních prostředků, podstatným rozšířením nároku na placenou dovolenou a relativní dostupností domácích i zahraničních cest s ohledem na možnosti jednotlivých společenských vrstev.¹ Rok 1933 v Německu předznamenal významné změny i v oblasti cestovního ruchu. K dispozici jsou sice publikace i kvalifikační práce, které se zabývají většinou cestovním ruchem, resp. jeho dílčími otázkami před válkou, či během ní. Z rakouské provenience zmiňme práce Evy Marii Mayrhuber² a Gustava Otruby³, z německé počiny Detlefa Brandese,⁴ ze slovenské studie Jany Pitekové⁵ a Miroslava Sabola,⁶ z české Jiřího Pokorného,⁷ Jana Rychlíka,⁸ Jana Štemberka⁹ či Radky Šustrové¹⁰.

- 1 Příspěvek vznikl v rámci projektu GAČR č. 16-07164S „Pod dohledem Třetí říše. Cestovní ruch v letech 1939 až 1945“.
- 2 Mayrhuber, Eva Maria: Wirtschaftsfaktor Fremdenverkehr. Die Geschichte des österreichischen Tourismus zwischen Weltwirtschaftskrise und 1.000-Mark-Sperre“. Dipl. Arbeit. Wien 2010.
- 3 Otruba, Gustav: A. Hitler's „Tausend-Mark-Sperre“ und die Folgen für Österreichs Fremdenverkehr. Linz 1983.
- 4 Brandes Detlef: Die Tschechen unter deutschem Protektorat. Teil II. München 1975.
- 5 Piteková, Jana: Cestovní ruch na Slovensku počas II. svetovej vojny a v prvých rokoch po jej skončení. Ekonomická revue 9/1, 2006, s. 51–63.
- 6 Sabol, Miroslav: Dejiny dopravy na Slovensku 1938–1948 (1950). (Jej hranice a limity). Bratislava 2015.
- 7 Pokorný, Jiří: Dovolená s Heydrichem. Soudobé dějiny 3, 2014, s. 364–381.
- 8 Rychlík, Jan: Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989. Praha 2007.
- 9 Štemberk, Jan: Česká turistika jako možnost úniku od protektorátní reality. In: Tauchen, Jaromír – Schelle Karel (eds.): Období nesvobody. Ostrava 2014, s. 236–248; též: K činnosti a organizaci Ústředního svazu pro cizinecký ruch. In: Štemberk, Jan – Manová, Miroslava a kol.: Historie a cestovní ruch perspektivní a podnětné spojení. Pocta profesorovi Vratislavu Čapkovi k 85. narozeninám. Praha 2008, s. 277–289; též: Ústřední svaz dopravy 1940–1948. Acta Oeconomia Pragensia 15/7, 2007, s. 405–416; též, Ústřední svaz pro cizinecký ruch (1940–1948). Cestování včera a dnes 3/2, 2006, s. 57–62.
- 10 Nejnověji k problematice Kinderlandverschickung: Šustrová, Radka: Projekt Erweiterte Kinder-

V příspěvku byly využity fondy českých, německých i rakouských archivů. Z Národního archivu v Praze byly studovány fondy Úřad říšského protektora, Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu, Předsednictvo ministerské rady, Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností, Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřižkový archiv, Ministerstvo zemědělství; z Moravského zemského archivu v Brně fond Zemský prezident – správa z příkazu říše B 252. Ze Spolkového archivu v Berlíně (Bundesarchiv Berlin) byly těženy fondy Reichswirtschaftsministerium a Deutsche Arbeitsfront; ze Saského státního archivu v Drážďanech (Sächsische Staatsarchiv Dresden, Hauptstaatsarchiv Dresden) fond 11177 Oberfinanzpräsident. V Rakouském státním archivu ve Vídni (Österreichisches Staatsarchiv Wien) fond Archiv der Republik; z Hornorakouského zemského archivu v Linci (Oberösterreichisches Landesarchiv Linz) fondy Gemeindearchiv Hirschbach im M., BH-Steyer-Land a BH Ried. Samozřejmě, že se tímto výčet archivních zdrojů neuzavřel.

Studie se věnuje problematice cestovního (dobově cizineckého) ruchu na příkladu k Německu „nově“ přičleněných území, a to teritoria bývalého Rakouska v roce 1938 a okleštěného zbytku českých zemí začleněných do říše jako Protektorát Čechy a Morava v roce 1939. Nejedná se o klasickou komparaci vývoje cestovního ruchu v období 1938/1939–1945 v obou zmíněných destinacích (ta je velmi obtížná vzhledem k atomizované zachovanosti a teritoriální roztržitosti fondů, jejich výpovědní hodnotě a jejich vzájemné nekompatibilitě), ale o zachycení vývoje, tendencí, problémů, z nichž některé byly velmi podobné, jiné odlišné včetně hlediska „celoříšské“ perspektivy. Část opatření v této oblasti byla uplatněna nejprve po anšlusu Rakouska a o rok později v protektorátu. Současně se vývoj cestovního ruchu během války nezastavil; nejednalo se tedy jen o jeho omezování či stagnaci. Příspěvek samozřejmě nevyčerpal všechny možnosti přístupu ke studiu pramenů a dobové literatury, stejně jako zpracování této problematiky.

Jednou z oblastí německo-rakouských vztahů představoval i cestovní ruch. Rakouska jako významné turistické destinace se dotknulo nařízení Hitlerova kabinetu z 29. května 1933 o poplatku říšských Němců pro cestu do Rakouska ve výši 1000 RM.¹¹ Nařízení znamenalo tvrdou ránu pro rakouský turistický průmysl (1000-Mark-Sperre). Motivem nebyly jen hospodářské cíle a autarkní opatření či omezení emigrace z Německa, ale především „ústřední instrument agresivní poli-

landverschickung v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1940–1945. Dipl. práce FF UK 2010 a táž: Pro výcvik a ochranu německých dětí! Zřizování táborů KLV na území Protektorátu Čechy a Morava. In: *Securitas imperii* 24/1, 2014, 200–225; táž: Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: politika, každodennost a paměť 1940–1945. Praha 2012.

11 Gesetz über die Beschränkung der Reisen nach der Republik Österreich. Vom 29. Mai 1933. RGBl. I, 1933, s. 311.

tiky vůči politicky neposlušnému Rakousku¹². Skutečně dramaticky poklesl podíl říšských Němců v rámci rakouského cestovního ruchu, byť výrazné snížení návštěvníků z Německa ovlivnila již velká hospodářská krize.¹³ Tento podíl se zvýšil až po anšlusu, avšak jen v některých turistických oblastech.¹⁴

Cestovní ruch se v Německu z hospodářské a s ní spojené informačně-propagační roviny dostal do ideologicko-politické roviny, tedy do jakési „politické a ideologické nadstavby“ nacistické společenské struktury. Stávající struktura cestovního ruchu, pokud neodporovala „novému pořádku“, byla zachována (převzata) či transformována, jinak byla zrušena. Pokud bylo z říšského hlediska třeba, vznikaly nové instituce a struktury. Ani říšská struktura správy a kontroly cestovního ruchu nebyla neměnná. Kromě zřizování nových struktur docházelo k rušení i stávajících nebo k úvahám o jejich zrušení. Zatímco v případě Rakouska se jednalo o tradiční oblast cestovního ruchu (Alpy, lázeňství) s rozvinutou cestovní infrastrukturou ještě z dob monarchie, v případě protektorátu se sice jednalo také o tradiční oblast cestovního ruchu, při čemž hlavní oblasti lázeňství i turistických středisek byly odstoupeny v roce 1938 Německu (Krkonosé, Krušné hory, Šumava, Karlovy Vary, Mariánské Lázně, Františkovy Lázně, Teplice) a Polsku (Darkov).

Obsazení území Rakouska v březnu 1938 přineslo podstatné změny v organizaci a realizaci cestovního ruchu ve střední Evropě. Tyto změny, probíhající na území bývalého Rakouska (Land Österreich, Ostmark, Südosdeutschland) bezprostředně po „znovusjednocení“ s Německou říší¹⁵ předznamenal také vývoj na území budoucího Protektorátu Čechy a Morava. Současně přes stejnou obsahovou podstatu uvedených změn, došlo k některým odlišnostem ve struktuře řízení cestovního ruchu.

Nejprve se podívejme na organizaci cestovního ruchu v Německu. Ačkoliv probíhala „organická“ výstavba německé ekonomiky již od roku 1934, teprve v listopadu 1938 byla uznána jako *Odborná skupina lázeňské provozů* (Fachgruppe Badebetriebe) v rámci *Říšské skupiny obchod* (Reichsgruppe Handel), která zahrnovala podnikatele a podniky (fyzické a právnické osoby), které provozují živnos-

12 Hachtmann, Rüdiger: *Tourismus-Geschichte*. Göttingen 2007, s. 134.

13 Podrobněji k tomu srv.: Otruba, Gustav: Die große Wandlung im österreichischen Fremdenverkehr als Folge der 1000-Mark-Sperre. In: *Beiträge zum Handels- und Verkehrsgeschichte*. Graz 1978, s. 187–217; týž: Hitlers „Tausend-Mark-Sperre“ und die Folgen für österreichischer Fremdenverkehr 1933–1938 (Linzer Schriften zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Bd. 9). Linz 1983.

14 Omezení cestování do Rakouska bylo zrušeno zákonem z 24. srpna 1936. Gesetz über den Reiseverkehr mit Österreich. Vom 24. August 1936. RGBl. I, 1936, s. 647.

15 Gesetz über Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich vom 13. März 1938, RGBl. I, 1938, s. 237.

tensky lázeňský provoz včetně státních a komunálních podniků, které provozují lázně s vanovým a lékařským provozem.

Teprve v roce 1939 byla podle Pátého nařízení o organické výstavbě zřízena samostatná *Říšská skupina cestovní ruch* (Reichsgruppe Fremdenverkehr) (4. dubna 1939).¹⁶ Tvořily ji *Hospodářská skupina hostinských a hotelových živností* (Wirtschaftsgruppe Gaststätten und Beherbergungsgewerbe) a *Odborná skupina lázeňské provozy* (Fachgruppe Badebetriebe).¹⁷ Postupně došlo k další diferenciaci v rámci říšské, hospodářské i odborné skupiny.

Organizační vývoj se nezastavil ani za války. Podle nařízení říšského ministra hospodářství ze dne 4. května 1942 patřily do *Říšské skupiny cestovního ruchu* dvě hospodářské skupiny, a to *skupina hotelových živností* (Beherbergungsgewerbe) a *skupina hostinských živností* (Gaststättengewerbe). Nově byla jako samostatná odborná skupina vyčleněna *skupina stravování* (Gemeinschaftsverpflegung).¹⁸

V říši byl kromě uvedené povinné stavovské samostatné organizace *Říšské skupiny cestovní ruch* ještě zřízen *Říšský cizinecký svaz veřejnoprávní korporace říše* (Reichsfremdenverkehrsverband öffentlich-rechtliche Körperschaft des Reiches) podle zákona o říšském cizineckém svazu z 26. března 1936¹⁹ se zemskými a místními svazy pro cizinecký ruch a přidruženou *Centrálou říšských drah pro německý cestovní ruch* (Reichsbahnzentrale für den Deutschen Reiseverkehr).²⁰ *Říšský cizinecký svaz* byl postaven pod dohled speciálně vytvořeného oddělení (XII.) cizineckého ruchu v říšském ministerstvu lidové osvěty a propagandy. Podle výnosu vůdce ze dne 27. ledna 1939 se státní ministr v. v. dr. Hermann Esser stal státním tajemníkem v říšském ministerstvu lidové osvěty a propagandy ve zmíněném oddělení.²¹ Současně zůstal výkonným prezidentem říšského cizinec-

16 Fünfte Verordnung zur Durchführung des organischen Aufbaues der deutschen Wirtschaft vom 4. 4. 1939 (RGBl. 1939, I, s. 734) podle zákona z 27. 2. 1934, RGBl. I., 1934, s. 185.

17 Bundesarchiv Berlin (dále BACh), fond Reichswirtschaftsministerium (dále RWM) R 3101/9288 Bd. 1, čj. III W.O. 28557/39; BACh, fond RWM R 3101/9288 Bd. 1, čj. III 17210/42, Anordnung die Neuregulierung der Reichsgruppe Fremdenverkehr von 4. Mai 1942.

18 BACh, fond Deutsche Arbeitsfront (dále NS-5-VI) 6452, Carl Kühne, Aufbau der Wirtschaftsgruppe Beherbergungsgruppe, Fach-Pressedienst der Reichsgruppe Fremdenverkehr Nr. 14 vom 5. 4. 1943, Bl. 12–13.; BACh, NS-5-VI 6452, Der Fremdenverkehr Nr. 21 vom 23. 5. 1942, Bl. 39; BACh, fond RWM R 3101/9289 Bd. 2, čj. W.O.S. 18377/42, Berlin 23. 9. 1942; BACh, fond NS-5-VI 6452, Fritz Homann, Neuordnung der Reichsgruppe Fremdenverkehr, Der Fremdenverkehr Nr. 19 vom 9. 5. 1942, Bl. 48.

19 RGBl. I, 1936, s. 271.

20 Kose, Jaroslav: *Hospodářský význam cestovního ruchu. Sbírnka přednášek České národohospodářské společnosti* 40–41/9, Praha 1940, s. 4.

21 Podrobněji k H. Esserovi srv. Görlich, Christopher: *NASDAP-Mitglied Nr. 2. Hermann Esser und der Fremdenverkehr im Nationalsozialismus*, Norderstedt 2015.

kého svazu.²² *Centrála říšských drah* byla také podřízena Goebbelsově ministerstvu propagandy.²³

Podle výnosu říšského ministra hospodářství ze dne 30. května 1939 vznikala oddělení cestovního ruchu u hospodářských komor (Abt. Fremdenverkehr Wirtschaftskammer).²⁴ V roce 1942 byla u hospodářských komor Alpy, Korutany, Gdaňsko-Západní Prusy a Povartí zřízena oddělení cestovního ruchu. V ostatních obvodech hospodářských komor (Wirtschaftskammerbezirken) byly zajištěny činnosti oddělení cestovních dosavadními pododděleními (Unterabteilungen) hostinských a hotelových živností (Gaststätten- und Beherbergungsgewerbe).²⁵

Říšský cizinecký svaz byl pověřen propagační a informační službou. *Centrála říšských drah* vydávala značné množství informačního a propagačního charakteru. Organizace cestovního ruchu v říši byla vlastně dvoukolejnou, ale personálně spojenou v osobě H. Essera, což garantovalo spolupráci. *Říšský cizinecký svaz* byl tedy říšskou korporací veřejnoprávní s podřízenými zemskými svazy, vlastně cizineckými spolky podle občanského práva. Základ tvořila tzv. cizinecká obec (Fremdenverkehrsgemeinde) podle schválení dozorcího politického úřadu na návrh předsedy cizineckého svazu. Naopak *Říšská skupina cestovních ruchů* byla budována hierarchicky shora (hospodářské a odborné skupiny).

Dobové prameny nijak neskrývaly politický a ideologický podtext cestovního ruchu v „nové“ společnosti. Cestovní ruch dostal „v rámci nár. socialistické ideologie zvláštní **poslání politické**“ [zvýrazněno v originále – IJ].²⁶ Není proto náhodné, že státním sekretářem pro cestovní ruch byl jmenován jeden z nejbližších soukmenovců A. Hitlera H. Esser. Cestovní ruch se stal politickou záležitostí, o které rozhodovali nejvyšší představitelé říše v čele s A. Hitlerem.

Land Österreich, Ostmark, Alpen- und Donau-Reichsgaue, Südostdeutschland

Začlenění Rakouska do říše mělo ambivalentní charakter pro cestovní ruch. Na jedné straně došlo v jistých regionech k výraznému zlepšení návštěvnosti, na druhé straně v řadě regionů naopak k dramatickému poklesu. Např. v Salcburku vzrostl počet přenocování v cizineckém ruchu v roce 1938/1939 oproti roku 1937/1938 více než o jeden milion, zejména v prvních měsících po anšlusu,²⁷ ve Štýrsku naopak

22 BAArch, fond RWM R 3101/9288 Bd. 1, čj. III W.O. 28632/9.

23 Bertold-Fackler Franz – Krumbholz, Hans: *Reisen in Deutschland: Eine kleine Tourismusgeschichte*. München – Wien 1997, s. 73.

24 BAArch, fond RWM R 3101/9288 Bd. 1, čj. III W.O. 28862/39.

25 BAArch, fond RWM R 3101/9288 Bd. 2, čj. W.O.S. 17929/42.

26 Tamtéž, s. 7.

27 Weber, Fritz: *Die Spuren der NS-Zeit in der österreichischen Wirtschaftsentwicklung*. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 2, 1992, s. 153.

zaznamenaly pokles (Bad Gleichenberg).²⁸ V propagaci bývalého Rakouska se často „jen“ změnila slova či jen adjektiva na „německý jih – Korutany“, „německá jižní země – Štýrsko“ či „nejvyšší hora Německé říše“ – Großglockner.²⁹

Přivtělení Rakouska do říše (nejprve jako země Rakousko) mělo, stejně jako v jiných oblastech, konsekvence i v cestovním ruchu. Státní tajemník pro propagandu dr. Mühlmann psal ministru obchodu a dopravy dr. Hansi Fischböckovi ve Vídni dne 2. května 1938 ohledně rozdělení prostředků pro cestovní ruch ze státního rozpočtu pro rok 1938. Rakouská reklama pro cestování byla likvidována a z proponované sumy bylo k datu likvidace spotřebováno předběžně jen 600 šilinků. Zbýlá suma ve výši 500 000 šilinků byla určena pro výstavbu nové organizace cizineckého ruchu a pro naléhavou potřebu finančních požadavků likvidovaných zemských turistických úřadů (Landesverkehrsämter). Současně říšské ministerstvo financí upozornilo ministerstvo financí ve Vídni, že preliminovaná suma na rok 1938 v žádném případě nesmí být překročena. Dalších 200 000 šilinků bylo k dispozici k ukončení likvidace rakouské reklamy na cestovní ruch z proponované rezervy ministerstva pro obchod a dopravu. Podle názoru ministerstva pro obchod a dopravu by uvedená suma mohla být stejnoměrně rozdělena mezi *Centrálu říšských drah*, která převzala propagaci v zahraničí od rakouské reklamy na cestování, a *Říšský úřad propagandy ve Vídni* (Reichspropagandaamt Wien) za účelem nové vnitřní organizace cestovního ruchu v Rakousku.³⁰ Jak se nakonec reálně prostředky spotřebovaly, není zatím známo. Vzhledem k ještě „neválečnému“ roku 1938 lze předpokládat, že byly realizovány ve prospěch reorganizace cestovního ruchu na území bývalého Rakouska.

Úřad říšského místodržícího v Rakousku (Amt des Reichsstatthalters in Österreich) prostřednictvím dr. Albrechta sděloval říšskému ministru pro znovusjednocení Rakouska s Německou říší (Reichsminister für die Wiedervereinigung Österreich mit dem Dt. Reiche), resp. vládnímu radovi Hoffmannovi dne 20. září 1938, že po jednání s ministrem financí Hansem Fischböckem v souladu s prezidentem H. Esserem zbylé prostředky určené pro rakouskou reklamu na cestování pro novou organizaci cestovního ruchu budou použity pro zimní reklamu a rozděleny na jednotlivé organizace cizineckého ruchu v župách.³¹

Mezi příčinami dobového stavu cestovního ruchu v Rakousku se uváděl výpadek Židů (ve smyslu norimberských rasových zákonů) a cizinců, zejména Ameri-

28 Österreichisches Staatsarchiv Wien (dále ÖStA), oddělení Archiv der Republik (dále AdR 04), kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark.

29 Weber, F.: Die Spuren, s. 153.

30 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 2430/4 Verwendung staatliche Mittel für Fremdenverkehrsförderung.

31 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 2430/4 Verwendung staatliche Mittel für Fremdenverkehrsförderung.

čanů, Angličanů a Francouzů; dále nedostatek návštěvníků z Německa, neboť existovalo rozšířené mínění, že rakouské hostince jsou již několik měsíců předraženy, a že Rakousko je přeplněno a že nelze získat žádné místo. Současně se uvádělo, že ceny jsou nižší než v Schwarzwald, na Severním moři a v Harcu.³²

H. Esser, tehdejší prezident *Říšského výboru pro cestovní ruch* (Reichsausschusses für Fremdenverkehr), psal dne 19. června 1938 říšskému komisaři pro znovusjednocení Rakouska s Německou říší (Reichskommissar für die Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich) a župnímu vedoucímu Josefu Bürckelovi, že podle říšského zákona o říšském cizineckém ruchu z 23. června 1933³³, který byl zaveden v zemi Rakousko nařízením z 15. června 1938³⁴, má být zřízeno šest nových zemských cizineckých svazů, jejichž obvod celkově odpovídá župám NSDAP. Zemské cizinecké svazy byly členy *Říšského cizineckého svazu* a odborné instrukce obdržely od H. Essera. Dohled nad zemskými cizineckými svazy byl přenesen na jednotlivá zemská hejtmanství. Centrála pro zemi Rakousko, která by dohlížela na nově zřízené zemské cizinecké svazy, „neodpovídala přáním vůdce“. Z tohoto důvodu v budoucnu neměly být prostředky k podpoře cizineckého ruchu rozdělovány přes centrálu, ale na jednotlivé zemské cizinecké svazy podle příkladů v „Altreichu“. ³⁵ Z uvedeného dokumentu vyplývá, že Hitler přestože rozšiřoval platnost německých zákonů na získaná území, v žádném případě nechtěl posilovat bývalé Rakousko jako jednotku (vyjma institutu říšského místodržícího a dalších institucí), a to ani v oblasti cestovního ruchu. Jednalo se o druh „trestu“ pro předválečné a poválečné Rakousko? Současně se o možném scénáři aplikace říšských zákonů v oblasti jednalo již před koncem března 1938. V úvahu připadala jen realizovaná cesta, tedy modifikace říšského zákona o cizineckém ruchu a zákona o zemském cizineckém svazu.³⁶

Bürckelův dálnopis z 1. července 1938 určený zástupci vůdce ve Vídni Rudolfu Hessovi uváděl, že cizinecký ruch v Rakousku zdaleka neodpovídá očekáváním a zůstal za stavem minulého roku. „Obrátil jsem se již telegraficky na župní vedoucí a požádal jsem je, aby propagovali cizinecký ruch v Rakousku.“³⁷ A pořádal Hesse o podporu, zejména o realizaci dovolené členů NSDAP a jejich struktur

32 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark.

33 RGBl. I, 1933, s. 393.

34 RGBl. I, 1938, s. 630.

35 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 2430/5 Organisation des Fremdenverkehrs in Österreich.

36 Akten der Reichskanzlei. Regierung Hitler 1933–1945. Bd. V: 1938. München 2008, Nr. 71, 29. 3. 1938, s. 247–248.

37 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark, Fernschreiben, Wien 1. 7. 1938.

v Rakousku. Současně navrhl říšskému ministru dopravy zlevnění jízdného pro cesty na dovolenou do Rakouska o 40–60 % podle vzdálenosti.³⁸

Říšský ministr vnitra Wilhelm Frick psal 14. července 1938 říšskému ministru dopravy Juliu Dormüllerovi ohledně žádosti říšského komisaře pro znovusjednocení Rakouska s Německou říší o zvýšení cestovního ruchu do Rakouska prostřednictvím snížených osobních tarifů. Žádost podpořil co „nejvřeleji“. Opa-koval, že cestovní ruch do Rakouska zůstal za očekáváním, které je nezbytné pro rakouské hospodářství. Pokles návštěvnosti v některých částech země označil z politického hlediska „za neúnosné“.³⁹ Za vzor měly sloužit zpáteční jízdenky Vý-chodní Prusy (Ostpreußenrückfahrkarte). A protože nastala doba cestování, jed-nalo se o naléhavou záležitost. Za říšského ministra dopravy odpověděl Reimann již následujícího dne. Sdělil, že zavedením osobního jízdného říšské dráhy v ob-lasti působnosti bývalých Rakouských spolkových drah (Österreichische Bundes-bahnen) došlo k jeho snížení přepočtem jízdného podle skutečné vzdálenosti a re-dukci spěšného a rychlíkového příplatku. Na trati Kufstein – Brenner z 11,90 RM na 5,40 RM (3. třída) a z 21,30 RM na 8,40 RM (2. třída); Berlín – Vídeň (přes Pa-sov) z 45,70 RM na 39,70 RM (3. třída) a z 73,50 RM na 59 RM (2. třída); jízdenka na dovolenou (Urlaubskarte), která umožnila další snížení (minimálně 20 %, více než 800 km 50 %, více než 1 000 km 60 %). Dříve s touto jízdenkou v relaci Berlín – Semmering činilo jízdné 69,70 RM (3. tř.) a 111,50 RM (2. tř.), nyní na 61 RM, resp. 9 RM; trať Düsseldorf – Semmering činilo 74,30 RM (3. tř.) a 117,50 RM (2. tř.), nyní 64 RM, resp. 95 RM; trať Düsseldorf – Štýrský Hradec místo 77 RM (3. tř.) a 119,80 RM (2. tř.) stojí 64 RM, resp. 95 RM. Pro zavedení zpáteční jízdenky Vý-chodní Prusy (40 % sleva a více než 800 km činí 50 % a více než 1 000 km 60 %) nejsou předpoklady, tedy překonání polského koridoru. Současně ale poukázal na skutečnost, že restaurace a letoviska, které dříve byla výlučně vyhledávána Židy, nebo se nalézaly převážně v židovských rukách, jsou nyní prázdné, a „z tohoto nelze obecně vyvozovat další závěry pro dopravu do Rakouska“.⁴⁰ Původní náklonost k rekreaci v Rakousku poklesla, neboť „výše požadovaných cen v jednotlivých letoviscích, které často představují jen přepočet šilinků na říšské marky ve stejné výši, které odradí návštěvníky od jízdy do rakouských letovisek“.⁴¹ A žádost odmítl.

Říšský místodržící v Rakousku Arthur Seyß-Inquart na počátku července 1938 upozorňoval zemské hejtmany a úřady kontrolující ceny ohledně tvorby cen v pohostinství a hotelnictví na zákony uveřejněné v říšskoněmeckém zákoníku.⁴²

38 Tamtéž.

39 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark.

40 Tamtéž.

41 Tamtéž.

42 RGBl. I, 1938, s. 354 a 340.

První se týkal dodržování úkolů a pravomoci říšského komisaře pro tvorbu cen (Reichskommissar für die Preisbildung im Lande Oesterreich). Druhý zakazoval zvyšování cen v Zemi Rakousko (od 29. března 1938). V pohostinství musela být minimálně tři levná polední a večerní menu, tedy 20 % pod všeobecnou cenovou hladinou; v případě speciálního menu byl nutný minimálně jeden levný chod (20% sleva). Ceny musely být jednoznačné a vyvěšeny. Cena mléko neměla být vyšší než 100 %. V hotelnictví musel činit počet nejlevnějších pokojů 10 % celkové ho počtu pokojů.⁴³

Doporučené ceny jídel na počátku července 1938 činily v letoviscích v údolí a jednoduchých horských střediscích od 3,30 RM, v malých střediscích u alpských jezer od 4,30 RM, ve středních střediscích u alpských jezer od 5 RM, v lázních a lázeňských střediscích od 6,80 RM, v prvotřídních hotelích od 10 RM; ve Vídni, v jednoduše zařízených hotelích 5 RM a ve středních od 7 RM. Majitelé restaurací měli dbát na to, aby „hostům ze staré říše byla nabízena strava, na kterou jsou zvyklí, aby tím se v každém případě cítili jako doma“.⁴⁴ Toto doporučení jde z dnešního hlediska proti současnému trendu, ochutnat místní speciality během dovolené. Materiál doporučoval vítat „bratry“ a „sestry“ ze „staré říše“ nikoliv z ekonomických důvodů, ale motivačních. Dopravní spojení je prvotřídní, za méně než 3 hodiny lze dosáhnout od severní bavorské hranice jižní župy německé „Ostmark“.

Říšský komisař J. Bürckel na počátku července 1938 zdůraznil zemským hejtmanům, že cizinecký ruch zaostává dosud za očekáváním. Jako příčina pro to spočítá hlavně v tom, že ve „staré říši“ vznikl dojem, že „Ostmark“ je „příliš drahá“.⁴⁵ Žádal od starostů osobní nasazení (angažovanost) k vytvoření „nesitelných cen“. Podle nařízení č. 46 prezidenta říšského svazu pro cizinecký ruch o organizaci zemských cizineckých svazů vydané 5. srpna říšským místodržícím A. Seyß-Inquartem byly zemské cizinecké svazy ve Vídni, Dolní Dunaj, Štýrsko, Korutany, Horní Dunaj a Salcburk a Tyroly.⁴⁶

Místní činitel Willy Günther z Bad Gleichenberg (Štýrsko) psal župnímu veliteli J. Bürkelovi, říšskému komisaři pro znovusjednocení Rakouska s Německou říší dne 5. srpna 1938, že v jeho obci dosáhl počet návštěvníků tisícovky,

43 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark.

44 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark, Unterlagen für Mitteilungen über den Österreichischen Fremdenverkehr, 8. 7. 1938.

45 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark.

46 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 2430/5 Organisation des Fremdenverkehrs in Österreich, Anordnung Nr. 46 des Präsidenten des Reichsfremdenverkehrsverbandes über die Organisation des Landesfremdenverkehrsverbände, Wienerzeitung Nr. 232, 24. 8. 1938, s. 11; Oberösterreichisches Landesarchiv Linz (dále OÖLA), Sammlung DI Sighartner, Zeitungsausschnitte, Hs 9, Neue Einteilung der Ostmarkgaue. Wien 1. 6. 1938.

což představovalo jen malou návštěvnost. Bylo to způsobeno „výpadkem“ Židů a očekávané a slíbené náhradě „staroříšských Němců“ („Altreichsdeutschen“) a Rakušanů. Je to politováníhodné a je nutná „okamžitá pomoc“ („sofortige Abhilfe“), aby místní občané nebyli na pochybách. A oblast Bad Gleichenbergu označil za „nouzovou oblast“. Nejednalo se o „předražení“, neboť ceny jsou podobné jako v Bolzanu a Meranu.⁴⁷

Podívejme se nyní na periodickou (frekvenční) zprávu o návštěvě rakouských lázní a letovisek z konce srpna 1938. Ta sice slabší návštěvnost některých oblastí Štýrska potvrzovala, jinak však uváděla poněkud jiné údaje. Návštěva ze „staré říše“ vzrostla o 50 – 100 % ve srovnání s minulým rokem. Zejména se to týkalo letovisek: Zell am See, Golling, Kaprun, Saalfelden, dále tyrolských, korutanských lázní a vorarlberského Schrunzu. V lázních a letoviscích, kde v minulých letech výlučně převažovalo „židovstvo“, jsou letos „přirozeně“ špatně navštěvovány.⁴⁸ Takto postiženými byly Bad-Ischl, Bad-Aussee, Solní komora (Attersee a Mondsee), Bad-Gleichenberg, Baden u Vídně, Hofgastein, Bad-Vöslau, Semmering, Bad-Sauerbrunn. Na východě, v Bad-Gastein, Kitzbühl, St. Anton am Arlberg a další, které byly navštěvovány cizinci, by mohly být kompenzovány návštěvníky ze „staré říše“. Slabá návštěvnost byla ve Štýrsku a župě Dolní Dunaj, kam dříve jezdili maďarští a vídeňští Židé. Návštěvníci ze „staré říše“ dávali přednost prostému pohostinství a ubytování v soukromí než v luxusních hotelech. Toto vyjádření svědčí i o finanční situaci říšských Němců, kteří nemohli vydávat tak velké sumy za ubytování jako cizinci a návštěvníci židovského původu. Je to obdoba úsloví „z nouze ctnost“. Zpráva konstatovala, že je třeba se smířit s poklesem návštěvníků židovského původu z Maďarska, Československa („Tschechei“), ale také z Nizozemska, Anglie (Velké Británie) a Ameriky. Ve Štýrsku se zlepšení návštěvnosti týkalo Štýrského Hradce a Ennstthalu, naopak špatně na tom byla oblast Packstraben a Gleichenbergu; úroveň 1937 nedosáhl ani Burgenland. V Tyrolsku, Salcbursku, Oberdonau, Korutanech, Vorarlberku bylo dosaženo úrovně 1937 nebo vyšší. V župě Dolní Dunaj vykazovaly slabou návštěvnost lázně, přes víkendy byla lepší obsazenost Semmeringu, Payerbachu a Reichenau. Vídeň přes výpadek cizinců disponovala lepšími výsledky než v roce 1937.⁴⁹

Jiným zdrojem informací o vývoji v bývalém Rakousku představuje zpráva „Hospodářskostrukturální analýza cizineckého ruchu v Ostmarce“⁵⁰ dr. Ericha Geberta ze

47 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark.

48 ÖStA, AdR 04, kart. 162, sl. 240/0 Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehr in der Ostmark, Frequenzbericht bis Ende August 1938.

49 Tamtéž.

50 ÖStA, AdR, kart. 264, 4a 141.5 Wirtschaftskulturelle Untersuchung der Fremdenverkehrswirtschaft in der Ostmark. Wirtschaftsstrukturelle Untersuchung der Fremdenverkehrswirt-

Salcburku z roku 1938. Zpráva byla určena jen pro služební potřebu. Konstatovala, že stejně jako hospodářství Rakousko-Uherska byl i ekonomika cizineckého ruchu orientována „vnitrostátně“. Po rozpadu monarchie se „zbytek Rakouska“ („Rest-Oesterreich“) zařadil mezi země, které z cizineckého ruchu budovaly „podstatné výdělečné odvětví“. Podle hlášení patřilo Československo v roce 1936 s 6,82 % k nejvýznamnější zdrojové zemi. Německo následovalo jen s 4,37 %.⁵¹ Totéž platilo i o počtu přenocování (8,12 %), Německo pouze 4,68 %.⁵² Německo se svými 75 miliony obyvatel představovalo pro rakouskou ekonomiku cizineckého ruchu takový zdroj energie a rezervu, že „pravděpodobně všechna očekávání, která zajistí pro budoucnost, budou skutečností daleko překonána“. ⁵³ Orientace na „světlu budoucnost“ je tedy zřejmá. Podmínky pro úspěšný vývoj spočívaly podle zprávy v „technickém vyrovnání zpoždění a odbytu minulých let“, „vyrovnání v meziválečném období v říšskoněmeckém cizineckém ruchu všeobecně dosaženého výkonnostního statusu provozů cizineckého ruchu“ a „zachování cenové politiky, která nebude z ceníku zde běžně vzniklému přítok brzdit.“⁵⁴ Zpráva končila konstatováním, že význam Země Rakousko spočívá v získávání a udržení deviz a nadějí, že k tomu napomohou také zřízené svazy cizineckého ruchu podle veřejného práva.

O tom, že se změnila návštěvnost bývalého Rakouska po anšlusu, svědčí publikované oficiální údaje. Cizinecký ruch v říši vykazoval nyní v jihovýchodním Německu („Ostmark“) od 1. října 1938 do 30. září 1939 5 401,1 tis. návštěvníků (což představovalo 15,2% podíl říše), z toho zahraničních cizinců (Auslandsfremde) 279,6 tis. (19,4 % podíl říše).⁵⁵

Cizinecký ruch v říši letních pololetích 1939 a 1940 zaznamenal podstatný pokles, daný zahájením válečných operací. Tento pokles se dotknul i území bývalého Rakouska. Celkový počet návštěvníků se snížil na 2 367,9 (podíl v říši 16 %) oproti předchozímu období 3 931,3 (17 % podíl říše), z toho zahraničních návštěvníků (Auslandsfremde) na 33,4 (28,3 % říše) oproti minulému roku 184,4 (19,4 % říše).

schaft in der Ostmark. Bericht erstattet von Landesrat Gauwirtschaftsberater Dr. Erich Gebert, Salzburg. Wien 1938.

51 Tamtéž, s. 3.

52 Tamtéž, s. 4.

53 Tamtéž, s. 17.

54 Tamtéž, s. 19.

55 Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1939/40. Berlin 1940, s. 77; https://www.digizeitschriften.de/dms/img/?PID=PPN514401303_1939|log13&physid=phys128#navi [29. 12. 2017].

Cizinecký ruch v letní sezóně 1940 a 1939 podle částí říše v tis.

Župa	Rok	Počet celkem	Z toho zahraničních cizinců	Nemocní
Vídeň	1940	370,0	16,2	10,0
	1939	447,5	63,4	–
Dolní Dunaj	1940	394,3	4,1	36,7
	1939	516,1	14,4	–
Horní Dunaj	1940	301,6	1,7	245,7
	1939	479,6	9,4	–
Štýrsko	1940	374,2	2,3	25,9
	1939	483,1	16,8	–
Korutany	1940	236,4	14,2	8,4
	1939	405,0	2,9	–
Salcburk	1940	285,4	27,1	11,0
	1939	678,6	3,5	–
Tyrolsko a Vorarlberg	1940	406,0	3,5	11,0
	1939	921,4	39,1	–

Pramen: Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich. 1941/42. Berlin 1942. https://www.digizeitschriften.de/dms/img/?PID=PPN514401303_1941|log12&physid=phys153#navi [29. 12. 2017].

Propagaci bývalých rakouských letovisek napomohla velkolepá akce zorganizovaná v červnu 1939. Tehdy župu Horní Dunaj navštívilo sto pracovníků cestovních kanceláří z 50 německých velkoměst a 200 šéfredaktorů s cílem podpory cizineckého ruchu.⁵⁶

Po řízené propagaci návštěvy bývalého Rakouska se již na počátku roku 1940 dostavil překvapivě zákaz reklamy, pravděpodobně v souvislosti s připravovaným jarním válečným tažením. *Zemský cizinecký svaz Horní Dunaj a Salcburk* (Landesfremdenverkehrsverband Oberdonau und Salzburg) dne 15. ledna 1940 „důvěrně“ nařizoval starostům obcí cizineckého ruchu zastavení reklamy pro cizinec-

⁵⁶ Oberösterreichisches Landesarchiv Linz (dále OÖLA), fond BH-Steyer-Land, kart. 402, Großwerbung für Oberdonau, Separatdruck aus der „Tages-Post“ r. 142 vom 24. 6. 1939.

ký ruch na základě spěšného dopisu říšského ministra lidové osvěty a propagandy z 10. ledna 1940 zejm. z důvodů zabezpečení zásobováním uhlím.⁵⁷ A 21. února 1940 připomínal starostům obcí cizineckého ruchu předběžný zákaz veškeré reklamy na cizinecký ruch v časopisech, na plakátech a výroba filmů.⁵⁸ Naopak na kontakt s nově k říši přivtělenými oblastmi svědčí pokyn hlavní kanceláře *Zemského cizineckého svazu Horní Dunaj a Salcburk* z března 1940, že na otázky ohledně dotazů na cesty a prospekty včetně protektorátu mohou být bezprostředně zodpovězeny jako z říše.⁵⁹

Až v červenci 1940 došlo k jistému uvolnění v reklamě na cizinecký ruch. Ve vlcích říšské dráhy mohla být neomezená reklama pro místní dopravu do 30, výjimečně do 50 km, dále lázeňská reklama v lékařském odborném tisku, tisk a rozesílání reklamy, reklama ve výlohách cestovních kanceláří a informačních místech v časopisech, přednášková reklama s diapositivy a filmy.⁶⁰ V létě 1940 došlo k významné změně na nejvyšších místech „Ostmarky“. J. Bürckel byl nahrazen 10. srpna 1940 Baldurem von Schirachem jako župním vedoucím a říšským místodržícím ve Vídni. Současně zastával funkci říšského vůdce mládeže.

Pravděpodobně v souvislosti s poklesem volného cestovního ruchu a nedostačném využívání hotelů docházelo během války k jejich přeměně k administrativním účelům. *Říšský cizinecký svaz* se obrátil dne 25. září 1940 na zemské cizinecké svazy ohledně pokusů o přeměnu hotelů na administrativní budovy. Ministerstvo lidové osvěty a propagandy kontaktovalo v této záležitosti ministra hospodářství dopisem ze dne 14. září 1940. V Berlíně a v Mnichově platilo nařízení vůdce, že hotely nesmějí být přeměněny k administrativním účelům. K přeměně je nutné stanovisko zemského cizineckého svazu, že je hotel zbytný.⁶¹

O průběhu pobytů a nevhodném chování hostů v obcích cizineckého ruchu svědčí informace tajné policie. Státní tajná policie v Linci (Staatspolizeistelle Linz) uváděla v dopise ze dne 6. května 1942 příklady zneužití pobytu v obcích cizineckého ruchu: „zpustlá změna života“, „hody“, „opilé výstřelky“, „nedostatek morální zdrženlivosti“ a apelovalo se na dodržování policejního pořádku z 21. dubna 1942.⁶²

S postupnou změnou struktury lázeňských hostů odkazoval *Zemského cizineckého svazu Horní Dunaj a Salcburk* 24. května 1944 na Esserův výnos z 1. břez-

57 OÖLA, fond Gemeindecarchiv Hirschbach im M., kart. 74, čj. 1765/40.

58 OÖLA, fond Gemeindecarchiv Hirschbach im M., kart. 74, čj. 1949/40.

59 OÖLA, fond Gemeindecarchiv Hirschbach im M., kart. 74, Hauptgeschäftsstelle des Landesfremdenverkehrsverbandes Oberdonau und Salzburg 14. března 1940, čj. 2010/40.

60 OÖLA, fond Gemeindecarchiv Hirschbach im M., kart. 74, Hauptgeschäftsstelle des Landesfremdenverkehrsverbandes Oberdonau und Salzburg 19. července 1940.

61 OÖLA, fond Gemeindecarchiv Hirschbach im M., kart. 74, čj. III R 125/40.

62 OÖLA, fond Gemeindecarchiv Hirschbach im M., kart. 74, čj. 11/2 4210/42.

na 1944 o živnostenském ubytovacím prostoru v lázních, že je výlučně určen pro sanitární a zdravotní důvody. Toto neplatilo pro „nelázeňská“ místa. V případě nejasností či žádosti o výjimky bylo možné se obrátit přímo na Essera (z důvodů pro vedení války profesních a zotavovacích důvodů).⁶³

Kategorie obce cizineckého ruchu nepředstavovala jen samé výhody. Sice ojedinělý, avšak výmluvný je pokus cizinecké obce Ternberg (ležící na řece Enži v Horních Rakousích) o vystoupení z této kategorie. Nejsou známy důvody a nelze spekulovat. Nabízí se však možnost uniknout se sevření této kategorie zcela jistě. *Zemského cizineckého svazu Horní Dunaj a Salcburk* dne 17. ledna 1940 konstatoval, že obec splňuje všechny zákonné podmínky (a dokonce je překračuje) a dne 14. února 1940 bylo potvrzeno setrvání obce v této kategorii.⁶⁴

Podívejme se na některá opatření omezující cestovní ruch. Délka pobytu mimo trvalé bydliště byla stále více omezována. Oběžník III R 100/41 z 27. června 1941 *Říšského cizineckého svazu* omezoval pobyt v letoviscích na 3–4 týdny. Toto nařízení platilo i pro zimu 1941/1942. Podle výnosu ministerstva lidové osvěty a propagandy z 3. ledna 1942 se lyžování „v zásadě“ neprovozuje. To platilo i pro zákaz přepravy lyží až na výjimky z hlediska státního zájmu.⁶⁵ Dr. Hans Heinrich Lammers jako říšský ministr a šéf říšské kanceláře dne 29. března 1942 psal na nejvyšší říšské úřady, zemské vlády a říšská místodržitelství o jednání a kongresů k odlehčení železnice (vojenské, válečné a potravinové transporty) s výjimkou místních akcí nebo akcí v souvislosti s válkou.⁶⁶

Hornodunajský říšský místodržící dne 21. dubna 1942 zevrubně rozváděl, že je možná maximální doba (3 týdny) a je nutné dodržovat přihlašovací povinnost.⁶⁷ Podle porady na landrátu v Linci dne 8. května 1942 mohl starosta povolit překročení lhůty 3 týdnů, avšak za předpokladu dostatku ubytovací kapacity.⁶⁸ Generální omezení zahraničních cest mimo Říši znamenal oběžník říšského ministra hospodářství č. 34/42 z 12. května 1942.⁶⁹ Ze zákazu byly vyjmuty služební

63 OÖLA, fond Gemeindearchiv Hirschbach im M., kart. 74, čj. Zl. 8-a-M.

64 OÖLA, fond BH-Steyer-Land, kart. 402, Der Landrat des Kreises Steyer, 14. 2. 1940, 13/4-40 a Příl.13/4-40.

65 OÖLA, fond BH-Steyer-Land, kart. 402, Zl.8-a-Dr./M.

66 Národní archiv v Praze (dále NA), fond Úřad říšského protektora (dále ÚŘP), kart. 1139, čj. Rk 4147 A, IV-1 FV 9554/1940-1941.

67 OÖLA, fond BH-Steyer-Land, kart. 402, čj. 20/4-42.

68 OÖLA, fond BH-Steyer-Land, kart. 402, čj. 5/VP-42.

69 Sächsische Staatsarchiv Dresden, Hauptstaatsarchiv Dresden, fond 11177 Oberfinanzpräsident Nr. 367, Runderlass des Reichswirtschaftsministers Nr. 34/42 vom 12. Mai 1942 Zivilreiseverkehr nach dem Ausland (ausgenommen Dienst- und Geschäftsreisen). Runderlasse des Reichswirtschaftsministers, 13. Mai 1942; NA, fond Ministerstvo hospodářství a práce (MHP), kart. 203, čj. 63 476/42.

a obchodní cesty a cesty v naléhavém obecném zájmu či neudělení vedlo k „neúnosné osobní tvrdosti“ a na základě lékařského doporučení. V roce 1943 byla opět omezena doba pobytu na 3 neděle.⁷⁰ V předposledním roce války byla ještě více redukována maximální délka dovolené. *Zemského cizineckého svazu Horní Dunaj a Salcburk* dne 13. června 1944 upozorňoval na oběžník III R 45/44 z 25. května 1944 o maximální délce pobytu 3 týdny.⁷¹

Podobně se omezovala jízda veřejnými prostředky, zejména po železnici včetně svátků. Sdělení ministerstva lidové osvěty a propagandy z 20. dubna 1940 se vztahovalo na období od 10. do 15. května 1940 z důvodů vojenských, válečných a zásobování obyvatelstva. Pro dálkovou dopravu platily povolenky. Osobní místní dopravě by měly věnovat velkou pozornost příslušná místa pro cizinecký ruch.⁷² Říšské ministerstvo průmyslu omezilo cestování od 15. prosince 1943 do 3. ledna 1944, aby umožnilo návštěvu přestěhovaných nejbližšími příbuznými a spojení mimo (bydliště) činných s rodinami. Bez povolení cestování v osobních vlacích (nikoliv rychlících a spěšných vlacích) bylo možné do 100 tarifních kilometrů, těžcí váleční poškozcenci s úředním průkazem, dále cesty na síťové a okresní jízdenky, časové jízdenky, na zlevněné jízdenky (např. dělnické zpáteční) a ze zahraničí a do zahraničí. Naopak o povolení museli žádat na služební, obchodní a profesní cesty úřady, okresní stranická místa a profesní komory, dále z osobních důvodů z letců či zničených míst přestěhovaných manželů, rodičů a ostatních v domě žijících mladistvých (potvrzení Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV), návštěva odloučených manželů z důvodů služebních nebo jiných důvodů (evakuace provozu, atd.) (policejní povolení), návštěva rodičů a dětí mimo (bydliště) pracujících (policejní povolení).⁷³

Říšský komisař obrany pro vládní obvod Horní Dunaj (Reichsverteidigungskommissar für den Regierungsbezirk Oberdonau) vydal pokyny dne 14. července 1944, týkající se omezení cestování. Jednalo se o dvě směrnice – Plan I (geringere Reisebeschränkung) a Plan II (starke Reisebeschränkung). Bez povo-

70 OÖLA, fond BH-Steyer-Land, kart. 402, Der Reichsstatthalter in Oberdonau, 18. 2. 1943, čj. 10/12-129/43. K tomu též srv. Nr. 9. Verordnung über die Beschränkung der Aufenthaltsdauer für Ortsfremde in allen Gemeinden der Reichsgaues Oberdonau im Jahre 1943. Vom 18. Februar 1943. OÖLA, fond BH-Steyer-Land, kart. 402, čj. 29/4-42 a Richtlinien des Reichsfremdenverkehrsverbandes vom 24. 2. 1943. – III R 21/1943 zur Anordnung des Staatssekretärs für Fremdenverkehr zur Lenkung des Fremdenverkehrs vom 9. Januar 1943. OÖLA, fond BH-Steyer-Land, kart. 402.

71 OÖLA, fond Gemeindecarchiv Hirschbach im M., kart. 74, čj. Zl. 8-a-M.

72 OÖLA, fond Gemeindecarchiv Hirschbach im M., kart. 74, Hauptgeschäftsstelle des Landesfremdenverkehrsverbandes Oberdonau und Salzburg, 29. 4. 1940, čj. Zl. 8-a-Dr.J./Re.

73 OÖLA, fond BH Ried, kart. 367, čj. III/483/19/43. Runderlasse des Reichsministerium des Innern (dále RdErl d. RMdI) v. 10. 12. 1943 – II a 1636/43-435.

lení bylo možné cestovat do 100 km osobními a spěšnými vlaky, na síťové a okresní jízdenky, na ostatní časové jízdenky, snížené jízdné s prokázaným nárokem, na vojenské karty, diplomaté na cesty do a ze zahraniční; při cestách do protektorátu, Generálního gouvernementu a Białystocku jen s propustkou (Durchlaßschein), na cesty na povolávací rozkazy a zvláštními vlaky. Pro ostatní účely bylo nutné doporučení policie, doplněné např. zdravotním doporučením apod., u služebních cest ještě doporučením příslušných úřadů.⁷⁴

Území bývalého Rakouska po přivtělení do říše se stalo logicky součástí „říšských“ programů řízené dovolené v rámci Kraft durch Freude (KdF), stejně jako za války prostorem pro léčebné a ozdravné pobyty zraněných z jednotlivých front, dovolenou pro vojáky z fronty a jejich rodinné příslušníky, zasloužilé strany NSDAP a dalších organizací, ubytování z vybombardovaných oblastí a v neposlední řadě ubytování v rámci programu erweiterte Kinderlandverschickung (KLV), a to nejen z „Altreichu“, ale např. i z bombardované Vídně.⁷⁵ Zatímco v březnu 1941 směřovaly do župy Niederdonau děti z Nordmarky, do Salcburku z Šlesvik-Holštýnska, do Štýrska z Vestfálska, v květnu 1943 z Essenu do župy Dolní Dunaj, Štýrska a Tyrol a z Düsseldorfu do župy Horní Dunaj.⁷⁶

Protektorát Čechy a Morava

Po dvoufázové likvidaci Československa se podstatně změnila struktura a organizace cestovního ruchu, ale i struktura návštěvníků. Ostatně procesy, které probíhaly od jara 1938 v Rakousku, se promítly do odstoupeného pohraničí (tzv. Sudet) na podzim 1938 a na vyhlášeném protektorátu od jara 1939.

Pomineme-li formální odlišnosti při návštěvě protektorátu z říše a naopak (k přechodu protektorátní hranice byl nutný průkaz totožnosti, Kennkarte, a propustka, Durchlaßschein) od „Východní marky“, shledáme nikoliv nepřekvapivě

74 OÖLA, fond Gemeindearchiv Hirschbach im M., kart. 74, Reichsverteidigungskommissar für den Reichsverteidigungsbezirk Oberdonau. Rundschreiben vom 20. 6. 1944 Z/H. 005/2 Nr. 341/44.

75 Nejnověji literaturu ke KLV za území Rakouska uvádí Šustrová, R.: Projekt erweiterte Kinderlandverschickung, s. 11; Steiner, Fritz: Die Erweiterte Kinderlandverschickung im „Reichsluftschuttkeller“ Tirol. NS-Sozialisation, Schule, HJ/BDM, KLV-Lager in Tirol 1939–1946. Dis. Arbeit Universität Innsbruck. Innsbruck 1998; Schreiber, Horst: Schule in Tirol und Vorarlberg 1938–1948. Innsbruck 1996; Elgelbrecht, Helmut: Wien und die so genannte Kinderlandverschickung. In: Wiener Geschichte, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 2001/2002, s. 25–112; Gortan, Ute: Die Erweiterte Kinderlandverschickung. Dipl. Arbeit Universität Wien. Wien 1992; Holzweber, Markus: „Dürfen wir Ihre Kinder verschicken?“ — Die Erweiterte Kinderlandverschickung (KLV) in Niederösterreich. Darstellung, Rezeption und Widerhall in der NS-Zeit und Zweiten Republik. In: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 79, 2013, s. 178–425.

76 Kock, Gerhard: „Der Führer sorgt für unsere Kinder...“. Die Kinderlandverschickung im Zweiten Weltkrieg. Paderborn aj. 1997, s. 101.

řadu podobných či vysloveně shodných rysů. V rovině ideologické či ideové platil (oficiálně) stejný, tedy nacistický světový názor se všemi jeho důsledky. Přestože tu panovalo v podstatě stejné politické klima, existovaly některé odchylky a zvláštnosti jako české fašistické organizace a tiskoviny, obdoba německých mládežnických organizací (Kuratorium pro výchovu mládeže), některé přeregistrované spolky včetně turistických a sportovních atd.

Ani cestovnímu ruchu v protektorátu se nevyhnula tzv. organická výstavba hospodářství, kdy byla převzata německá struktura říšských skupin, hospodářských a odborných skupin na základě nucené koncentrace a centralizace. Vládní nařízení ze dne 23. června 1939 o organické výstavbě hospodářství č. 168/1939 Sb. z. a n. znamenalo do budoucna výraznou změnu. Nařízení se odvolávalo na česko-slovenský ústavní zákon zmocňovací z 15. prosince 1938 č. 330/1938 Sb. z. a n. Základ tvořily hospodářské svazy a sdružení svazů. Hospodářské svazy zřizoval, rozpouštěl a slučoval ministr průmyslu, obchodu a živností, stejně tak měnil jejich stanovy a společenské smlouvy a odvolával vedení hospodářských svazů (§ 1 odst. 1 a 2). Na uvedený zmocňovací zákon i vládní nařízení č. 168/1939 Sb. z. a n. se odvolávaly další nařízení a směrnice až do roku 1945.

Ústřední svaz pro cestovní ruch v Čechách a na Moravě vznikl na základě zmíněného vládního nařízení č. 168/1939 Sb. z. a n. a k němu provádějícího nařízení ministra průmyslu, obchodu a živností 386/1940 Sb. z. a n. ze dne 9. září 1940. Svaz nuceně sdružoval všechny firmy a podniky zabývající se organizací a činností cestovního ruchu. Svaz tvořily dvě hospodářské skupiny, a to hospodářské skupiny *hostinských živností* a hospodářské skupiny *lázní a sportovních míst*. Nepřekvapí, že sídlem svazu byla Praha. Orgány svazu tvořily předsednictvo, presidiální výbor, užší poradní výbor, zvláštní poradní výbory a valná hromada. Vlastní stanovy měly obě hospodářské skupiny.⁷⁷ Funkcí hospodářské skupiny hostinských živností byl pověřen Ústřední svaz zemských jednot společenstev hostinských a výčepníků v Praze, zemské jednoty hostinských společenstev pak funkcí zemských úřadoven. Funkcí hospodářské skupiny lázní a sportovních míst byl pověřen Svaz českomoravských lázní a přírodních minerálních zřidel v Praze.⁷⁸ *Strukturu Ústředního svazu pro cizinecký ruch v Čechách a na Moravě* k 30. červnu 1943 tvořily hospodářské skupiny hostinských živností (2 odborné skupiny s 9 odbory) a hospodářské skupiny *lázní a sportovních míst* (3 odborné skupiny s 11 odbory).⁷⁹

77 Havlíčková, J.: Ústřední svaz pro cizinecký ruch ÚSCR 1941–1949. Inventář. Praha 1975, s. 1; NA, fond Ministerstvo zemědělství (dále MZ), kart. 52, čj. 210, Jak je organisován Ústřední svaz pro cizinecký ruch, Národní listy, 29. 10. 1940, IV-27-C c).

78 NA, fond MZ, kart. 52, čj. 210, Grund, Karl: Poslání Ústředního svazu pro cizinecký ruch. Národní Politika, 21. 5. 1941, IV-27-C c).

79 Statistisches Jahrbuch für Protektorat Böhmen und Mähren. Prag 1944, s. 359.

Ústřední svaz pro cizinecký ruch však nesdružoval všechna zařízení v oboru. Podle zmíněného vládního nařízení 386/1940 Sb. z. a n. vznikl na základě nařízení ministra průmyslu, obchodu a živností č. 451/1940 Sb. z. a n. ze dne 16. prosince 1940 *Ústřední svaz dopravy*. Do jeho čtvrté dopravní skupiny „pomocné živnosti dopravní“ byly zařazeny některé podniky v cestovním ruchu, jako cestovní kanceláře a podniky, které provozovaly některou z činností cestovních kanceláří.⁸⁰ Poněkud neorganické začlenění cestovních kanceláří místo do *Ústředního svazu pro cizinecký ruch v Čechách a na Moravě*, nesl tento svaz velmi těžce.⁸¹

Nelze opomenout ani další z výčtu rovin, rovinu geografickou. Území protektorátu bylo včleněno do říše. Překročení vnitroněmecké říšsko-protektorátní hranice však bylo spojeno s předložením platných dokumentů (pasů, propustek, služebních průkazů) a důkladnými prohlídkami.

Ekonomická rovina nepředstavovala problém (vyjma celkové výše povolených říšských marek a protektorátních korun na délku pobytu).⁸² Na území Protektorátu platila říšská marka i protektorátní koruna, v „Ostmarce“ „jen“ říšská marka.⁸³

Také doprava se nestala problémem. Přípravovalo se dálniční propojení z Prahy na Drážďany, probíhala výstavba dálnice Vratislav – (Brno) – Vídeň. Nicméně v souvislosti s válečnými operacemi a situací na frontě byla zejm. železniční doprava omezována nejen úředními pokyny a nařízeními, ale i železničními „sabotážemi“.⁸⁴ Německý státní ministr pro Čechy a Moravu, v podstatě „viceprotektor“ Karl Hermann Frank zakázal od 18. října 1943 používat lehátkových vozů

80 Štemberk, Jan: Ústřední svaz dopravy 1940–1948. *Acta Oeconomia Pragensia* 15/7, 2007, s. 405–416.

81 Podrobněji k tomu Štemberk, Jan: Ústřední svaz pro cizinecký ruch (1940–1948). *Cestování včera a dnes* 3/2, 2006, s. 57–62.

82 Nakonec se výše „dovážených“ či „vyvážených“ RM či K ustálila. Vyhláška ministra financí (25) č. 327/1940 Sb. z. a n. ze dne 30. září 1940, kterou se uveřejňuje opatření Národní banky pro Čechy a Moravu v Praze o vývozu, dovozu a průvozu platidel v cestovním ruchu. *Kundmachung des Finanzministers* (25) vom 30. September 1940, womit eine Verfügung der Nationalbank für Böhmen und Mähren in Prag über die Ausfuhr, Einfuhr und Durchfuhr von Zahlungsmitteln im Reiseverkehr verlaut wird. Výše činila 300 K nebo 30 RM měsíčně.

83 Vyhláška předsedy vlády č. 121/1940 Sb. z. a n. ze dne 27. března 1940 o zastupitelnosti známek (lístků) pro cestující a hostince, platných v Říši a v Protektorátu Čechy a Morava; Vyhláška ministra zemědělství č. 194/1941 Sb. z. a n. ze dne 28. května 1941 o zastupitelnosti známek (lístků) pro cestující a hostince, platných v Říši a v Protektorátu Čechy a Morava, a o vydávání přídavkových lístků v oboru pohraničního styku. *Kundmachung des Ministers für Landwirtschaft über die Vertretbarkeit der Reise- und Gaststättenmarken (karten) des Reiches und Protektorates Böhmen und Mähren und die Ausgabe von Zusatzkarten im Bereiche des Grenzverkehrs*.

84 Např. 8. srpna 1943 byl ochromen provoz Praha – Beroun, který se podařilo obnovit. Dne 1. září 1943 byla eliminována trať Moravská Ostrava – Valašské Meziříčí. Poté následovala stagnace sabotáží do roku 1945 v Čechách a na Moravě do června 1944. Brandes, J.: *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*, s. 92–93.

1. a 2. třídy pro cestující z osobních důvodů (dovolená, návštěva aj.).⁸⁵ Obávanými se staly svátky. V souvislosti s Velikonocemi 1944 vydal K. H. Frank výnos 25. března 1944. Zbránit přeplněnosti vlaků měly sloužit „povolenky“ („Zulassungskarten“).⁸⁶ Podle Frankova sdělení z 9. srpna 1944 mělo být omezeno „silně zbytnělé cestování v co nejkratším čase“.⁸⁷ Předpokládalo se vydávání „povolení k použití železnice“ jen pro služební a obchodní cesty. Obdobně následoval další Frankův výnos z 3. listopadu 1944 ohledně prioritní dopravy pro vedení války.⁸⁸

I jazyk v podstatě nepředstavoval bariéru. Starší generace protektorátních příslušníků stále ještě rozuměla německy z období monarchie, mladší generace měla nyní povinně němčinu ve škole. Na území protektorátu působily německé úřady a instituce (německá státní policie, gestapo, oberlandráty, Hitler-Jugend atd.). Názyvy ulic a nápisy byly povinně německo-české, v protektorátu žila početná privilegovaná německá „menšina“. Od počátku roku 1940 zesílil tlak na důsledné dvojjazyčné (německo-české) uvádění turistických tabulek. Počítalo se tedy s německými návštěvníky (turisty) z říše, případně z protektorátu.

Uvedený výčet rovin v podstatě ulehčoval vzájemný kontakt říše – protektorát. Současné tento kontakt limitovala omezení, která byla spojena s legislativními opatřeními. Mezi ně rozhodně patřilo omezené vydávání pasů, propustek a víz (cizincům), stejně jako opatření spojená s vedením války. Další limit představovala stálá redukce osobní dopravy ve prospěch nákladní a vojenské přepravy.

Protektorát tedy představoval v cestovním ruchu velmi významnou oblast pro říši: kvalita a úroveň dopravní infrastruktury a infrastruktury cestovního ruchu (ubytování, stravování) v lázních, letoviscích a významných střediscích, množství přírodních a kulturních památek s odkazem na oblast „tradiční“ německého kulturního vlivu („německá“ univerzita v Praze, „německá“ technika v Praze, „německá“ technika v Brně, kulturní instituce jako Deutsche Akademie), význam Prahy jako sídla někdejšího císařského dvora pro vývoj německého jazyka (Hochdeutsch) atd. V protektorátu platila pro Němce srozumitelná klasifikace hotelů i pohostinských (restauračních) provozů.

Vládní nařízení č. 194/1939 Sb. z. a n. ze dne 13. července 1939 o třídění podniků hostinských živností s oprávněním k ubytování cizinců zavedlo poprvé kate-

85 Moravský zemský archiv Brno (dále MZA), fond Zemský prezident – správa z příkazu říše B 252, kart. 86, Az. VIII/1 b-10 V So-702/03, 14. 10. 1943.

86 MZA, fond Zemský prezident – správa z příkazu říše B 252, kart. 86, Az. PA 5010/44, Erlass vom 25. 3. 1944, Az. VIII/le lo V 71 – 702/ol.

87 „stark angeschwollenen Reiseverkehr in kürzester Frist“. MZA, fond Zemský prezident – správa z příkazu říše B 252, kart. 86, Az. PA 5010/44.

88 MZA, fond Zemský prezident – správa z příkazu říše B 252, kart. 86, Az. VIII/1 b-10 V So-702/03, 14. 10. 1943, čj. PA-50/10/44, Erlass vom 3. 11. 1944 Aktz. VIII/B 3.312/44.

gorizaci ubytovacích zařízení s podrobnými charakteristikami na kategorii A, B, C a D – ubytovací hostinec.

Vyhláška *Nejvyššího úřadu cenového* (NÚC) č. 1013 ze dne 25. listopadu 1941⁸⁹ rozdělovala hostince do čtyř kategorií (cenových skupin) podle vybavení a režie a stanovila nejvyšší ceny jídel v hostincích, restauracích, v automatech, „v buffetech“, v jídelnách a podobných podnicích, pokud patří k hospodářské skupině hostinských živností Ústředního svazu pro cizinecký ruch.⁹⁰

Protektorát i „Ostmark“ podstatně rozšiřovaly kapacitu stávající infrastruktury cestovního ruchu pro vojenské, rekreační a další účely a cíle (lazarety, rehabilitace, ozdravovny, ubytovny, KLV, Hitler-Jugend, Reichsarbeitsdienst (RAD)⁹¹, NSDAP⁹² aj. I z hlediska cestovního ruchu se protektorát stal integrální součástí říše. Zejména lze usuzovat z říšských statistik v rámci počtu návštěvníků mimo říši, tedy i z protektorátu.

I během války se vedly statistiky cestovního ruchu, dobově cizineckého ruchu. Oficiální říšské statistiky však neuváděly údaje o protektorátu a obdobně protektorátní oficiální statisticky neobsahovaly data o říšském, cestovním ruchu. Ostatně identifikace jednotlivce, evidence jeho pobytu patřila mezi základní charakteristiky tohoto období. Problém vzniká v interpretaci údajů. Termínem „domácí“ návštěvníci byli označováni osoby s trvalým pobytem v Čechách a na Moravě, termínem „jiní“ („andere“) návštěvníci pak osoby s trvalým bydlištěm mimo Čechy a Moravu (tedy nejen říšští příslušníci). Většinu „jiných“ lze ztotožnit s říšskými Němci, resp. německými příslušníky s trvalým bydlištěm mimo protektorát, dále s příslušníky „spojeneckých“ zemí (Slovensko) či neutrálních států, případně států, s nimiž vedlo Německo válku. Bohužel statistiky nejsou k dispozici pro všechny výletní lokality a návštěvní místa. Cizinecký ruch v Praze a ve vybraných lázních uvádí následující tabulka.

89 Čj. 90 666-III/4-1941, Úřední list č. 279/1941.

90 K Ústřednímu svazu pro cizinecký ruch srovnej Štemberk, J.: K činnosti a organizaci Ústředního svazu pro cizinecký ruch, s. 277–289.

91 K 11. dubnu 1944 byli příslušníci RAD (5210) dislokováni celkem v 26 lokalitách v celém protektorátu. Srv. k tomu NA, fond Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu, kart. 70, inv.č. 922, sg. 110-7/84, Anlage 2 k AGF.XXXVIII D Nr. 119-355/45 g.Rs.

92 MZA Brno, fond Zemský prezident – správa z příkazu říše B 252, Kart. 86, Az. 1100-PB/43, Beurlaubung von Behördenangehörigen für Zwecke der NSDAP ihrer Gliederungen und angeschlossenen Verbände ohne Anrechnung auf den Erholungsurlaub.

**Cizinecký ruch v Praze a vybraných lázeňských místech v letech 1938–1943
(podle údajů a údajů obecních úřadů)**

	1938		1939		1940	
	Domáci	Jiní	Domáci	Jiní	Domáci	Jiní
Praha	610 379	110 196	244 141	78 685	253 157	151 782
Luhačovice – stálí hosté	19 796	1 450	21 354	258	18 172	–
Poděbrady	32 494	1 718	29 515	984	29 324	150
Teplice nad Bečvou	5 191	24	4 322	43	3 481	83
Bohdaneč	2 806	33	3 654	14	3 302	18
Rožnov p. R.	12 674	399	11 712	330	11 108	705
Velichovky	2 288	4	3 105	–	3 356	2
Lázně Toužim	1521	11	1 976	230	2 167	4
Lázně Bělohrad	3 200	5	4 957	20	1 982	5
Bechyně	1 528	24	3 185	–	2 317	–
Lázně Mšené	523	5			975	7
Lázně Běloves	709	8			937	3
Slatinice					590	3
Letiny					756	3

	1941		1942		1943	
	Domáci	Jiní	Domáci	Jiní	Domáci	Jiní
Praha	291 656	218 752	354 345	223 512	370 149	288 713
Luhačovice – stálí hosté	8 750	637	14 345	7 371	19 206	6 311
Poděbrady	10 642	94	15 102	719	16 153	1 592

Teplice nad Bečvou	–	–	–	–	–	–
Bohdaneč	–	–	–	–	–	–
Rožnov p. R.	7 872	830	7 949	2 192	6 915	3 189
Velichovky	2 235	10	179	–	271	–
Lázně Toužim	3 461	53	3 095	7	3 056	4
Lázně Bělohrad	1 632	12	1 453	47	2 288	53
Bečyně	1 556	–	2 818	–	1 179	12
Lázně Mšené	49	5	1 845	20	2 438	41
Lázně Běloves	1 083	3	1 898	3	1 085	9
Slatinice	1 285	3	1 979	–	2 597	128
Letiny	374	–	159	8		

Pramen: Statistická ročenka protektorátu Čechy a Morava. Praha 1941, s. 20; Statistisches Jahrbuch für Protektorat Böhmen und Mähren. Statistická ročenka protektorátu Čechy a Morava. Prag/Praha 1942, s. 20, 304; Statistisches Jahrbuch für Protektorat Böhmen und Mähren. Statistická ročenka protektorátu Čechy a Morava. Prag/Praha 1943, s. 19–20; Statistisches Jahrbuch für Protektorat Böhmen und Mähren. Prag 1944, s. 39.

Data za rok vždy od 1. prosince předchozího roku do 30. listopadu následujícího roku.

Tabulka dokládá pochopitelný pokles návštěv domácích i jiných návštěvníků ve srovnání s rokem 1938 (byť tento rok byl ovlivněn událostmi spojenými s květnovou krizí a Mnichovem a následným odstoupením pohraničních oblastí). Největší pokles zaznamenala Praha. Především v lázeňských místech rostl počet „cizích“ návštěvníků a překročil i předválečný stav (např. Poděbrady, Luhačovice). Zatímco se Poděbrady staly hlavním střediskem pro program KLV,⁹³ Luhačovice pak v rámci Heydrichovy zotavovací akce.

Oficiální údaje o cizineckém ruchu v protektorátu v období 1939–1943 jsou uvedeny v následující tabulce.

93 Kock, G.: „Der Führer sorgt für unsere Kinder...“, s. 101.

Cestovní ruch protektorátu v letech 1939–1943 (více než 1 000)

Rok	Domáci	Cizinci	Z toho
1939	1 462 490	179 447	139 185 Německo 10 180 Slovensko 5 744 Polsko 2 707 Jugoslávie 2 304 Maďarsko 2 086 V. Británie 1 822 Francie 1 790 USA 1 723 Rumunsko 1 549 Nizozemsko 1 530 Švýcarsko 1 121 Bulharsko
1940	1 400 708	304 880	292 137 Německo 6 042 Slovensko
1941	1 350 016	433 313	422 704 Německo 4 677 Slovensko
1943	1 926 731	547 725	533 109 Německo 7 097 Slovensko 1 548 býv. Jugoslávie 1 078 Gen. Gouvernement

Pramen: Zprávy Ústředního statistického úřadu 21/61, 1940, s. 439; Mitteilungen des Statistischen Zentralamtes des Protektorats Böhmen und Mähren. Zprávy Ústředního statistického úřadu Protektorátu Čechy a Morava 23/93–94, 1942, s. 730–731; Mitteilungen des Statistischen Zentralamtes des Protektorats Böhmen und Mähren 24/42, 1943, s. 322; Mitteilungen des Statistischen Zentralamtes des Protektorats Böhmen und Mähren 25/35, 1944, s. 274.

Po vzniku protektorátu radikálně (trojnásobně) vzrostl počet návštěvníků z říše, od roku 1940 každým rokem o více než 100 000. V roce 1942 poprvé počet tuzemských návštěvníků překročil úroveň roku 1938. Druhým nejvýznamnějším zdrojem „cizinců“ bylo Slovensko. Ve statistikách poněkud překvapí účast z Generálního gouvernementu. U cizinců (z říše i mimo ni) samozřejmě nepřevažoval cestovní ruch ve formě volnočasového pohybu, ale služební s možností naplnění některých rysů cestování (navštívení kulturních pamětihodností či přírodních památek atd.).

ČEDOK, největší protektorátní cestovní kancelář, se snažil pokračovat ve své činnosti i ve „změněném“ čase i prostoru. Z logických důvodů byly počátkem září 1939 uzavřeny filiálky v Paříži a v Londýně. V roce 1939 ještě vyvíjely činnost

pobočky v Berlíně a Vídni.⁹⁴ Obchodní zpráva za rok 1939 se uváděla změnu působiště vídeňské filiálky vzhledem ke snížení výdajů za nájem (z Kärtnerstrasse 32 1700 RM/měsíc na Lobkowitzplatz 1 120 RM/měsíc). Na konci května 1939, 25. května 1939, došlo ke změně názvu firmy na „Reisebüro Čedok Gesellschaft m. b. H.“. Obchodní zpráva zmiňovala, že mezi jejími zákazníky jsou Češi (česká menšina ve Vídni) i Němci a že firma má zájem získat část zavřené jugoslávské dopravní kanceláře. Filiálka dále kooperovala se slovenskou centrálou Želka a Pistyan-Büro, s Deutsche Reichspost, a výborem pro židovské námořní transporty a s cestovní kanceláří Tempo. Zákazníci měli zájem o Pražské vzorkové veletrhy (během jednoho týdne až 300 zájemců). Dále kancelář udržovala kontakt s bělehradským, záhřebským a lublaňským vedením veletrhů. Přes omezení filiálka prodávala jízdenky, zejména do protektorátu, na Slovensko, do Jugoslávie, vydávala cestovní šeky na Slovensko, do Jugoslávie a Itálie a obstarávala nutná víza. V lázeňské sezóně se jednalo o prodej dohodnutých cen pobytů (Pauschalkuren) do sudetoněmeckých a slovenských lázní. Zpráva konstatovala, že pokud by byla odstraněna omezení vjezdu do protektorátu, znamenalo by to výrazný růst.⁹⁵ Dne 22. června 1940 byla likvidována pobočka v Berlíně⁹⁶ a vzhledem k provozním ztrátám i vídeňská pobočka k 30. dubnu 1941.⁹⁷

Odstanění zbytků „samostatnosti“ v cestovním ruchu protektorátu se dostalo na pořad jednání na počátku září 1939, pravděpodobně v souvislosti s vyhlášením války Polsku. Již 5. září 1939 sdělovalo ministerstvo obchodu předsednictvu ministerské rady ohledně likvidace zahraničních informačních kanceláří cestovního ruchu, že „likvidace smluvního poměru ministerstva obchodu k majitelům bývalých čs. informačních kanceláří cizineckého ruchu v zahraniční byla zahájena bezodkladně po přijetí rozhodnutí pana říšského protektora ze dne 1. července 1939“.⁹⁸ Dále došlo k účetnímu likvidačnímu vyrovnání kanceláří v Paříži, Stockholmu, Bruselu, Torontu, Káhiře, Budapešti, Haagu a ve Varšavě. Kancelář v Curychu zanikla z vlastního podnětu. Filiálky Čedoku v Paříži a Londýně nebyly pro rok 1939 ministerstvem obchodu pověřeny propagační službou a ani se s ní do budoucna nepočítalo. A uzavřel, že „propagace cestovního ruchu v cizině bude napříště prováděna výlučně skrze, Reichsbahnzentrale für den deutschen Reiseverkehr“, o čemž bude prostřednictvím úřadu pana říšského protektora uza-

94 NA, fond Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (dále MPOŽ), kart. 2751, čj. 49054/40.

95 NA, MPOŽ, kart. 2751, čj. 13 411/41.

96 NA, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřižkový archiv (dále MZV-VA), kart. 2720, Firma Čedok 1925–1940, Berlínský Čedok likviduje, České slovo 22. 6. 1940.

97 NA, MPOŽ, kart. 2751, čj. 49054/40.

98 NA, fond Předsednictvo ministerské rady (dále PMR), kart. 3581, čj. 20864/39.

vřena zvláštní smlouva“.⁹⁹ Dne 1. července 1939 sděloval Frhr. v. Uexküll z Úřadu říšského protektora ministerstvu obchodu, že podle čl. VI. vůdcova výnosu nelze provádět činnost informačních kanceláří samostatně, ale jen prostřednictvím *Centrála říšských drah*.¹⁰⁰

Úřad říšského protektora již 1. července 1939 a opakovaně 31. srpna 1939 sděloval ministerstvu obchodu, průmyslu a živností, že „jednoznačně, že na základě článku VI vůdcova výnosu z 16. března 1939 „pokračování dosavadních informačních kanceláří není možná“ a konstatoval, „že o této otázce se již nevede žádná diskuse“. Úřad požadoval „okamžité“ sdělení o tom, že toto bylo provedeno. V závěru bylo „nabídnuto“ jednotlivosti „kdykoliv“ projednat se skupinou kulturně-politické záležitosti úřadu.¹⁰¹

A dalším dopisem ze dne 12. srpna 1939 se Úřad říšského protektora dotázal přímo ministerstva obchodu, průmyslu a živností zda dosavadní informační kanceláře cizineckého ruchu v zahraničí byly již likvidovány a zda propagace cizineckého ruchu pro Protektorát Čechy a Morava byla již svěřena *Centrále říšských drah*.¹⁰² V této souvislosti ministerstvo obchodu sdělilo, že likvidace informačních kanceláří sice probíhá, ale podotklo, že „obstarávání propagačních zájmů českomoravských nemůže být se strany Reichsbahnzentrale prostě převzato, protože má-li býti takové obstarávání skutečně hospodářsky plodné, musí býti sjednána jasná základna pro spolupráci mezi zdejším ministerstvem, jako propagačním ústředím Čechy-Morava, a ředitelstvím Reichsbahnzentrale; musí býti zvláště zjištěno, co pro Čechy-Moravu mohou zahraniční zastoupení R. d. V. vykonati, za jakých hmotných podmínek, jaká spolupráce musí býti poskytnuta se strany příslušných míst zdejších a jaké možnosti vlivu na tento úsek R. d. V. budou zdejšímu úřadu vyhrazeny“.¹⁰³

Dopisem ze dne 17. srpna 1939 Úřad říšského protektora požádal předsednictvo ministerské rady, aby „napříště veškerá propagace cestovního ruchu ve slově, obraze i písmě, pokud je určena pro cizinu, byla prováděna jen po předchozím souhlase jeho úřadu“.¹⁰⁴ Jednotlivá ministerstva si musela souhlas opatřit sama. Okresní úřady předkládaly propagační materiály ministerstvu obchodu.

Na konci ledna 1940, 22. ledna 1940, sděloval Úřad říšského protektora ministerskému předsedovi (v odpovědi na dopis z 14. listopadu 1939), že *Centrála*

99 NA, PMR, kart. 3581, čj. 20864/39.

100 NA, PMR, kart. 3581, čj. 14918/39.

101 NA, PMR, kart. 3581, čj. 19698/39.

102 NA, PMR, kart. 3581, čj. 19810/39.

103 Tamtéž.

104 NA, PMR, kart. 3580, čj. 20866/39.

říšských drah v Berlíně je připravena u nových vydání průvodců (*Verkehrsbuch*) připojit v příloze informaci o protektorátu a zohledit protektorát v případě reklamy. Distribuce reklamních letáků protektorátu v Německu se bude realizovat prostřednictvím *Říšský cizinecký svaz* a německé cestovní kanceláře. S aktuálním vydáním se počítalo až pro rok 1941.¹⁰⁵

Až na výjimky se do podzimu 1944 v případě protektorátu jednalo o relativně klidnou oblast bez spojeneckých náletů a bojových operací. Návštěvníci z říše byli také „vítáni“, neboť měli podobně jako v jiných regionech Německa („Ostmark“), Slovenska atd. nahradit domácí i zahraničních klientelu židovského původu. V prvních měsících po vzniku protektorátu se předpokládala propagace ze strany říše k jeho návštěvě, zejména jeho míst spjatých s německými kulturními a politickými dějinami.

Realizaci nařízení z 15. února 1938 o nasazení dívek v zemědělství a domácím hospodářství na území protektorátu povolil protektor 6. dubna 1940 na základě schválení říšského ministra práce.¹⁰⁶ Tato forma se „osvědčila“ a již 15. dubna 1941 příslušné místo (*Befehlstelle Böhmen und Mähren der Reichsjugendführung*) předpokládalo účast 40 dívčích vedoucích a 160 dívek v zemědělství.¹⁰⁷ Na území protektorátu existovalo 102 ubytovacích zařízení pro studenty, studentky a učně pod patronací Hitler-Jugend. Nejprve byly zřízeny vzdělávací školy pro vedoucí chlapců v Klecanech (Kletzan), pro vedoucí dívek ve Słapech 6–10leté děti a matky s malými dětmi má na starosti NSV, 10 a starší pod vedením Hitler-Jugend a ve spolupráci s NS-Lehrerbund v táborech (*Lagergemeinschaften*).¹⁰⁸

O klidu v protektorátu svědčí i jeho zahrnutí do akce spojené s dočasným pobytem dětí z Říše z oblastí zasažených bombardováním (např. Porýní). Vesměs se jednalo o průmyslové regiony (posílání dětí na venkov, KLV). Tábory pro starší děti byly pod dohledem Hitler-Jugend (KLV-Lager). Do protektorátu mířily děti z Porúří – Dolního Porýní.¹⁰⁹ Hlavním táborem se v protektorátu staly Poděbrady, na Moravě Teplice nad Bečvou. Pověřenci pro protektorát se postupně stali Paul Conrad (1940), Balduin Geissler (1941) a Siegfried Zoglmann (1942). Baldur von Schirach navštívil tábory dětí ve dnech 29. až 30. března 1941.¹¹⁰ První vlna KLV na podzim 1940 a během roku 1941, druhá vlna od listopadu 1941 do prvního

105 NA, PMR, kart. 3580, čj. 3584/40.

106 NA, ÚŘP, kart. 953, čj. II/4 (I)/5563/40.

107 NA, ÚŘP, kart. 953, čj. II 4 a – 5563/41.

108 Knoop, Fritz: *Die Hitler-Jugend in Böhmen und Mähren*, Böhmen und Mähren. Blatt des Reichsprotektors. Prag 1941, s. 102 a 106.

109 Šustrová, R.: *Pod ochranou protektorátu*, s. 84.

110 Tamtéž, s. 80.

čtvrtletí roku 1942, třetí v roce 1943.¹¹¹ Prokazatelně se konaly výlety německých dětí do Prahy.¹¹² Jen v Poděbradech bylo 16 hotelů a penzionů zabráno pro KLV.¹¹³ V roce 1944 se na území protektorátu nalézalo více než 20 000 dětí.¹¹⁴ Díky zesilujícím náletům spojenců se už ani protektorát nestal příliš „bezpečným“ místem. Celkem se na území protektorátu nalézalo více než 400 táborů s 32 600 lůžky a dalších 99 ve výstavbě s 8 820 lůžky.¹¹⁵ Jedním z míst, která byla považována za bezpečná, patřila Českomoravská vysočina. Také v odstoupených Sudetech byly děti zaopatřovány (v roce 1943 z oblasti Vestfálska), na Slovensku (v roce 1941 z Vestfálska a Düsseldorfu).¹¹⁶

Závěr

Z hlediska cestovního ruchu probíhal organizačně-administrativní vývoj po anšlusu Rakouska, Mnichovu a vyhlášení protektorátu stejně nebo podobně. V Rakousku („Ostmark“) se objevily v cestovním (cizineckém) ruchu po anšlusu stejné problémy jako po vyhlášení protektorátu. Byli eliminováni návštěvníci lázní, letovisek a zimních středisek židovského původu ve smyslu německých rasových zákonů. Stejně tak radikálně poklesly počty cizinců, tedy ne však říšských příslušníků. Vzrostl nikoliv proporčně (z hlediska letovisek a lázní) počet návštěvníků z říše. Převzata byla stejná základní struktura podle říšského vzoru (cestovní ruch jako jedné z říšských skupin). Současně existovala některá specifika či odlišnosti ve struktuře. „Ostmark“ neměla ústřední organizaci jako protektorát (*Ústřední svaz pro cizinecký ruch*), ale byla „rozpuštěna“ v říši v rámci župní organizace. Další specifika se týkala struktury hospodářských a odborných skupin.¹¹⁷

„Ostmark“ i protektorát v oblasti cestovního ruchu měly pro říši ambivalentní význam. Na jedné straně existovala snaha omezovat „volný“ pohyb jako takový bez ohledu, zda se jednalo o protektorátní či říšské příslušníky včetně cizinců. Na straně druhé nelze nevidět úsilí říšských i protektorátních úřadů o limitovanou podporu „protektorátního“ i „říšského“ cestovního ruchu motivovaného ideolo-

111 NA, fond Německý státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě (dále ŮŘP-ST), kart. 66, inv.č. 1422, sg. 109-4/1176, Dienststelle Kinderlandverschickung; Erfahrungs- und Tätigkeitsbericht über die erste KLV im Protektorat Böhmen und Mähren, kart. 66, inv.č. 1413, sg. 109-4/1167; Šustrová, R.: Pod ochranou protektorátu, s. 125 a 130.

112 Tamtéž, s. 132.

113 V samotných Poděbradech 15 000 dětí. Kock, G.: „Der Führer sorgt für unsere Kinder...“, s. 101.

114 Šustrová, Pod ochranou protektorátu, s. 190.

115 Tamtéž, s. 193 a 272.

116 Kock, G.: „Der Führer sorgt für unsere Kinder...“, s. 101.

117 Průvodce řízeným hospodářstvím Čech a Moravy. Co znáti o nových institucích a úřadech. Redigoval Otto Müller. Praha 1941, s. 43–45.

gicky, politicky a sociálně-zdravotně. Negativně z hlediska cestovního ruchu působila obecně snaha německých úřadů o kontrolu přechodu říšsko-protektorátní hranice a „vnější“ říšské hranice vůbec. Dále můžeme zmínit průběh válečných operací (průběh fronty, bombardování německých měst), povolávání dalších ročníků, atd.

Protektorát i „Ostmark“ z hlediska politického, ideologického, vojenského, ekonomického i kulturního patřily do zpacifikované oblasti *pax germanica*. Z hlediska cestovního ruchu představovaly pro říši nezanedbatelný přínos. Odčerpávaly prostředky (přímo či nepřímo) od Němců i protektorátních příslušníků a v případě opravdových cizinců (v lázeňských střediscích) vzhledem k jejich minimálnímu počtu omezeně i devizy. Obě oblasti rozšiřovaly atrakční obvod říše a současně představovaly plnou integraci do říše včetně institucionálního a organizačního. Protektorát i „Ostmark“ znamenaly také podstatné rozšíření ubytovacích a stravovacích kapacit cestovního ruchu říše.

Protektorát i „Ostmark“ do jisté míry působily jako tlumící nárazník mezi východem (frontou) a západem (vlastním územím říše). Ostatně stávající infrastruktura cestovního ruchu byla využita pro vojenské a další účely a cíle (lazarety, rehabilitace, ozdravovny, ubytovny, KLV, Hitler-Jugend, říšská pracovní služba RAD, NSDAP aj.) Dobově byl význam protektorátu i ostatních oblastí říše pro cestovní ruch jakoby „překládán“ do budoucnosti, kdy bude možné využít všech jeho předností v „nové“ Evropě.

Cestovní (cizinecký) ruch se v „Ostmarce“, stejně jako v protektorátu řídil říšskými zákony a nařízeními, ale také místními výnosy a nařízeními. V protektorátu k tomu ještě přistupovala nařízení říšského protektora a později ještě státního tajemníka pro Čechy a Moravu, protektorátních ministerstev a směrnice povinných svazů.

Die Ostmark und der Protektorat als Reiseziele der Reichsdeutschen

Die organisatorisch-administrative Entwicklung aus der Sicht des Reiseverkehrs war nach dem Anschluss Österreichs und nach der Ausrufung des Protektorats gleich oder ähnlich. Die Wirkungskraft der Reichsgesetze wurde auf neue Gebiete erweitert. In Österreich (Ostmark) traten im Reiseverkehr nach dem Anschluss dieselben Probleme wie in Böhmen und Mähren nach der Ausrufung des Protektorats auf. Die Ostmark und der Protektorat hatten für das Reich im Bereich des Tourismus eine ambivalente Bedeutung. Einerseits gab es die Bemühung, den „freien“ Personenverkehr als solchen einzuschränken, ohne Rücksicht darauf, ob es sich um Bürger des Protektorats oder des Reiches einschließlich der Ausländer handelt. Andererseits lässt sich die ideologisch, politisch und sozial-gesundheitlich motivierte Bemühung der Reichs- und Protektoratsbehörden nicht übersehen, den „Protektorats- und Reichsreiseverkehr“ in einem beschränkten Maße zu fördern. Aus der Sicht des Tourismus waren die Ostmark und der Protektorat dem Reich von großem Nutzen. Sie zogen Mittel der Deutschen, der Protektoratsangehörigen und der Ausländer ab, erweiterten das Einzugsgebiet des Reichs und hatten eine vollkommene Integration in das Reich, einschließlich der institutionellen und organisatorischen Integration, zur Folge. Der Protektorat und die Ostmark erweiterten auch wesentlich die Unterbringungs- und Verpflegungskapazitäten im Tourismus des Reichs. Die beiden Gebiete spielten zudem gewissermaßen die Rolle eines Prellbocks zwischen dem Osten (der Front) und dem Westen (dem Reichsgebiet). Die bestehende Tourismus-Infrastruktur wurde für militärische und weitere Zwecke und Ziele genutzt.

Ostmark and Protectorate Bohemia and Moravia as destinations of a Reich tourism

From a point of view of a tourism, the organisational and administrative development proceeded in the same or similar way, when the Reich laws actually broadened their territorial scope. The same problems appeared in Ostmark (Austria) as well as in Protectorate in the tourist industry, Ostmark and Protectorate had an ambiguous value for the Reich in this respect. On one hand, there was an effort to limit the “free” movement whether it concerned the Protectorate or Reich citizens including foreigners, on the other hand, there were obvious endeavours of the Reich and Protectorate authorities to support the “Protectorate” and “Reich” tourism as an ideological, political and social-medical tool. From this point of view, Ostmark and Protectorate represented a not negligible asset, they drained the funds from both Germans and Protectorate as well as foreign citizens, they enlarged the attraction perimeter of the Reich and, at the same time, they enabled the full integration into the Reich, including the institutional and organisational aspect. Both Protectorate and Ostmark also meant a considerable increase in accommodation and catering capacities of the Reich tourist industry; both regions, therefore, to a certain extent, worked as an absorption bumper between East (frontline) and West (the very territory of the Reich). The existing infrastructure of the tourist industry was used for military and other purposes and goals.

VERBUNDEN ODER GETRENNT? DAS WECHSELHAFTE ÖSTERREICHISCH-SLOWAKISCHE VERHÄLTNIS IM 20. JAHRHUNDERT¹

DAVID SCHRIFFL

Dieser Sammelband widmet sich den tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen im 20. Jahrhundert. Formal ist es – zumindest zwischen Ende 1918 und der Auflösung der CSFR mit 1. Jänner 1993 – diese Beziehungen als solche zwischen zwei wesentlichen Polen, zwischen Wien und Prag zu schreiben. Wie der Titel dieses Beitrages bereits andeutet wäre das aber wesentlich zu kurz gegriffen. Die Beziehungen zwischen Österreich und der Slowakei im 20. Jahrhundert sind nicht nur jene zu einem Teil der Tschechoslowakei der manchmal mehr, manchmal weniger politische Eigenständigkeit genoss. Diese Beziehungen haben ihre eigene Qualität und Geschichte und diese Spezifika erklären sich aus verschiedenen Quellen: Dazu gehört die unterschiedliche Geschichte des westlichen Landesteils vor 1918 ebenso wie die sich auch daraus ergebenden unterschiedlichen Konflikt- und Berührungspunkte während des ganzen 20. Jahrhunderts. Diese Unterschiede sind während des Bestandes der tschechoslowakischen Republik nie ganz verschwunden, auch wenn sie über die Jahrzehnte höchst unterschiedliche Wirkmächtigkeit erreichten. Die Tschechoslowakei ist einer jener Fälle, in denen ältere historische Zusammenhänge von den Zeitgenossen bereits als überwunden und für das weitere politische Schicksal als irrelevant empfunden wurden. Die Geschichte hat das Gegenteil bewiesen.

Ihren Ursprung haben diese Unterschiede in der historischen Einbettung der beiden späteren tschechoslowakischen Landesteile in unterschiedlichen staatsrechtlichen Zusammenhängen. Während die Länder der böhmischen Krone staatsrechtlich als Entität verankert und auch politisch wirkmächtig geworden waren, entstand weiter östlich kein dauerhafter staatsrechtlicher Traditionskern, der als „slowakisch“ im weitesten Sinn empfunden werden konnte,

¹ Dieser Artikel beruht im Wesentlichen auf den Monographien *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-Slowakische Beziehungen 1945–1968*. Wien 2012 und *Die Rolle Wiens im Prozess der Staatswerdung der Slowakei 1938/39*. Frankfurt am Main 2004.

sieht man vom frühmittelalterlichen Großmährischen Reich ab. Mit dem Ausgleich des Jahres 1867 fanden sich die Länder der böhmischen Krone in Cisleithanien und die spätere Slowakei im Königreich Ungarn wieder. Spätestens jetzt, aber auch bereits davor waren die politischen Zeitläufte für die Bewohner Böhmens, Mährens und Schlesiens mehr mit Wien in Verbindung gestanden, jene „Oberungarns“ – die spätere Slowakei stellte kein gemeinsames Verwaltungsgebiet dar – setzten sich vor allem mit Budapest auseinander. Dies galt ebenso politisch wie wirtschaftlich und in Fragen der Binnenmigration. Dies wurde zwar etwas durch die starke Präsenz von Slowaken in Wien und dem Weinviertel (dort auch in Form von durchgängigen Siedlungen) durchbrochen, die Tatsache, dass dies aber von österreichischer Seite viel weniger wahrgenommen wurde als die „Ziegelbehm“² in Wien spricht für die hier aufgestellte These. Es ist bezeichnend, wenn in einem österreichischen Dokument der ersten Jahre nach dem 2. Weltkrieg in Bezug auf die Slowaken entlang der Marchgrenze von „Tschechen“ die Rede ist und erst ein zweiter Beamter handschriftlich die Korrektur „Sind Slowaken!“ anfügen muss.

Seit der Dezembervfassung 1867, die nur im cisleithanischen „österreichischen“ Reichsteil, offiziell „die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder“ in Geltung stand, war hier verstärkt ein differenziertes parlamentarisches Leben entstanden, politische Parteien entwickelten sich entlang der Wahlrechtsreformen, die im allgemeinen, gleichen und geheimen Wahlrecht für alle männlichen Staatsbürger 1907 gipfelten, zu modernen Massenparteien. Diese spielten eine wichtige Rolle bei der Transmission nationaler Ideen von kleinen elitären Zirkeln auf die breite Bevölkerung. Die ungarische politische Entwicklung war weniger „fortschrittlich“. Weder wurde ein vergleichbares Wahlrecht zugestanden, noch entstanden nationale Massenparteien der sprachlichen Minderheiten. Die beschriebenen Transmissionsprozesse fanden daher im Gebiet der späteren Slowakei weniger durchschlagend statt. Mit dem böhmischen Landtag und den Abgeordneten zum Reichsrat aus den Ländern der böhmischen Krone existierten Artikulationsräume „nationaler“ (diese waren höchst unterschiedlicher Natur und keineswegs nur auf das tschechische nationale Programm ausgerichtet) Interessen, die mit der Zentrale in Wien in Konflikt gerieten – Stichwort Obstruktion im Reichsrat.

Bis zum 1. Weltkrieg und auch noch während eines Großteils des Krieges war die grundsätzliche Loyalität der überwiegenden Mehrheit der tschechisch- und

2 Damit sind jene zahlreichen Arbeiter aus Böhmen und Mähren gemeint, die in der Boomphase der Reichs-, Haupt- und Residenzstadt Wien, der sogenannten „Gründerzeit“ die Palais der Ringstraße und die Zinshäuser der Vorstadt errichteten. Auch hier waren natürlich viele Slowaken beteiligt, die aber kaum als distinkt wahrgenommen wurden.

slowakischsprachigen Bevölkerung der Monarchie gegenüber kaum zu bezweifeln. Weder das Misstrauen hoher Offiziere gegenüber tschechischen Einheiten, noch heute als Schimäre erkannte angebliche Massendesertionen von tschechischsprachigen Soldaten konnten daran etwas ändern. Josef Tiso, der spätere Präsident der selbständigen Slowakei zwischen 1939 und 1945, sei hier als prominentes Beispiel herangezogen, der während des Krieges noch Treueschwüre der Slowaken zur Dynastie dichtete. Zahlenmäßig und vor allem nach 1918 militärisch ins Gewicht fällt die tschechoslowakische Legion, die vielfach aus zuvor in russische Kriegsgefangenschaft geratenen k. u. k.-Soldaten bestand. Ihr politisches Gewicht lag nach dem Krieg in dem „Nachweis“, „die Tschechen“ hätten sich auch militärisch gegen Wien erhoben³ und der Möglichkeit für die Entente, diese Truppenteile, die in Russland standen, während des russischen Bürgerkrieges gegen die Rote Armee einsetzen zu können. Dies und das Vorhandensein einer tschechoslowakischen Exilregierung vermochte aber wiederum nichts an dem Umstand zu ändern, dass die Slowakei 1918/19 gewaltsam in den tschechoslowakischen Staatsverband eingegliedert werden musste. Die tschechoslowakische Legion bestand nicht zufällig aus einem weit geringeren Anteil an Slowaken. Ein Großteil der Bevölkerung in der heutigen Slowakei hing zu diesem Zeitpunkt entweder einem ungarischen Staatspatriotismus an oder war politisch indifferent. Die ehemalige Binnengrenze zwischen Österreich und Ungarn entlang der March wurde nun zur internationalen österreichisch-tschechoslowakischen Grenze. Der Binnenmarkt der Monarchie wurde zerschlagen, was dramatische Folgen hatte. Im Vergleich mit späteren Jahrzehnten blieb die neue Grenze jedoch noch sehr durchlässig für Menschen und Waren.

In der Zwischenkriegszeit existierte eine österreichische politische Vertretung in Bratislava, die gegenseitigen Beeinflussungen zu dieser Zeit harren aber noch einer wissenschaftlichen Aufarbeitung, die – denkt man an selbige aus der Nachkriegszeit – wohl lohnend sein wird.

Die Durchsetzung des Konzepts einer «tschechoslowakischen Nation» stieß wiederum auch bei so manchem national denkenden Slowaken auf Kritik und im gemeinsamen Staat kam im Ostteil (von der Karpatho-Ukraine noch gar nicht zu sprechen) bald ein Gefühl der Unterlegenheit auf. Man wollte doch gleichberechtigt sein, fühlte sich aber bald politisch und kulturell an den Rand gedrängt. Die besseren Möglichkeiten zu höherer Bildung in tschechischer Sprache in Cisleithanien im Verein mit der stärkeren politischen Partizipation führten zu einem Ungleichge-

3 Dies wird bis heute als „1. Widerstand“ bezeichnet, eine Reihe, die vom Widerstand gegen Hitlerdeutschland als Nummer 2 und gegen die kommunistische Herrschaft als Nummer 3 fortgesetzt wird. Die Gleichsetzung dieser drei Phänomene ist zwar durchaus als absurd zu bezeichnen, scheint aber dennoch kaum umstritten.

wicht im Faktischen wie in der Wahrnehmung. Im selben Ausmaß wie tschechische Lehrer und Professoren in die Slowakei gesandt wurden, um das neue Geschichts- und Nationsbild zum allgemein anerkannten zu machen, in dem die Slowaken bestenfalls die «Brudernation», schlechtesten Fall der ungebildete kleine Bruder waren, wuchs eine Gegenbewegung. Die entstehenden autonomistischen bis separatistischen Tendenzen fanden nach dem alten Schema, wonach der Feind meines Feindes mein Freund ist, Unterstützung in Deutschland, das an einer Schwächung der Tschechoslowakei interessiert war. Mit dem Anschluss Österreichs im März 1938 grenzte nun auch die Slowakei an das nationalsozialistische Deutschland. Dieses nahm nun durch seine Vertreter in Wien verstärkt Einfluss auf die Wendungen der (tschecho-) slowakischen Innenpolitik. Bereits im April 1938 versuchten slowakische Politiker eine Fühlungnahme mit dem Wiener Reichsstatthalter Seyß-Inquart aufzunehmen. Was zunächst erfolglos blieb wurde bald zu einem regelrechten Wettrennen verschiedener Wiener Stellen um größtmöglichen Einfluss auf die slowakischen autonomistischen Politiker der Slowakischen Volkspartei. Mit dem Münchener Abkommen wurde der gemeinsame Staat bereits im September/Okttober 1938 entscheidend geschwächt. Gebietsabtretungen im Westen hatten dabei ihr politisches Pendant in einer Autonomie der Slowakei, die sich bereits völlig unter der Dominanz der Slowakischen Volkspartei gestaltete. Ihre Aufträge und Befehle erhielten die maßgeblichen Figuren dabei von Reichsstatthalter Arthur Seyß-Inquart, Vertretern des „Reichskommissars für die Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich“ und späteren Gauleitern in Wien Josef Bürckel oder SD-Leuten um Ernst Kaltenbrunner. Diese Stellen arbeiteten parallel, meist unkoordiniert, manchmal auch in offener Konkurrenz zueinander in Richtung Slowakei. Jeder wollte die politische Bindung der Slowakei an Berlin auf seine Fahnen heften. Die „österreichisch“-slowakischen Beziehungen waren zu diesem Zeitpunkt besonders eng und von einem großen Ungleichgewicht gekennzeichnet. Selbstverständlich muss man sich hier bewusst machen, dass Österreich als solches zu diesem Zeitpunkt nicht existierte. Es gibt aber gute Gründe, diese Phase unter die Überschrift „österreichisch-slowakische Beziehungen“ zu subsumieren: Die handelnden Akteure befanden sich fast ausschließlich in Wien und nicht in Berlin. Darüber hinaus existierte keine ausformulierte Berliner Politik der Slowakei gegenüber. Zwar hatte Berlin das letzte Wort, die Vorgangsweise wurde aber in Wien in Eigenregie erdacht und umgesetzt. Deutlich wird dies in den Akten des Auswärtigen Amtes, in denen Hitler mehrfach davon spricht, er wäre über die Lage in der Slowakei im Unklaren gewesen bis er nun aus erster Hand (Berichte aus Wien) informiert worden wäre. Zwar ist diese Haltung auch als Teil einer Strategie zu sehen, die Slowakei so lange wie möglich als Druck- und Lockmittel zwischen der Tschechoslowakei und Ungarn zu erhalten. Trotzdem blieb das Operative bis über die slowakische Unabhängigkeitserklärung hinaus in Wiener Hand.

Die Art der Einflussnahme war dabei vielgestaltig. Wie bereits erwähnt sahen die Vertreter der slowakischen Volkspartei Deutschland als Schutzmacht und holten von sich aus immer wieder Entscheidungen über die Vorgangsweise in Wien ein. Ihr katholischer Hintergrund erleichterte dabei die Kommunikation mit Seyß-Inquart, der von Konkurrenten innerhalb der NS-Hierarchie gerne als zu katholisch und „k. u. k. Nationalsozialist“ bezeichnet wurde. Auf diese Weise war er sowohl für den „gemäßigten, klerikalen“ Flügel um Jozef Tiso, als auch für die „Radikalen“ um Vojtech Tuka ein geeigneter Ansprechpartner. Bürckel sah eine Einflussnahme Richtung Osten als Profilierungschance. Diese schien durch die Regelung, dass Gauleiter bis zu einem gewissen Grad auch für das benachbarte Ausland zuständig sein konnten auch eine formale Grundlage zu haben. Seine Aktivitäten führten zu offener Feindschaft mit Seyß-Inquart. Bürckel fehlten aber als Deutschem aus dem Saarland die persönlichen Kontakte vor Ort. Der Sicherheitsdienst der SS unter Ernst Kaltenbrunner versuchte mit geheimdienstlichen Methoden die Akteure in der Slowakei unter Kontrolle zu bringen und zu halten. Neben dem slowakischen politischen Establishment, das seit der Autonomie im Herbst 1938 de facto nur mehr aus der Slowakischen Volkspartei bestand gab es noch ein wesentliches Einfallstor für den Einfluss aus dem Reich – die deutsche Minderheit und ihre Einheitspartei, die Deutsche Partei unter ihrem „Volksgruppenführer“ Franz Karmasin. Unter deutschem Einfluss hatte die DP eine Sonderstellung im politischen Gefüge der Slowakei erhalten. Da sie allerdings wenig überraschend wesentliche Direktiven aus Deutschland erhielt, konnte über sie die slowakische Innenpolitik ebenfalls leicht beeinflusst werden.

Die Medien wurden genauso zur verstärkten Einflussnahme benutzt. Seyß-Inquart kaufte mit eigenen Finanzmitteln den „Grenzboten“ und baute ihn – soweit er das nicht schon war – zur nationalsozialistischen Propagandapostille um. In recht moderner Manier wurde darüber hinaus auch das vergleichsweise neue Medium Radio zur Einflussnahme genutzt. In Verantwortung Seyß-Inquarts wurden regelmäßige Sendungen des „Reichssenders Wien“ auf Slowakisch ausgestrahlt. Dieser Sender am Bisamberg bei Wien wurde erst 1935 fertiggestellt und war mit seiner starken Sendeleistung in der Lage slowakische und tschechische Sender zu überragen. Die Sendungen waren so prominent platziert (gleich nach den Mittagsnachrichten), dass es sogar Beschwerden aus Wien dagegen gab, mit slowakischen Sendungen „belästigt“ zu werden.

Das Image des nationalsozialistischen Deutschland nahm jedoch zwischenzeitlich auch Schaden. Als Reaktion auf den „1. Wiener Schiedsspruch“ vom 2. November 1938, der im Wiener Schloss Belvedere „verhandelt“ worden war, kam es sogar zu antideutschen Ausschreitungen in der Slowakei. Deutschland und Italien dekretierten dabei die Abtretung von Gebieten in der Südslowakei und der Karpatho-Ukraine an Ungarn. „Österreich“ oder vielmehr die Wiener Stellen

unter Seyß-Inquart konnten ihren slowakischen Freunden dagegen nicht sehr viel helfen. Er setzte sich aber für die slowakischen Interessen ein und erreichte doch einige kleine Korrekturen, die wenigstens seinen Nimbus nicht völlig verschwinden ließen.

Die informelle Einflussnahme aus Wien steigerte sich in Richtung März 1939 zu einer immer offeneren Einmischung in die Innenpolitik des Nachbarlandes. Als es rund um den 10. März 1939 Karol Sidor gelang, ein kurzlebiges Kabinett gegen die deutschen Wünsche zu etablieren, das offiziell auch das Vertrauen der Prager Zentralregierung hatte, entspann sich zwischen Wien und Bratislava ein regelrechter Propagandakrieg, der über Radiosendungen ausgetragen wurde. Der Reichssender Wien gab den slowakischen Sezessionisten eine Stimme, die bis in die Slowakei reichte und völlig unter der Kontrolle Seyß-Inquarts stand. Sidor wurde dabei als Verräter an der slowakischen Sache gebrandmarkt, da er mit Prag kooperiere. Es gab in diesen turbulenten Tagen Überlegungen, dass Ferdinand Ďurčanský – der spätere Außenminister der Slowakei – von Wien aus über das Radio die Unabhängigkeit der Slowakei ausrufen solle. Es ist beredtes bildliches Zeugnis der Einflussnahme Wiens, dass in den Tagen um den 13. März 1939 Seyß-Inquart und Bürckel mit Vertretern des Sicherheitsdienstes im Aucafé in Engerau (heute als Petržalka Teil Bratislavas) am Südufer der Donau mit Blick auf die slowakischen Regierungsgebäude über die unmittelbaren nächsten Schritte berieten. Man hatte versucht möglichst viel Unruhe in der slowakischen Hauptstadt zu schüren, um der Regierung in Prag unterstellen zu können die Sicherheit nicht aufrechterhalten zu können. Dafür wurden Attentäter mit Bomben über die Grenze geschickt. Als all das nichts half, schlug Bürckel ebendort sogar vor, die slowakische Hauptstadt einfach mit SA-Leuten zu stürmen, ein Vorhaben, das in letzter Minute von Berlin aus gestoppt wurde. Als der Druck zu hoch wurde flog Tiso schließlich von Wien aus nach Berlin zu den letzten Verhandlungen mit Hitler.

Als die Slowakische Republik schließlich am 14. März 1939 vom Landtag proklamiert worden war trat bald Ernüchterung bei den Vertretern der SVP ein. Nicht nur wurden von der Slowakei kleine, aber symbolisch bedeutsame Gebietsabtretungen an das Deutsche Reich verlangt wie etwa Theben/Devín. Darüber hinaus blieb der erhoffte Schutz Berlins gegen ungarische Ansprüche auf slowakisches Territorium fast völlig aus. Die Slowakei musste sich jedoch als „Gegenleistung“ für die de facto nicht vorhandene Garantie ihrer Grenzen durch Berlin zur Ausrichtung ihrer Außenpolitik auf Berlin verpflichten. Damit nicht genug richtete das Deutsche Reich eine Art Besatzungszone in einem Streifen an der Grenze bis zum Waagtal ein, doch nicht einmal an diese Grenze hielten sich die deutschen Truppen zu jeder Zeit. Verhandelt wurde das zugehörige „Schutzzonenstatut“ im Wiener Hotel Imperial. Mit der Unabhängigkeit der Slowakei nahm die Einflussnahme auf informellem Weg über Wien ab und die offizielle über das Berliner Außenamt und

den deutschen Gesandten und die sogenannten „Berater“ in den slowakischen Ministerien zu. Ein letzter greifbarer wesentlicher Beitrag Wiens zur politischen Entwicklung der Slowakei zu diesem Zeitpunkt war ein Verfassungsentwurf für den neuen Staat, der im Stab des Reichsstatthalters Seyß-Inquart ausgearbeitet worden war. Die schließlich in Kraft getretene Verfassung galt Berlin als zu klerikal, der Entwurf aus Wien hätte wohl ähnliche Kritik hervorgerufen.

Das Image des nationalsozialistischen Deutschland nahm zunehmend Schaden, da viele Hoffnungen enttäuscht worden waren. In einer kurzen militärischen Auseinandersetzung mit Ungarn einige Tage nach der Unabhängigkeitserklärung blieb bereits die deutsche Garantie für das slowakische Staatsgebiet aus. Dies wurde aber eben schon nicht mehr in Wien, sondern in Berlin entschieden, das Ungarn als Verbündeten als wichtiger erachtete als die Slowakei.

Im 2. Weltkrieg kämpften sowohl Ungarn als auch die Slowakei auf deutscher Seite, die Slowakei marschierte bei Kriegsbeginn mit den Deutschen in Polen ein. Mit der Niederlage Deutschlands war auch das Ende des slowakischen Regimes besiegelt. Zu Ostern 1945 verließ die politische Elite das Land und suchte Zuflucht im oberösterreichischen Kremsmünster in der US-amerikanischen Besatzungszone. Dies war eine erste politische Flüchtlingswelle aus der Slowakei nach Österreich, weitere sollten folgen (1947 und 1968). Doch nicht nur Politiker mussten das Land verlassen.

Schon vor Kriegsende und vor dem Heranrollen der Front wurde die Evakuierung der deutschen Minderheit aus der Slowakei – etwa 150.000 Menschen – durch die NS-Behörden angeordnet. Ein Faktor, der sowohl ein verbindendes Element zwischen Österreich und der Slowakei als auch ein Mittel zur Beeinflussung der slowakischen Innenpolitik gewesen war, verschwand damit fast völlig. Viele zogen weiter nach Westdeutschland, einige blieben und gründeten Vereinigungen wie den „Hilfsverein der Österreicher aus Preßburg“ oder die spätere Karpathendeutsche Landsmannschaft. Diese Vertriebenenorganisationen wurden aber in Österreich politisch weniger wirkmächtig als ihre Pendanten in der BRD. In diesen Umständen liegt ebenfalls ein Grund, warum – ein kleiner Vorgriff auf das Kommende – die Beziehungen Österreichs nach 1945 zur Slowakei besser waren und blieben als jene zu Tschechien. Der Großteil der Minderheit in der Slowakei wurde bereits von den Deutschen evakuiert, der Rest zwar ebenfalls vertrieben aber in viel kleinerer Zahl. In Böhmen und Mähren wurde fast die gesamte Minderheit zunächst von revolutionären Gruppen und Partisanen und dann von den Behörden vertrieben oder außer Landes gebracht.

Die Vertreibung der verbliebenen deutschsprachigen Bevölkerung aus der Slowakei stellte nichtsdestotrotz eine schlimme Belastung der Beziehungen dar. Ein Grundproblem dabei war die Unterscheidung zwischen Deutschen und österreichischen Staatsbürgern. Die neue österreichische Regierung versuchte ihre

Staatsbürger von den Maßnahmen gegen „Deutsche“ ausnehmen zu lassen. Sie erntete zwar wohlwollende Worte, die Taten folgten aber dem tschechoslowakischen Globalprogramm der Entfernung der gesamten deutschen Minderheit, mit der man nach den Ereignissen des Krieges nicht mehr zusammenleben könne. Es ist interessant zu sehen, dass dabei die slowakische Politik in Form des Slowakischen Nationalrates (dem Landesparlament) und dem Beauftragtenkollegium (eine Art Landesregierung) sogar – geheimgehaltene – strengere Regelungen zum Abschied auch von Österreichern aufstellte als Prag es tat. Dies ist umso überraschender als Befund, als die zwischenmenschliche Ebene zwischen österreichischen und slowakischen Vertretern auch in Krisenzeiten immer eine positive war und entsprechende Zusagen gemacht worden waren. Die unerwünschten Personen wurden vielfach in Lagern konzentriert – so etwa im seit 1945 wieder zur wiedererrichteten Tschechoslowakei gehörenden Engerau/Petržalka – und dann einfach über die grüne Grenze geschickt. Dort waren die österreichischen Behörden noch nicht in der Lage die Grenzen effektiv zu kontrollieren, im Gegenteil, österreichische Sicherheitswachebeamten wurden in der ersten Nachkriegszeit regelmäßig zum Opfer der sowjetischen Besatzungstruppen. Aber wiederum – dasselbe Problem war an der österreichisch-tschechischen Grenze in Art und Umfang wesentlich dramatischer, weswegen es hier weniger negative Spuren hinterlassen haben dürfte.

Das Kriegsende brachte auch eine zunehmende Verringerung des grenzüberschreitenden Austausches mit sich. Zunächst fand dies unter den Auspizien einer national gedeuteten Konfliktsituation statt: Man grenzte sich im wahrsten Sinne des Wortes von „den Deutschen“ ab. Vereinfachungen auf beiden Seiten waren in dieser Zeit Normalität. Während österreichische Akten von den „tschechischen Grenzorganen“ sprechen (andere Beispiele wurden bereits eingangs gebracht), waren für Tschechen und Slowaken alle die deutsch sprachen Deutsche, egal ob aus Asch oder Mikulov, egal ob aus Poprad oder Devín. Allerdings muss man hier wohl anmerken, dass die Österreicher in den Jahren zuvor alles getan hatten um diese Gleichsetzung so gut wie unwidersprochen werden zu lassen.

Die Wiedererrichtung der Tschechoslowakei als Demokratie war allerdings nur von sehr vorübergehendem Erfolg gekrönt. Die Kommunisten erstarkten zusehends aus verschiedenen Gründen. Aber auch hier gab es regionale Unterschiede. Während die KP in den Wahlen des Jahres 1946 in Böhmen und Mähren klar stärkste Partei geworden war, war die Lage in der Slowakei eine andere. Hier hatte die Demokratischen Partei die Wahlen des Jahres 1946 klar gegen die Kommunisten gewonnen, wurde aber durch diese mit Hilfe Prags immer mehr unter Druck gesetzt. Im Herbst 1947 flohen schließlich nach der putschartigen Übernahme des Beauftragtenkollegiums durch Kommunisten und ihre Sympathisanten – ein Fanal für die Ereignisse, die in Prag im Februar 1948 stattfinden

sollten – zahlreiche Funktionäre und Anhänger der Demokratischen Partei wiederum nach Österreich.⁴

Mit dem Erstarken und der schließlichen Machtübernahme durch die Kommunisten im ganzen Land mit Februar 1948 wurde die Grenze dann nach sowjetischem Vorbild planmäßig „dichtgemacht“. Das mit 1948 einsetzende Grenzregime bedeutete auch einen graduellen Schwenk in der propagandistischen Ausrichtung: War zunächst noch der nationale Konflikt im Vordergrund gestanden, wurde immer mehr der ideologisch-klassenkämpferische Aspekt in den Vordergrund gerückt. Allerdings zeigte sich auch hier ein Unterschied zwischen der Grenze zur Slowakei und jener zu Böhmen und Mähren.

Bereits 1948 war begonnen worden, die Grenze nach sowjetischem Muster zu befestigen. Offiziell um das Einsickern von Spionen – im konkreten Fall hieß das dann „Sudetendeutschen“ – zu verhindern, in Wirklichkeit, um die eigene Bevölkerung bzw. jene des Ostblocks zu kontrollieren. Stacheldrahtverhaue wurden errichtet, später Minenfelder angelegt und Grenzübergänge geschlossen. Ein interessanter Aspekt ist hier der Umgang mit sogenannten „Überlandgrundstücken“, also Parzellen, die einem Bauern von jenseits der Grenze gehörten. Dieser Nebenwegsverkehr – d. h. die Möglichkeit für Bauern, ihre auf der anderen Seite der Grenze gelegenen Felder zu bewirtschaften – wurde immer schwieriger. Doch hier tritt eine Besonderheit im österreichisch-slowakischen Verhältnis zutage, die sich auch auf andere Bereiche des Grenzregimes erstreckte: Während der Nebenwegsverkehr an der Grenze zu Böhmen und Mähren vollständig unterbunden wurde, österreichische Felder dort beschlagnahmt wurden und es sogar zum Schusswaffengebrauch gegen österreichische Bauern kam, gestaltete sich der Austausch an der slowakischen Grenze harmonischer. Alte Grenzabkommen wurden lokal durch die Nationalausschüsse und die Bezirkshauptmannschaften erneuert und erweitert, sodass die österreichischen Bauern ungehindert in der Slowakei ackern und ernten konnten (die Slowaken umgekehrt natürlich auch, was aber weniger Flächen betraf). Diese Kooperation ist bis 1951 nachweisbar und fand statt, ohne dass die Prager Behörden davon Kenntnis hatten.

Die Jahre der Abschnürung brachten auch eine Zerstörung des regionalen Arbeitsmarktes mit sich. Nicht nur blieben die slowakischen Gemüsehändler nun dem Wiener Markt fern, auch slowakische Rübenarbeiter und Erntehelfer blieben aus. Diese wurden nun in der Slowakei selbst als Arbeitskräfte benötigt, da durch die Vertreibung der Deutschen und in geringerem Umfang der Ungarn ein Arbeitskräftemangel entstanden war. Das Problem war in Österreich in den ers-

⁴ Knapp 10 Jahre zuvor waren die Rollen noch umgekehrt, man schmuggelte z. B. aus Bratislava die dort gedruckte Burgenländische Freiheit in den heimatischen Untergrund. derstandard.at/2000075794824/Anschluss-in-MattersburgAls-die-Stadt-sich-ihr-Schtetl-amputierte

ten beiden Nachkriegsjahren so gravierend, dass sich damit sogar der Ministerrat beschäftigte. Zum ersten Mal in Jahrhunderten wurde die österreichisch-slowakische Grenze nicht aufgrund des Flusses, sondern aufgrund von politischen Maßnahmen zu einem echten Hindernis für Menschen und Güter.

Der Stalinismus der ersten Jahre der Fünfzigerjahre brachte eine immer weitere Isolierung des Landes vom Westen. So wurden bis 1951 alle westlichen Generalkonsulate bis auf eine Ausnahme geschlossen. Das österreichische Generalkonsulat, das nach dem Krieg eingerichtet worden war, um die Situation der Österreicher in der Slowakei zu verbessern und um slowakischen Wünschen nach formaler Aufwertung zu genügen, konnte eingeschränkt weiterarbeiten. Dabei wurde die Informationsbeschaffung über die Zustände hinter dem „Eisernen Vorhang“ immer wichtiger. Mitarbeiter des österreichischen Generalkonsulates führten eine geheime Umfrage über die Stimmung unter den Slowaken durch, die wenig überraschend eine überwältigende Ablehnung des kommunistischen Regimes und den Wunsch nach Eigenstaatlichkeit ergab. Es ist bemerkenswert und zugleich bezeichnend für den besonderen Status Österreichs im Verhältnis zur Slowakei, dass zwar Mitarbeiter des Generalkonsulates im Umfeld von Schauprozessen gegen Kirchenfunktionäre wegen Spionage verurteilt wurden, die österreichische Vertretungsbehörde aber trotzdem nicht geschlossen werden musste.

Erste Entspannungstendenzen zeigten sich nach dem Tod Stalins und besonders ab 1956. Der politische, kulturelle und persönliche Austausch nahm wieder zu, die Zahlen der Reisen ins jeweilige Nachbarland stiegen an. Waren dabei in den 1950ern noch persönliche Gründe wie ein Verwandtenbesuch auf der anderen Seite des Eisernen Vorhanges vorrangig, begannen zunehmend auch touristische Motive eine Rolle zu spielen. 1963 wurde zur Förderung des Tourismus in der Tschechoslowakei ein Testbetrieb für erleichterte Visavergabe für Touristen eingeführt. Man wählte dafür die beiden benachbarten Hauptstädte Wien und Bratislava aus. Zigtausende strömten nun in beide Richtungen ins jeweilige Nachbarland, sodass das Zentralkomitee der KP der Slowakei sich nun weniger mit dem Grenzzaun als mit touristischer Infrastruktur beschäftigte. Das Personal sollte vermehrt Deutsch lernen und die Idee einer regelmäßigen Tragflügelbootverbindung auf der Donau zwischen Wien und Bratislava geht auf die KP der Slowakei zurück und ist noch immer operativ. Auch der Eisernen Vorhang bekam erste Löcher. Nachdem letzte Lücken an der grünen Grenze zwischen Österreich und der Slowakei erst 1951 geschlossen worden waren begann bereits 1956 ein teilweiser Abbau. Zwischen 1948 und 1968 war er hier also nur fünf Jahre vollständig. Hierzu ist wiederum zu bemerken, dass in den späten 1950ern und frühen 1960ern die Grenzhindernisse an der böhmisch-mährischen Grenze sehr genau in Stand gehalten wurden und die Grenzbevölkerung an der Aufspürung von „Grenzverletzern“ aktiv beteiligt war, während an der slowakischen Grenze die Hindernisse

teils kaum gewartet wurden und Sondergenehmigungen zum Betreten der Sperrzone hauptsächlich zum Fischen in der March vergeben wurden. Nichtsdestotrotz kam es immer wieder zu Flüchtlingstragödien. Auch in den 1960ern wurden – während Slowaken und Österreicher die Grenze relativ leicht passieren konnten, Flüchtlinge aus anderen Ländern des Ostblocks zu Opfern des Grenzregimes. In einem Fall im Jahr 1966, der bilateral hohe Wellen schlug und zu einer kurzen „Eiszeit“ in den Beziehungen führte, wurden Flüchtlinge sogar von einem Wachturm aus erschossen, der – wie sich herausstellte – auf österreichischem Boden errichtet worden war. Insgesamt waren die 1960er aber eine Zeit der Entspannung mit intensiviertem grenzüberschreitendem Austausch.

Im Bereich der elektronischen Medien war der Vorhang bereits früher lüchrig geworden. Die Sendungen des ORF via Radio und ab Mitte der 1950er auch via Fernsehen wurden zunehmend zu einem wichtigen Informationsmedium der (tschecho-)slowakischen Bevölkerung, was von den Behörden in Bratislava genau verfolgt wurde. Fernseher wurden durch „fušeri“ – also Pfuscher – auf den ORF eingestellt. Nach eingehender Beurteilung der Lage beschlossen die Behörden aber, dass es bei zehntausenden Apparaten unmöglich wäre dies zu kontrollieren.

Dieser intensivierte Austausch nahm 1968 jedoch ein jähes Ende. Das Experiment eines „Sozialismus mit menschlichem Antlitz“ unter Führung des Slowaken Alexander Dubček wurde durch die Invasion von Truppen des Warschauer Paktes beendet. Österreich spielte hier wiederum auf zweierlei Art eine wichtige Rolle: Als Fluchtmöglichkeit und als Informationsvermittler. Teams des ORF waren im ganzen Land unterwegs und berichteten über die Ereignisse, was der österreichischen Regierung scharfe Rügen seitens der sowjetischen Behörden eintrug. Tschechen und Slowaken fanden – meist vorübergehend – Unterschlupf in Österreich, um die Entwicklung der Lage in ihrem Heimatland abzuwarten. Der österreichische Generalkonsul in Bratislava organisierte Konvois für Ausländer an die Grenze bei Berg und wurde im Ostblock durch die offiziellen Medien heftig kritisiert als er meinte, er hätte sich nicht vorstellen können, dass in der Mitte des 20. Jahrhunderts noch Politik mit Panzern gemacht werden würde. Heute wissen wir, dass – wenig überraschend – auch im 21. Jahrhundert so wie in jedem Jahrhundert davor und danach noch Politik mit Waffen gemacht wurde und wird. 1968 hat im österreichisch-slowakischen – ebenso wie im österreichisch-tschechischen – Verhältnis zumindest vorübergehend eine wichtige Wende gebracht: Das Bild vom Nachbarn hatte sich auf beiden Seiten entscheidend verändert. Waren in Österreich zuvor die Erinnerung an Zerfall der Monarchie, Krieg und Vertreibung im Vordergrund, sah man die Nachbarn nun vor allem als heldenhaft gegen ihre Unterdrücker Kämpfende. Hatte man in der Tschechoslowakei nach 1945 das Bild vom „bösen Deutschen“ und den „sudetendeutschen Spionen und Revisionisten“ gepflegt, so waren die Österreicher nun Helfer in der Not.

Ebenso wie die Reformer einen Slowaken als Galionsfigur ihr Eigen nennen konnten wurde auch die „Normalisierung“ von einem Slowaken, Gustav Husák, verkörpert. Alle wesentlichen Reformen wurden widerrufen, bis auf die Föderalisierung des Staates, die der Slowakei – einer der Ausgangspunkte der Reformbewegung – eine formal größere Eigenständigkeit geben sollte. Der grenzüberschreitende Austausch ging jedenfalls wieder drastisch zurück, der Rückzug ins Private, der die „Normalisierung“ begleitete, trug das Seine dazu bei. Die Tschechoslowakei blieb nach diesem gescheiterten Reformversuch ein strikteres Regime als manch anderes im Ostblock. Nach den Jahren des Kontaktes wurde die Grenze zum Nachbarn wieder eine tote.

Als 1989 die „Samtene Revolution“ das Regime hinwegfegte wurden Reminiszenzen an 1968 wach. Die mutigen Nachbarn, die sich gegen die Repression stellten wurden erneut als solche wahrgenommen. Allerdings machten zwei Entwicklungen dieses positive Bild zumindest zum Teil wieder zunichte: Zunächst wurde die „Ostöffnung“ sehr bald als Bedrohung wahrgenommen. Befeuert durch den journalistischen Boulevard wurden Ängste vor den „Ostbanden“ befeuert, die auf Beutezug ins reiche Österreich kommen würden. Die offene Grenze wurde nicht als Chance oder Segen, sondern als Bedrohung wahrgenommen, man hatte sich offenbar schon zu sehr daran gewöhnt im „toten Winkel“ zu leben. Darüber hinaus kehrte ein altes Geschichtsbild im Verein mit neuen Ängsten wiederum über den Boulevard zurück. Eine diffuse Melange aus Zerfall der Monarchie, Beneš-Dekreten und Atomkraft stigmatisierte die tschechoslowakischen Nachbarn erneut als negativ. Die Trennung der Slowakei von Tschechien vollzog dabei nach, was in der medialen Auseinandersetzung schon zuvor bemerkbar war und was die Beobachtungen des Autors unterstreicht: Die Wahrnehmung der beiden Nachbarn durch Österreich und die Österreicher ist distinkt. Obstruktion und „Verrat“ in der Monarchie, Vertreibung und Beneš-Dekrete nach 1945 und die Bedrohung durch das Atomkraftwerk in Temelín werden „den Tschechen“ zugeschrieben. Dass auch aus der Slowakei vertrieben wurde, dass es auch ein Bohunice gibt wird viel weniger kritisch wahrgenommen. Dies ist wohl auch der grundsätzlich geringeren Präsenz der Slowaken in Medien und Bewusstsein geschuldet, aber auch zuvor erwähnten Faktoren wie der geringeren Zahl der aus der Slowakei Vertriebenen oder auch jener Erklärung des slowakischen Justizministeriums zu den Benes-Dekreten, die vermerkt, dass man mit „den Deutschen“ bis zum 2. Weltkrieg keine Probleme gehabt hätte. Für die tschechische Seite wäre eine solche Erklärung wohl ein Ding der Unmöglichkeit. Die Geschichte – und zwar jene der *longue durée* – war und bleibt wirkmächtig. Im Falle des österreichisch-slowakischen Verhältnisses ist das ein Positivum.

ÖSTERREICHISCH-TSCHECHISCHE KULTURDIPLOMATIE ZWISCHEN 1918 UND 2018 AUS DER PERSPEKTIVE DES ÖSTERREICHISCHEN AUSSENMINISTERIUMS¹

ANDREA BRAIT

Dritte Säule der österreichischen Außenpolitik

Cultural Diplomacy ist ein Politikbereich, der erst in den letzten Jahren verstärkt von der Forschung beachtet wurde.² Dies mag daran liegen, dass sich Effekte in diesem Politikfeld kaum messen lassen. Dennoch wird immer wieder auf einen Mehrwert von Cultural Diplomacy hingewiesen. Benno Signitzer betont etwa, dass es das Ziel von Kulturdiplomatie sei, allgemeinen diplomatischen Zielen zu dienen.³ Von dieser Hoffnung sind auch die österreichischen Aktivitäten in diesem Politikbereich getragen, die in diesem Beitrag untersucht werden. Ziel der Untersuchung ist ein Gesamtüberblick der bilateralen Kulturkontakte⁴ zur Tschechoslowakei bzw.

-
- 1 Der Artikel entstand im Rahmen des Projekts „Kulturpolitik zwischen den Blöcken. Felder des Engagements der österreichischen Diplomatie“, gefördert durch das Vizerektorat für Forschung, Nachwuchsfördermittel aus der Nachwuchsförderung der LFU.
 - 2 In den letzten Jahren sind neben allgemeinen Studien zur Bedeutung der Kulturdiplomatie auch einige erschienen, die sich mit der Zeit des Kalten Krieges befassen. Vgl. u.a. Gienow-Hecht, Jessica C. E./Donfried, Mark C. (Hrsg.): *Searching for a Cultural Diplomacy*. New York/Oxford 2010; Mikkonen, Simo/Koivunien, Pia (Hrsg.): *Beyond the Divide. Entangled Histories of Cold War Europe*. New York/Oxford 2015; Hollings, Christopher: *Scientific Communication Across the Iron Curtain* (SpringerBriefs in history of science and technology). Cham 2016; Mikkonen, Simo/Suutari, Pekka (Hrsg.): *Music, Art and Diplomacy. East-West Cultural Interactions and the Cold War*. London/New York 2016.
 - 3 Vgl. Signitzer, Benno: *Public Relations and Public Diplomacy: Some Conceptual Explorations*, in: Zerfass, Ansgar/van Ruler, Betteke/Sriramesh, Krishnamurthy (Hrsg.): *Public relations research. European and International Perspectives and Innovations*. Wiesbaden 2008, S. 205–218, hier S. 207.
 - 4 In die Analyse einbezogen wird sowohl die „kulturelle Diplomatie“ (z.B. Kulturabkommen) wie auch die „kulturellen Beziehungen“ (z.B. Kooperationsprojekte), zumal sich diese zwar begrifflich unterscheiden lassen, in der politischen Praxis aber kaum. Vgl. Signitzer, Benno: *Anmerkungen zur Begriffs- und Funktionswelt von Public Diplomacy*. In: Fischer, Heinz-Dietrich/Wahl, Ulri-

zur Tschechischen Republik in den Jahren 1918 bis 2018, wobei die Einschätzungen von Erfolgen und wesentlichen Konfliktpunkten durch die Diplomaten und Politiker des österreichischen Außenministeriums im Zentrum stehen. Grundlegend hierfür waren neben einigen wenigen Vorstudien zur österreichischen Auslands-kulturpolitik insgesamt⁵ und der umfangreichen Untersuchung von Alexander Burka zu jenen zur Tschechoslowakei und Polen zwischen 1945 und 2005, die jedoch nur für die ersten Jahrzehnte nach 1945 auf Aktenmaterial basiert,⁶ insbesondere die archivalischen Überlieferungen des österreichischen Außenministeriums,⁷ während von anderen Stellen, insbesondere dem Unterrichtsministerium, nur einige wenige Dokumente überliefert sind.

Die Auslandskulturpolitik entwickelte sich in Österreich ab Beginn der 1970er-Jahre unter Außenminister Rudolf Kirchschläger neben der klassischen Diplomatie und der Handelspolitik zur dritten Säule der österreichischen Außenpolitik.⁸ Die Einschätzung von Renate Kicker, dass der „Stellenwert der Außenkulturbe-

ke G. (Hrsg.): *Public Relations – Öffentlichkeitsarbeit. Geschichte, Grundlagen, Grenzziehungen* (Grundlagen 5). Frankfurt am Main 1993, S. 199–211, hier S. 205.

- 5 Vgl. u.a. Kampits, Peter: *Die Auslandskulturpolitik Österreichs. Konzepte, Strukturen, Perspektiven* (Informationen zur Weltpolitik 12). Wien 1990; Kampits, Peter: *Die Wandlung in Ost- und Mitteleuropa als Herausforderung für die Österreichische Kulturaußenpolitik*. In: Khol, Andreas/Ofner, Günther/Stirnemann, Alfred (Hrsg.): *Österreichisches Jahrbuch für Politik* 1990. Wien 1991, S. 783–791; Wimmer, Michael: *Kulturpolitik in Österreich. Darstellung und Analyse 1970–1990*. Innsbruck 1995; Molden, Berthold: *Das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, und seine Rolle in der österreichischen Kulturaußenpolitik gegenüber den osteuropäischen Staaten 1945–1959*. Wien 1998 (ungedruckte Diplomarbeit); Knitel, Hans G.: *Die österreichische Auslandskulturpolitik*. In: *Revue d'Allemagne et des Pays de langue allemande* 2/44, 2012, S. 261–268; Brait, Andrea: *Kultur als Grenzöffner? Motive und Schwerpunkte der österreichischen Kulturaußenpolitik im Verhältnis zu den östlichen Nachbarstaaten in den Jahren 1989–1991*. In: *Zeitgeschichte* 3/41, 2014, S. 166–183; Brait, Andrea: „die große Trennungslinie, die an unserer Haustür vorbeiführt, überbauen“. Zur Vermittlerfunktion der österreichischen Kulturaußenpolitik zwischen Ost und West, in: Graf, Maximilian/Meisinger, Agnes (Hrsg.): *Österreich im Kalten Krieg. Neue Forschungen im internationalen Kontext* (Zeitgeschichte im Kontext 11). Göttingen 2016, S. 259–295.
- 6 Vgl. Burka, Alexander: *Was blieb vom Fenster in den Westen? Zur Auslandskulturpolitik Österreichs in Ostmitteleuropa seit 1945 am Beispiel Polens und der Tschechoslowakei/Tschechiens* (Politik und Demokratie 23). Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Wien 2012.
- 7 Die Autorin dankt an dieser Stelle dem Bundesministerium für Europa, Integration und Äußeres sehr herzlich für die Möglichkeit des Zugangs zu Archivalien, die noch nicht dem Österreichischen Staatsarchiv übergeben wurden.
- 8 Vgl. Beantwortung der Anfrage der Abgeordneten zum Nationalrat Lona Murowatz u. Genossen an den Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten betreffend Auslandskulturpolitik, Zl. 500.09.01/9-V.1/75, 1. August 1975.

ziehungen [...] insbes[ondere] für Österreich eher gering“⁹ sei, ist in der Literatur zur österreichischen Außenpolitik eine Einzelmeinung. Die Ziele, die in diesem Politikbereich verfolgt wurden, wandelten sich aber im Laufe der Zeit. Emil Brix betont, dass sich die Kulturdiplomatie vom einfachen Versuch, ein „positives Bild“ des eigenen Landes zu kreieren, zur Nutzung von Bildern und Stereotypen für die Vertrauensbildung und die Förderung des Dialogs entwickelt hat.¹⁰

Diese Bedeutung, die diesem Politikbereich bis heute zugeschrieben wird, ist nicht vergleichbar mit dem Stellenwert von diesem in der Ersten Republik. Österreich versuchte sich zwar als kulturelle Großmacht zu präsentieren und dadurch den Fremdenverkehr anzukurbeln,¹¹ doch wurde die Kulturpolitik nicht mit außenpolitischen Zielsetzungen verbunden. Dass solche Strategien nicht entwickelt werden konnten, hatte auch mit der komplizierten Verwaltungsstruktur zu tun. Im Zuge des Zusammenbruchs der Habsburgermonarchie wurde bereits 30. Oktober 1918 ein Staatsamt des Äußern eingerichtet, dessen Zuständigkeit jenem des bisherigen k. u. k. Ministeriums des Äußern entsprach, mit dem Zusatz, auch die auswärtigen Beziehungen zu den auf dem Boden der ehemaligen Monarchie entstandenen Nationalstaaten zu pflegen.¹² 1920 wurde das Staatsamt für Äußeres, wie die übrigen Staatsämter, zu einem Bundesministerium, sein Wirkungskreis wurde aber nicht verändert.¹³ Im Zuge des Genfer Sanierungsprogramms wurde die Republik aufgefordert, die Zahl der Bundesministerien einzuschränken.¹⁴ Dies betraf auch die Auswärtigen Angelegenheiten, die per Verordnung vom 9. April 1923 dem Bundeskanzleramt direkt unterstellt wurden.¹⁵

Nach Ende des Zweiten Weltkrieges wurde rasch damit begonnen, die öster-

9 Vgl. Kicker, Renate: Einleitende Bemerkungen und Begriffsbestimmungen. In: Kicker, Renate/Kohl, Andreas/Neuhold, Hanspeter (Hrsg.): Außenpolitik und Demokratie in Österreich. Strukturen – Strategien – Stellungnahmen. Salzburg 1983, S. 19–30, hier S. 20.

10 Vgl. Brix, Emil: Austrian Cultural and Public Diplomacy After the End of the Cold War, in: Bischof, Günter/Karlhofer, Ferdinand (Hrsg.): Austria's International Position after the End of the Cold War (Contemporary Austrian studies 22). Innsbruck 2013, S. 95–107, hier S. 105.

11 Vgl. Mattl, Siegfried: Kulturpolitik. In: Tálos, Emmerich/Dachs, Herbert/Hanisch, Ernst/Staudinger, Anton (Hrsg.): Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933. Wien 1995, S. 618–631, hier S. 620.

12 Vgl. § 13 Beschluß der Provisorischen Nationalversammlung für Deutschösterreich vom 30. Oktober 1918 über die grundlegenden Einrichtungen der Staatsgewalt.

13 Vgl. § 26 Verfassungsgesetz vom 1. Oktober 1920, betreffend den Übergang zur bundesstaatlichen Verfassung (StGBI. Nr. 451/1920).

14 Vgl. Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten (Hrsg.): Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten 1959–1962. Wien 1962, S. 118.

15 Vgl. § 2 Abs. 1 Verordnung der Bundesregierung vom 9. April 1923 über die Besorgung der Geschäfte der obersten Bundesverwaltung (BGBl. Nr. 199/1923); auch das Innen- und das Justizressort gingen im Bundeskanzleramt auf.

reichische Außenpolitik wieder aufzubauen, wozu bald auch bilaterale kulturelle Kontakte zählten. Ein Außenminister wurde nach ersten Parlamentswahlen nach dem Krieg im November 1945 bestellt, doch waren die Außenminister gegenüber den anderen Ministern nicht gleichgestellt, da sie keinen eigenen Wirkungskreis hatten, sondern diesen vom Bundeskanzleramt übertragen bekamen.¹⁶ Die kulturellen Außenbeziehungen wurden anfangs gemeinsam mit den wirtschaftlichen geführt, in einem Schreiben über den „Aufbau und Ausbau des Auswärtigen Dienstes“ aus dem Jahr 1947 wurden sie überhaupt nicht aufgeführt.¹⁷

Ein eigenes Ministerium wurde erst wieder nach den Nationalratswahlen 1959 eingerichtet.¹⁸ Ein solches war aufgrund der wiedererlangten Souveränität durch den Österreichischen Staatsvertrag 1955, des Aufgabenzuwachses infolge der Neutralität Österreichs und der Mitgliedschaft in Internationalen Organisationen, wie den Vereinten Nationen, notwendig geworden. Letztlich war es aber eine politische Entscheidung: Das Wahlergebnis verlangte eine Änderung der Zusammensetzung der Koalitionsregierung und die Sozialistische Partei Österreichs (SPÖ) hatte nun Anspruch auf ein weiteres Ministerium. Dem damaligen Staatssekretär Bruno Kreisky wurde zunächst das Finanzministerium angeboten, das dieser aber ablehnte, weshalb in weiterer Folge aus der Sektion des Bundeskanzleramtes ein eigenes Außenministerium entstand, mit dessen Leitung Kreisky betraut wurde.¹⁹ Die Auslandskulturarbeit wurde zu dieser Zeit jedoch nicht als spezieller Aufgabenbereich verstanden.²⁰

Ab dem Jahr 1953 gab es jedoch im Unterrichtsministerium eine (mehrfach umbenannte) Abteilung, die für die Angelegenheiten der United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) sowie die sonstigen kulturellen Auslandsbeziehungen zuständig war.²¹ 1966 entstand in der Folge des Kompetenzgesetzes²² im Unterrichtsministerium eine eigene Sektion für die ge-

16 Vgl. u.a. Gehler, Michael: Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts, 2 Bände. Innsbruck/Bozen/Wien 2005, S. 34 f.

17 Vgl. Kampits, Peter: Die Auslandskulturpolitik Österreichs. Konzepte, Strukturen, Perspektiven (Informationen zur Weltpolitik 12). Wien 1990, S. 23–24.

18 Vgl. Bundesgesetz vom 22. Juli 1959 über die Errichtung eines Bundesministeriums für Auswärtige Angelegenheiten, BGBl. Nr. 172/1959, außer Kraft gesetzt durch BGBl. Nr. 76/1986.

19 Vgl. Agstner, Rudolf: Abschied vom Ballhausplatz. Wiener Geschichtsblätter 1/60, 2005, S. 58–81, hier S. 72.

20 Vgl. Kampits, Peter: Die Auslandskulturpolitik Österreichs. Konzepte, Strukturen, Perspektiven (Informationen zur Weltpolitik 12). Wien 1990, S. 23–24.

21 Vgl. Blaha, Brigitte: Entwicklung, Veränderung und heutige Struktur der Österreichischen Kulturinstitute. Wien 1978 (ungedruckte Diplomarbeit), S. 15.

22 Vgl. Errichtung eines Bundesministeriums für Bauten und Technik und Neuordnung des Wirkungsbereiches einiger Bundesministerien (BGBl. 70/1966).

samte Auslandskulturarbeit, die von Franz Karasek geleitet wurde.²³ Die Ressortzuteilung führte in der Praxis immer wieder zu Kompetenzkonflikten zwischen dem Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten bzw. dem Außenministerium und dem Unterrichtsministerium.²⁴

1970 erfolgte durch das sogenannte „Kleine Kompetenzgesetz“ eine Übertragung der Kompetenzen für die kulturellen Auslandsbeziehungen an das Außenministerium.²⁵ Die ressortmäßige Zuständigkeit wurde durch das 1973 erlassene Bundesministeriengesetz bestätigt.²⁶ Ab 1974 wurden auch die österreichischen Kulturinstitute dem Außenministerium unterstellt.²⁷ Die Aktivitäten im Bereich der Auslandskulturpolitik waren bald überaus vielfältig: Studenten- und Professoren austausch, die Gewährung von Stipendien, wissenschaftliche Kontakte, künstlerische Veranstaltungen, Medienkooperationen, Austausch von Filmen und anderem Anschauungsmaterial zu Lehr- und Ausbildungszwecken sowie zur Förderung des Tourismus. Besonderen Anklang fanden Erich Bielka, österreichischer Außenminister von 1974 bis 1976, zufolge immer wieder die österreichischen Ausstellungen im Ausland.²⁸

1918–1938: Keine Zeit für Kultur

Die Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei können in den Jahren 1918–1938 weder als durchgängig freundschaftlich noch als durchwegs kühl bezeichnet werden, wie Arnold Suppan nachwies.²⁹ In den ersten Jahren nach dem Ersten Weltkrieg wurden die Beziehungen insbesondere durch die noch

23 Vgl. Moser, Peter: *Bewegte Zeiten. 40 Jahre im auswärtigen Dienst*. Innsbruck 2011, 25.

24 Vgl. u.a. Schreiben des BMU an das BKA/AA o.D., ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1957, Zl. 460-Präs./57.

25 Vgl. § 7 Abs. 1 Errichtung eines Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung und Neuordnung des Wirkungsbereiches einiger Bundesministerien (BGBl. 205/1970).

26 Vgl. Anlage B Bundesgesetz vom 11. Juli 1973 über die Zahl, den Wirkungsbereich und die Einrichtung der Bundesministerien (Bundesministeriengesetz 1973, BGBl. 389/1973).

27 Vgl. Beantwortung der Anfrage der Abgeordneten zum Nationalrat Lona Murowatz u. Genossen an den Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten betreffend Auslandskulturpolitik, Zl. 500.09.01/9-V.1/75, 1. August 1975.

28 Vgl. Beantwortung der Anfrage der Abgeordneten zum Nationalrat Lona Murowatz u. Genossen an den Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten betreffend Auslandskulturpolitik, Zl. 500.09.01/9-V.1/75, 1. August 1975. Die ebenfalls meist als Kulturaustausch gewerteten und von den entsprechenden Abteilungen im Außenministerium mitbehandelten Kontakte im Bereich des Sports werden im vorliegenden Beitrag nicht behandelt.

29 Vgl. Suppan, Arnold: *Die Außenpolitik der ersten Tschechoslowakischen Republik aus Wiener Sicht*. In: Suppan, Arnold/Vyslonzil, Elisabeth (Hrsg.): *Edvard Beneš und die tschechoslowakische Außenpolitik 1918–1948* (Wiener Osteuropastudien 12). Frankfurt am Main 2003, S. 15–82, hier S. 21–25.

nicht geklärten Gebietsstreitigkeiten belastet. Der österreichische Staatssekretär des Äußern, Otto Bauer, ging davon aus, dass die Tschechoslowakei nicht lange als Staat bestehen werde und lehnte direkte Verhandlungen ab. Erst nach der Unterzeichnung des Vertrages von Saint-Germain 1919 verbesserte sich das Verhältnis zwischen den beiden Staaten.³⁰ Wenn bei diversen bilateralen Treffen von einer Annäherung gesprochen wurde, dann hatten beide Staaten hauptsächlich die wirtschaftlichen Beziehungen im Blick.³¹ 1922 beteiligte sich die ČSR an den Verhandlungen zur Sanierung des österreichischen Staatshaushaltes, die zur Völkerbundanleihe führten. Die Tschechoslowakei zeigte sich dabei an der Existenz des Staates Österreich sehr interessiert.³²

Kulturbeziehungen wurden erst sehr spät ein nennenswertes Thema in den bilateralen Beziehungen und wurden immer im Zusammenhang mit politischen Zielen bewertet. 1935 regte der Direktor der Prager Urania eine Zusammenarbeit auf kulturellem Gebiet an. Das österreichische Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten begrüßte diese Idee „wärmstens“ *„mit Rücksicht auf unser Interesse an der Beeinflussung der Prager deutschen Kreise in Oesterreich freundlichen Sinne“*.³³ Ebenfalls positiv bewertet wurde zunächst die Idee eines Gastspiels des Wiener Burgtheaters am tschechischen Nationaltheater in Prag, jedoch wurde vom Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten gefordert, dass ein solches auch am Deutschen Theater in Prag stattfinden sollte.³⁴ Der Plan wurde schließlich verworfen, was vom Unterrichtsministerium mit finanziellen Überlegungen begründet wurde.³⁵

Der Direktor der Prager Urania brachte auch ein Kulturabkommen zwischen

30 Vgl. zu den Beziehungen in den ersten Jahren nach dem Ersten Weltkrieg: Haas, Sabine: Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1918 bis 1922. Wien 1991 (ungedruckte Diplomarbeit).

31 Vgl. Teichova, Alice/Matis, Herbert (Hrsg.): Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit (Studien zur Wirtschaftsgeschichte und Wirtschaftspolitik 4). Wien 1996.

32 Vgl. Konrád, Ota: Die tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen vom Ende des Ersten Weltkriegs bis zu Beginn der Dreißigerjahre: Grundzüge der Entwicklung. In: Kunštát, Miroslav/Šebek, Jaroslav/Schmoller, Hildegard (Hrsg.): Krise, Krieg und Neuanfang. Österreich und die Tschechoslowakei in den Jahren 1933–1948 (Schriftenreihe der Ständigen Konferenz österreichischer und tschechischer Historiker zum gemeinsamen kulturellen Erbe 2). Berlin 2017, S. 7–22, hier S. 8–17.

33 Urania in Prag; Anregung zu kultureller Zusammenarbeit zwischen Wien und Prag, Schreiben Ges. Hornbostel an Ges. Erhard Ludwig, 3. April 1935, ÖStA, AdR, BMaA, NPA, Kt. 674, GZ 32.877-13/35.

34 Repräsentatives Gastspiel des Wiener Burgtheaters in Prag, ÖStA, AdR, BMaA, NPA, Kt. 674, GZ 33.729-13/35.

35 Schreiben des BMU an das BKA/AA vom 14. Mai 1935, ÖStA, AdR, BMaA, NPA, Kt. 674, GZ 34516-13/35.

Österreich und der Tschechoslowakei ins Gespräch. Dies wurde vom Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten abgelehnt, zumal ein solches „*in erster Linie tschechische Belange (und nicht Belange der deutschen Minorität in der Tschechoslowakei) behandeln würde*“, bis „*die Beziehungen zwischen beiden Ländern durch vollkommene Einstellung der in der Tschechoslowakei gegen Oesterreich betriebenen linksradikalen Kurse eine wesentliche Besserung erfahren haben*.“³⁶ Der österreichische Gesandte in Prag, Ferdinand Marek, sah hingegen vor allem Chancen in Bezug auf die Sudetendeutschen: „*Hier ergibt sich nun die Möglichkeit einer ungeahnten Expansion österreichischen Kulturgutes, die Möglichkeit eines Eindringens in das Sudetendeutschtum überhaupt, die Möglichkeit einer starken Stützung nicht nur in kultureller sondern auch in politischer Hinsicht des deutschen Katholizismus in der Tschechoslowakei*.“³⁷ Allerdings erklärte das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten im Sommer 1936 aufgrund einer entsprechenden Anfrage des Unterrichtsministeriums klar, dass „*dem Plane eines österreichisch-tschechoslowakischen Kulturabkommens keine unmittelbare Aktualität zukommt*.“³⁸

Kulturelle Aktivitäten wurden in dieser Zeit grundsätzlich von politischen Interessen beeinflusst. Marek berichtete beispielsweise im Jänner 1936 über einen Vortrag über zeitgenössische österreichische Lyrik, der im tschechoslowakischen Rundfunk geplant war. Er schrieb, dass die Gesandtschaft „*mit den maßgebenden Faktoren Fühlung genommen [habe], um zu verhindern, dass nicht Schriftsteller zu Wort kommen, welche weltanschaulich dem neuen Oesterreich fern oder vielleicht sogar feindlich gegenüber stehen*.“³⁹

Insgesamt ist jedoch festzuhalten, dass zwischen den Weltkriegen Kulturbeziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von staatlichen Stellen kaum beachtet wurden. Vielmehr ging es um die Entwicklung der allgemeinen politischen Lage in Europa. Dabei fällt auf, dass Marek sich sehr oft direkt mit Vertretern der Tschechoslowakei und insbesondere mit Edvard Beneš unterhielt – ein letztes Mal am 2. März 1938 bei einem zweieinhalbstündigen Mittagessen zu zweit, wobei Beneš sich überaus positiv zur Rede des österreichischen Bundeskanzlers, Kurt Schuschnigg, vom 24. Februar („Bis in den Tod Rot-Weiß-Rot!“⁴⁰) äußerte: „*Der Mut des*

36 Urania in Prag; Anregung zu kultureller Zusammenarbeit zwischen Wien und Prag, Schreiben Ges. Hornbostel an Ges. Erhard Ludwig, 3. April 1935, ÖStA, AdR, BMaA, NPA, Kt. 674, GZ 32.877-13/35.

37 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 20. März 1936, ÖStA, AdR, BMaA, NPA, Kt. 674, Zl. 139/Pol.

38 Schreiben des BKA/AA an die ÖG Prag vom 24. Juli 1936, ÖStA, AdR, BMaA, NPA, Kt. 674, ad Zl. 39.803/36.

39 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 25. Jänner 1936, ÖStA, AdR, BMaA, NPA, Kt. 674, Zl. 39/Pol.

40 Der österreichische Bundeskanzler stellte in dieser Rede klar, dass die Unabhängigkeit Öster-

österreichischen Bundeskanzlers, seine zwingende Logik, sein glühender Patriotismus seien zu bewundern und nicht umsonst applaudiere ihm die ganze Welt“ berichtete Marek über die Äußerungen von Beneš nach Wien. Die Auseinandersetzungen zwischen Österreich und Deutschland bezeichnete Beneš als „Kulturkampf“ und meinte „nur unter dieser Flagge könne Österreich [...] den Kampf mit dem Nationalsozialismus führen und gewinnen.“ Der tschechoslowakische Präsident zeigte sich davon überzeugt, dass „wenn Deutschland eine gewaltsame Lösung in Oesterreich suchen würde, dies die Westmächte nicht ruhig hinnehmen würden.“⁴¹ Es sollte jedoch völlig anders kommen und die Tschechoslowakei entschied sich gegen einen Protest zum „Anschluss“ Österreichs an das Deutsche Reich. In einer Zirkulardepesche vom 12. März 1938 erklärte der tschechoslowakische Außenminister Kamil Krofta: „Bei der praktischen Passivität des Westens kommt natürlich irgendeine Intervention von unserer Seite überhaupt nicht in Betracht“.⁴² Mit dem Einmarsch der Deutschen Wehrmacht in Österreich endeten die bilateralen Beziehungen. Schon am 12. März 1938 wurde an der österreichischen Gesandtschaft die Hakenkreuzfahne gehisst, am 17. März wurde das Botschaftsschild entfernt.⁴³

Neustart der Kulturbeziehungen nach 1945

Marek, der weiterhin in Prag lebte, wurde während des Krieges von der Gestapo aufgrund von finanziellen Problemen und der jüdischen Herkunft seiner Frau unter Druck gesetzt und zu einer geheimen, informellen Mitarbeit gezwungen. Im Mai 1945 nahm er Kontakt zu Beneš auf, um die österreichische diplomatische Vertretung in Prag wiederzubeleben; am 8. Mai teilte er dies auch Albert Pražák, dem Präsidenten des Prager Nationalausschusses mit. Das Botschaftsgebäude wurde bereits am 12. Mai an Marek übergeben. Allerdings konnte Marek die Wiederaufnahme der bilateralen Beziehungen nicht finalisieren: Aufgrund des Verdachts mit der Geheimen Staatspolizei (Gestapo) zusammengearbeitet zu haben, wurde er noch im Mai 1945 von der sowjetischen Spionageabwehr „Smersch“

reichs aufrechterhalten werden müsse und es keine weiteren Zugeständnisse an Hitler-Deutschland geben werde. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.): „Anschluß“ 1938. Eine Dokumentation. Wien 1988, S. 193–195.

41 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 2. März 1938, ÖStA, AdR, BMaA, NPA, Kt. 702, Zl. 54/Pol.

42 Zitiert nach: Höslinger, Christoph: Österreich und die Tschechoslowakei 1934–1938. Politische Beziehungen im Lichte der Akten des Wiener Außenamtes. Wien 1991 (ungedruckte Diplomarbeit), S. 115.

43 Vgl. Ullmann, Paul: Eine schwierige Nachbarschaft. Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968 (Wiener Osteuropa-Studien 20). Wien 2006, S. 35.

verhaftet. Dies verhinderte jedoch nicht die Anerkennung der ersten österreichischen Auslandsvertretung am 3. Juni 1945 als Alois Vollgruber zum Ermächtigten zur Sicherung der Interessen österreichischer Staatsbürger in der Tschechoslowakei anerkannt wurde.⁴⁴

Beide Staaten waren in den ersten Monaten nach Kriegsende um gute Beziehungen bemüht. Unterstaatssekretär Karl Gruber betonte im Herbst 1945, dass die *„Wiedereinsetzung normaler wirtschaftlicher und kultureller Beziehungen im freundschaftlichen Geiste dringend erwünscht und im Interesse aller Beteiligten gelegen“* seien und unternahm seine erste Auslandsreise in die Tschechoslowakei, wo er im Dezember 1945 gastfreundlich behandelt wurde und mit Außenminister Jan Masaryk, Premierminister Zdeněk Fierlinger und Präsident Beneš sprach.⁴⁵

Auch die kulturpolitischen Beziehungen wurden rasch begonnen, wobei diese in den ersten Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg insbesondere vom Bemühen um Kulturgüter geprägt waren, die sich im jeweils anderen Staat befanden. Zahlreiches österreichisches Kulturgut war während des Krieges in Einrichtungen in der Tschechoslowakei eingelagert worden, um es vor Luftangriffen zu schützen. Die Bücher, Sammlungen und Einrichtungsgegenstände der Bundesanstalt für Pflanzenschutz waren beispielsweise 1944 in die Landwirtschaftliche Schule in Valtice überführt worden – 1947 kamen sie nach Österreich zurück.⁴⁶ Teile der Samm-

44 In der Wohnung von Marek wurden Nachrichtenkopien gefunden, die für die Gestapo bestimmt waren. Die Forschung geht jedoch davon aus, dass diese belegen sollten, wie wertlos die Informationen waren. Marek verstarb 1947 an den Folgen eines Herzfehlers und einer nicht ausgeheilten Leberentzündung. Die sowjetischen Behörden verschwiegen seinen Tod und übermittelten den Angehörigen erst 15 Jahre später die Todesnachricht. 1993 wurde Marek rehabilitiert. Vgl. Fiesinger, Klaus: Ballhausplatz-Diplomatie 1945–1949. Reetablierung der Nachbarschaftsbeziehungen und Reorganisation des Auswärtigen Dienstes als Formen außenpolitischer Reemanzipation Österreichs. München 1993, S. 238–246; Steiner, Herbert: Der erste österreichische Gesandte in Prag Ferdinand Marek. Sein Schicksal in den Jahren 1938–1947. Prag 1995; Šepták, Miroslav: Die Zweite Republik: Vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis zum Staatsvertrag. Ein Abriss der tschechoslowakisch-österreichischen politischen Beziehungen 1945–1955. In: Kunštát, Miroslav/Šebek, Jaroslav/Schmoller, Hildegard (Hrsg.): Krise, Krieg und Neuanfang. Österreich und die Tschechoslowakei in den Jahren 1933–1948 (Schriftenreihe der Ständigen Konferenz österreichischer und tschechischer Historiker zum gemeinsamen kulturellen Erbe 2). Berlin 2017, S. 219–239, hier S. 220–222.

45 Vgl. Šepták, Miroslav: Die Zweite Republik: Vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis zum Staatsvertrag, S. 222 f.

46 Vgl. Schreiben des BMLF an das BKA/AA vom 24. Juli 1947, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1947, Zl. 25.637-8/47. Im abschließenden Bericht wurde das Fehlen zahlreicher Bücher festgestellt, wobei jedoch davon ausgegangen wurde, dass diese nicht verlagert wurden; in Valtice verloren ging vermutlich das Inventarbuch sowie zwei Teilkästen aus der Bibliothek. Der Verlust

lungen des ehemaligen Heeresmuseums, die im Schloss Valtice eingelagert waren, konnten hingegen nicht wiederbeschafft werden. Das Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der ČSR berichtete 1948, dass von den dort gelagerten Kunstgegenständen *„ein beträchtlicher Teil [...] vor Beendigung der Okkupation von der deutschen Wehrmacht weggeschafft, ein weiterer Teil [...] nach der Befreiung von Frontverbänden weggenommen“* worden sei.⁴⁷

Neben der Ausforschung von Teilen von Sammlungen und auch von Einzelgegenständen⁴⁸ wurde von Österreich über Jahre hinweg versucht, das sogenannte „Adalbert Stifter-Zimmer“, das sich im Museum in Oberplan befand, sowie das „Adalbert Stifter-Archiv“, das während der NS-Zeit Eigentum der Deutschen Akademie der Wissenschaften war,⁴⁹ „für Österreich“ zu „retten“. ⁵⁰ Das österreichische Unterrichtsministerium regte schließlich einen Austausch gegen Zeichnungen zu Böhmen an, die sich im Besitz des Bundesdenkmalamtes befanden.⁵¹ Der Tausch konnte im Herbst 1948 vereinbart werden.⁵² Ein Streit um die Staatsbürgerschaft des Eigentümers⁵³ verhinderte jedoch die tatsächliche Überführung der Sammlung nach Österreich. Das tschechoslowakische Außenministerium trennte darüber hinaus zwischenzeitlich die Austauschaktion der Andenken aus dem Museum in Oberplan von jenen des Archivs.⁵⁴ Mitte 1951 wurde von tsche-

wurde als geringfügig eingestuft. Vgl. Schreiben des BMLF an das BKA/AA vom 24. September 1947, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1947, Zl. 30.998-8/47.

47 Schreiben des Ministeriums für Auswärtige Angelegenheiten der ČSR an die österreichische Gesandtschaft Prag, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1948, Zl. 135.641/I-5/48.

48 Vgl. u.a. Schreiben des Bundesdenkmalamtes an das BKA/AA vom 30. September 1947, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1947, Zl. 5084/47.

49 Vgl. Schreiben der Adalbert Stifter-Gesellschaft an das Institut für österreichische Kunstforschung, Anlage zu Schreiben des BMU an das BKA/AA vom 21. Mai 1946, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1946, Zl. 8348-2-6/46.

50 Vgl. Schreiben des BMU an das BKA/AA vom 4. Mai 1946, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1946, Zl. 2830-Pr.K./46.

51 Vgl. Vgl. Schreiben des BMU an das BKA/AA vom 21. Mai 1946, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1946, Zl. 8348-2-6/46.

52 Vg. Stifter-Archiv, Gewinnung für Österreich, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1948, GZ 118.297-pol 48.

53 Das Außenministerium der ČSR vertrat die Auffassung, dass dieser ehemaliger tschechoslowakischer Staatsbürger gewesen sei und während der Okkupation die deutsche Staatsbürgerschaft angenommen habe; der Betroffene behauptete hingegen, dass er am 13. März 1938 das Heimatrecht in Österreich besessen habe, was er mit einem Heimatschein auch nachwies. Vgl. Bericht der ÖG an das BKA/AA vom 7. Juni 1949, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1949, Zl. 3960/49.

54 Schreiben des des Ministeriums für Auswärtige Angelegenheiten der ČSR an die österreichische Gesandtschaft Prag vom 6. April 1949, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1949, Zl. 260.550/48-B/I-4.

choslowakischer Seite mitgeteilt, dass der Bestand des Museums noch genau zu prüfen sei, um festzustellen, ob der Wert des Archiv- und des Museumsbestandes nicht vielleicht zu hoch für die von Österreich angebotenen Tauschobjekte sei.⁵⁵ Ein dreiviertel Jahr später berichtete die Österreichische Gesandtschaft, dass das tschechoslowakische Außenministerium an einem Tausch nun doch nicht interessiert sei, weil Stifter mit dem Land verbunden sei und es daher auch in der ČSR ein Interesse an seinen Werken gebe.⁵⁶ Das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten betrachtete die Angelegenheit damit als abgeschlossen, wie es dem Unterrichtsministerium mitteilte.⁵⁷

Beide Staaten waren auch sehr darum bemüht, Archivgut zurückzubekommen, von dem sie meinten, dass es ihnen gehöre. Im Falle von verschwundenen Zivilmatriken, die von der ČSR gesucht wurden, – um nur ein Beispiel zu nennen – wurde man in Österreich nicht fündig, konnte aber herausfinden, dass *„im Jahre 1945 kurz nach der Befreiung Österreichs mehrere Autoladungen csl. Archivmaterials [...] von csl. Beamten des Gerichtes Znaim [...] beim Bezirksgericht Weitra abgeholt wurden.“*⁵⁸ 1946 und 1949 wurden zwischen den beiden Staaten Übereinkommen getroffen, in denen festgehalten wurde, dass die beiden Staaten jenes Archivmaterial zurückstellen, das dem jeweils anderen Staat zustand. Dabei sollte der Zustand von vor dem Zweiten Weltkrieg wiederhergestellt werden. Das Staatsarchiv beklagte zwar 1949, dass sich *„die Tschechoslowaken [bemühen], ihr gesamtes, derzeit noch hier verlagertes Material aus Österreich wegzuschaffen, ohne ihrerseits die Rückgabe unserer Archivalien mit derselben Intensität zu betreiben“*,⁵⁹ doch konnte die gegenseitige Restitution der staatlichen Dokumente im April 1950, abgesehen von wenigen nicht auffindbaren Archivalien, abgeschlossen werden.⁶⁰ In den folgenden Jahren wurde nur noch vereinzelt Archivgut im jeweils anderen Staat vermutet oder gefunden. So suchte beispielsweise die ČSR im Jahr 1951 16 Schriftstücke, die 1942 an das Reichsverwaltungsgericht, Außensenat

55 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 1. Juni 1951, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1951, ZL. 2187-A/51.

56 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 26. März 1952, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1952, ZL. 127-Res/52.

57 Vgl. Schreiben des BKA/AA an das BMU vom 2. April 1952, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1952, ZL. 149.359/52.

58 Verbalnote, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1948, GZ 117.512-pol 48.

59 Amtsvermerk „Kriegsarchiv, Wallenstein-Akten“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1949, GZ 83.871.

60 Vgl. Schreiben ÖStA am BKA/AA vom 5. Mai 1950, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1950, ZL. 1095/1950.

Wien überstellt worden waren.⁶¹ 1971 erklärte sich die ČSSR bereit, die Archivalien von zwei Volksschulen an Österreich zu übergeben, nachdem diese zufällig gefunden worden waren.⁶²

Neben dem Bemühen um die Sicherung von Kulturgütern setzte sich das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten schon kurz nach Wiederaufnahme der bilateralen Beziehungen auch für die rasche Verwirklichung von kulturellen Projekten ein. Beispielsweise regte der in Wien lebende Verleger der sogenannten „Großen Prager Stifter Ausgabe“ im Frühjahr 1946 an, dass die Vollendung von dieser durch einen österreichischen Verlag erfolgen sollte. Das österreichische Bundesministerium für Unterricht bezeichnete es als eine „*Ehrenpflicht Österreichs*“, diese Aufgabe zu übernehmen.⁶³ Zu den ersten „klassischen“ Kulturkontakten zählt ein Auftritt eines österreichischen Pianisten beim Musikfestival „Prager Frühling 1947“, der vom Publikum und in der tschechoslowakischen Presse wohlwollend aufgenommen wurde.⁶⁴ Im Juli 1947 wurde im Zuge des Internationalen Filmkongresses zwischen Vertretern Österreichs und der Tschechoslowakei über einen Austausch von Filmen gesprochen. Die tschechoslowakische Seite gab dabei zu verstehen, dass bald wieder österreichische Filme gezeigt werden könnten, zumal Deutschkenntnisse in der Bevölkerung verbreitet seien. Der Fachverband der österreichischen Filmindustrie zeigte sich daran interessiert, österreichische Filme in deutscher Sprache zu zeigen, meinte jedoch, dass dies umgekehrt mit tschechischen Filmen kaum möglich sei.⁶⁵

Grundsätzlich scheint die Stimmung gegenüber Österreich in der Tschechoslowakei jedoch alles andere als positiv gewesen zu sein.⁶⁶ Der Beauftragte für die

61 Vgl. Verbalbote der GS der ČSR vom 19. Juni 1951, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1951, Zl. 8712/51. Die Verbalnote bezieht sich auf eine aus dem Jahr 1949, was zeigt, wie lange die Restitutionen mitunter dauern konnten.

62 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 3. März 1971, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1971, Zl. 1737-A/71.

63 Vgl. Schreiben des BMU an das BKA/AA vom 9. April 1946, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1946, Zl. 8029-II-4/46.

64 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 3. Juni 1947, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1947, Zl. 7389/47.

65 Vgl. Schreiben des BMHW an das BKM/AA vom 3. Oktober 1947, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1947, Zl. 110.737/23a-V/47.

66 Zu den angespannten bilateralen Beziehungen vgl. u.a. Rathkolb, Oliver: *Sensible Beziehungen. Österreich und die Tschechoslowakei (1945–1989)*. In: Komlosy, Andrea/Bůžek, Václav/Svátek, František (Hrsg.): *Kulturen an der Grenze. Waldviertel, Weinviertel, Südböhmen, Südmähren*. Wien 1995, S. 79–84; Ullmann, P.: *Eine schwierige Nachbarschaft, sowie die Beiträge in diesem Band*.

Slowakei berichtet im Februar 1946:

*„Der überwiegende Teil der Hindernisse, die sich einer Besserung des Verhältnisses zwischen Österreichern und Slowaken entgegenstellen, entspringt aus dem Umstande, dass in den breiten Massen der slowakischen Bevölkerung der einfache Grundsatz vorherrscht: wer deutsch spricht, ist ein NEMEC, also ein Faschist, und muss hinaus!“*⁶⁷

Berthold Molden betont, dass die *„Atmosphäre in den 40er und 50er Jahren [...] wohl vor allem durch gegenseitiges Mißtrauen gekennzeichnet“*⁶⁸ war. Burka geht davon aus, dass *„[e]inzelne Versuche, die zur Belebung der Kulturbeziehungen hätten beitragen können, [...] von geringem Erfolg gekennzeichnet [waren] und [...] sich im Lichte der ideologischen Konfrontation wieder[fanden].“*⁶⁹ Dies betraf insbesondere die Zeit nach der Machtübernahme der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei (KPČ) im Februar 1948, die in Österreich zu heftigen Diskussionen zwischen den Parteien und in den Medien führte.⁷⁰ Wie Martin David betont, *„verstärkten sich die ideologisch motivierten Angriffe in der čsl. Presse gegen Österreich. Sowohl im Rundfunk als auch in den Zeitungen, die von der KP kontrolliert wurden, wurden österreichische Themen sehr oft negativ dargestellt.“*⁷¹ Unmittelbare und negative Auswirkungen auf die Beziehungen zu Österreich waren auch im Bereich der Kultur spürbar. In diesem Jahr feierte beispielsweise die Karls-Universität Prag ihr 600jähriges Bestehen, wozu auch Vertreter der Universitäten Graz, Innsbruck und Wien eingeladen wurden.⁷² Im März 1948 teilte das österreichische Unterrichtsministerium jedoch mit, dass es *„im Hinblick auf die Entwicklung in der CSR überhaupt davon Abstand nehmen wolle, eine Delegation zu den Jubiläumsfeierlichkeiten [...] zu entsenden.“*⁷³ Diesem Vorgehen stimmte letztlich auch das Außenministerium zu, was dem Verhalten zahlreicher anderer Staaten entsprach.⁷⁴

67 Bericht des Beauftragten für die Slowakei an den Österreichischen Bevollmächtigten i. d. ČSR vom 11. Feb. 1946, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1947, Zl. 698/1946-Brat.

68 Molden, B.: Das Bundeskanzleramt, S. 73.

69 Burka, A.: Was blieb vom Fenster in den Westen?, S. 181.

70 Vgl. Schmoller, Hildegard: Die Dritte Tschechoslowakische Republik aus österreichischer Sicht. In: Kunštát, Miroslav/Šebek, Jaroslav/Schmoller, Hildegard (Hrsg.): Krise, Krieg und Neuanfang. Österreich und die Tschechoslowakei in den Jahren 1933–1948 (Schriftenreihe der Ständigen Konferenz österreichischer und tschechischer Historiker zum gemeinsamen kulturellen Erbe 2). Berlin 2017, S. 177–203, hier S. 191 f.

71 Vgl. David, Martin: Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974 unter besonderer Berücksichtigung aktueller Themen, Wien 2002 (ungedruckte Dissertation), S. 162.

72 Schreiben der Gesandtschaft der ČRS an das BKA/AA vom 8. Jänner 1948.

73 Amtsvermerk „Universitätsjubiläum der Karls-Universität Prag, April 1948“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1948, GZ 111.983-pol 48.

74 Schreiben des BKA/AA an den österreichischen Gesandten, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1948, GZ 111.983-pol 48.

Die Kulturbeziehungen zwischen den Staaten wurden jedoch nicht völlig eingestellt: 1949 wurde in Prag, Brünn und Bratislava eine Ausstellung zu moderner österreichischer Kunst gezeigt, die von der Stadt Wien in Kooperation mit Wiener Künstlervereinigungen veranstaltet wurde. Die Initiative ging vom Direktor der tschechoslowakischen Gemäldegalerie aus.⁷⁵ Das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten wollte die Gelegenheit für den Aufbau von Kulturbeziehungen nutzen: *„Da Ausstellungen österreichischer Kunst in den dem Ostblock angehörenden Ländern bisher noch nicht gezeigt wurden, wäre es im Sinne eines gewissen Ausgleiches gegenüber den westlichen Ländern zweckmäßig, den offiziellen Charakter der Veranstaltung durch die Teilnahme des österreichischen Gesandten zu unterstreichen.“*⁷⁶ Der Präsident des Vereins der bildenden Künste „Mánes“ zeigte sich in seiner Eröffnungsrede erfreut über die Ausrichtung dieser ersten Ausstellung österreichischer Kunst in Prag nach dem Zweiten Weltkrieg. Er hoffe, wie der österreichische Gesandte Rudolf Seemann in seinem Bericht zusammenfasste, *„dass dieser erste Schritt die beiderseitigen kulturellen Beziehungen weiterfördern werde.“* Ähnlich sprach auch der österreichische Gesandte von einer Hoffnung auf eine Vertiefung der kulturellen Beziehungen zwischen den beiden Staaten und Stadtrat Viktor Matejka plädierte für weitere Veranstaltungen und einen Kulturaustausch auf verschiedenen Ebenen. Der tschechoslowakische Maler und Kritiker Otakar Mrkvička trübte die Stimmung dann jedoch, als er das von ihm verfasste Vorwort zum Ausstellungskatalog vorlas, in dem er die österreichisch-ungarische Monarchie und die Erste Republik heftig kritisierte. Seemann, der von dem Text aufgrund der späten Fertigstellung des Katalogs erst kurz vor dem Ende der Eröffnungsfeierlichkeiten erfahren hatte, beschwerte sich in der Folge beim Vertreter des tschechoslowakischen Informationsministeriums. Daraufhin wurde die Rückziehung des Kataloges angeordnet. Mrkvička habe, wie Seemann in seinem Bericht festhielt, *„vom Informationsministerium einen scharfen Verweis erhalten und [...] [werde] künftighin bei derartigen Veranstaltungen ausgeschaltet werden.“* Außerdem sei vom Informationsministerium eine Weisung an die Presse gegangen, sodass die Rede von Mrkvička in den Berichten über die Ausstellungseröffnung nicht erwähnt wurde.⁷⁷ Tatsächlich wurde kurz darauf ein neuer Katalog verlegt, in dessen Vorwort der Verein „Mánes“ die Hoffnung zum Ausdruck brachte, dass die Ausstellung ein erster Schritt *„zu einer weiteren Annäherung auf kulturellen*

75 Vgl. Schreiben des Magistrats der Stadt Wien an das BKA/AA vom 30. Dezember 1948, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1949, GZ 80.032.

76 Amtsvermerk „Ausstellung ‚Moderne Österreichische Malerei‘ in Prag“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1949, GZ 80.039-pol/49.

77 Bericht der ÖG an das BKA/AA vom 22. Jänner 1949, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1949, Zl. 32/Res.-49.

und politischem Felde“ sei.⁷⁸ Es kann also festgestellt werden, dass die offiziellen tschechoslowakischen Stellen überaus daran interessiert waren, freundschaftliche Signale zu senden. Die Aktion von Mrkvička ist jedoch ein klarer Beleg für die negative Einstellung gegenüber Österreich in der ČSR. Die österreichische Reaktion ist einerseits nachvollziehbar, zumal es sich bei der Ausstellung um eine Geste des Annäherungswillens Österreichs handelte, andererseits ist doch zu fragen, ob ein demokratischer Staat das Vorgehen des tschechoslowakischen Informationsministeriums begrüßen sollte, zumal die Meinungsfreiheit des Künstlers und die Pressefreiheit klar eingeschränkt wurden. Von offenen Aussprachen über feindselige Einstellungen war man im Jahr 1949 jedenfalls weit entfernt.

Die Kulturbeziehungen wurden auch durch unterschiedliche Auffassungen zwischen dem Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten und dem Bundesministerium für Unterricht und Kunst behindert. Im August 1949 wurde beispielsweise in einer Salzburger Schule eine Ausstellung zur bildnerischen Erziehung in tschechoslowakischen Schule gezeigt, die vom Österreichischen Kulturbund, Landesstelle Salzburg, gemeinsam mit der Tschechoslowakischen Gesandtschaft veranstaltet wurde. Das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten zeigte sich verärgert, da es sich bei der Veranstaltung um eine gehandelt habe, *„die der Propagierung eines ausländischen Schulwesens diente und die Angelegenheit sohin eine besondere politische Bedeutung hatte.“*⁷⁹ Beide Ministerien waren sich darin einig, dass die Direktion der Schule bzw. der Landesschulrat für solche Vereinbarungen keine Kompetenz habe, doch war es dem Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten außerdem wichtig zu betonen, dass grundsätzlich *„Verhandlungen von inländischen Dienststellen mit den auswärtigen Vertretungen nur über das BKA/AA, statt[zufinden]“* hätten.⁸⁰

Diese Konflikte wirkten sich im Falle der Tschechoslowakei stark aus, zumal es in dieser Zeit aufgrund der generell politisch angespannten Situation ohnehin nur in sehr geringem Ausmaße kulturelle Kontakte gab bzw. solche auch auf niedrigster Ebene behindert wurden, wie beispielsweise ein Fall aus dem Jahr 1952 zeigt: Das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten fragte aufgrund einer Anfrage des Staatsarchivs um kurzfristige Entlehnung oder Kopien von Bauplä-

78 Vorwort zum neuen Katalog der Ausstellung zeitgenössischer österreichischer Kunst in Prag, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1949, GZ 80.844-pol 49.

79 Schreiben BKA/AA an den Landesschulrat von Salzburg, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1950, GZ 123.212-pol 50.

80 Amtsvermerk „Ausstellung ‚Tschechoslowakische Schule‘ in Salzburg“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1950, GZ 129.645-pol 50.

nen des Böhmisches Landesarchivs in Prag an.⁸¹ Der österreichische Gesandte erklärte in einem kurzen Bericht, warum nicht davon auszugehen sei, dass solche zur Verfügung gestellt werden: *„Mit Rücksicht auf den Umstand, dass nahezu sämtliche ähnliche Anfragen, auch einfachster Art, nicht beantwortet werden, weil es sich um Staatsgeheimnisse handelt / Staatsgeheimnisse sind Baupläne ebenso wie etwa die Produktionsziffern von Rasierklingen, die Kapazität der Müllabfuhr usw. usw. / dürfte nach ha. Ansicht eine Erledigung der Angelegenheit nicht erwartet werden.“*⁸² Eine Antwort erhielt Österreich, doch hieß es darin, *„dass diese Pläne wegen Beschädigung und Vernichtung ihres überwiegenden Teiles gegen Ende des Krieges bisher nicht so rekonstruiert werden konnten, dass es möglich wäre, sie nutzbringend als allfälliges Muster zur Nachahmung zu verleihen.“*⁸³ Ob die Pläne tatsächlich beschädigt waren, kann an dieser Stelle nicht festgestellt werden, doch scheint es jedenfalls kein Bestreben von tschechoslowakischer Seite gegeben haben, in der Sache weiterzuhelfen.

In Bezug auf die Übergabe von Kulturgütern wurden teilweise auch gegenseitig Bedingungen gestellt. So wurde beispielsweise eine Kassette der Kaiserin Elisabeth von der Tschechoslowakei lange Zeit nicht ausgefolgt. Diese stammte aus dem Nachlass von Rudolf von Liechtenstein und sollte dessen Testament zufolge bis 1950 vom Testamentsverwalter in Brünn aufbewahrt und dann der Österreichischen Akademie der Wissenschaften übergeben werden. 1942 war diese von deutschen Behörden nach Wien überstellt, dann aber 1947 nach Brünn zurückgebracht worden. Das Österreichische Staatsarchiv machte die Herausgabe von Unterlagen der Zentralversicherungsanstalt Prag schließlich von der Übergabe der Kassette abhängig.⁸⁴ Im Herbst 1953 wurde die Kassette – *„nach ungezählten schriftlichen und mündlichen Interventionen“*, wie der österreichische Gesandte Meinrad Falser berichtete⁸⁵ – der Österreichischen Gesandtschaft ausgefolgt und in der Folge auch das tschechoslowakische Aktenmaterial übergeben.⁸⁶

81 Vgl. Schreiben des ÖStA an das BKA/AA vom 9. Jänner 1952, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1950, Zl. 81/52.

82 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 31. Jänner 1952, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1950, Zl. 1040/52.

83 Schreiben des Ministeriums für Auswärtige Angelegenheiten der ČSR an die ÖG Prag vom 10. September 1952, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1950, Zl. 246.259/52.

84 Vgl. Rückstellung von Schriftenmaterial der Zentralversicherungsanstalt in Prag – Kassette der Kaiserin Elisabeth, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1952, GZ 156.615-pol 52.

85 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 23. September 1953, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1953, Zl. 178-Res/53.

86 Vgl. Information für den Herrn Bundesminister, 6. Oktober 1953, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1953, ad Zl. 327.489-INT 53. Da die Kassette ein Schreiben an den Präsidenten der Schweizerischen Eidgenossenschaft enthielt, wurde der Inhalt schließlich weitergereicht. Schließlich

Obwohl die historischen Verbindungen, insbesondere in den Grenzregionen, nach 1945 nicht reaktiviert werden konnten,⁸⁷ gab es bald einige, wenige Kooperationsprojekte. So wurde 1950 im Wiener Kino Taber eine tschechoslowakische Filmwoche veranstaltet. Gezeigt wurden dabei auch Filme mit politischem Inhalt, wie ein Dokumentarfilm mit dem Titel „Die neue Tschechoslowakei“ und ein sogenannter „Langfilm“ mit dem Titel „Das Revolutionsjahr 1848“.⁸⁸ Doch handelte es sich bei solchen Austauschprojekten eher um Ausnahmen. Wie angespannt die Beziehungen auch im kulturellen Bereich waren, zeigt beispielsweise ein Bericht der Österreichischen Gesandtschaft, aus dem hervorgeht, dass es im tschechoslowakischen Rundfunk eine Sendung mit dem Titel „Stunde für Österreich“ gebe, in der *„für die Volksdemokratien und gegen Österreich Stimmung gemacht“* werde. Eine Einschaltung von österreichischen Sendungen, wie vom Unterrichtsministerium überlegt, könne aufgrund der *„herrschenden Verhältnisse keinesfalls erreicht werden.“*⁸⁹ Umgekehrt wurde auch der Tschechoslowakei die Präsenz in Österreich nicht unbedingt einfach gemacht: 1955 drohte der österreichische Innenminister Oskar Helmer mit der Ausweisung des Prager Smetana-Quartetts mit der Begründung, dass die Musiker keine gültigen Visa hätten. Ein geplantes und ausverkauftes Konzert im Wiener Musikverein musste kurzfristig abgesagt werden.⁹⁰

Trotz der angespannten Situation sprachen Vertreter der Tschechoslowakei immer wieder davon, dass die ČSR eine Intensivierung der Kulturbeziehungen wünsche. Ein Bericht des Bundeskanzleramts, Auswärtige Angelegenheiten vom Juni 1954 zeigt, welche Bedeutung sie diesem Politikbereich beimaß. Darin hieß es, *„dass die ČSR es begrüßen würde, wenn die čsl.-österreichischen kulturellen Beziehungen intensiviert würden. Bisher seien solche kulturellen Veranstaltungen meistens private Einzelaktionen gewesen, die von čsl. Seite mit österreichischen interessierten Stellen direkt vereinbart worden seien, während in Zukunft derartige Veranstaltungen auf offizieller Basis von der čsl. Gesandtschaft und dem Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, beschlossen werden sollen. Die ČSR hoffe auf diese Weise auch die österreichisch-čsl. Beziehungen zu verbessern.“*

wurden zwei Gedichtbände der Kaiserin gefunden, die jedoch ident mit bereits früher übermittelten Bänden waren. Vgl. Bericht der ÖG Bern an das BKA/AA vom 20. November 1953, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1953, Zl. 4253-Res/53.

87 Vgl. hierzu: Komlosy, Andrea: Grenze und Peripherie. Am Beispiel der niederösterreichisch-böhmischen Grenzregionen. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa (Wiener Osteuropa Studien 11). Frankfurt am Main/Berlin/Bern/New York/Paris/Wien 1999, S. 45–66, hier S. 61.

88 Eine Woche čsl. Filme in Wien, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1950, ohne GZ.

89 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 5. Februar 1954, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1954, Zl. 977-A/54.

90 Vgl. David, M.: Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974, S. 202.

Das österreichische Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten zeigte sich jedoch skeptisch, da
*„auch von polnischer Seite seit kurzem der Versuch unternommen wurde, kulturelle Beziehungen mit Österreich anzubahnen. Diese Aktionen der Satellitenstaaten scheint sohin ein einheitlicher Plan zugrunde zu liegen. Vom außenpolitischen Standpunkt bestehen, da es sich um kulturelle Belange handelt, gegen eine Intensivierung dieser Beziehungen zwar keine Bedenken, wohl aber erscheint eine gewisse Vorsicht am Platz.“*⁹¹

Österreich war zu diesem Zeitpunkt keinesfalls bereit, sich auf konkrete Vereinbarungen einzulassen. Als 1957 der neue tschechoslowakische Gesandte neuerlich den Wunsch nach engeren Beziehungen äußerte, verwies das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten auf verschiedene „Schwierigkeiten technischer Art“ und ließ sich nicht auf Details ein.⁹²

Spannungen und unterschiedliche Auffassungen zwischen Österreich und der ČSR im kulturellen Bereich zeigten sich auch immer wieder im Zusammenhang mit den Filmfestspielen Karlsbad. Die ČSR bemühte sich 1954 um eine österreichische Teilnahme und bot sogar die Übernahme der Reise- und Aufenthaltskosten innerhalb der ČSR an. Das österreichische Unterrichtsministerium setzte sich diesbezüglich mit dem Filmfachverband der österreichischen Filmindustrie in Verbindung, musste aber mitteilen, dass diese *„wegen mangelndem wirtschaftlichen Interesse“* eine solche Teilnahme ablehnte.⁹³ Allerdings meldete sich dann noch der Filmproduzent Hugo Hermann, ein Mitarbeiter der Wien-Film am Rosenhügel Wien-Mauer.⁹⁴ Dies wurde der tschechoslowakischen Gesandtschaft auch mitgeteilt, allerdings mit dem Hinweis, dass es sich dabei um keinen konzessionierten Betrieb handle, weshalb es sich bei der Teilnahme um keine offizielle handeln könne.⁹⁵ Die Österreichische Gesandtschaft berichtete über die Filmfestspiele schließlich überaus kritisch nach Wien:

„Durch diese Internationalen Filmfestspiele sollte der Eindruck erweckt werden, daß in der Tschechoslowakei volle Meinungsfreiheit herrsche, daß jedem Lande gestattet sei, beliebige Filme und beliebig zusammengesetzte Delegationen nach Karls-

91 Schreiben des BKA/AA an das BMU vom 2. Juni 1954, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1954, GZ 150.888-Int/54, Zl. 153.473-Int/54.

92 Aktennotiz „Kulturelle Beziehungen zur Tschechoslowakei; Besuch des neuen tschechoslow. Gesandten“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1957, GZ 302.605-Kult 57.

93 Aktennotiz „8. Internationale Filmfestspiele in Karlsbad (11.–24. Juli 1954)“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1954, GZ 154.151-INT/54.

94 Vgl. Schreiben des BMU an das BKA/AA vom 23. Juni 1954, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1954, Zl. 55.463-II/7-54.

95 Verbalnote vom 26. Juni 1954, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1954, GZ 153.982-INT/54.

*bad zu entsenden und daß sich im Lande auch jedermann frei bewegen könne. Die Wirklichkeit sieht bekanntlich anders aus [...].*⁹⁶

Nach Ansicht der Österreichischen Gesandtschaft wurde das Ansehen Österreichs durch den Kurzfilm „Frühling ohne Sonne“ von Hermann, der auch einen Preis erhielt, „auf das Schwerste geschädigt.“⁹⁷ Der Film setzte sich überaus kritisch mit dem Leben und der sozialen Situation österreichischer Kinder auseinander, ein Bild von Österreich, das der Staat im Ausland offenkundig nicht gerne sah.

Zwei Jahre später entsandte Österreich eine Delegation und den Film „Fidelio“ zu den Filmfestspielen, fühlte sich jedoch brüskiert, da die Veranstalter *„unangesagt und außer Konkurrenz den in Österreich nach einer Erzählung des berühmten Berthold Brecht gedrehten Film ‚Herr Puntila und sein Knecht‘ abrollen“* ließen, der bereits zuvor vom Zentralorgan der KPČ hochgelobt worden war. Die Gesandtschaft berichtete nach Wien: *„Deutlicher und krasser konnte dem Westen nicht gesagt werden, welchem Endziel im Osten abgehaltene Filmfestspiele und ähnliche Koexistenz-Theater zu dienen haben; es fragt sich, zu welchem Zwecke man in Zukunft hiezu die Staffage abgeben sollte.“*⁹⁸ Auch im darauffolgenden Jahr nahm Österreich an den Filmfestspielen mit einem Film teil, der jedoch kritisch besprochen wurde. Die Österreichische Gesandtschaft meinte: *„Wie nicht anders erwartet werden konnte, hat natürlich auch in diesem Jahr die deutliche Tendenz bestanden, nur ‚fortschrittliche‘ Filme, besonders solche aus den sogenannten unterentwickelten Ländern, wie Burma, Ceylon, Indien und dgl. für gut zu befinden.“*⁹⁹ Auch 1958 gab es Probleme in Bezug auf die Filmfestspiele: Der von Österreich vorgeschlagene Film „Zirkuskinder“ wurde von den tschechoslowakischen Veranstaltern als so schlecht eingestuft, dass diese empfahlen, ihn nicht zu zeigen.¹⁰⁰ Der Vertreter der Verleiher-Firma gestand ein, dass der Film künstlerisch nicht sehr hochwertig sei, doch vom kommerziellen Standpunkt sei er gut. Die Firma wollte damit mit den Satellitenstaaten, insbesondere Polen, ins Geschäft kommen. Das Unterrichtsministerium stufte die Frage als private Angelegenheit ein und regte an, dass der Film vielleicht außer Konkurrenz gezeigt werden könnte.¹⁰¹

96 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 27. Juli 1954, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1954, Zl. 92-Pol/54.

97 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 27. Juli 1954, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1954, Zl. 92-Pol/54.

98 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 2. August 1956, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1956, Zl. 33-Pol/56.

99 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 23. Juli 1957, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1957, Zl. 9422-A/57.

100 Vgl. Aktennotiz „XI. Internat. Filmfestival in Karlsbad“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1958, GZ 615.191-Kult/58.

101 Vgl. Aktennotiz „Internat. Filmfestival in Karlsbad“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1958, GZ 616.238-Kult/58.

Konflikte ergaben sich auch als von der Tschechoslowakei diverse Künstler als „deutsch“ bezeichnet wurden, die von Österreich als „österreichisch“ gewertet wurden. Die Gesandtschaft berichtete im Herbst 1956 nach Wien, dass sie den Eindruck gewonnen habe, *„dass es sich bei derartigen Vorfällen nicht um unabsichtliche Entgleisungen, sondern eher um bewusste Verbeugungen vor der nach čsl. Auffassung das gesamte Deutschland vertretenden DDR handelt.“*¹⁰² Gleichermaßen protestierte die Tschechoslowakei als bei einer Messe in Johannesburg 1960 der in Holice bei Königrätz geborene Afrikaforscher Emil Holub als Österreicher bezeichnet wurde.¹⁰³ Auf beiden Seiten war also die Stiftung der neuen staatlichen Identität bzw. die Abgrenzung zu anderen Staaten enorm wichtig. Auch in späteren Jahren beschäftigte sich die österreichische Vertretung in Prag immer wieder mit dem konstatieren Bemühen der Tschechoslowakei *„Wissenschaftler, Künstler und sonstige hervorragende Persönlichkeiten aus der Zeit vor 1918, die bei uns und meist auch in der übrigen Welt als Österreicher betrachtet werden, jedoch mehr oder minder weitgehende Bindungen zu Böhmen und Mähren aufweisen, als tschechische Persönlichkeiten darzustellen.“*¹⁰⁴

Ohne dass dies zu diesem Zeitpunkt vereinbart worden wäre, wurde hinsichtlich des Kulturaustausches bereits Ende der 1950er-Jahre auf Reziprozität geachtet, wenngleich sich diese sowohl zu dieser Zeit als auch später nicht leicht umsetzen ließ. So erfolgte nach einer Ausstellung „Prager Grafik der Gegenwart“, die im Herbst 1957 in Innsbruck zu sehen war,¹⁰⁵ eine Einladung an das Amt der Tiroler Landesregierung, eine Ausstellung zu moderner Tiroler Grafik in Prag zu zeigen.¹⁰⁶ Während sich das Amt der Tiroler Landesregierung gerne bereiterklärte, eine solche Ausstellung durchzuführen,¹⁰⁷ ließ das Unterrichtsministerium jedoch wissen, dass es „zum gegenwärtigen Zeitpunkt keine Emp-

102 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 19. Oktober 1956, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1956, Zl. 15.455-A/56.

103 Vgl. Aktennotiz „Dr. Emil Holub; čsl. Beschwerde“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1960, GZ 154.584-7/60. 1962 bemühte sich das Prager Völkermuseum in Prag um die Exponate über Holub für eine Ausstellung. Vgl. Schreiben des BMaA an das BMU vom 9. März 1962, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1962, Zl. 213.196-Kult/62.

104 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMaA vom 19. Juli 1970, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1970, Zl. 4.379-A/70.

105 Die Ausstellung war ebenso in Wien und Salzburg zu sehen.

106 Vgl. Schreiben des Amtes der Tiroler Landesregierung an das BMU vom 19. April 1958, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1958, GZ 602.162-Kult/58.

107 Vgl. Schreiben des Amtes der Tiroler Landesregierung an das Generalsekretariat der Tschechoslowakischen Republik vom 27. Juni 1958, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1958, Zl. IVD-256/10.

fehlung für die Durchführung der Ausstellung Tiroler Grafik in Prag“ geben könne,¹⁰⁸ woraufhin das Projekt abgesagt wurde.¹⁰⁹

In den ersten 15 Jahren nach dem Krieg entwickelten sich die Kulturbeziehungen mit der ČSR zwar stetig weiter, blieben aber auf einem eher niedrigen Niveau, was auch für die übrigen Warschauer Plakt-Staaten gilt. Ein Blick auf die österreichischen im Ausland gezeigten Ausstellungen der Jahre 1959 bis 1962 zeigt, dass von den 35, die im Tätigkeitsbericht des Außenministeriums erwähnt wurden, nur eine in Osteuropa stattfand.¹¹⁰ Es gab jedoch einzelne kulturelle Kontakte, wie beispielsweise die Teilnahme von österreichischen Künstlern beim Musikfestival „Prager Frühling“.¹¹¹ Die Tschechoslowakei hätte die Kontakte gerne intensiviert, doch war Österreich sehr zurückhaltend. Molden meint, dass hierfür insbesondere das Unterrichtsministerium verantwortlich gewesen sei, während das Außenministerium die kulturellen Beziehungen als Stabilisationsfaktor nutzen wollte.¹¹² In der Tat meinte Heinrich Drimmel, 1954 bis 1964 Unterrichtsminister, dass er *„den Kulturaustausch mit den Ländern jenseits des Eisernen Vorhangs abgelehnt [habe], denn über Grenzen an denen Menschenfallen bestehen und über die hinweg Menschenjagden stattfinden, gibt es keine kulturellen Beziehungen“*.¹¹³ Das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten hielt hingegen 1958 fest: *„[D]urch die Pflege kultureller Beziehungen wird eine Atmosphäre geschaffen, die zur Erleichterung der äußerst schwierigen politischen Spannungen beitragen kann. In diesem Kulturaustausch kann Österreich nur gewinnen und tatsächlich hat die österreichische kulturelle Präsenz in diesen Ländern sehr zum Ansehen Österreichs beigetragen.“*¹¹⁴ Unterschiedliche Auffassungen bezüglich der Zweckmäßigkeit des Kulturaustausches gab es Ende der 1950er-Jahre auch in der Österreichischen Gesandtschaft, wie aus einem Bericht des Gesandten Paul Wilhelm-Heininger aus dem Jahr 1958 zur Frage eines Austausches von Volksbildnern hervorgeht:¹¹⁵ Es fehlt Wilhelm-Heininger zufolge

108 Schreiben des BMU an das Amt der Tiroler Landesregierung vom 27. August 1958, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1958, Zl. 53.155-6/58.

109 Vgl. Schreiben des Amtes der Tiroler Landesregierung an das BKA/AA vom 2. Oktober 1958,

110 Vgl. Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten 1959–1962, Wien 1962, S. 86 f.

111 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 5. Februar 1959, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1959, Zl. 1240-A/59.

112 Vgl. Molden, B.: Das Bundeskanzleramt, S. 16.

113 Der Österreich-Bericht. Presseübersicht, 2, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1957, GZ 279.805-Kult/57.

114 Entwurf zu Schreiben des BKA/AA an das BMU, 2-Einlege-Blatt 1, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1957, Zl. 309.882-Kult/57.

115 Wilhelm-Heininger hatte bereits 1957 davor gewarnt, dass die Kulturkontakte für die ČSR größere Vorteile hätten als für Österreich und dass die ČSR diese für ihre politischen Zwecke missbrauchen könnte. Vgl. David, M.: Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974, S. 187.

„auch unter meinen diplomatischen Kollegen [...] nicht an Leuten, die die Auffassung vertreten, daß die hier gewiß in weiteren Schichten bestehende Hinneigung nach dem Westen gefördert und ausgenützt werden sollte. Demgegenüber bin ich persönlich der Meinung, daß durch einen einschlägigen Austausch für uns mehr Schlechtes als Gutes bewirken wird. Einerseits würde man den Österreichern Potemkinsche Dörfer zeigen, andererseits nach Österreich in der Mehrzahl unbelehrbare Fanatiker entsenden, die hier für uns nur Nachteiliges verbreiten.“¹¹⁶

Allerdings waren sich die österreichischen Diplomaten diesbezüglich nicht einig, wie ein Statement des neuen österreichischen Gesandte Rudolf Ender nach der Eröffnung einer österreichischen Buchausstellung in Prag im Herbst 1959 zeigt: „Aus dem grossen Andrang, der Flut der Bücherbestellungen und der zahllosen Anfragen an die Gesandtschaft kann bereits jetzt der große Erfolg der Ausstellung ersehen werden. Es ergibt sich daraus, dass jede kulturelle Arbeit gerade im Osten aus vielerlei Gründen auf fruchtbaren Boden fällt und daher des Guten gar nicht zu viel getan werden kann.“¹¹⁷

Ende der 1950er-Jahre schlug die ČSR den Abschluss eines Kulturabkommens vor, doch lehnte Österreich den Abschluss von Kulturabkommen mit Ostblockstaaten zu diesem Zeitpunkt grundsätzlich ab.¹¹⁸ Die ČSR verwies darauf, dass Österreich dem Europäischen Kulturabkommen¹¹⁹ beigetreten sei, doch sah das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten dieses nicht als vergleichbar an und vertrat die Meinung, dass die ČSR diesem allgemeinen Abkommen ja auch beitreten könnte.¹²⁰

Leichte Entspannungsphasen mit Rückschlägen in den 1960er- und frühen 1970er-Jahren

In den 1960er-Jahren entwickelte sich als Folge der unter Nikita Chruschtschow eingeleiteten Politik der Entstalinisierung und der sich entwickelnden

116 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 23. Jänner 1958, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1958, Zl. 37-Res 58.

117 Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 23. Oktober 1959, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1959, Zl. 20.422-A/59.

118 Dies galt nicht für westliche Staaten. Mit Frankreich wurde bereits 1947 ein Kulturabkommen abgeschlossen. Vgl. Kulturübereinkommen zwischen der Republik Österreich und der Französischen Republik (BGBl. 220/1947). Für eine Analyse vgl. Porpaczy, Barbara: Frankreich – Österreich 1945–1960. Kulturpolitik und Identität (Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte 18). Innsbruck 2002.

119 Das Ziel des 1954 von den Mitgliedstaaten des Europarates abgeschlossenen Abkommens ist die Bewahrung und Förderung der europäischen Kultur. Vgl. Europäisches Kulturabkommen (BGBl. 80/1958).

120 Vgl. Aktennotiz „Österreichisch-csl. Kulturbeziehungen“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1958, GZ 602.524-Kult/58.

Tauwetterperiode eine stärkere Bereitschaft Österreichs zu Kulturkontakten über die Grenzen des Eisernen Vorhanges hinaus.¹²¹ Einige kulturelle Initiativen schlugen „kleine Schneisen“ in die Grenze, wie Suppan betont. Dazu zählten unter anderem zahlreiche Aktivitäten des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts und die ab 1963 von Helmut Zilk und Jiří Pelikán geführten „Stadtgespräche“ im Fernsehen.¹²² Zilk gelang es, dass die Gespräche live in beiden Staaten zu sehen waren.¹²³

Die Tschechoslowakei bemühte sich weiter um die Intensivierung der bilateralen Beziehungen, auch im kulturellen Bereich.¹²⁴ Im Zuge eines Besuches von Antonín Gregor, dem tschechoslowakischen Vizeaußenminister, im Juni 1960 in Wien wurde über verschiedene Fragen der bilateralen Beziehungen verhandelt.¹²⁵ Dabei wurden auch die Verhandlungen über ein Filmabkommen abgeschlossen, das von der ČSR bereits 1958 angeregt worden war. In der Kulturabteilung des österreichischen Bundeskanzleramtes, Auswärtige Angelegenheiten sah man diesen Vorschlag positiv, *„da die österr. Filme jederzeit in der Lage wären, den tschechoslowakischen in künstlerischer Hinsicht entgegenzutreten“*, wie die Kulturabteilung vermerkte. *„Es wäre darüber hinaus sogar erwünscht, österreichisches Kulturgut auf diese Weise wieder in ein Land zu bringen, das seit jeher engste kulturelle Beziehungen mit Österreich hatte.“*¹²⁶ Wie Alfred Weikert berichtet, gab es bei den Verhandlungen zu den kulturellen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei auch Zugeständnisse der tschechoslowakischen Seite. So wurde beispielsweise erreicht, dass Künstler, die sich am „Prager Frühling“ beteiligen, Honorare in konvertierbarer Währung erhalten.¹²⁷ Im Protokoll wurde außerdem festgehalten, dass die beiden Staaten die *„Entfaltung der kulturellen Beziehungen*

121 Vgl. Burka, A.: Was blieb vom Fenster in den Westen?, S. 79.

122 Vgl. Suppan, Arnold: Österreicher und Tschechen. Missgünstige Nachbarn?. In: Karner, Stefan/Stehlík, Michal (Hrsg.): Österreich. Tschechien. Geteilt – Getrennt – Vereint. Beitragsband und Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung 2009. Schallaburg 2009, S. 36–46, hier S. 44.

123 Vgl. Burka, A.: Was blieb vom Fenster in den Westen?, S. 193.

124 Am 26. April 1960 wurde vom Politbüro des ZK der KPČ eine Richtlinie über die Beziehungen zu Österreich beschlossen, derzufolge das Außenministerium beauftragt wurde, die Beziehungen in allen Bereichen zu vertiefen. Vgl. Ullmann, P.: Eine schwierige Nachbarschaft, S. 169.

125 Österreich wollte eigentlich hauptsächlich über die offenen Vermögensfragen verhandeln, auf Drängen der Tschechoslowakei wurden dann jedoch auch andere Themen einbezogen. Vgl. Ullmann, P.: Eine schwierige Nachbarschaft, S. 169.

126 Aktennotiz „Csl. Anregung auf Abschluß eines Kulturabkommens mit Österreich“, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1958, GZ 594.419-Kult/58.

127 Weikert, Alfred: Zu den kulturpolitischen Verhandlungen Österreichs mit der ČSSR und der UdSSR. Österreichische Osthefte 5/2, 1960, S. 335–338, hier S. 336.

[...] begrüßen und daß sie Anstrengungen für deren weitere Entfaltung unternehmen werden“. Konkret wurde ein Austausch von Stipendiaten und Hochschulprofessoren (jeweils jährlich bis zu drei) und von „Erfahrungen und wissenschaftlichen Erkenntnissen auf dem Gebiete des Schulwesens und Pädagogik“ vereinbart sowie beschlossen, Gastauftritte von Laienspielgruppen und dergleichen von den Behörden wohlwollend zu unterstützen.¹²⁸ Damit wurde erstmals festgelegt, dass es jedes Jahr einen wissenschaftlichen Austausch geben sollte. Allerdings muss festgestellt werden, dass das Interesse an diesem auf tschechoslowakischer Seite deutlich größer war als auf österreichischer.¹²⁹ Während die ČSSR 1963 signalisierte, gerne die vereinbarte Zahl maximal ausnützen zu wollen, hatte Österreich Mühe überhaupt einen Interessenten zu finden. Da, wie von Seiten der ČSSR betont wurde, „auf jeden Fall die Reziprozität gewahrt werden“ sollte, wurde daher auch die Reise von tschechoslowakischen Studierenden bzw. Akademikern nach Österreich behindert.¹³⁰

Außerdem wurde aufgrund eines tschechoslowakischen Vorschlags¹³¹ festgehalten, dass ein Austausch von nationalen Ausstellungen anvisiert wird.¹³² Der neue österreichische Gesandte in Prag, Heinrich Calice, misstraute den Absichten der Tschechoslowakei jedoch und schrieb nach Wien:

„Alle Anzeichen sprechen dafür, daß das Zentralkomiteé der KPC vor kurzem in Betracht kommende Stellen angewiesen hat, die kulturellen Beziehungen mit Österreich zu intensivieren. Dazu dürfte nicht nur die seit dem Besuch von Vizeaußenminister Dr. Gregor in Wien bestehende Tendenz zu besseren Beziehungen mit Österreich beigetragen haben, sondern auch der in der letzten Zeit deutlich erkennbare Wunsch, der freien Welt zu zeigen, daß die CSSR auf kulturellem Gebiet ein westlich orientiertes Land geblieben ist. In diesem Sinn sind die tatsächlich auf einem sehr hohen Niveau stehenden kulturellen Leistungen, mit denen die CSSR im Westen aufwarten kann, zweifellos als eine Waffe des Kommunismus im Zeichen der friedlichen Koexistenz aufzufassen, die auf die Intellektuellen der westlichen Länder sicher nicht ganz ohne Wirkung bleiben wird.“

128 Vgl. Schlussprotokoll, Beilage 1, in: „Csl. Initiativen zur Intensivierung der österreichisch-csl. kulturellen Beziehungen“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1961, GZ 119.127-Kult/61.

129 Aus einem Bericht des BMU aus dem Jahr 1966 geht hervor, dass das Stipendium für österreichische Interessenten zu niedrig ist. Vgl. Schreiben des BMU an das BMaA vom 11. Jänner 1966, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1966, GZ 201.856-Kult/66.

130 Bericht der ÖG an das BMaA vom 21. Mai 1963, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1963, Zl. 55.146-A/63.

131 Vgl. Aktennotiz „Österr. tschechoslowakische Verhandlungen“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1960, GZ 149.086-pol/60.

132 Vgl. Schlussprotokoll, Beilage 1, in: „Csl. Initiativen zur Intensivierung der österreichisch-csl. kulturellen Beziehungen“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1961, GZ 119.127-Kult/61.

*Bei aller Bereitschaft, zu besseren Beziehungen mit unserem csl. Nachbarn zu kommen, scheint mir daher gegenüber diesen Annäherungsversuchen doch eine gewisse Reserve geboten [...].*¹³³

Das österreichische Außenministerium schloss sich dieser Einschätzung schließlich an und vertrat die Meinung, dass „Grossveranstaltungen, wie die tschechoslowakischerseits geplante grosse Ausstellung [...] bis auf weiteres nicht empfehlenswert erscheinen, wohl aber kleinere Veranstaltungen, insbesondere musikalischer Art, die aber von Seiten des österreichischen Staates nicht subventioniert werden sollten.“¹³⁴ Die Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft hatte sich im Gegensatz dazu für solche Großveranstaltungen ausgesprochen, um die wirtschaftlichen Beziehungen zu fördern, akzeptierte die Überlegungen des Außenministeriums jedoch und willigte ein, bei Unterredungen mit Vertretern der Tschechoslowakei „in geeignet erscheinender Form durchblicken [zu] lassen, dass eine grosse repräsentative Ausstellung in Wien bei weiten Kreisen der Bevölkerung auf kein besonderes Verständnis stossen würde, so lange die vermögensrechtlichen Ansprüche Tausender von Österreichern gegenüber der CSSR nicht einer Regelung zugeführt sind.“¹³⁵ Außerdem wurde geplant, den Austausch von Wirtschaftsausstellungen anzubieten, da man wusste, dass von der ČSSR abgelehnt wird. 1961 kam es dann aber doch zu einer Ausstellung österreichischer Kunst des 20. Jahrhunderts in der Prager Nationalgalerie,¹³⁶ in der unter anderem Werke von Gustav Klimt, Oskar Kokoschka und Egon Schiele zu sehen waren. In den Medien wurde diese sehr positiv besprochen, in Svobodné Slovo, dem zentralen Publikationsorgan der KPČ, hieß es etwa: „Die gut ausgewählten Proben des Schaffens der österreichischen Meister [...] fesseln nicht nur die Kenner, sondern wissen durch ihre künstlerische Wirkungskraft auch den ungeschulten Besucher einzunehmen.“¹³⁷

Als Problem für den Kulturaustausch stellten sich zusehends die unterschiedlichen Wirtschaftssysteme heraus. Während 1961 die Prager Philharmoniker in Wien gastierten, wandte das österreichische Außenministerium gegen einen Auftritt der Wiener Philharmoniker in Prag ein, dass es Probleme in Bezug auf den

133 Bericht der ÖG Prag an das BKA/AA vom 31. Jänner 1961, „ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1961, Zl. 3-pol/61.

134 Aktennotiz „Csl. Initiativen zur Intensivierung der österreichisch-csl. kulturellen Beziehungen“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1961, GZ 128.013-Kult/61.

135 Aktennotiz „Csl. Initiativen zur Intensivierung der österreichisch-csl. kulturellen Beziehungen“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1961, GZ 128.013-Kult/61.

136 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 14. Juni 1961, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1961, Zl. 10.868-A/61.

137 Österreichische Kunst des XX. Jahrhunderts, in: Svobodné Slovo vom 16. Juni 1961 [Übersetzung], in: ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1961.

Honorartransfer gebe, „*welcher die meisten österr. Künstler hindere ein Engagement in einem sozialistischen Land anzunehmen.*“¹³⁸ In Bezug auf die Beteiligung von österreichischen Künstlern am Prager Frühling 1963 stellte das Außenministerium beispielsweise fest, dass „*die Teilnahme von bekannten österr. Ensembles bzw. Solisten [...] bezüglich der Honorarfrage auf Schwierigkeiten stößt.*“ Der Leiter der Kulturabteilung des österreichischen Außenministeriums meinte jedoch, dass er sich vorstellen könnte, dass „*international weniger bekannte Künstler den Prager Frühling gern als Rahmen eines Auftrittes benützen würden.*“¹³⁹ 1963 traten die Wiener Philharmoniker dann aber doch in Prag auf. Auch im Zuge dieser Veranstaltung wurde von tschechoslowakischer Seite der Wunsch nach einem institutionalisierten Kulturaustausch geäußert.¹⁴⁰ Für die ČSSR war Österreich nach Großbritannien, Italien und der Bundesrepublik Deutschland jenes Land mit dem aus Sicht der ČSSR seit Beginn der 1960er-Jahre die lebendigsten kulturellen Beziehungen aufgebaut worden waren.¹⁴¹ Trotz dieser wiederholten Bemühungen der ČSSR ist festzuhalten, dass auch die Organe der Tschechoslowakei in Bezug auf die Kulturkontakte skeptisch waren – befürchtet wurde eine „Infiltration“ und eine Beeinflussung der Intelligenz in der ČSSR.¹⁴²

Insgesamt blieben die bilateralen Beziehungen vor allem durch die ungeklärten Vermögensfragen belastet, was der österreichische Außenminister Bruno Kreisky seinem tschechoslowakischen Amtskollegen Václav David bei einer Besprechung in Prag Mitte Juli 1962 auch deutlich zu verstehen gab. Auch wenn die kulturellen und sportlichen Beziehungen von der ČSSR als „durchaus befriedigend“ eingestuft wurden,¹⁴³ bleibt doch festzuhalten, dass diese durch die politisch angespannte Lage behindert wurden. Kreisky meinte 1965 zu seinem ungarischen Amtskollegen, dass sich „leider keine echte Entwicklung ergeben“ habe. Die österreichische Regierung habe „*keinen Hinweis bekommen, dass es zu baldigen Verhandlungen über die wesentlichen offenen Fragen kommen*“ werde. Kreisky drückte sein Bedauern darüber aus, „*weil gerade die ČSSR und Öster-*

138 Aktennotiz „Besuch des csl. Kulturattachés“, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1961, GZ 105.409-Kult/61.

139 Aktennotiz „Österr.-tschechoslowakischer Kulturaustausch“, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1962, GZ 257.830-Kult/62.

140 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 17. September 1963, Zl. 12-Pol/63. Zit. nach David, M. 2002, S. 195.

141 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 5. März 1965, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1965, Zl. 54-Res/65.

142 Vgl. David, M.: Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974, S. 207.

143 Vgl. Aktennotiz „Besprechung zwischen dem BM und dem Csl. Außenminister DAVID“, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1962, GZ 241.280-Kult/62.

reich seit jeher sehr viele gemeinsame Berührungspunkte haben“.¹⁴⁴ Dennoch gab Kreisky im März 1965 die Weisung „in vorsichtiger Weise“ intensivere kulturelle Kontakte aufzunehmen.¹⁴⁵ Sicher ein wesentliches Motiv hierfür war die Befürchtung, dass Österreich von anderen Staaten verdrängt werden könnte. Calice schrieb nach Wien: „Sollte die von der Gesandtschaft bereits wiederholt unterstrichene Notwendigkeit einer kulturellen und publizistischen Aktivierung in absehbarer Zeit nicht einsetzen, ist leider zu befürchten, daß [...] die kulturelle Blickrichtung Prags sich nicht nach Wien, sondern anderen westlichen Hauptstädten zuwendet.“¹⁴⁶

Das österreichische Unterrichtsministerium setzte sich aufgrund der positiven Beurteilung von engeren Beziehungen zur ČSSR durch Kreisky bereits im Frühsommer 1965 für die Errichtung eines Kulturinstituts ein. Sektionschef Alfred Weikert wollte bei einer Reise nach Prag bereits nach einem Gebäude suchen¹⁴⁷ und für das Jahr 1966 sollten finanzielle und personelle Vorkehrungen getroffen werden.¹⁴⁸ Allerdings bremste das Außenministerium jegliche Ambitionen des Unterrichtsministeriums mit dem Verweis auf die ungeklärten Vermögensfragen.¹⁴⁹ Kreisky bat den österreichischen Unterrichtsminister Theodor Piffl-Perčević in einem persönlichen Schreiben bei der Ausgestaltung der Kulturbeziehungen die allgemeinen politischen Rahmenbedingungen, vor allem die ungeklärten Vermögensfragen, und die Motive der ČSSR zu bedenken und keine Einladung in die ČSSR anzunehmen:

„Da die CSSR den Wunsch hat, den Eindruck zu erwecken – nicht zuletzt auch gegenüber ihren Verbündeten in den Ostblockstaaten –, daß sich die österreichisch-sl.-Beziehungen ebenso gut entwickeln wie etwa unsere Beziehungen zu den ungarischen und jugoslawischen Nachbarn, bemüht sie sich, auf verschiedenen Gebieten, vor allem auf dem kulturellen Sektor, zu einer Intensivierung der Beziehungen zu gelangen und durch Einladung von österr. Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens,

144 Offizieller Besuch des ungarischen Außenministers Janos Peter in Wien vom 7. April bis 10. April 1965; Protokolle über die Arbeitssitzungen am 8. April und 9. April 1965, Protokoll vom 8. April, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, GZ 307.773-Kult/65.

145 Vgl. Aktennotiz „Kulturelle Beziehungen zwischen Österreich und der CSSR“, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, GZ 308.669-Kult/65.

146 Bericht der ÖG Prag an das BMaA vom 5. März 1965, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, Zl. 54-Res/65.

147 Vgl. Schreiben des BMU an das BMaA vom 10. Mai 1965, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, Zl. 110-Res/65.

148 Vgl. Schreiben des BMU an das BMaA vom 8. Juni 1965, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, Zl. 72.346-II/4/65.

149 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMaA vom 24. Mai 1965, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, Zl. 111-Res/65.

insbesondere auch von Regierungsmitgliedern, ein ungetrübtes Nachbarschaftsverhältnis vorzutäuschen.“¹⁵⁰

Im Herbst 1966 bemühte sich die Tschechoslowakei abermals um ein Kulturabkommen mit Österreich. Der Leiter der Auslandsabteilung im tschechoslowakischen Ministerium für Kultur, Jan Rabas, meinte zu einem Vertreter der Österreichischen Gesandtschaft Prag, dass es eine „Schande“ sei, dass ein solches noch nicht abgeschlossen sei. Aus Sicht der ČSSR sollten die „wild wuchernden Beziehungen durch ein Abkommen Ziel und Richtung“ erhalten. Während für Österreich die Klärung der Vermögensfragen zentral war, wollte die ČSSR unabhängig davon in anderen Politikbereichen eine Normalisierung erreichen.¹⁵¹

Auch weitere Versuche der Tschechoslowakei, die Kulturbeziehungen zu intensivieren bzw. über eine Intensivierung zu sprechen, blieben erfolglos: Im Frühjahr 1967 ließ Rabas die Österreichische Gesandtschaft Prag wissen, dass er sich über eine Einladung nach Österreich freuen würde.¹⁵² Die Sektion äußerte sich mit Verweis auf Expertengespräche bzgl. der offenen vermögensrechtlichen Fragen wie folgt: *„Die Sektion IV vertritt [...] den Standpunkt, dass bis zu einer befriedigenden Lösung der Vermögensfrage weiterhin jeglicher Versuch der CSSR, initiativ in Richtung auf eine Aktivierung der kulturellen Beziehungen zu drängen, abzulehnen ist.“*¹⁵³

Die österreichische Gesandtschaft verfolgte außerdem die innenpolitische Entwicklung in der ČSSR mit Sorge. Calice schrieb im Dezember 1965 an die Wiener Zentrale: *„Die [im] [...] November [...] ausgesprochene Vermutung, die vom bisherigen Schulminister [Čestmír] Císař vertretene Politik der kulturpolitischen Öffnung nach dem Westen habe mit seiner Absetzung ein Ende gefunden, scheint sich bestätigt zu haben.“*¹⁵⁴ Eine wesentliche Veränderung der Kulturbeziehungen lässt sich jedoch nicht feststellen. In der ersten Dezemberhälfte 1965 führte etwa das „Neue Theater am Kärntner Tor“ ein Musical auf, das sowohl vom Publikum wie auch von der Presse gut aufgenommen wurde, wie die Österreichische

150 Entwurf Schreiben von Kreisky an Piffl-Perčević (abgesandt am 24. Juni 1965), ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, GZ 320.658-Kult-bi/65.

151 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 19. Oktober 1966, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1968, Zl. 175-Res/66. Vgl. zu den unterschiedlichen Auffassungen auch den Bericht von Rudolf Kirchschräger zu seinen Antrittsbesuchen, Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 31. März 1967, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1968, Zl. 7-Pol/67.

152 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 24. Juni 1967, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1968, Zl. 144-Res/67.

153 Aktennotiz des BMAA vom 21. Juli 1967, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1968, Zl. 325.410-13/67.

154 Bericht der ÖG an das BMAA vom 1. Dezember 1965, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, Zl. 342.182-Kult/65.

Gesandtschaft berichtete.¹⁵⁵ Auch wurde weiterhin auf Reziprozität geachtet: So wurde im Mai 1968 ein Konzert mit zeitgenössischer österreichischer Musik in Prag als „Erwiderung“, wie es die Österreichische Gesandtschaft bezeichnete, eines eben solchen von tschechoslowakischer zeitgenössischer Musik in Wien im Jahr 1967.¹⁵⁶ Es gab auch Stimmen, die sich für eine unabhängige Behandlung der Kulturbeziehungen aussprachen: Karlheinz Mack vom Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut sprach sich im Frühjahr 1968 unter Bezugnahme auf die „politischen Veränderungen“ für ein kulturelles Engagement Österreichs in der ČSSR aus, unabhängig von der Klärung der Vermögensfragen.¹⁵⁷ Immer wichtiger für die kulturelle Präsenz Österreichs in der Tschechoslowakei wurde in dieser Zeit auch die Zurverfügungstellung von Büchern an verschiedene Bibliotheken in der ČSSR.¹⁵⁸

Infolge der Niederschlagung des „Prager Frühlings“ 1968¹⁵⁹ kam es jedoch zu einem gewissen Einbruch der kulturellen Beziehungen, obwohl sich die tschechoslowakische Seite bereits im Herbst 1968 um eine Fortführung der Kulturbeziehungen wie der bilateralen Beziehungen allgemein bemühte. Der tschechoslowakische Verband bildender Künstler kündigte im Oktober an, in den folgenden Jahren mehrere Ausstellungen von österreichischen Künstlern in der ČSSR zeigen zu wollen.¹⁶⁰ Bei einem Besuch von Karasek in Prag im Juni 1969 wurden eine Österreich-Woche in Prag und eine tschechoslowakische Woche in Wien in Aussicht gestellt und auch über die Möglichkeit eines Austauschspiels zwischen dem Wiener Burgtheater und dem Prager Nationaltheater gesprochen. Die österreichischen Vertreter verwiesen jedoch neuerlich auf die Vermögensfragen, die geklärt werden müssten, *„da auch die kulturellen Kontak-*

155 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 11. Dezember 1965, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1965, Zl. 41.508-A/65.

156 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 8. Mai 1968, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1968, Zl. 4518-A/68.

157 Vgl. Bundesministerium für Unterricht: Kulturenquete über die Ziele und Formen der Auslandskulturpolitik Österreichs, Wien 1968, S. 85.

158 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 26. August 1968, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1969, Zl. 6203-A/68.

159 Zu den Auswirkungen auf die bilateralen Beziehungen vgl. u.a.: Eisterer, Klaus: The Austrian Legation and the Czechoslovak Crises of 1968. In: Bischof, Günter/Pelinka, Anton/Wodak, Ruth (Hrsg.): Neutrality in Austria (Contemporary Austrian Studies 9). New Brunswick/London 2001, S. 214–235; David, M.: Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974, S. 233–255.

160 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 29. Oktober 1968, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1968, Zl. 9.530-A/68.

te von der öffentlichen Meinung getragen werden müssen.“¹⁶¹ Diese österreichische Haltung führte jedoch nicht zu einer generellen Verweigerung gegenüber kulturellen Kooperationen. 1969 kam es auch zum Austausch von zwei größeren Ausstellungen: In Wien wurde im Museum des 20. Jahrhunderts eine Ausstellung von Werken des tschechischen Bildhauers Otto Gutfreund gezeigt, in der Prager Nationalgalerie eine des österreichischen Bildhauers Fritz Wotruba.¹⁶² Allerdings ließen sich in der Folge nicht alle Projekte realisieren. Eine geplante Ausstellung der Werke von Friedensreich Hundertwasser im Jahr 1970 wurde durch die tschechoslowakischen Behörden untersagt, wobei keine Gründe genannt wurden.¹⁶³ Dem tschechoslowakischen Künstlerverband, der die Ausstellung durchführen wollte, waren die Rechte zur Durchführung von ausländischen Ausstellungen entzogen worden, die Entscheidungen über Ausstellungen wurden fortan von einer eigenen Kommission im Kulturministerium getroffen.¹⁶⁴ Die Österreichische Gesandtschaft berichtete 1970 nach Wien, dass sich die Beziehungen zwischen dem Kulturministerium und dem Künstlerverband nicht „normalisiert“ hätten, obwohl alle Funktionsträger ausgetauscht worden seien. Die Gesandtschaft ging davon aus, dass es sich um keine speziell Österreich betreffende Problemlage handelte, da die Behörden doch gewisse Kulturkontakte genehmigten, wie beispielsweise die Teilnahme des Brünner Stadttheaters an den Wiener Festwochen.¹⁶⁵ Umgekehrt entschied sich auch Österreich immer wieder gegen bestimmte kulturelle Aktivitäten: Die Durchführung der Österreich-Woche, die 1970 hätte stattfinden sollen, erschien sowohl dem Unterrichtsministerium als auch dem Außenministerium wie der Österreichischen Gesandtschaft aufgrund der politischen Spannungen „wenig opportun“.¹⁶⁶

Die innenpolitische Entwicklung in der ČSSR wurde von der Österreichischen Gesandtschaft aufmerksam verfolgt und auch die Entwicklungen im kulturellen und wissenschaftlichen Bereich, wie die Neugestaltung der tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften oder Maßnahmen im Hochschulsektor,

161 Vgl. Telefax der ÖG Prag an das BMAA vom 12. Juni 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1969, Zl. 5909-A/69.

162 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 23. April 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1969, Zl. 4.073-A/69.

163 Vgl. Schreiben der ÖG Prag an Fritz Hundertwasser vom 12. August 1970, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1970, Abschrift zu Zl. 5158-A/70.

164 Vgl. Schreiben der ÖG Prag an Fritz Hundertwasser vom 20. Mai 1970, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1970, Abschrift zu Zl. 5158-A/70.

165 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 20. Mai 1970, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1974, Zl. 202-Res/70.

166 Vgl. Schreiben des BMAA an die ÖG Prag vom 28. November 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1972, Zl. 259.266-Kult/69.

wurden immer wieder nach Wien berichtet.¹⁶⁷ Die Gesandtschaft beschäftigte sich beispielsweise auch damit, dass beim Internationalen Musikfestival „Prager Frühling 1969“ von den ursprünglich fünf geplanten Gastspielen aus Staaten, die an der Invasion 1968 beteiligt waren, nur der Vertreter aus der Sowjetunion tatsächlich teilnahm.¹⁶⁸

Ein größerer Konflikt mit der neuen politischen Führung in der ČSSR im Bereich der Kulturkontakte ergab sich für Österreich im Herbst 1969 im Zusammenhang mit der Verleihung des Österreichischen Staatspreises für europäische Literatur 1968 an den Schriftsteller Václav Havel, einen prominenten Vertreter der nicht-sozialistischen Künstler. Havel erfuhr durch Zufall von der Absicht, ihm den Preis zu verleihen, vom Präsidenten der Österreichischen Gesellschaft für Literatur, Wolfgang Kraus, der sich im Mai 1969 in Prag aufhielt. Das offizielle Verständigungsschreiben des österreichischen Bundesministers für Unterricht war bei Havel nie eingelangt.¹⁶⁹ Um einen Termin für die Preisverleihung zu finden, erfolgte in der Folge ein Briefwechsel zwischen dem Unterrichtsministerium und Havel über die Österreichische Gesandtschaft Prag. Nachdem ein solcher gefunden worden war, wurde Havel, der ein Stipendium der amerikanischen Ford-Stiftung erhalten hatte, jedoch sein Reisepass entzogen.¹⁷⁰ Verschiedene Interventionen, unter anderem durch den Präsidenten des tschechoslowakischen Schriftstellerverbandes, blieben erfolglos.¹⁷¹ Die Gesandtschaft entschied sich in der Folge keine weiteren Schritte zu unternehmen, da *„angesichts des gegenwärtigen Standes der österreichisch-tschechoslowakischen Beziehungen und der derzeitigen innertschechoslowakischen Lage zwangsläufig mit einem csl. Refus zu rechnen wäre und ein solcher Schritt zudem kaum im Interesse HAVELs gelegen sein dürfte. Die österreichische Gesandtschaft Prag möchte ihrerseits vermeiden, Vaclav HAVEL durch einen von ihr initiierten Kontakt zu belasten.“*¹⁷²

167 Vgl. u.a. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 26. September 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1970, Zl. 341-Res/69; Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 25. Jänner 1971, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1971, Zl. 341-Res/71.

168 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 23. Juni 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1972, Zl. 6224-A/69.

169 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 23. Mai 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1971, Zl. 145-Res/69.

170 Vgl. Telefax der ÖG Prag an das BMAA vom 1. September 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1971, Zl. 256922-Kult/69.

171 Telefax der ÖG Prag an das BMAA vom 4. September 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1971, Zl. 294-Res/69.

172 Vgl. Schreiben des BMAA an das BMU vom 15. Dezember 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1971, Zl. 257.780-Kult/69.

Realisiert wurden in den folgenden Jahren einige kleinere Projekte, wie beispielsweise eine Ausstellung von Gläsern der Firma „Claus Josef RIEDEL, Tiroler Glashütte KG“ 1970, die vom Rat für Bildende Kunst im Bereich der Erzeugung und dem Institut für Wohnungs- und Bekleidungskultur veranstaltet wurde,¹⁷³ oder eine Ausstellung des Glasschmiedekünstlers Sepp Schmölzer 1971.¹⁷⁴ Aufgrund der Genehmigungspflicht durch das slowakische bzw. tschechische Kulturministerium ab 1969 bzw. eine eigene Ausstellungskommission der Föderalregierung ab 1971 wurden jedoch deutlich weniger Ausstellungen durchgeführt, als ursprünglich geplant waren. Bei einer Besprechung mit dem Leiter der Kulturabteilung des tschechoslowakischen Außenministeriums wurde den österreichischen Vertretern erklärt, dass der kulturelle Austausch insbesondere mit jenen Ländern betrieben werde, mit denen die ČSSR Kulturabkommen abgeschlossen habe.¹⁷⁵ Die Reduktion des Kulturaustausches wurde jedoch nicht durch die ČSSR alleine verursacht. Eine Ausweitung des Stipendienaustausches, wie von tschechoslowakischer Seite 1970 vorgeschlagen,¹⁷⁶ wurde von Österreich zwar grundsätzlich begrüßt, jedoch aus budgetären Gründen für nicht realisierbar eingestuft.¹⁷⁷ In Bezug auf den Hochschulprofessorenaustausch lehnte die Österreichische Gesandtschaft 1972 eine Erweiterung ab, zumal dieser von tschechoslowakischer Seite zögerlich abgewickelt werde.¹⁷⁸

Wie wechselvoll sich die Beziehungen in den ersten Jahren nach der Niederschlagung des Prager Frühlings gestalteten, zeigt sich auch an der tschechoslowakisch-österreichischen Gesellschaft. Im Juli 1968 berichtete die Österreichische Gesandtschaft, dass die tschechoslowakische Gesellschaft für Internationale Beziehungen die Gründung einer eigenständigen tschechoslowakisch-österreichischen Gesellschaft beschlossen habe,¹⁷⁹ die Konstituierung erfolgte am 20. Dezember

173 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 4. Mai 1970, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1970, Zl. 2.655-A/70.

174 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 8. Juni 1971, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1972, Zl. 3935-A/71.

175 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 5. August 1970, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1972, Zl. 304-Res/70.

176 Die Österreichische Gesandtschaft registrierte zu Beginn des Jahres ein tschechoslowakisches Bemühen um bessere Beziehungen auf verschiedenen Ebenen. Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 20. April 1970, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1970, Zl. 163-Res/70.

177 Vgl. Schreiben des BMU an das BMAA vom 12. Juni 1970, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1970, Zl. 705.743-3/70.

178 Fernschreiben der ÖG Prag an das BMAA, 5. Dezember 1972, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1972, Abschrift, Zl. 25238.

179 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 4. Juli 1968, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1968, Zl. 6270-A/68.

1968. Die zu diesem Zeitpunkt rund 50 Mitglieder umfassende Gesellschaft wollte expandieren und in der Innenstadt Prags ein „Österreich-Haus“ einrichten – dies wurde von der Österreichischen Gesandtschaft nicht nur als „Wunschdenken“ bezeichnet, sondern auch abgelehnt, denn es wäre *„nicht zweckmäßig, die Österreich-Repräsentation [...] einer csl. Gesellschaft zu überlassen, die die Aktivitäten zweifellos aus csl. Perspektive durchführen würde.“*¹⁸⁰ Der Gesellschaft war es jedoch nicht möglich, die Beziehungen in irgendeiner Form positiv zu beeinflussen. Für den 26. Oktober 1969 war von dieser ein Konzert der Wiener Sängerknaben in Prag geplant worden, das vom österreichischen Unterrichtsministerium finanziert werden sollte. Doch nach Auseinandersetzungen die österreichischen Medienberichterstattung bzw. die Abhaltung des Sudetendeutschen Heimattages betreffend mehrten sich „technische Probleme“ bei der Vorbereitung des Konzerts,¹⁸¹ bis dieses endgültig abgesagt wurde. Nach Ansicht der Österreichischen Gesandtschaft wurde die tschechoslowakisch-österreichische Gesellschaft *„damit in die erste Reihe jener gestellt, die die Ereignisse dramatisieren und die bestehenden Spannungen vergrößern.“*¹⁸² Nur zwei Jahre nach der Gründung wurde die Gesellschaft wieder in einen Ausschuss der Gesellschaft für Internationale Beziehungen umgewandelt, die dem tschechoslowakischen Außenministerium direkt unterstellt war.¹⁸³ Zur Tätigkeit der für kurze Zeit bestehenden tschechoslowakisch-österreichischen Gesellschaft bilanzierte die Gesandtschaft, dass diese *„nicht nur in der Zeit der starken Belastung der österreichisch-tschechoslowakischen Beziehungen im vergangenen Herbst [1969], sondern auch in der etwa Anfang Feber 1970 [...] eröffneten positiven Periode nicht in der Lage war, ihrer Brückenfunktion einigermaßen gerecht zu werden.“*¹⁸⁴

In dieser schwierigen Phase der bilateralen Beziehungen zeigte sich der kulturelle Bereich jedoch als eine Möglichkeit die Kontakte grundsätzlich aufrechtzuerhalten. Dies erfolgte auch im Rahmen von internationalen Festspielen bzw. Wettbewerben. So schlug die Gesandtschaft 1970 vor, wie in den vergangenen Jahren an den Internationalen Musikfestspielen in Brünn teilzunehmen, obwohl kein österreichisches Ensemble teilnahm und in den vergangenen Jahren österreichi-

180 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 3. März 1969, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1971, Zl. 2313-A/69.

181 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 24. September 1969, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1971, Zl. 335-Res/69.

182 Schreiben des BMaa an das BMU vom 20. Oktober 1969, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1971, Zl. 257.632-Kult/69.

183 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 5. März 1971, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1971, Zl. 1902-A/71.

184 Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 2. November 1970, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1971, Zl. 383-Res/70.

sche Ensembles enttäuscht hatten. Die Gesandtschaft wollte jedoch die Kontakte zu den Festspielen und ihrer Leitung weiter pflegen, was vom Außenministerium auch befürwortet wurde.¹⁸⁵ Österreich beteiligte sich auch an der jährlichen Buchausstellung „Academia“ in Prag, wenngleich mit sinkender Beteiligung.¹⁸⁶ Eine Ausnahme stellte jedoch die Veranstaltung im Jahr 1969 dar, wo sich im Vergleich zu den Jahren davor und danach mehr Verlage beteiligten.¹⁸⁷

Intensivierung der Kulturkontakte ab Mitte der 1970er-Jahre

Ab Mitte der 1970er-Jahre verbesserte sich die kulturelle Zusammenarbeit der beiden Staaten merklich, nachdem Ende 1974 ein Vermögensvertrag abgeschlossen worden war,¹⁸⁸ der eine „Normalisierung“ des bilateralen Verhältnisses ermöglichte, wie das österreichische Außenministerium in seinem Jahresbericht festhielt. Zur Weiterentwicklung der Beziehungen wurde eine Gemischte Kommission eingesetzt, die in regelmäßigen Tagungen die verschiedenen Bereiche der Beziehungen beriet, so auch die Kulturkontakte.¹⁸⁹ Gleichzeitig wirkten sich die KSZE-Vereinbarungen positiv aus, wurde doch in der Schlussakte von Helsinki klar festgehalten, dass der *„Austausch von Informationen zwischen den interessierten Stellen über Veranstaltungen kultureller Art, die in den Teilnehmerstaaten vorgesehen sind, [zu fördern sei], und zwar in den Bereichen, die sich am besten dafür eignen, wie Musik, Theater und bildende Künste“*.¹⁹⁰

Frei von Problemen waren die Kulturbeziehungen jedoch nicht. So wurde beispielsweise dem Bratislaver Kammerorchester die Ausreise verweigert, weshalb ein geplantes Konzert im Mai 1975 abgesagt werden musste.¹⁹¹ Vorschläge

185 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 15. Juli 1970, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1972, Zl. 4.445-A/70.

186 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 11. April 1972, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1972, Zl. 2402-A/72.

187 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMAA vom 31. März 1969, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1972, Zl. 3150-A/69.

188 Vgl. Vertrag zwischen der Republik Österreich und der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik zur Regelung bestimmter finanzieller und vermögensrechtlicher Fragen samt Anlagen mit Briefwechsel, BGBl. 451/1975; Bundesgesetz vom 3. Juli 1975 über die Gewährung von Entschädigungen auf Grund des Vertrages zwischen der Republik Österreich und der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik zur Regelung bestimmter finanzieller und vermögensrechtlicher Fragen (Entschädigungsgesetz CSSR), BGBl. 452/1975. Zu den Verhandlungen vgl. David, M.: Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974, S. 214–232, 256–263; Ullmann, P.: Eine schwierige Nachbarschaft, S. 228.

189 Außenpolitischer Bericht 1975, S. 5.

190 Konferenz über Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa, Helsinki 1975.

191 Vgl. Aktennotiz des BMAA vom 26. Mai 1975, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1975, GZ 35.12.2.01-5-V.1/75.

der ČSSR zur Ausweitung der Kulturbeziehungen wurden vom österreichischen Außenministerium als „propagandistische Aktionen“ bewertet. Es plädierte daher im Vorfeld eines Besuches des Generalsekretärs im März 1975 in Prag dafür, auf eine Verbesserung des Ablaufs von bestehenden Vereinbarungen (etwa den Professorenaustausch) zu drängen und von einem weiteren Ausbau abzusehen. Den Abschluss eines Kulturabkommens erachtete die Kulturpolitische Sektion des österreichischen Außenministeriums zu diesem Zeitpunkt als „nicht vordringlich“.¹⁹² Das Ministerium setzte vielmehr auf eine verstärkte Präsenz in der Tschechoslowakei und entsendete 1976 einen Kulturattaché¹⁹³ an die Österreichische Botschaft.¹⁹⁴

Wesentlich für eine deutliche Intensivierung der Kulturbeziehungen war schließlich, dass Österreich seine Verweigerung des Abschlusses von Kulturabkommen letztlich doch aufgab. Diese wurden vom Außenministerium schließlich als ein „Instrumentarium zur Gewährleistung der angestrebten Reziprozität“ gesehen.¹⁹⁵ Bereits 1967 war ein solches Abkommen mit der Sowjetunion ausverhandelt worden, das 1969 in Kraft trat.¹⁹⁶ Neben den eigenen Abkommen mit anderen Staaten wurde die österreichische Haltung vermutlich auch durch die Beobachtung der bilateralen Beziehungen der ČSSR zu anderen Staaten beeinflusst.¹⁹⁷ Hinter dem Abschluss verschiedener Abkommen zu Beginn der 1970er-Jahre vermutete die Österreichische Gesandtschaft, einerseits das Bestreben „*die Konsolidierung der internationalen Stellung der CSSR zu manifestieren*“ und andererseits das Bemühen des Außenministeriums, sich „*eine stärkere Einflußnahme seiner im September 1969 errichteten Sektion für Auslandsbeziehungen auf dem Gebiet der Kultur, Wissenschaft und Erziehung auf die Gestaltung der Auslandsbeziehungen*“ zu sichern. „*Schließlich dürfte auch das Bemühen maßgeblich gewesen sein, gegenüber den zuständigen tschechi-*

192 Aktennotiz des BMaa vom 7. Februar 1975, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1975, GZ 35.14.02.1.V.1/75.

193 Die Erhebung der Vertretung zu einer Botschaft war per 8. Jänner 1975 erfolgt. Vgl. Burka, A.: Was blieb vom Fenster in den Westen?, S. 201.

194 Beantwortung einer mündlichen Anfrage des Abgeordneten Friedrich Peter betreffend Auslandskulturpolitik durch den Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Erich Bielka, in: Stenographische Protokolle der XIV. GP, 28. Sitzung vom 23. Juni 1976, 2514.

195 Beantwortung der Anfrage der Abgeordneten zum Nationalrat Lona Murowatz u. Genossen an den Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten betreffend Auslandskulturpolitik, Zl. 500.09.01/9-V.1/75, 1. August 1975.

196 Vgl. Abkommen über kulturelle und wissenschaftliche Zusammenarbeit zwischen der Republik Österreich und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken (BGBl. 319/1969).

197 Vgl. u.a. Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 6. Mai 1971, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1971, Zl. 3477-A/73; Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 10. Mai 1971, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1971, Zl. 3274-A/73.

schen bzw. slowakischen Ministerien eine ausgleichende, die gesamtstaatlichen Interessen wahrnehmende Instanz zu schaffen.“¹⁹⁸ Die Österreichische Gesandtschaft berichtete Ende Juni 1973 nach Wien, dass die kulturellen Beziehungen der ČSSR durch 42 Kulturabkommen geregelt sei, davon sechs mit kapitalistischen Staaten; darüber hinaus bestanden 39 Protokolle über kulturelle Beziehungen, in den speziellen Bereiche des Kulturaustausches geregelt waren.¹⁹⁹ Die Österreichische Gesandtschaft stellte jedoch auch fest, dass die ČSSR insbesondere daran Interesse hatte, tschechoslowakischen Künstlern Gastspiele zu verschaffen, während es für westliche Vertretungsbehörden in der ersten Hälfte der 1970er-Jahre immer schwieriger wurde, dass die Künstler ihrer Staaten in die ČSSR eingeladen wurden. So gastierten 1973 11.000 tschechoslowakische Künstler im Ausland, während nur 700 Künstler aus westlichen Staaten Gastauftritte in der ČSSR hatten.²⁰⁰ Beim Arbeitsgespräch der beiden Außenminister Erich Bielka und Bohuslav Chňoupek im Dezember 1974 berichtete Chňoupek davon, dass ein Kulturabkommen mit der Bundesrepublik vorbereitet werde.²⁰¹

Auch wenn in der formulierten Absichtserklärung keine Festlegung auf Verhandlungen enthalten waren,²⁰² begannen diese bereits 1975.²⁰³ Bei einem neuerlichen Treffen der beiden Außenminister wurde vereinbart, dass die ČSSR einen entsprechenden Entwurf vorlegen werde.²⁰⁴ Die Ausverhandlung des Abkommens dauerte jedoch bis zum Herbst 1977, wobei sich bei manchen Passagen systembedingte Auffassungsunterschiede zeigten. So lehnte Österreich jede Formulierung ab, die auf irgendeine Art des Einflusses des Staates auf den Rundfunk hingedeutet hätte, akzeptierte aber letztlich die Formulierung: „Die Vertragsstaaten ermutigen

198 Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 21. Jänner 1970, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1970, Zl. 15-Res/70.

199 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 29. Juni 1973, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1973, Zl. 3557-A/73.

200 Vgl. Bericht der ÖG Prag an das BMaa vom 14. Februar 1974, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1974, Zl. 23-Res/74.

201 Vgl. Protokoll über das Arbeitsgespräch zwischen dem Herrn Bundesminister und dem csl. Außenminister Ing. Bohuslav Chňoupek vom 20.12.1974, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1975, Zl. 5-K/75.

202 Vgl. Absichtserklärung, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1975, GZ 35-14.03.1-V/75.

203 Vgl. Verhandlungen über ein Abkommen zwischen der Republik Österreich u. d. Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, Bildung und Wissenschaft. – Verhandlungsermächtigung, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1977, Zl. 35.11.02/21-V.1/77.

204 Vgl. Protokoll über die Arbeitsgespräche zwischen dem Herrn Bundesminister und dem tschechoslowakischen Außenminister Ing. Bohuslav Chňoupek anlässlich des Besuches in der ČSSR (23.–26. April 1975), ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1975, Zl. 341-K/75.

den ‚Österreichischen Rundfunk‘ und ‚Československý rozhlas a Československou televizi‘ zur Erweiterung der direkten Zusammenarbeit.“ (Art. 19). Zentral für Österreich waren das Einladeprinzip und die Ermöglichung direkter Kontakte, was jedoch von tschechoslowakischer Seite strikt abgelehnt wurde. Bei den Verhandlungen im Jänner 1977 wehrten sich die tschechoslowakischen Verhandler gegen solche Bestimmungen und wiederholten ihren „Standpunkt, daß die ČSSR an bestimmte Persönlichkeiten gerichtete Einladungen der anderen Seite unter keinen Umständen dulden oder akzeptieren könnte, man nicht darauf verzichten könnte, Wissenschaftler etc. nach eigenem Gutdünken ins Ausland zu senden [...] und überdies eine direkte Zusammenarbeit z.B. zwischen Künstlervereinigungen ohne staatliche Ingerenz schlicht undenkbar wäre.“²⁰⁵ Das Außenministerium versuchte „wenn schon nicht – wie in der Präambel zum Kulturkapitel der KSZE-Schlußakte – einen Hinweis auf die Förderung von Kontakten und Zusammenarbeit zwischen Personen, die eine kulturelle Tätigkeit ausüben, zu erreichen ist, doch zumindest eine Erwähnung der Ziele der KSZE-Schlußakte im Bereich der Kultur“ durchzusetzen.²⁰⁶ Schließlich konnte als Kompromiss erreicht werden, dass das Einladeprinzip und direkte Kontakte in einem Anhang zum Kulturabkommen festgeschrieben werden. Dort heißt es:

„Bei der Durchführung der von der Gemischten Kommission gemäß Artikel 23 des Abkommens vorbereiteten Programme ermöglichen und fördern die Vertragsstaaten

- a) die direkte Zusammenarbeit zwischen den zuständigen Institutionen, Organisationen und Vereinigungen,
- b) Einladungen von Gastprofessoren oder Einladungen von Universitätslehrern und Forschern sowie von Persönlichkeiten des kulturellen und wissenschaftlichen Lebens zu den vereinbarten kürzeren Aufenthalten.“

Am 22. November 1977 wurde das Kulturabkommen anlässlich des Besuches des Ministerpräsidenten der ČSSR Lubomír Štrougal in Wien (es handelte sich um den ersten Besuch eines Regierungschefs der Tschechoslowakei in Österreich nach 1945) unterzeichnet und trat am 9. Dezember 1978 in Kraft.²⁰⁷ Das Kulturabkommen umfasste die „Zusammenarbeit in den Bereichen der Kultur und Wissenschaft, der Kunst, der Bildung, des Filmwesens, der Massenmedien und des Sports“²⁰⁸. Konkret gearbeitet wurde immer an Arbeitsprogrammen, die alle paar

205 Amtsvermerk vom 24. Jänner 1977, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1977, GZ 35.11.02/5-V.1/77.

206 Aktenvermerk vom 22. Februar 1977, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1977, Zl. 502.06.07/3-II.7/77.

207 Abkommen zwischen der Republik Österreich und der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, Bildung und Wissenschaft samt Anhang, BGBl. 586/1978.

208 Art. 1 Kulturabkommen ČSSR 1978.

Jahre neu verhandelt wurden²⁰⁹ – die Menge der Projekte stieg dabei kontinuierlich an. Im Vergleich zu anderen osteuropäischen Staaten blieben die bilateralen Kulturbeziehungen dennoch schwieriger zu gestalten,²¹⁰ wie das Unterrichtsministerium Mitte der 1980er-Jahre feststellte.

Im Gegensatz zu den immer wieder von tschechoslowakischer Seite erfolgten Beteuerungen, wie wichtig die Kulturkontakte mit Österreich seien, wurde in der Umsetzung kein reibungsloser Ablauf ermöglicht – auch nicht, nachdem das zentrale Anliegen der ČSSR, ein Kulturabkommen, bereits vorbereitet wurde. Die Botschaft fasste im August 1977 zusammen: *„Kulturelle Veranstaltungen seitens der Botschaft können praktisch nur nach eingeholter Zustimmung des csl. Außenministeriums durchgeführt werden. Das bedeutet in der Praxis, daß alle Pläne dem Ministerium vorgeschlagen werden müssen. Auf viele solcher Pläne erfolgt entweder – trotz Mahnung – gar keine Antwort oder eine ablehnende oder zumindest verzögernde.“*²¹¹ Als erfolgreich und ausbaufähig wurden von der Botschaft der Verleih von Filmen, Buch- und Zeitschriftenspendeaktionen eingestuft.²¹² Probleme zeigten sich hingegen in Bezug auf Projekte, die aufwändiger und auch teurer für die ČSSR waren. Beispielsweise notierte das österreichische Außenministerium im Zusammenhang mit zwei Ausstellungsprojekten Ende 1977:

*„Wie bei der [...] Kubinausstellung in der Prager Nationalgalerie (Dezember 1975) festgestellt werden mußte, sind seitens offizieller Stellen der CSSR in der Vorbereitungsphase einer derartigen Ausstellung kaum schriftliche Äußerungen zu erreichen. In der Praxis können die Ausstellungsprojekte im direkten Einverständnis zwischen den jeweiligen Museumsdirektoren vorangetrieben werden. Diese Vereinbarungen werden von den Behörden stillschweigend toleriert, jedoch ohne offizielle Genehmigung. Aufgrund dieses Umstands dürfen sich die Verzögerungen und Probleme erklären, die bei der oa. Ausstellung und nunmehr auch bei der Ausstellung der Prager Nationalgalerie in der Österr. Galerie auftraten.“*²¹³

Die Planung der beiden Ausstellungen in Wien und Prag war bereits 1973 begonnen worden, die Ausstellung in Wien scheiterte aber lange an konkreten Zusagen der ČSSR. Diese waren erst nach einem Gespräch auf Ministerebene anlässlich

209 Die ersten beiden Programme galten für zwei Jahre, dann wurde auf einen Dreijahresrhythmus umgestellt. Vgl. Informationsmappe, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, GZ 35.14.06/31-V.1/82.

210 Vgl. Gespräche BM Fischer mit tschech. Min. f. Wissenschaft und Technologie am 20.12. in Prag; Information, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1985, Zl. 35.09.04/2-V.1/85.

211 Kulturbericht der Österreichischen Botschaft Prag (1. Juli 1976 bis dato), 19. August 1977, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1977, Zl. 4553-A/77.

212 Vgl. Kulturbericht der Österreichischen Botschaft Prag (1. Juli 1976 bis dato), 19. August 1977, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1977, Zl. 4553-A/77.

213 Aktennotiz des BMaA vom 28. November 1977, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1977, GZ 35.03.05/3-V.4/77.

der Eröffnung der Kubinausstellung der Albertina in der Nationalgalerie in Prag im Dezember 1975 zu erreichen.²¹⁴ Als Schwierigkeiten bei der Arbeit der Botschaft ergab sich darüber hinaus, dass direkte Kontakte mit verschiedenen Kulturinstitutionen in der ČSSR nur eingeschränkt möglich waren und Veranstaltungen außerhalb des Botschaftsgebäudes nur realisiert werden konnten, wenn diese in Form einer Zusammenarbeit mit einer offiziellen Kulturinstitution erfolgten.²¹⁵

Konflikte ergaben sich 1976 abermals im Zusammenhang mit Havel, der zur Uraufführung von zweien seiner Stücke im Akademietheater in Wien keine Ausreiseerlaubnis erhielt, was damit begründet wurde, dass „*Havel nicht als Repräsentant csl. Kultur gelten könne*.“²¹⁶ Wie die Nachrichtenagentur Reuter meldete, betrachtete die tschechoslowakische Regierung „*das an den Tag gelegte Interesse Österreichs für den Dissidenten Prager Bühnenautor Vaclav Havel als eine Einmischung in die inneren Angelegenheiten*.“ Nach Ansicht der ČSSR stand dies „*nicht im Einklang mit dem Geist unserer gutnachbarlichen Beziehungen*.“²¹⁷ Die österreichische Bundesregierung warf in diesem Zusammenhang öffentlich die Frage auf, ob diese Haltung im Widerspruch zu den Vereinbarungen in der KSZE-Schlussakte von Helsinki stehe, wo der freie Austausch von Ideen und Künstlern vereinbart wurde.²¹⁸ Havel bedankte sich für das österreichische Engagement, lehnte ein weiteres jedoch ab.²¹⁹

Ebenso zu Konflikten zwischen Österreich und der ČSSR führt 1977 die Entscheidung, dem tschechoslowakischen Schriftsteller Pavel Kohout, der nach der Niederschlagung des Prager Frühlings aus der KPČ ausgeschlossen worden war, mit dem Österreichischen Staatspreis für Literatur auszuzeichnen. Das tschechoslowakische Außenministerium drückte hierzu sein „Erstaunen und Betroffenheit“ aus, ein für April 1978 geplanter Besuch des Ministers für Schulwesen der ČSSR wurde abgesagt.²²⁰ Die Reaktionen der ČSSR in diesen Fällen sind beeinflusst von den vielfältigen Formen der österreichischen Unterstützung der Bürgerrechts-

214 Vgl. Aktennotiz des BMaa vom 17. September 1976, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1977, GZ 35.03.05/3-V.4/76.

215 Vgl. Bericht der ÖB Prag an das BMaa vom 25. Mai 1977, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1977, Zl. 2561-A/77.

216 Aktennotiz des BMaa vom 20. Oktober 1976, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1977, GZ 35.14.05/7-V.1/76.

217 Meldung der Nachrichtenagentur Reuter, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1977, GZ 35.14.05/7-V.1/76.

218 Telefax der ÖB London an das BMaa vom 15. Oktober 1976, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1977, GZ 35.14.05/6-V.1/76.

219 Vgl. Telefax der ÖB London an das BMaa vom 6. Oktober 1976, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1977, GZ 35.14.05/3-V.1/76.

220 Vgl. Ministeriumsinterne Information, ÖStA, AdR, BMaa, Abt. V-Kult 1978, Zl. 365-GS/78.

bewegung „Charta 77“, etwa durch die Möglichkeit zu Theateraufführungen und Buchveröffentlichungen;²²¹ Kreisky hatte außerdem allen Unterzeichnern, die zum Verlassen der Tschechoslowakei gezwungen wurden, politisches Asyl in Österreich zugesagt.²²²

Beim kurz nach dem Konflikt um Kohout erfolgten Besuch von Chňoupek in Österreich im Mai 1978 stand das Kulturabkommen im Zentrum. Österreichs Außenminister Willibald Pahr betonte, dass er hoffe, dass dieses den Kulturaustausch erleichtern werde, u.a. den Austausch und die Einladung von Wissenschaftlern. Pahr erwähnte die Einladung von vier Wissenschaftlern, auf die die ČSSR nicht reagiert habe.²²³ Im Kulturbericht 1978 stellte das Außenamt fest, dass *„sich die Kulturabkommen als nützliches Gerüst für den kulturellen Austausch erwiesen haben“*.²²⁴ Die Skepsis hinsichtlich des good will der ČSSR verflieg auf Seiten des Außenministeriums aber nie. Das Außenministerium befürchtete bereits im September 1978, dass die ČSSR das Kulturabkommen zu ihren Gunsten auszunutzen versuchen werde:

*„Sie wird mit Berufung auf das Abkommen versuchen, dass soviel als möglich [tschechoslowakische] [...] künstlerische Ensembles in Österreich auftreten, um gute Devisen zu erlangen, wird aber das Auftreten österreichischer ähnlicher Ensembles unter Hinweis auf ihre strengen Devisenbestimmungen hintanhaltend. Sie wird aber zweifellos nichts dagegen haben, wenn Österreich das Auftreten von Künstlern und Ensembles, die Abhaltung von Vorträgen von sich aus finanziert. Es wäre deshalb auf eine strenge Reziprozität hinzuweisen und darauf zu achten.“*²²⁵

Auch wenn Kulturrat Willy Lorenz weiterhin über Probleme mit tschechoslowakischen Partnern klagte, bewirkte das Kulturabkommen und eine gleichzeitige Schwerpunktsetzung des österreichischen Außenministeriums in Osteuropa Ende der 1970er-Jahre jedoch eine deutliche Ausdehnung des österreichischen

221 Vgl. Jehn, Alexander: Nachbarschaftspolitik im Donauraum. Die besonderen Beziehungen Österreichs zur Tschechoslowakei, zu Ungarn und Jugoslawien in der Ära Kreisky 1970–1983. Würzburg 1996, S. 475.

222 Vgl. Ullmann, P.: Eine schwierige Nachbarschaft, S. 227. Meinungsumfragen zeigten, dass die österreichische Bevölkerung die Unterstützung für die Dissidenten ablehnte und darin einen Verstoß gegen die österreichische Neutralität sah. Vgl. Kohl, Andreas: Österreichs Beziehungen zu den Nachbarstaaten. In: Kicker, Renate/Kohl, Andreas/Neuhold, Hanspeter (Hrsg.): Außenpolitik und Demokratie in Österreich. Strukturen – Strategien – Stellungnahmen. Salzburg 1983, S. 371–409, hier S. 393.

223 Vgl. Offizieller Besuch des Außenministers der CSSR, Dipl.Ing. Bohuslav Chnoupek in Österreich vom 11.–13.5. 1978, Protokoll, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1978, GZ 35.18.04-/30-II.3/78.

224 Außenpolitischer Bericht 1978, 219.

225 Bericht der ÖB Prag an das BMaa vom 28. September 1978, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1979, ZI 35.11.02/22-V/78.

kulturellen Angebots in der ČSSR. Im Jänner 1978 fand beispielsweise eine österreichische Filmwoche in einem Kino in Prag statt.²²⁶ Im Oktober 1978 wurde von der Botschaft eine Woche der österreichischen Kammermusik veranstaltet.²²⁷ Das Kulturabkommen führte außerdem dazu, dass am 28. November 1978 eine Vereinbarung zur wissenschaftlichen Zusammenarbeit zwischen den Akademien der Wissenschaften Österreichs und der ČSSR abgeschlossen wurde, womit gemeinsame Forschungen und auch der Austausch von Wissenschaftlern ermöglicht wurde. Auch für diese Kooperation wurden konkrete, reziproke Kontingente festgelegt sowie eine Liste an Themen definiert, an denen gemeinsam gearbeitet werden sollte.²²⁸ Das Außenministerium vermerkte dazu, dass in künftigen Vereinbarungen dieser Art auch direkte, nicht institutionalisierte Formen der Zusammenarbeit festgehalten werden sollten; außerdem verwies das Ministerium darauf, dass im Sinne der KSZE-Vereinbarungen das Einladungsprinzip gelten sollte.²²⁹ Dies war vor allem deshalb wichtig, weil damit den Staaten des Realsozialismus die Möglichkeit genommen wurde, die Personen auszuwählen, die im Ausland auftreten konnten (diese konnten jedoch weiterhin Personen die Reise verweigern).

Beim Besuch von Pahr bei seinem tschechoslowakischen Amtskollegen im November 1979 betonten beide Außenminister, dass das Kulturabkommen generell gut funktioniere.²³⁰ Pahr zeigte sich nach dem Besuch insgesamt optimistisch bezüglich der weiteren Entwicklung der bilateralen Beziehungen. Im Außenpolitischen Bericht hielt er fest:

„Ich glaube rückblickend sagen zu können [...] daß es uns in Prag gelungen ist, Österreichs Entschlossenheit zu dokumentieren, unter strikter Aufrechterhaltung der österreichischen Sensibilität für die Situation der Menschenrechte, am Kurs gut-nachbarlicher Beziehungen und an der Weiterführung der Entspannung in Europa festzuhalten. Der Besuch dürfte sich insofern als nützlich erweisen, als er einen wesentlichen Beitrag zur Klärung der gegenseitigen Standpunkte in kontroversiellen ideologischen Fragen geleistet und damit zur Schaffung günstiger Bedingungen für die Weiterführung der Normalisierung der Beziehungen unserer beiden Staaten

226 Vgl. Bericht der ÖB Prag an das BMAA vom 19. Jänner 1978, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1978, Zl. 325-A/78.

227 Vgl. Internes Schreiben des BMAA vom 13. Dezember 1978, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1979, Zl. 1255-GS/78.

228 Vgl. Vereinbarung über die wissenschaftliche Zusammenarbeit zwischen der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1978, GZ 35.04.03/6-V.1/78.

229 Vgl. Aktennotiz vom 25. Jänner 1979, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1979, GZ 35.04.03/1-V.1/79.

230 Vgl. Offizieller Besuch des Herrn Bundesministers in der CSSR, 15. bis 17. November 1979; Resümeeprotokoll, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1979, Zl. 260-Res/79.

beigetragen hat. Die tschechoslowakische Seite hat ihrerseits ihr Interesse an gut-nachbarlichen Beziehungen zu Österreich durch ihr Entgegenkommen in humanitären Fragen und ihren positiven Reaktionen zu österreichischen Anliegen [...] dokumentiert.²³¹

Das Auf und Ab in den bilateralen Beziehungen allgemein und den Kulturbeziehungen im Besonderen war jedoch keineswegs vorbei. Vor dem Besuch gab es einen größeren Konflikt im Zusammenhang mit einem Gastspiel des Wiener Burgtheaters, das „todgeschwiegen“ bzw. boykottiert wurde, da Kohout dort eine neue Wirkungsstätte gefunden hatte.²³² Pahr meinte zu Chňoupek, dass es besser gewesen wäre, wenn die ČSSR klar gesagt hätte, dass es die Gastspiele nicht wünsche, dann hätte man sie besser abgesagt.²³³ Zu einem ähnlichen Vorfall kam es im Zusammenhang mit den Wiener Festwochen 1981: Aufgrund der Uraufführung eines Stückes von Havel, der in der ČSSR mittlerweile im Gefängnis saß, wurde die Teilnahme von tschechoslowakischen Künstlern abgesagt. Der tschechoslowakische Ministerpräsident Lubomír Štrougal versuchte den Vorfall bei seinem Besuch in Wien im Mai 1981 herunterzuspielen und meinte, dass diese Entscheidung „auf niedriger Ebene in einer emotional belasteten Atmosphäre erfolgt sei.“²³⁴

Durch die mittlerweile entwickelte rege Besuchsdiplomatie zwischen den beiden Staaten wurden auch kulturelle Kooperationen vorangetrieben. Die Tschechoslowakei wurde dabei nicht müde, auf eine Ausweitung der Kulturkontakte zu drängen: Wie Chňoupek bei seinem Besuch in Österreich im Mai 1982 betonte, sei die ČSSR „bezüglich kultureller Aktivitäten eine Großmacht“, was zahlreiche Großveranstaltungen in aller Welt zeigen würden.²³⁵ Doch auch von österreichischer Seite wurden Initiativen gesetzt: Der damalige Minister für Kunst und Unterricht Fred Sinowatz setzte sich beispielsweise bei seinem Besuch in der ČSSR im September 1982 für die Abhaltung gegenseitiger Kulturtage ein. Gegenüber Außenminister Pahr meinte er: „Ich folgte damit einem echten inneren Bedürfnis, da ich der Meinung bin, daß

231 Vortrag des Bundesministers für Auswärtige Angelegenheiten, Dr. Willibald Pahr vor der Österreichischen Gesellschaft für Außenpolitik und Internationale Beziehungen am 14. Dezember 1979, in: Außenpolitischer Bericht 1979, 221–231, hier S. 225.

232 Vgl. Peterlik, Karl: Komplexe Beziehungen. ČSSR. In: Rathkolb, Oliver/Maschke, Otto M./Lütgenau, Stefan August (Hrsg.): Mit anderen Augen gesehen. Internationale Perzeptionen Österreichs 1955–1990 (Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für Politisch-Historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek Sonderbd. 2). Wien 2002, S. 611–645, hier S. 634.

233 Vgl. Offizieller Besuch des Herrn Bundesministers in der CSSR, 15. bis 17. November 1979; Resümeeprotokoll, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1979, Zl. 260-Res/79.

234 Museumsinterne Information vom 27. Mai 1981, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, GZ 35.18.01/21-II.3/81.

235 Vgl. Offizieller Besuch des čsl. Aussenministers Chňoupek in Österreich, 6. bis 8. Mai 1982; Arbeitsgespräche, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, GZ 35.14.06/17-V.1/82.

alles getan werden müsse, um die kulturellen Beziehungen zwischen Österreich und unserem nördlichen Nachbarland beispielgebend zu gestalten.²³⁶ Die Veranstaltung gegenseitiger Kulturtage im Herbst 1983 bzw. 1984 wurden schließlich im Arbeitsprogramm zum Kulturabkommen für die Jahre 1983 bis 1985 festgeschrieben.²³⁷ Auch beim Staatsbesuch von Gustáv Husák im November 1982,²³⁸ dem ersten eines tschechoslowakischen Staatsoberhauptes in Österreich seit 1920, wurde von den Vertretern beider Staaten das Interesse an einer Intensivierung der Kulturkontakte betont und die Veranstaltung von Kulturtagen begrüßt.²³⁹ Im Vorfeld des Besuchs stellte das österreichische Außenministerium fest, dass die Durchführung der vereinbarten Punkte nach einigen Problemen in den ersten Jahren nach Abschluss des Kulturabkommens nun deutlich besser funktioniere. So werde das Einladeprinzip für den Professorenaustausch von der ČSSR auch in der Praxis akzeptiert, bei Leih-anfragen für österreichische Landesausstellungen habe die ČSSR „größere Kooperationsbereitschaft bewiesen“, bei österreichischen Veranstaltungen „konnte eine etwas verbesserte Aufnahmebereitschaft auf tschechoslowakischer Seite festgestellt werden“ und die Botschaft bemerkte eine „verbesserte Publizität bei der Ankündigung österreichischer Kulturveranstaltungen“.²⁴⁰ Insgesamt zeigen die Berichte der Österreichischen Botschaft bzw. des Außenministeriums, dass sich der Kulturaustausch nicht nur deutlich intensiviert hatte, sondern auch qualitätsvoller wurde. Beispielhaft erwähnt seien die tschechoslowakische Filmwoche in Wien 1980, eine analoge österreichische Veranstaltung in Prag 1981 und zwei Konzerte der Wiener Sängerknaben in Prag 1982, die zum ersten Mal seit 1946 in Prag auftraten.²⁴¹ Probleme ergaben sich jedoch im Ausstellungsbereich: Die „vorgesehenen tschechoslowakischen Ausstellungen konnten mit einer Ausnahme [...] während der Geltungsdauer des Kulturübereinkommens nicht realisiert werden.“²⁴² Dies führte auch zu österreichischen Absagen bzw. Verschiebungen, da die Reziprozität eingehalten werden musste.²⁴³

236 Schreiben von Sinowatz an Pahr vom 20. Dezember 1982, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, Zl. 17.253/57/45/82.

237 Vgl. Informationsmappe, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, GZ 35.14.06/31-V.1/82.

238 Der Staatsbesuch war bereits für das Jahr 1981 geplant gewesen, wurde jedoch aufgrund von neuerlichen Problemen in den bilateralen Beziehungen verschoben. Vgl. Außenpolitischer Bericht 1981, S. 408.

239 Ministeriumsinterne Information vom 23. November 1982, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, GZ 35.01.01/50-II.3/82.

240 Vgl. Informationsmappe, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, GZ 35.14.06/31-V.1/82.

241 Vgl. Außenpolitischer Bericht 1982, S. 409.

242 Vgl. Informationsmappe, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, GZ 35.14.06/31-V.1/82.

243 Vgl. Bericht der ÖB Prag an das BMaA vom 6. April 1982, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1982, Zl. 91-Res/82.

Trotz spürbarer Verbesserungen in den Kulturbeziehungen klagten die Österreichische Botschaft und das österreichische Außenministerium immer wieder über Probleme bei der Zusammenarbeit mit der ČSSR. Kulturelle Veranstaltungen, die nicht in den Arbeitsprogrammen zum Kulturabkommen fixiert wurden, konnten der Österreichischen Botschaft zufolge nur schwierig umgesetzt werden. In solchen Fällen werde von der ČSSR beispielsweise behauptet, es stünden keine Räume zur Verfügung oder man fürchte, dass nicht genug Besucher kommen würden.²⁴⁴ Das Außenministerium resümierte: *„Aus dieser Situation ergibt sich, daß die Zahl österr. kultureller Veranstaltungen in der CSSR gering ist, und diese hauptsächlich in der Residenz des Botschafters oder in der Privatwohnung des Presse- und Kulturrates durchgeführt werden müssen.“*²⁴⁵ Die Botschaft erklärte die Probleme mit österreichischen Kulturveranstaltungen in der ČSSR wie folgt:

*„Entgegen jahrhundertelanger Tradition und Einbindung in den westlichen Kulturkreis soll die Bevölkerung nach dem Osten umorientiert werden. Eine zu häufige und zu gute Präsentation westlicher Kultur stört diesen Prozeß. Eine stärkere Präsenz westlicher Künstler in der CSSR birgt darüber hinaus auf der ideologisch besonders sensiblen Künstlerebene in den persönlichen Kontakten eine besondere Infektionsgefahr. Ist der Träger der westlichen kulturellen Aktivität gar eine Institution, in der man tschechoslowakische Dissidenten verankert weiß, steigern sich die Bedenken des Regimes fast schon zur Panik (Burgtheatergastspiel in Prag im Jahr 1979).“*²⁴⁶

Die Botschaft beklagte außerdem das Österreich-Bild im Deutschunterricht an tschechoslowakischen Schulen und Hochschulen. Trotz der stetigen Bereitschaft, Informationsmaterial zur Verfügung zu stellen, gebe es ein Informationsmonopol der DDR.²⁴⁷

Auch bezüglich der vereinbarten und von beiden Staaten begrüßten Veranstaltungen gab es immer wieder Probleme. So konnten beispielsweise die vereinbarten tschechoslowakischen Kulturtage in Wien (die Gegenveranstaltung zu den österreichischen Kulturtagen in Prag 1982) im Dezember 1984 aufgrund eines Grenzzwischenfalls Ende Oktober, bei dem ein tschechoslowakischer Flüchtling

244 Vgl. Bericht der ÖB Prag an das BMAA vom 29. Oktober 1981, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1982, Zl. 5005-A/81.

245 Ministeriumsinterne Information vom 16. April 1982, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1982, GZ 35.14.06/11-V.1/82.

246 Vgl. Bericht der ÖB Prag an das BMAA vom 6. April 1982, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1982, Zl. 91-Res/82.

247 Vgl. Bericht der ÖB Prag an das BMAA vom 22. April 1982, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1982, Zl. 104-Res/82.

auf österreichischem Territorium von tschechoslowakischen Organen erschossen worden war,²⁴⁸ nicht stattfinden und wurden erst im Herbst 1986 durchgeführt.²⁴⁹ Die bilateralen Beziehungen blieben, wie das Außenministerium 1985 anlässlich des Besuches des damaligen Bundesministers für Wissenschaft und Forschung in Prag bilanzierte, im Gegensatz zu anderen osteuropäischen Staaten deutlich schwieriger zu gestalten:

*„So ist es z.B. nur in sehr geringem Ausmaß möglich, sogenannte ‚einseitige‘ Veranstaltungen (d.h. kulturelle Manifestationen, die nicht im Kulturabkommen festgelegt sind und ohne Gegenveranstaltung von tschechoslowakischer Seite ablaufen) durchzuführen. Es gelingt zwar der ÖB Prag hin und wieder, kleinere Veranstaltungen (wie etwa Lesungen etc.) zu organisieren, jedoch ist es kaum möglich, durch entsprechende Publizität ein größeres Publikum anzusprechen. Da es auch nur in Ausnahmefällen möglich ist, mit Kulturschaffenden, Wissenschaftlern und Künstlern direkten Kontakt aufzunehmen, ist eine Intensivierung in diesen Bereichen nur in geringfügigem Ausmaß möglich.“*²⁵⁰

Ende der 1980er-Jahre gelang jedoch mit dem Beschluss zur Errichtung von Kulturinstituten abermals eine deutliche Weiterentwicklung in den bilateralen Kulturbeziehungen. Nachdem zahlreiche Anläufe seit den 1960er-Jahren gescheitert waren, setzte sich das Außenministerium in der zweiten Hälfte der 1980er Jahre dafür ein,²⁵¹ wobei die ČSSR jedoch zunächst wenig begeistert war. Beim Gespräch mit dem österreichischen Außenminister Leopold Gratz am 2. Juni 1986 verwies Chňoupek darauf, dass kein nicht-sozialistisches Land ein Kulturinstitut in Prag unterhalte.²⁵² Österreich argumentierte damit, dass in verschiedenen anderen Staaten die deutschsprachige Kultur nur durch die Bundesrepublik oder nur durch die DDR vertreten sei. *„Ein österreichisches Element sei von Nöten.“*²⁵³ Beim offiziellen Besuch des damaligen österreichischen Außenministers Alois

248 Vgl. Außenpolitischer Bericht 1984, S. 24.

249 Vgl. Information über kulturelle Beziehungen mit der CSSR, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1986, GZ 35.14.06/14-V.1/86.

250 Vgl. Gespräche BM Fischer mit tschech. Min. f. Wissenschaft und Technologie am 20.12. in Prag; Information, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1985, GZ 35.09.04, ZI 35.09.04/2-V.1/85.

251 Dem Bericht von Paul Ullmann zufolge erkannte er kurz nachdem er 1983 als Botschafter nach Prag gekommen war, dass eine solche Einrichtung den Dialog mit den Bildungsschichten fördern würde und setzte sich daher für die Gründung eines Kulturinstituts ein. Vgl. Ullmann, P.: Eine schwierige Nachbarschaft, S. 230 f.

252 Resüméprotokoll über das Arbeitsgespräch mit dem Herrn Bundesminister und über ergänzende Beamtengespräche im BMfAA (2. Juni 1986), ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1986, GZ 35.18.02/24-II.3/86.

253 Kulturelle Beziehungen zur CSSR; Arbeitsgespräche mit Außenminister CHNOUPEK, ÖStA, AdR, BMaA, Abt. V-Kult 1985, GZ 35.11.05/6-V.1/86.

Mock in der ČSSR im Juli 1987 wurde dann aber beschlossen, eine österreichisch-tschechoslowakische Expertengruppe einzusetzen, die sich mit der Frage einer wechselseitigen Einrichtung von Kulturinstitutionen auseinandersetzen sollte.²⁵⁴ Ergebnis der Beratungen war das Ende 1988 ausverhandelte „*Abkommen [...] über die Errichtung und Tätigkeit eines Österreichischen Kulturinstituts in Prag und eines Kultur- und Informationszentrums der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik in Wien*“²⁵⁵. Die Ratifizierung des Abkommens und Umsetzung der Vereinbarungen gelang jedoch erst nach der Wende 1989.

1989 – auch eine Wende in den Kulturkontakten?²⁵⁶

Die Umbrüche 1989 ermöglichten eine Neukonzipierung der bilateralen Kulturbeziehungen Österreichs zu seinen östlichen Nachbarstaaten. Das Außenministerium sah sich in einem Wettbewerb in den Beziehungen zu diesen Staaten, zumal sich, wie es im Außenpolitischen Bericht hieß, die „*Blicke der neuen demokratischen Staaten Ost- und Zentraleuropas [...] sich [...] nicht allein auf Österreich [richten]*“.²⁵⁷ Die Folge war eine Erhöhung des Budgets für die Auslandskulturpolitik von 23 Millionen ATS im Jahr 1989 auf 33 Millionen für 1990.²⁵⁸ Als Argument hierfür wurde immer wieder die als „gemeinsam“ beschriebene Vergangenheit genannt; Österreich sei durch den Fall des Eisernen Vorhanges in sein natürliches Umfeld reintegriert worden.²⁵⁹ Damit gliederte sich das Engagement des Außenministeriums im Bereich der bilateralen Kulturbeziehungen in das Konzept von Mitteleuropa²⁶⁰ ein. In der Tschechoslowakei bediente man sich ähnlicher Motive:

254 Vgl. Außenpolitischer Bericht 1987, S. 223.

255 Vgl. Abkommen zwischen der Republik Österreich und der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik über die Errichtung und Tätigkeit eines Österreichischen Kulturinstituts in Prag und eines Kultur- und Informationszentrums der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik in Wien, BGBl. 310/1990.

256 Vgl. hierzu genauer: Brait, Andrea: Besinnung auf Gemeinsames und Versuche der Überwindung von Trennendem. Auswirkungen der Umbrüche 1989 auf die kulturpolitischen Aktivitäten Österreichs in der Tschechoslowakei. In: Schmoller, Hildegard/Kunštát, Miroslav (Hrsg.): Vom 20. Jahrhundert ins neue Jahrtausend. Österreich und die Tschechoslowakei/Tschechien 1986–2016. Wien 2019 (im Erscheinen).

257 Außenpolitischer Bericht 1989, S. 350 f.

258 Vgl. Kulturpolitischer Teil des Außenpolitischen Berichtes 1989, 1. In den folgenden Jahren sollte es weiter anwachsen, für den kulturellen Bereich steht jedoch bis heute nur ein geringer Anteil des Budgets des Außenministeriums zur Verfügung (2015: 1,4%, was 5,6 Mio. EUR entspricht), Vgl. Außen- und Europapolitischer Bericht 2015, 306.

259 Außenpolitischer Bericht 1991, 369.

260 Vgl. u.a. Busek, Erhard/Brix, Emil: Projekt Mitteleuropa, Wien 1986; Gehler, Michael/Luif, Paul/Vyslonzil, Elisabeth (Hrsg.): Die Dimension Mitteleuropa in der Europäischen Union. Geschichte und Gegenwart (Historische Europa-Studien 20). Hildesheim/Zürich/New York 2015.

So wurde etwa im Zuge einer Dienstreise des Leiters der Sektion V im Außenministerium in die ČSR, die von 16. bis 22. März 1990 stattfand, von tschechoslowakischer Seite „*die kulturelle ‚Verwandtschaft‘ mit Österreich als ideale Basis für eine Zusammenarbeit betont*“.²⁶¹

Die Österreichische Botschaft sprach in ihrem Bericht 1990 von einem „tiefgreifenden Wandel in den bilateralen Kulturbeziehungen“. Neben zahlreichen bereits in den Vorjahren vorbereiteten Projekten gab es „*eine Fülle spontan organisierter Veranstaltungen*“. In Zahlen ausgedrückt bedeutete die Intensivierung, von der die Botschaft sprach, eine Steigerung von 41 Veranstaltungen im Jahr 1988, 73 im Jahr 1989 auf 122 im Jahr 1990. Auch die finanziellen Mittel der Botschaft wurden enorm gesteigert: 1989 hatte die Botschaft im Jahr 1989 370.000 ATS für Veranstaltungskredite zur Verfügung, 1990 waren es 750.000;²⁶² 1985 waren es hingegen noch bescheidene 30.000 ATS gewesen.²⁶³ Regionalabkommen zwischen Niederösterreich und Südmähren, Oberösterreich und Südböhmen sowie dem Burgenland und der Westslowakei erleichterten kulturelle Kontakte an der Grenze.²⁶⁴

Von 5. bis 7. April 1990 fand in Wien auf Einladung der österreichischen Unterrichtsministerin Hilde Hawlicek eine Kulturministerkonferenz statt, an der Minister aus Bulgarien, der DDR, Polen, Rumänien, der ČSFR, der UdSSR und Ungarn teilnahmen. Hawlicek zufolge sollte „*kultureller Austausch nicht als zierendes Beiwerk, als reines Ornament an diesem ‚Europäischen Haus‘, sondern als Basis unserer künftigen Beziehungen verstanden*“ werden.²⁶⁵ Der damalige tschechische Kulturminister Milan Lukeš klagte wie viele andere Teilnehmer über den Zustand der Kultureinrichtungen in seinem Land und berichtete unter anderem von der Nationalbibliothek, wo in „*völlig ungeeigneten, feuchten Räumen [...] Haufen von Büchern, darunter wertvolle Unikate, die von allen Seiten von Schimmel befallen sind*“, lagern.²⁶⁶ Bei der Veranstaltung wurde ein Ostfonds-Sonderbudget angekündigt, das vom Ministerrat beschlossen werden sollte; für 1990 wurde ein Kultur-Sonderbudget von 28 Millionen Österreichischen Schillingen (ATS) in

261 Dienstreise des Leiters der Sektion V in die ČSR; Bericht über Kooperationsmöglichkeiten im Bereich der Wissenschaft, Bildung und Kultur in Böhmen und Mähren; 16. bis 22. März 1990, BMEIA, Zl. 35.11.05/4-V.SL/90

262 Vgl. Kulturpolitischer Bericht 1990 der ÖB Prag, BMEIA, Zl. 35.11.01/1-V.1/91.

263 Vgl. Dienstzettel an die Sektion V z. H. des Herrn Sektionsleiters, Beilage: Auszug aus Inspektionsbericht, BMEIA, Zl. 35.09.01/1-V.SL/89.

264 Vgl. Außenpolitischer Bericht 1989, S. 638.

265 Diederichs-Lafite, Marion: Wiener Kulturministerkonferenz – Europäische Kulturoffensive in Österreich. Österreichische Musikzeitschrift 6/45, 1990, S. 341–342, hier S. 341.

266 Lukeš, Milan: Waschtage am Marktplatz – Wider das Vergessen. In: Czernin, Monika/Strouhal, Ernst (Red.) (Hrsg.): Go east, go west. Zur Zukunft der Kulturpolitik. Texte der Wiener Kulturministerkonferenz 1990. Wien 1990, S. 18–23, hier S. 20

Aussicht gestellt.²⁶⁷ Der „Ostfonds“ wurde am 28. Juni 1989 im Nationalrat beschlossen – die Mittel aus dem Budgetüberschreitungs-gesetz 1990 sollten auch der Vertiefung der kulturell-wissenschaftlichen Beziehungen dienen, wie Kurt Preiß von der SPÖ ausführte.²⁶⁸ Am 1. September 1990 nahm schließlich der „Ostfonds für kulturelle Angelegenheiten“ seine Tätigkeit auf. Gefördert wurden auch zahlreiche kulturelle Aktivitäten in bzw. mit der ČSFR, wie beispielsweise die Errichtung eines Kulturzentrums der Franz-Kafka-Gesellschaft oder ein Symposium des Literaturforums Waldviertel.²⁶⁹

Aufgrund der neuen Rahmenbedingungen wurde auch über das Kulturabkommen nachgedacht. Die Österreichische Botschaft Prag meinte jedoch 1990, dass die *„Zeit, den Kulturaustausch mit der CSFR völlig dem freien Spiel der Kräfte und jeweiligen ad hoc-Vereinbarungen zu überlassen, [...] noch nicht gekommen“*²⁷⁰ sei. Nach einigem Hin und Her wurde der status quo schließlich beibehalten: Das Kulturabkommen, das mit der Tschechoslowakei abgeschlossen worden war, lief schließlich auch nach der Teilung der Tschechoslowakei weiter. 2000 wurde mit der Slowakei ein neues Kulturabkommen geschlossen,²⁷¹ die Tschechische Republik folgte erst 2009.²⁷² Obwohl heute sehr viele Kooperationen außerhalb des staatlichen Rahmens stattfinden, bietet dieses in manchen Fällen nach wie vor eine gute Grundlage für die Initiierung oder Weiterführung von solchen. So wurde etwa in Art. 10, Abs. 2. festgelegt, dass *„Vorschläge von gemeinsamen Geschichtslehrmaterialien“* vorbereitet werden sollten. Auf dieser Basis wurde ein Gemeinsames Österreichisch-Tschechisches Geschichtsbuch erarbeitet.²⁷³ Neben dem bilateralen Abkommen spielen in den letzten Jahren aber immer mehr internationale Kooperationen, wie die bei der Außenministerkonferenz der Länder Österreich, Polen, Ungarn Tschechische Republik, Slowakei und Slowenien 2001 gegründete „Plattform Kultur Mitteleuropa“²⁷⁴, eine große Rolle.

267 Vgl. Diederichs-Lafite, M. 1990, S. 342.

268 149. Sitzung NR XVII. GP – Stenographisches Protokoll, 28. Juni 1990, S. 17233

269 Vgl. Bundesministerium für Unterricht und Kunst: Kunstbericht 1990. [Wien 1991], S. 174–184.

270 Österreich-CSFR; Bestandaufnahme der kulturellen Beziehungen, S. 14, BMEIA, Zl. 35.11.05/2-V.1/90.

271 Vgl. Abkommen zwischen der Regierung der Republik Österreich und der Regierung der Slowakischen Republik über die Zusammenarbeit in den Bereichen der Kultur, der Bildung und der Wissenschaft samt Anhang (BGBl. 170/2000).

272 Vgl. Abkommen zwischen der Regierung der Republik Österreich und der Regierung der Tschechischen Republik über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, Bildung, Wissenschaft, Jugend und des Sports (BGBl. 38/2009).

273 Vgl. Perzi, Niklas/Schmoller, Hildegard/Konrád Ota/Šmidrkál Václav: NACHBARN. Ein österreichisch-tschechisches Geschichtsbuch. Weitra 2018.

274 Vgl. www.bmeia.gv.at/europa-aussenpolitik/auslandskultur/schwerpunktprogramme/platt-

Wesentlich für die Entwicklung der Kulturkontakte war schließlich die tatsächliche Einrichtung von Kulturinstituten. Am 1. Juli 1990 trat das vor der Wende ausverhandelte Abkommen in Kraft, jedoch gelang es erst dem österreichischen Kulturrat Valentin Inzko aufgrund persönlicher Beziehungen, dass Österreich Räumlichkeiten eines Franziskanerklosters anmieten konnte, in die das seit 1993 selbstständige Österreichische Kulturinstitut Prag 1996 einziehen konnte;²⁷⁵ 2001 wurden die Kulturinstitute in Kulturforen umgewandelt. Die Einrichtung in Prag ist nach der Angabe von deren ehemaligen Leiterin eines der aktivsten – jährlich gibt es über 300 Veranstaltungen.²⁷⁶

1990 wurden außerdem zum ersten Mal österreichische Lektoren in die ČSSR entsendet, obwohl schon das Kulturabkommen von 1978 diese Möglichkeit vorgesehen hatte.²⁷⁷ Vor der Wende verwies das tschechoslowakische Außenministerium jedoch darauf, dass „*die Entsendung von Gastprofessoren und Gastlektoren für den deutschen Sprachunterricht der DDR vorbehalten*“ sei.²⁷⁸

Zu Einrichtungen mit eigenen Veranstaltungen entwickelten sich in den letzten Jahren außerdem die Österreich-Bibliotheken. Christine Dollinger spricht von einer „wertvolle[n] Bereicherung für die österreichische Auslandskulturpolitik“.²⁷⁹ Die ersten dieser Einrichtungen stammen noch aus der Zeit des Kalten Krieges: Die Vereinbarung über die Gründung der Österreich-Bibliothek in Brunn wurde am 4. Mai 1989 getroffen.²⁸⁰ Es sollte nur wenige Monate bis zur Eröffnung dauern. 2018 gibt es in Tschechien neun Österreich-Bibliotheken (Brno, České Budějovice, Liberec, Olomouc, Opava, Plzeň, Znojmo)²⁸¹, so viele wie in

form-kultur-mitteleuropa/ (online am 30. Juli 2018).

275 Vgl. Dollinger, Christine: Rückblick auf 10 Jahre Kulturarbeit in der (heutigen) Tschechischen Republik, in: Gehler, Michael/Brait, Andrea (Hrsg.): Am Ort des Geschehens in Zeiten des Umbruchs. Lebensgeschichtliche Erinnerungen aus Politik und Ballhausplatzdiplomatie vor und nach 1989 (Historische Europa-Studien 17). Hildesheim 2018, S. 517–523.

276 Schriftliches Interview mit Natascha Grilj, Antworten per E-Mail übersandt am 31. August 2014.

277 Kulturbeziehungen Österreich – CSFR. Offene Fragen, 1, BMeiA, GZ 35.11.01-V/90, Zl. 502.16.35/7-II.3/90.

278 Vgl. Bericht der ÖB Prag an das BMAA vom 28. Jänner 1986, ÖStA, AdR, BMAA, Abt. V-Kult 1982, Zl. 444-A/86.

279 Dollinger, Christine: Die Österreich-Bibliotheken im Ausland – Möglichkeiten und Chancen im kulturpolitischen Kontext Europas. In: Goltschnigg, Dietmar/Schwob, Anton (Hrsg.): Zukunftschancen der deutschen Sprache in Mittel-, Südost- und Osteuropa. Grazer Humboldt-Kolleg 20.–24. November 2002. Graz 2004, S. 479–481, hier S. 479.

280 Vgl. Schreiben der Österreichischen Botschaft Prag an das Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten vom 8. Juni 1989 mit Beilage, BMEiA, Zl. 35.02.02/9-V.6/89.

281 Vgl. <http://www.oesterreich-bibliotheken.at/> (online am 30. Juli 2018).

keinem anderen Staat. Die Leseräume an den lokalen Partnerinstitutionen sind mit *Austriaca* ausgestattet, die vom Außenministerium zur Verfügung gestellt werden; den Bibliotheksmitarbeitern werden Stipendien gewährt. Die Bestände gehen nicht in den allgemeinen Bestand der jeweiligen Bibliothek auf, sondern werden separat geführt.²⁸²

Besonders nachhaltig ist auch die Aktion Österreich-Tschechische Republik, die als Aktion Österreich-Tschechoslowakei 1992 gegründet wurde und insbesondere Kooperationen im Bildungs- und Wissenschaftsbereich fördert. Besonders erfolgreich sind dabei Kurse zum Erlernen der tschechischen bzw. deutschen Sprache.²⁸³

Fazit

Die Untersuchung zur österreichischen Bewertung der bilateralen Kulturbeziehungen zur heutigen Tschechischen Republik hat gezeigt, dass in den Jahren zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg kaum nennenswerte Initiativen in diesem Politikbereich gesetzt wurden, die eine Belebung von kulturellen Kontakten zwischen Österreich und der Tschechoslowakei bewirken hätten können. Nach 1945 wurde dieser jedoch immer bedeutender für beide Staaten. Grundsätzlich ist festzuhalten, dass die bilateralen Kulturbeziehungen immer stark von den Prämissen anderer Politikbereiche geprägt waren, insbesondere durch die klassischen politisch-diplomatischen Beziehungen. So weigerte sich Österreich bis zur Klärung der Vermögensfrage, die Kulturbeziehungen zur ČSSR zu intensivieren bzw. ein Kulturabkommen abzuschließen. Auch internationale Entwicklungen, speziell die KSZE, hatten Einfluss auf die bilateralen Kulturkontakte. Ab Ende der 1970er-Jahre etablierten sich die Kulturbeziehungen jedoch zunehmend von den anderen Bereichen der bilateralen Beziehungen – wie sie einerseits Kontakte und eine Austauschplattform boten, führten sie auch zu eigenen Konflikten, insbesondere aufgrund der Unterstützung von Dissidenten durch österreichische Kulturinstitutionen. Wiewohl die Möglichkeit zu Kontakten immer wieder als Argument für die bilateralen Kulturbeziehungen genannt wurden, bleibt doch mit Karl Schwarzenberg festzuhalten, dass die Tschechoslowakei den Menschen in Österreich fremd geblieben ist.²⁸⁴ Nach 1989 wurden die Kulturbeziehungen zunehmend unabhängig von den anderen Politikbereichen und entwickelten eine

282 Vgl. etwa: Schreiben des ÖKI an das BMA vom 24. 4. 1990, BMeiA, GZ 222.02.02, Zl. 222.02.02/2-V.6/89.

283 Vgl. <http://www.dzs.cz/file/4067/Jahresbericht%202015%20final.pdf> (online am 6. November 2016).

284 Vgl. Schwarzenberg, Karl: Das enge Land, in: Bretschneider, Rudolf/Lendvai, Paul: Als der Eiserner Vorhang fiel. Texte aus dem Wiener Journal und der Europäischen Rundschau aus dem annus mirabilis 1989. Wien 2009, S. 278–283, hier S. 278.

enorme Vielfalt. Die Wende brachte außerdem eine Bedeutungssteigerung von internationalen Kulturkontakten, die jedoch in einer eigenen Studie zu untersuchen wären, wie auch die tschechoslowakischen bzw. tschechischen Einschätzungen der Entwicklungen weiterhin ein Forschungsdesiderat darstellen.

ZPRÁVY

NÁRODNÍ ARCHIV V ROCE 2018

EVA DRAŠAROVÁ

Úvod

Archivy v České republice jsou povinny dle § 62 archivního zákona zpracovat výroční zprávy o své činnosti a do konce měsíce února následujícího kalendářního roku je zveřejnit způsobem umožňujícím dálkový přístup. Příslušný paragraf předepisuje povinné údaje o personálních podmínkách, celkovém množství uložených archiválií, výběru, archivním zpracování a využívání archiválií, stavu archiválií, konzervaci a restaurování archiválií. Výsledkem by měla být jednotná prezentace institucí a dat umožňujících porovnání a sledování delších vývojových tendencí. Nakolik se to daří naplňovat v celostátním měřítku necht' posoudí nezávislý pozorovatel či řídicí orgán pro obor archivnictví.

Co se týče Národního archivu, snažíme se podat poctivý počet ze své práce ve všech jejích aspektech, ne jen v těch předepsaných. Jedná se o náročný proces, na jehož konci se představuje archiv jako jednotná instituce s respektováním rozmanitosti úkolů a aktivit. Potlačuje se individualita vnitřních organizačních jednotek, vzniká plastický obraz Národního archivu. Bez dělby práce by však docílit výsledků šlo obtížně. Každé oddělení je specifické a plní trochu odlišné úkoly. Nejde jen o odlišení kmenových a servisních úloh. Struktura řízení se vyvíjela historicky, existence některých útvarů má dokonce dávnou tradici pramenící ještě v předchůdcích Národního archivu. Jiné útvary se naopak odštěpily v poměrně nedávné době z důvodu nutné specializace na nová zadání. A některé nedůslednosti pramení z personálního obsazení a rozumného využití schopností a znalostí konkrétních osobností a klíčových zaměstnanců.

V roce 2018 jsme se věnovali ve značné míře veřejnosti. Vnější podnětem k tomu se stalo důstojné připomenutí sto let existence novodobé státnosti. Zúročili jsme své odborné znalosti, výzkumné výsledky, spravované archivní fondy, um restaurátorů, šikovnost a organizační schopnosti. Přesto jsme nezanedbali své povinnosti podávat retrospektivní informace občanům pro jejich práva a úřadům a moci soudní pro jejich fungování. Navzdory každoročním steskům na menší porci času na zpracování archiválií se podařilo dosáhnout až nepochopitelných výkonů. Obdobně tomu bylo v preventivní péči o fyzický stav archiválií, v digitalizaci či restaurování a konzervaci. Také digitální archivace se stala přirozenou součástí archivní všednodennosti a projekt Národní digitální archiv II procházel

dál svými aktivitami bez otřesů. Navzdory permanentnímu oslabení a fluktuaci v ekonomicko-provozním aparátu se vše stačilo a zvládlo, byť někdy s nasazením na hranici možností. Všem pracovním a pracovníkům Národního archivu patří uznání a poděkování za výkony, za solidárnost s celkem a v mnoha případech i za věrnost „značce“.

Personální podmínky archivu

Do roku 2017 vstupoval Národní archiv se 160 systemizovanými místy, z toho 87 ve státní službě a 73 dle Zákoníku práce. Tehdy přibyla tři zásadní, rozvojová místa do Národního digitálního archivu dle vládního usnesení č. 611/2013. Další posun nastal ve vytvoření místa kancléře, který kromě dosavadní agendy „podnikového“ právníka by měl postupně převzít od ředitelky řadu činností, které tato vykonávala za přetíženou personalistku (služební hodnocení, systemizace, konkursy na uvolněná místa, vzdělávání) či musela ve značné míře suplovat neexistující místa investičního referenta či koordinátora a plánovače vědeckého výzkumu. V roce 2018 však žádná změna nenastala, protože žádný z návrhů nové systemizace nebyl akceptován ministerstvem financí. Stejná situace se opakuje pro rok 2019.

Pokračovalo individuální zvyšování kvalifikace. Bakalářskému studiu se věnovaly 2 osoby, magisterskému 8 osob a doktorandskému 10.

Celkové množství uložených archiválií

K 31. 12. 2018 spravoval Národní archiv ve své základní evidenci celkem 2065 archivních souborů v rozsahu 130 440,01 bm (oproti stavu k 31. 12. 2017 se jedná o nárůst o 31 archivních souborů a 933,31 bm). Digitální velikost spravovaných souborů činila 4293724 MB. Z uvedených 2065 archivních souborů bylo celkem 2002 souborů (125 635,86 bm, 4243009 MB) evidováno jako soubory v přímé péči archivu, 59 souborů (4764,4 bm, 50715 MB) bylo v NA uloženo na základě depozitní smlouvy a 4 archivní soubory NA (39,75 bm) byly na základě smlouvy uloženy mimo archiv. V roce 2018 bylo provedeno celkem 1145 aktualizací evidenčních listů NAD, které se týkaly 751 archivních souborů.

Do evidence archivních pomůcek bylo v roce 2018 zapsáno celkem 23 nových archivních pomůcek (jednalo se o 7 nových pomůcek a 15 pomůcek vzniklých rozdělením starších inventářů společných pro více archivních souborů). Zrušeny byly dva sdružené a skupinové inventáře.

Do evidence vnějších přírůstků a úbytků bylo v roce 2018 zapsáno celkem 233 vnějších změn (tj. o 49 více než v roce 2017). Celkem bylo evidováno 232 přírůstků (230 přírůstků výběrem a 2 přírůstky delimitací) a 1 úbytek (úbytek delimitací).

Do druhotné evidence NDA předalo Národnímu archivu v roce 2018 údaje ze své základní evidence celkem 24 archivů a 8 kulturně vědeckých institucí. Do centrální

evidence Národního archivu bylo v roce 2018 předáno celkem 12 stejnopisů archivních pomůcek. Archiv hlavního města Prahy předal 9 stejnopisů a Archiv Národního technického muzea 3 stejnopisy. Do evidence archivních pomůcek v programu PEvA nebyl v roce 2018 zapsán žádný předaný stejnopis archivní pomůcky.

K 31. 12. 2018 měl Národní archiv ve své péči celkem 1 národní kulturní památku a 26 archivních kulturních památek, což je o jednu AKP více než v roce 2017. Na základě návrhu Národního archivu č. j. NA 2599-1/06-2018 ze dne 15. 8. 2018 byl rozhodnutím Ministerstva vnitra ze dne 18. 10. 2018 prohlášen za AKP č. 172 Soubor plánů a vedut židovského osídlení v Čechách z roku 1727. Pravidelná prověrka fyzického stavu archivních kulturních památek se uskutečnila ve dnech 4. a 5. 12. 2018.

Výběr archiválií ve skartačním řízení

V roce 2018 vykonával Národní archiv předarchivní péči u 182 veřejnoprávních původců. V roce 2018 přibyl jeden nový původce – Úřad Národní rozpočtové rady (rezort Ministerstva financí) na základě zákona 23/2017., o pravidlech rozpočtové odpovědnosti. K 31. 12. 2018 zanikl Fond dalšího vzdělávání. Archiváři 5. oddělení provedli v roce 2018 výběr ve skartačním a mimo skartační řízení celkem u 84 veřejnoprávních původců. Při těchto řízeních sepsali 202 protokolů (197 ve skartačním řízení a 5 v mimo skartačním řízení). Tyto ukazatele jsou statisticky sledovány od roku 2005. Poměříme-li tyto výkony s výsledky z minulých let, můžeme konstatovat, že počet skartujících původců byl historicky druhý nejvyšší, počet vyhotovených protokolů ve skartačním řízení byl historicky nejvyšší. Co se týče objemu a poměru dokumentů navržených do skartačního řízení a dokumentů vybraných za archiválií, můžeme konstatovat, že čísla opět překonávají parametry z uplynulých let. Celkově bylo ve skartačním řízení posouzeno 25 263 bm dokumentů a vybráno z nich bylo 754 bm archiválií. Poměr vybraných archiválií k navrženým by byl 2,98%, což je opět nejnižší poměr za sledované období. Celkový výsledek ale statisticky zkresluje rozsáhlá skartace ze všech poboček Úřadu práce, kde bylo de facto skartováno 13 210 bm dokumentů. Tato skartace proto nebyla do dlouhodobé statistiky započítána. Po této úpravě vychází průměrné procento vybraných archiválií (6,2%). Mimo skartační řízení bylo navrženo 1029 bm a byl vybrán 1 bm.

Prostřednictvím Národního archivního portálu bylo v roce 2018 zahájeno elektronické skartační řízení (formou SIP balíčků) u 71 původců spadajících do péče 26 archivů. Na tato řízení navázalo 32 přejímek, v jejichž rámci byla uložena data v podobě AIP o celkové velikosti 66,6 GB.

Kontroly spisové služby a správní řízení

V roce 2018 provedl Národní archiv dvě řádné kontroly výkonu spisové služby v elektronickém systému spisové služby – u Ministerstva kultury (březen–listo-

pad 2018) a u Státního pozemkového úřadu (duben 2018–leden 2019). Dále byla provedena následná kontrola u Ministerstva průmyslu a obchodu (leden 2017–leden 2018). Řádná kontrola u Vrchního státního zastupitelství v Praze, která byla zahájena v říjnu 2017, byla následně zastavena z důvodu ze strany VSZ namítané nepřislušnosti Národního archivu k výkonu kontroly, resp. výkonu předarchivní péče. Od listopadu 2017 doposud se řešením věci zabývá Ministerstvo vnitra.

Výše uvedené kontroly kladou na zúčastněné archiváře vysoké časové, a hlavně odborné nároky. Vzhledem ke komplexnímu zaměření kontrol získává NA cenné poznatky o výkonu spisové služby a jeho poruchách u původců a jejich výsledky by se měly odrazit také ve zkvalitnění předarchivní péče u těchto ministerstev, popř. i u jim podřízených organizací. Pracovníci 5. oddělení průběžně vedou nad rámec zákonných povinností náročné individuální konzultace pro původce k elektronické spisové službě a ke spisovým normám. Nejčastějším tématem byl výkon spisové služby v elektronickém systému spisové služby, správa dokumentů v samostatných elektronických evidencích (různé informační systémy, databáze apod.) a skartační řízení z nich.

Jiný typ konzultací probíhal v oblasti výkonu a metodiky elektronické spisové služby s Ministerstvem práce a sociálních věcí, Úřady práce, Ministerstvem zemědělství, Nejvyšším soudem, Ústřední kontrolním a zkušebním ústavem zemědělským, Státním fondem dopravní infrastruktury, Nejvyšším státním zastupitelstvím, Ministerstvem spravedlnosti, Národním bezpečnostním úřadem, Českým statistickým úřadem, Ministerstvem obrany. Problematika předávání digitálních dokumentů včetně databází byla konzultována s Ministerstvem dopravy (celostátní systém jízdních řádů) a Správou železniční dopravní cesty, s. o. (systém InvestDokument pro správu stavební dokumentace). K otázce systematického předávání databází a dat z informačních systémů zahájena dále spolupráce s Ministerstvem vnitra, odkud byly vyžádány zneplatněné z IS o ISVS a dále s Ministerstvem financí, kde byl vytipován jako pilotní informační systém IS ARIS s daty z let 1993–2009. V roce 2018 proběhlo testování formátu SIARD ve verzích 1.0, 2.0 a 2.1 příslušných aplikací k archivaci digitálních dat uložených v informačních systémech (SIARD Suite, Database Preservation Toolkit a SIARDGui).

Dále jsme se ve spolupráci s odborem archivní správy a spisové služby a dalšími útvary Ministerstva vnitra věnovali návrhům a novelizacím právních předpisů souvisejících s archivnictvím a s výkonem spisové služby (mj. implementace eIDAS a GDPR do zákona 499/2004 Sb. a vyhlášky 259/2012 Sb., metodikám k elektronickému podpisu a elektronické pečeti, výměně a postupování spisů, vyhláše o významných informačních systémech, přípravě právní úpravy sčítání lidu 2021 a dalším). Metodická stanoviska a konzultace eSSI a eGov byla projednávána s odborem Hlavního architekta eGovernmentu, odborem eGovernmentu, odborem legislativy a koordinace předpisů, odborem kybernetické bezpečnosti a koordina-

ce informačních a bezpečnostních technologií, odborem archivní správy a spisové služby a odborem správním Ministerstva vnitra.

Samostatnou agendu pak představovaly konzultace s dodavateli eSSL, zejména v souvislosti s implementací nové verze Národního standardu pro elektronické systémy spisové služby VMV 57/2017, ale i dalšími tématy souvisejícími s tvorbou SIP balíčků pro skartační řízení a další (mj. ICZ, VUMS LEGEND, CCA Group, Gordic, KAPOS, Geovap). Náročnou kapitolu představovalo zejména poskytování podpory při testování SIP balíčků v rámci elektronického skartačního řízení, jak původcům v předarchivní péči Národního archivu, tak jednotlivým dodavatelským firmám. Nedílnou součástí této činnosti je poskytování, podpora a kontinuální vývoj validátoru SIP balíčků, který je využíván jak v rámci Národního archivního portálu, tak ve formě veřejně on-line přístupného nástroje umožňujícího původcům a dodavatelům provedení strojové kontroly souborů. Výraznou změnou byl přechod na validaci dle NSESSS z roku 2017 (plně v účinnosti od 4. 7. 2018) a nasazení tzv. obsahových kontrol SIP balíčků. Vývoj probíhá průběžně.

V roce 2018 bylo vedeno správní řízení u třech původců – Ministerstva práce a sociálních věcí, Ministerstva zemědělství a Ministerstva průmyslu a obchodu, u kterých byly zjištěny závažné nedostatky ve výkonu spisové služby.

Výběr archiválií mimo skartační řízení

Rok 2018 přinesl Národnímu archivu zásluhou pracovníků oddělení fondů nestátní provenience a archivních sbírek 65 přírůstků (94,07 bm a 8733 EJ), z toho 37 přírůstků (56,25 bm, 468 EJ) se vztahovalo k osobním fondům nebo rodinným archivům (30 archivních souborů). V posledních letech jsou nám nabízeny od soukromoprávních původců také archiválie v elektronické podobě. Můžeme konstatovat, že se rok 2018 stal počtem přírůstků čtvrtým nejúspěšnějším rokem za dvaadvacetileté období existence oddělení.

V oblasti předarchivní péče u soukromých právnických osob se nadále dařilo šestému oddělení Národního archivu úspěšně naplňovat dlouhodobou koncepci spolupráce s našimi původci z řad politických stran a hnutí, spolků, odborových organizací, profesních komor, nadací, obecně prospěšných společností a vybraných zřizovatelů soukromých archivů.

K cenným akvizicím uplynulého roku bezesporu patří archiv Mezinárodní organizace novinářů, který jsme převzali od bývalého předsedy této organizace, profesora Kaarle Nordenstrenga a PhDr. Markéty Ševčíkové. Předávání archivu organizace bude pokračovat i v roce 2019. Významný přírůstek představuje rovněž přejímka části dokumentů z norského Fondu na podporu Charty 77 (Støttefondet for Charta 77) a dánského Dialogu s Chartou 77 (Dialog med Charta 77).

Rozvíjeli jsme také spolupráci s politickými stranami a hnutími. Úspěšně pokračovala v loňském roce také spolupráce s profesními komorami zřízenými

zákonem. Během uplynulého roku se úspěšně rozvíjely naše kontakty s krajany. Ve dnech 27.–28. 9. 2018 jsme se zúčastnili konference zahraničních Čechů na téma *Krajané v době globalizace*, která se konala v Národním muzeu. Pro krajany jsme dne 28. 9. v součinnosti zajistili exkurzi v Národním archivu, kde se mohli seznámit s archiváliemi vztahujícími se k tématu vzniku samostatného Československa.

Od svého vzniku v roce 1996 se oddělení fondů nestátní provenience a archivních sbírek systematicky zaměřuje na získávání osobních fondů významných představitelů politického a společenského života. Tento úkol se nám daří naplňovat i díky trpělivě budovaným vztahům s původci a držiteli archiválií osobní a rodinné provenience založených na vzájemné důvěře a spolupráci. Můžeme tak Národní archivní dědictví obohacovat o stále rozmanitější kolekci osobních fondů. K cenným akvizicím uplynulého roku bezesporu patří osobní archiv bývalého československého ministerského předsedy v letech 1929–1932 a někdejšího ministra obrany v letech 1921–1925, agrárního politika Františka Udržala. Z archivů čelných politiků, které byly získány v loňském roce, představuje cenný přírůstek také archiv bývalého generálního tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše a rovněž osobní archiv politika KSČM, poslance Evropského parlamentu, filozofa a historika Miloslava Ransdorfa. V uplynulém roce naše archivní fondy obohatil také osobní archiv bývalého ředitele Národní galerie v Praze a rektora Akademie výtvarných umění profesora Milana Knížíáka.

V roce 2018 jsme úzce spolupracovali také s akreditovanými archivy – Archivem České strany sociálně demokratické (AČSSD) a Všeodborovým archivem Českomoravské konfederace odborových svazů (VOA ČMKOS).

Koordinace činnosti s jinými pracovišti, zabývajícími se shromažďováním archiválií soukromoprávní provenience, pokračovala úspěšně i v loňském roce.

Zpracování archiválií a anotace nových archivních pomůcek

Mezi jednotlivými zpracovatelskými odděleními existují rozdíly dané podstatou spravovaného Národního archivního dědictví. Sjedenení se děje na metodické bázi spočívající na základních principech a metodách historických věd. Zpřístupňování pokulhává za obrovskou poptávkou po nejnovějších retrospektivních informacích. Vždyť čtyřicet šest procent našich fondů není zpracováno ani základním způsobem, a jde právě o fondy z období po roce 1945. S ohledem na jiné úkoly, zejména rozsáhlé potřeby státní správy, digitalizační projekty vedoucí ke komfortnímu zpřístupnění, rozšířené testování dvou možných nových softwarů, přípravu akcí ke stému výročí vzniku republiky i úkolů v oblasti předarchivní péče a získávání archiválií, nebyla oblast zpracování archiválií ani v roce 2018 příliš dominantní ve všech archivních odděleních. Přesto výsledky jsou dobré, dokonce došlo k dalšímu ukončování dlouhodobých zpracování a otestovalo se na různorodých

archiváliích nasazení nového pořádacího systému, který odpovídá novým základním pravidlům pro zpracování archiválií.

Do evidence archivních pomůcek bylo v roce 2018 zapsáno celkem 23 nových archivních pomůcek (jednalo se z Národního archivu o 5 nových pomůcek a 15 pomůcek vzniklých rozdělením starších inventářů společných pro více archivních souborů, s církevními fondy ze státních archivů byly převzaty i inventáře). Zrušeny byly dva sdružené a skupinové inventáře. Dva nové inventáře byly anotovány již za rok 2017.

V oddělení fondů samosprávy a státní správy do roku 1848 a církevních institucí (I. oddělení) byla věnována pozornost především pokračování zpracování fondů církevní provenience (Archiv pražského arcibiskupství – Ordinariát, Ústřední archiv Českobratrské církve evangelické, Premonstráti – klášter Strahov, Maltézští rytíři – české velkopřevorství, Česká katolická charita). Dále byla dokončena evidence dochovaných vyobrazení šlechtických erbů v nobilitačních spisech České dvorské kanceláře. Revidovalo se dřívější uspořádání a třídění fondu Valdštejniana, Jičín. S externí pomocí se dále konvertoval inventář fondu Nová manipulace do databáze. Koncem roku 2017 byl dokončen inventář fondu Genealogické sbírky různé a v roce 2018 se upravoval rejstřík. Dokončuje se inventář listin přejatých z Vojenského historického archivu. Pokračovala tvorba katalogizačních záznamů/metadat pro matriční listiny (prohlášení za mrtva) fondu Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích (10 kartonů). Připravuje se zveřejnění matričních zápisů z let 1912–1917.

V rámci mezinárodního projektu CO:OP probíhá ve spolupráci s Mezinárodním centrem pro archivní výzkum (ICARUS) průběžné zpracovávání metadat pečeti Archivu České koruny a příprava na připojení metadat a fotografií těchto pečeti ke stávajícím skenům listin tohoto fondu na webové stránce Monasteria. Soupis pečeti (databáze) obsahuje celkem 4802 záznamů, z nichž bylo v roce 2018 zhotoveno 897 záznamů.

Zpracování archiválií tvořilo stejně jako v minulých letech i v roce 2018 páteř činnosti oddělení fondů samosprávy a státní správy z let 1848–1918 (II. oddělení). Nejdůležitějším z úkolů zůstává analytické zpřístupnění rozsáhlého fondu České místodržitelství – všeobecné probíhající po jednotlivých signaturách. V roce 2018 se pracovalo na signaturách: 12 (zemědělství), 13 (obecní záležitosti), 20 (vystěhovalectví) a 27 (technické školy). Ve fondu Staré montanum – pokračovalo zpracování signatury 5.

Oddělení fondů samosprávy a státní správy z let 1918–1945 (III. oddělení) nadále poněkud utlumilo práce na prohloubeném inventáři fondu Prezidium ministerstva vnitra (dříve fond SÚ MV ČR č. 225). Bylo zpracováno celkem 93 kartonů spisů z prvního dokončovaného období 1918–1924. Pokračováno bylo v inventarizaci fondu Úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě (dř. fond SÚ MV

ČR č. 114). Reinventarizoval se fond Okupační vězeňské spisy. Byly uspořádány druhé dodatky k fondu Ústřední správa státních báňských a hutních závodů, Praha a opatřeny archivní pomůckou na přelomu roku 2017 a 2018. Za pomoci externích pracovníků probíhalo prohlubování pomůcek k fondům Ministerstvo zemědělství, Praha I, Ministerstvo školství a Policejní ředitelství Praha – evidence obyvatelstva.

Oddělení státních fondů z let 1945–1992 (IV. oddělení) pracovalo s různou intenzitou na zpracování celé řady archivních souborů. Dokončen a schválen byl inventář k fondu Úřad předsednictva vlády – Generální sekretariát hospodářské rady, před schválením je rovněž pomůcka k fondu Ministerstvo dopravy I – Výstřižkový archiv. Dále probíhaly pořádací práce u fondů Československé závody sklářské, Ministerstvo financí II, Státní úřad plánovací I, Státní úřad plánovací II, Státní plánovací komise, Ministerstvo práce a sociálních věcí, Fond národní obnovy, Ministerstvo vnitřního obchodu, Ministerstvo vnitra ČSR/ČR, Praha – CSÚ, Ministerstvo zemědělství II – Ministerstvo zemědělství, lesního a vodního hospodářství, Ministerstvo spravedlnosti ČSR, KSČ – Ústřední výbor z období 1945–1989: politické byro 1954–1962, Čestmír Císař, Antonín Novotný – tajné, Kancelář tajemníka Miloše Jakeše (1970–1989). V nezpracovaném dílčím fondu KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha se třídily a popisovaly mikrofilmy nalezené společně s filmovými a zvukovými záznamy z procesu s R. Slánským.

V oddělení kontroly výkonu spisové služby, fondů státní správy po roce 1992 a elektronických dokumentů (V. oddělení) byly přemanimulovány přejímky Ministerstva zdravotnictví, Ministerstva kultury a Nejvyššího kontrolního úřadu, proběhlo hrubé pořádání fondu Státního úřadu pro jadernou bezpečnost a částí fondu Úřadu vlády ČR. Dále bylo dokončeno hrubé pořádání fondu Zemědělské vodohospodářské správy.

V oddělení fondů nestátní provenience a archivních sbírek (VI. oddělení) pokračovalo zpřístupnění několika částí fondu Rodinný archiv toskánských Habsburků. Bylo dokončeno definitivní zpracování fondů Špiritová Alexandra, Mgr. a Czernin Ottokar. Obnovily se práce na zpracování fondu Československý svaz mládeže – ústřední výbor. Celkem bylo uspořádáno (včetně rejstříků) 45 kartin ze signatury 2. Práce pokračovaly na zpřístupnění Sbírký map a plánů. Vnitřní oponenturou v rámci oddělení procházejí dokončené inventáře Český svaz protifašistických bojovníků – soutěž historických, vzpomínkových a dokumentačních prací, Sudetoněmecká strana – dodatky II, Spolek pro chemickou a hutní výrobu (části Technický sekretariát, Výrobní postupy a Výzkumné zprávy) a Stavební družstvo zaměstnanců státních lesů a statků. Průběžně probíhalo zpracování přírůstků do otevřených sbírek.

V oddělení foto-, fono-, kinodokumentů a služeb veřejnosti (VIII. oddělení) probíhalo rovněž zpracování většího množství archivních fondů. Dlouhodobě

probíhají práce při identifikaci a popisu archiválií z fondů Druhá světová válka, Henlein Konrád, Balkanpress. Proběhla revize fotografické části fondu Ukrajinské muzeum. Před dokončením je pomůcka k fondu Pluhař Josef. Byl zahájen podrobnější popis fotografií dílčího fondu Kriegel František, MUDr. – fotografie.

I v oblasti kinematografických fondů probíhalo zpracování několika fondů, spojené často s jejich digitalizací: Federální úřad pro tisk a informace – obrazové a zvukové záznamy, Svaz českých a moravských výrobních družstev – kinematografické filmy, Výzkumný ústav spojů – kinematografické filmy, Institut průmyslového designu Praha – kinematografické filmy, Česká geologická služba – Geofond – kinematografické filmy. Intenzivně probíhaly práce na zpracování a digitalizaci dílčího archivního souboru KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – obrazové a zvukové záznamy obsahujícího kinematografické filmové pásy se záznamem z politického procesu s Rudolfem Slánským a spol.

Při zpracování zvukových archiválií je prioritně věnována pozornost především konverzi do digitální podoby, a to především z důvodu nestability původního nosiče. Dílčí soubor KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – obrazové a zvukové záznamy, Praha zahrnuje zvukové archiválie k politickým procesům 50. let 20. století. V roce 2018 bylo zahájeno jeho pořádání do víceúrovňové struktury. Kritériem uspořádání bylo stanovení tematické hledisko (konkrétní politický proces) a chronologická návaznost jednotlivých záznamů i jednotlivých politických procesů.

Soupis pečeti

Při Soupisu pečeti bylo pořízeno 897 záznamů pečeti listin fondu Archiv České koruny.

Anotace nových archivních pomůcek

České místodržitelství Praha – všeobecné. Zemědělství, svěřeníectví – fideikomisy, lesy, vrchnostenské a poddanské záležitosti, nadace, sign. 12 (1854) 1856–1910 (1914).

Dílčí inventář, 2018, 846 s., Jiřina Juněcová, 8147 jednotek popisu [297 kartonů]. Vznikly činností nejvyššího orgánu státní správy v Českém království, c. k. místodržitelství v Praze. Po obsahové stránce je fond tvořen spisy, které se týkají různých záležitostí dané agendy na území někdejšího Českého království. K inventáři je vyhotoven osobní a zeměpisný rejstřík.

Ústřední správa státních báňských a hutních závodů, Praha – dodatky II 1928 – 1946 (1949).

Dílčí inventář, 2018, 12 s., Jaroslav Pažout, 38 jednotek popisu [6 knih a 4 kartony]. Státní doly a hutě na území Československa byly řízeny odděleními XXIIIa a XXIIIb V hornosprávního odboru Ministerstva veřejných prací. V roce 1920 do-

šlo sloučením těchto oddělení a prodejny báňských výrobků k vytvoření Ústřední správy státních báňských a hutních závodů, spravující podnik Státní báňské a hutní závody. Od r. 1924 byl uvedený úřad označován jako VII. odbor Ministerstva veřejných prací. Z jeho kompetence byl vyňat prodej výrobků ze státních dolů a hutí, kterým se zabývala Státní prodejna báňských a hutnických výrobků. Z jeho gesce byla současně vyčleněna agenda tzv. uhelné akce pro státní úřady a jejich zaměstnance, přičemž byl vytvořen samostatný podnik Státní uhelné sklady v Praze-Smíchově. Za okupace spravovala Ústřední správa pouze protektorátní podniky, k jejímu zániku pak došlo s účinností od 1. 1. 1946, kdy její působnost přešla na nově vytvořené národní podniky.

Druhé dodatky k fondu Ústřední správa státních báňských a hutních závodů tvoří šest úředních knih, z nichž čtyři obsahují pojistně-materiální bilance Penzijního příplatkového ústavu zaměstnanců podniku Státní báňské a hutní závody v soukromoprávním služebním poměru z let 1934 a 1936, zbylé dvě pak zprávu o vyšetřování hospodářské situace Státních železáren a oceláren v Podbrezové zřejmě z let 1937–1938 a přílohu ke zprávě. Čtyři kartony obsahují různorodý spisový materiál. Nacházejí se zde písemnosti k organizačním a personálním záležitostem správ protektorátních báňských a hutních závodů, dokumentace k jednotlivým báňským a hutním závodům, mj. k naftovým dolům v Gbelech, k dolům na zlato v Jílovém a dolům a hutím v Příbrami. Zajímavé jsou i písemnosti o přejmenování jáchymovských dolů a předání uranové rudy Sovětskému svazu po druhé světové válce.

Úřad předsednictva vlády – Generální sekretariát Hospodářské rady 1945–1949.

Dílčí inventář, 2017, Alena Nosková, Adam Zítek, 124 s.; 587 jednotek popisu [8 podacích protokolů, 1 kartotéka 307 kartonů].

Fond obsahuje písemnosti vzniklé z činnosti Generálního sekretariátu Hospodářské rady a Ústřední plánovací komise, která sekretariát později zastoupila. Jedná se o dokumenty vztahující se k hospodářskému řízení státu a plánování hospodářství, především pak v souvislosti s tzv. dvouletým plánem. Materiály uložené ve fondu se vztahují prakticky ke všem odvětvím československého hospodářství. Písemnosti jsou členěny částečně na základě organizační struktury původce (jednotlivé plánovací komise) a rovněž tematicky dle věcných kapitol (zahraniční záležitosti, organizace GSHR).

Využívání archiválií

Badatelny

V uplynulém roce studovalo ve studovně oddělení fondů samosprávy a státní správy do roku 1848 a církevních institucí 505 badatelů (469 domácích, 36 cizinců), kteří zde vykonali 2333 badatelských návštěv (2165 návštěv domácích bada-

telů, 168 návštěv cizinců). Návštěvnosti odpovídá i pohyb archiválií: 6345 zapůjčených evidenčních jednotek; 9 evidenčních jednotek bylo zapůjčeno na základě reversů. Celkový počet zapůjčených evidenčních jednotek v roce 2018 tedy byl 6 354. Vypůjčených evidenčních jednotek bylo 78.

V roce 2018 bylo zaregistrováno v centrální badatelně NA v Praze na Chodovci celkem 1622 badatelů. Z celkového počtu badatelů bylo 139 cizinců (převážně ze Slovenska). Badatelé uskutečnili celkem 5676 badatelských návštěv (z toho 974 zahraničních). Průměrná denní návštěvnost se standardně pohybovala okolo 27 badatelů/den. Badatelna byla nejnavštěvovanější v měsících březen (666 osob) a červenec (576 osob). V Informačním systému Badatelna bylo zaevidováno celkem 25 378 objednávek.

Správní činnosti – opisy, výpisy a kopie pro občany, veřejnou správu, soudy, rešerše

V elektronickém systému spisové služby GINIS bylo v roce 2018 zaevidováno celkem 4861 čísel jednacích. Datovou schránkou bylo přijato 2142 a odesláno 2332 datových zpráv. Z celkového počtu 4 548 spisů bylo 2080 č. j. spisů vyřízeno v režimu správní nahlédací agendy; 806 spisů se týkalo státního občanství a sčítání lidu (o cca 200 méně než v loňském roce); 308 č. j. spisů se týkalo agendy 3. odboje dle zákona č. 262/2012 Sb. (malý pokles oproti roku 2017) a 493 č. j. – majetkových záležitostí (z toho zákon č. 428/2012 Sb. – 3 č. j., což je další velký pokles); 212 spisů bylo vyřízeno v rámci agendy badatelské, 11 č. j. bylo odesláno odboru správních činností MV ČR k dohledání osobních údajů (zjištění adresy, data narození, úmrtí), 245 spisů se týkalo poskytnutí souhlasu s jednorázovým užitím reprodukcí archiválií. V režimu zákona č. 106/1999 Sb. bylo podáno 16 č. j., ale ve skutečnosti se jednalo o žádosti o kopie archiválií v režimu archivního zákona. Skutečná podání v režimu zákona o informacích byla jen tři. Zbývajících 2 468 ostatních žádostí veřejnosti nebo šlo o vlastní spisy NA. Rešerše a reprodukce archiválií byly zpracovány pro 634 domácích a 419 zahraničních žadatelů.

Správní agendy vyplňují většinu pracovního času ve dvou odděleních Národního archivu – oddělení fondů samosprávy a státní správy z let 1918–1945 (2 010 č. j.) a oddělení fondů státní správy z let 1945–1992 (1 156 č. j. a 700 žádostí v dílčích záležitostech komunikace s žadateli).

Největší zátěž pro oddělení v roce 2018 znamenaly zejména žádosti ukrajinských občanů, kteří potřebují doložit československé občanství svých předků. Velké množství žádostí týkajících se pozemkového vlastnictví je směřováno pouze na zjištění bývalých majitelů, resp. dědiců (opět se dotazují zejména regionální pobočky Úřadu pro zastupování státu ve věcech majetkových, Pozemkového úřadu, dále krajské úřady, katastrální pracoviště apod.).

Agenda dle zákona č. 262/2011 Sb. je již setrvalá a váže poměrně velkou část pracovních sil. Rešerše probíhaly zaběhlým systémem ve shodě s dohodnutými

požadavky Ministerstva obrany ČR a ve spolupráci s dalšími institucemi.

Počet státoobčanských žádostí v minulém roce opětovně mírně poklesl, v na-
proště většiny se jednalo o žádosti státních úřadů či orgánů samosprávy. Samostat-
nou skupinu tvoří dotazy na údaje z pražské pobytové evidence a spisů Policejního
ředitelství v Praze, velkou většinou rovněž z důvodu zjištění rodinných vazeb.

Počet úředních žádostí týkajících se věznění, případně nuceného pracovního
nasazení, majetkové újmy či rasového pronásledování československých občanů
v době nacistické okupace činil 45 žádostí. Bylo vzneseno 54 samostatných dotazů
na členství v KSČ.

Výstavy

Archiválie Národního archivu jsou velmi často požadovány různými institu-
cemi k zapůjčení na výstavy. Proto je do výstavní činnosti zahrnován nejen výběr
archiválií, kontrola fyzického stavu archivních dokumentů a výstavních prostor,
ale i příprava návrhů smluv o výpůjčce včetně zajištění záznamů o ocenění, proto-
kolů o stavu archiválií apod.

Výstavy vlastní

Labyrintem dějin českých zemí; Císařská konírna Pražského hradu, 26. 2.–2. 7. 2018.
Čtvrtstoletí spolu. Československo a Podkarpatská Rus, Národní archiv, od
28. 3. 2018, dále Slovenský národní archiv Bratislava, Slovenské technické muzeum
v Košicích.

Pravda vítězí. Československo 1918–1992. Výstava ke 100. výročí republiky, Národ-
ní archiv, od 15. 10. 2018.

Strážce státu. Rezort vnitra a vznik Československa, Ministerstvo vnitra,
28. 10. 2018

Československo-německé hospodářské vztahy v dokumentech, Spolkový archiv
Bayreuth, od 5. 3. 2018, Kontaktní kancelář Svobodného státu Sasko v Praze,
15.–17. 5. 2018, Bavorský hlavní státní archiv v Mnichově, od 5. 12. 2018, Státní
oblastní archiv v Litoměřicích, 25. 5.–30. 6. 2018.

Spolupráce na výstavách, zápůjčky originálů a poskytování kopií archiválií

Fenomén Masaryk, Národní muzeum v Praze, 14. 9. 2017–18. 2. 2018
18–18 století státního svátku, Středisko společných činností AV ČR, 4. 5.–20. 7. 2018
28. říjen, Obecní dům, 28. 9.–31. 12. 2018

Sto let bezpečnostních sborů aneb od četnictva k policii, Muzeum policie ČR,
17. 10.–31. 12. 2018

Pavel Tigrid. Hlas svobody, Národní památník na Vítkově, 25. 10. 2017–31. 3. 2018
Arcivévoda Ferdinand II. Habsburský, Valdštejnská jízdárna, 3. 11. 2017–25. 2. 2018
Císař. Církev. Rodina – Tajemství úspěchu rodu Metternichů, Státní zámek

Kynžvart, 8. 6.–20. 7. 2018

Zámek 1568 – 150 let od položení základního kamene zámku v Litomyšli, Regionální muzeum v Litomyšli, 27. 9.–5. 11. 2018

Ve službách krále, Státní zámek Velhartice, 15. 5.–31. 10. 2018

Kresby Bohuslava Martinů – Martinů obrázky kreslící, Městské muzeum a galerie Polička, 14. 10.–31. 12. 2018

Andrew Steiner – nejen brněnský architekt, Židovské muzeum v Praze, 26. 11. 2018

Já jsem... Zdeněk Nejedlý. Příběh tragédie jednoho moderního intelektuála, Městská galerie Litomyšl, 10. 11. 2018–10. 2. 2019

Zdeněk Nejedlý známý? Neznámý? Svědectví fotografií, FF UK Praha, 29. 5.–29. 6. 2018; Smetanův dům Litomyšl, 11. 12.–21. 12. 2018

Spolupráce s médii

V roce 2018, stejně jako v předchozích letech, spolupracoval Národní archiv ve velké míře s médii. První vlna proběhla v kontextu výstavy Labyrintem českých dějin. Širší publicity (Česká televize, Televize Prima, Český rozhlas) se např. dostalo instalaci obálky s posledními slovy T. G. Masaryka. Další aktivity souvisely s náletem filmových a zvukových záznamů z procesu s Rudolfem Slánským a mikrofilmů s dokumenty z fondu ÚV KSČ. Vyvrcholily na tiskové konferenci 21. 11. 2018 k ukončení digitalizačních prací. Drobné vstupy se pak objevovaly aktuálně i k jiným tématům v pořadu Události, Dobré ráno, Reportéři ČT České televize.

Jiří Křesťan spolupracoval na dokumentárním filmu České televize o Zdeňku Nejedlém „Rudý dědek. „Muž s perím ve vlasech“ (režisér Josef Císařovský). Roman Štér působil jako odborný poradce při vzniku dokumentárního filmu o účasti československých vojáků na osvobození vlasti a o jejich dalších osudech v poválečném Československu Bojovníci ze západní a východní fronty – Deníček RAF (režisér Oliver Malina Morgenstern, premiéra filmu 23. 10. 2018 v Židovské obci v Praze). Se zcela mimořádným zájmem se setkal dokumentární film České televize „Zapomenuté protesty“ redaktora Bohumila Vostala, který se věnuje vzpomínkovým akcím, pořádaným střediskem Velehrad v Londýně u příležitosti výročí vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa 21. srpna 1968. Na výběru archiválií z fondu Jan Lang se podíleli Lenka Kločková a Ondřej Valtus.

Exkurze

V oddělení nejstarších fondů se v roce 2018 uskutečnilo 35 exkurzí, jichž se zúčastnilo celkem 508 návštěvníků. Dne 6. prosince 2018 v přednáškovém sále 1. oddělení proběhlo slavnostní udělení Ceny univ. prof. Sáši Duškové, DrSc. 2018, studentům v kategoriích bakalářských a magisterských prací.

Na Chodovci se uskutečnilo celkem 20 exkurzí s celkovým počtem 276 účastníků. Kromě organizovaných exkurzí jsme umožnili celou řadu návštěv Národní-

ho archivu pro zahraniční delegáty různých akcí pořádaných zejména odborem archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitra ČR i pro zaměstnance některých odborů MV ČR a dalších institucí. Tyto návštěvy v sobě zahrnovaly nejen exkurzi/návštěvu na pracovištích NA, ale také odborné debaty vždy na předem dané téma – digitalizace, archivace fotografií, zvukových záznamů a filmů; Národní digitální archiv atd.

Nejúspěšnější akcí pro veřejnost byl bezesporu Den otevřených dveří obou archivů (NA i SOA Praha) s názvem Dveře archivů otevřené dokořán, který se konal dne 20. října 2018 v obou budovách spravovaných Národním archivem. Bohatý program připravený při příležitosti 100. výročí vzniku našeho státu zahrnoval návštěvy běžně nepřístupných prostor (depozitářů, restaurátorských ateliérů, desinfekční linky), výstavy originálů i reprodukcí archiválií, odborné přednášky, badatelské konzultace, genealogickou poradnu, čtení z pamětí politika Jana Malypetra a koncert skupiny Ostravská bandaska. Dne otevřených dveří se zúčastnilo více než 350 návštěvníků v budově na Milady Horákové a více než tisíc osob na Chodovci.

Knihovna

V uplynulém roce knihovna fungovala v základních činnostech a službách na takové úrovni, aby opět dostala rozsahu služeb uživatelům, daném a vyplývajícím z jejího postavení základní knihovny se specializovaným fondem dle §13 zákona č. 257/2001 Sb., o knihovnách a podmínkách provozování veřejných knihovnických a informačních služeb a splnit nebo pokračovat v řadě úkolů specifického, dlouhodobého a mimořádného charakteru.

V uplynulém roce se knihovna zaměřila na zkvalitnění a rozšíření služeb čtenářům. Automatizovaný knihovní systém Verbis byl upgradován na verzi 2.0. Knihovnu navštívilo celkem 334 čtenářů a bylo realizováno celkem 20 048 výpůjček.

Knihovna pokračuje ve spolupráci se Souborným katalogem ČR (dále jen SK ČR), kam pravidelně zasílá záznamy monografií. Celkem bylo do SK ČR zasláno 19 635 záznamů.

Na adrese <https://kramerus.nacr.cz/> zpřístupňuje knihovna výsledky projektu digitalizace dokumentů ohrožených degradací kyselého papíru v podprogramu VISK7 (Kramerus). První etapou byl v roce 2018 zahájen projekt digitalizace rozsáhlého titulu – vládního deníku *Prager Zeitung* s přílohami.

Kromě zpracování ročních přírůstků se knihovna také věnovala zpětnému zpracování starších fondů. Z rozsáhlých celků byly retrokatalogizovány do elektronického knihovního systému svazky příručkové literatury (encyklopedie, slovníky, zákoníky atd.)

V roce sběru 2018 bylo celkem nahlášeno do Rejstříku informací o výsledcích (RIV) 22 výsledků vědy a výzkumu NA, z toho bylo předáno poskytovatelům:

Jako excelentní výsledek byla nahlášena publikace: Paulus Filip, Šárka Steiřnová a Jiří Štěchovský *Univerzitní botanické zahrady v Praze v letech 1775–1945*. Praha: Národní archiv, 2017. 310 s. ISBN 978-80-7469-057-0.

Publikační činnost pracovníků, kterou zpracovává knihovna v rámci bibliografických činností, je uvedena v závěru této zprávy o činnosti Národního archivu.

Knihovna již třetím rokem spolupracuje s Historickým ústavem AV ČR na vytváření mezinárodního projektu Souborného katalogu Bibliografie české a slovenské historiografie. Katalog vznikl jako výstup projektu velkých infrastruktur pro VaVaI Bibliografie dějin Českých zemí. Knihovna pomocí externistů zpracovává Bibliografii českého archivnictví, která zaznamenává českou vědeckou a odbornou knižní produkci v oblasti archivnictví a příbuzných oborů.

Vědecký výzkum

Národní archiv, v souladu s předmětem činnosti stanoveným zákonem o archivnictví, dlouhodobou koncepcí rozvoje výzkumu a v neposlední řadě i historickou tradicí starou sto padesát let, pokračoval i v roce 2018 ve svých výzkumných aktivitách.

Archiv provádí vědeckou a výzkumnou činnost v oblasti archivnictví, pomocných věd historických a v příbuzných vědních oborech; plní úkoly ústředního vědecko-výzkumného pracoviště na úseku preventivní péče o archiválie, konzervace a restaurování archiválií, uchovávání a zpřístupňování nových forem nosičů informací, včetně dokumentů v digitální podobě; v této oblasti vykonává funkci odborného, metodického a školícího centra. Základním posláním archivů bylo a je uchovat a zpřístupnit informace pro současné a budoucí potřeby společnosti. Vědecké, výzkumné a inovační aktivity tedy oscilují kolem tohoto fundamentu a spolu s vývojem společnosti se proměňují reagující na informační poptávku a na vnější rámec existence a fungování archivů, přesněji na potenciální rizika, znemožňující plnit základní poslání. Národní archiv se stal i na tomto poli uznávanou výzkumnou kapacitou, potvrzenou výsledky a poměrně úspěšným získáváním dotací z nejrůznějších zdrojů na vědu a výzkum. Základní směr výzkumu je definován v dlouhodobé koncepci Národního archivu, nicméně tato koncepce podléhá operativní každoroční vnitřní evaluaci formou aktualizace pracovního plánu na příslušný rok a reaguje tak na aktuální stav oboru, rozvoj spolupráce s partnerskými institucemi v ČR i v zahraničí a v neposlední řadě rovněž na aktuální potřeby státní politiky a administrativy a její informační poptávku.

Základní výzkum realizuje Národní archiv v souladu se svým oborovým zákonem v oblasti historiografie, sociologie, statistiky, dějin správy a pomocných věd historických. Zásadní obrat zde neočekáváme. Odborné statě publikujeme v renomovaných domácích impaktovaných či neimpaktovaných recenzovaných periodikách, především ve *Sborníku archivních prací* a v *Archivním časopise*, kte-

ré vydává Ministerstvo vnitra; ve sborníku Národního archivu *Paginae historiae*, v *Českém časopise historickém* a v řadě dalších časopisů. Institucionální podpora vědy umožňuje pružněji zveřejňovat výsledky průběžného zkoumání, a to i monografickou cestou za pomoci externích služeb vydavatelství a tiskáren. Naše kapacitní možnosti jsme rozšířili obměnou dosluhujícího vlastního zařízení pro tisk odborných titulů tak, jak je to obvyklé u ostatních domácích výzkumných ústavů našeho oboru. Dosud nesměle se rýsující publikační řady se díky tomu zřetelněji vyprofilovaly. Směřování nyní cílí i na jejich grafické sjednocení. Podařilo se navázat spolupráci při publikování s renomovaným Nakladatelstvím Lidových novin, prozatím pouze jednotlivými tituly bez formálního dotažení. Od tohoto řešení si slibujeme propagaci a odbyt na profesionální úrovni. Přídavné zdroje též nadále umožňují udržet mobilitu odborných pracovníků, jejich výzkum doma i v zahraničí a předávání a výměnu poznatků na příslušných fórech.

Na pomezí základního a aplikovaného výzkumu se pohybují archiváři při zpracování archivních fondů, jež je korunováno výsledkem v podobě archivních pomůcek s fundovaným úvodem, vlastním inventářem či katalogem a náročnými rejstříky. I do této oblasti zasáhla masivně standardizace. Ostatně právě i této problematice se v minulosti věnoval Miroslav Kunt v projektu financovaném bezpečnostním výzkumem a v jedné oblasti dokončil výzkum pro Ministerstvo kultury, dál ve spolupráci s dalšími paměťovými institucemi. Veškeré výsledky se přetavily v celostátní, dlouho postrádanou metodiku a ústily i do legislativní úpravy. Čerstvé výsledky týkající se informačního propojení prostřednictvím tzv. autorit se využívají i pro další výzkum organizovaný odborem archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitra za pomoci Technologické agentury České republiky. Vše umožní komfortní národní i mezinárodní sdílení informací badateli i nejširší veřejností, eliminaci vysoké míry prezenčního studia a tím i rizika s ním spojená.

Aplikovaný výzkum se realizuje především na úseku informatiky, zpřístupňování a péče o fyzický stav archiválií. Jedná se o celý komplex vzájemně propojených otázek, které se rozprostírají též do oblasti *bezpečnostního výzkumu v gesci Ministerstva vnitra* a souvisí se základními existenciálními otázkami archiválií, s jejich zabezpečením před zničením, pozměněním i degradací vlivem stárnutí či lidskými faktory. Výzkum realizovaný v Národním archivu se dotýká kontextu zajišťování bezpečnosti a bezpečnostního systému v následujících třech okruzích: a) zajištění fyzické ochrany svěřených archiválií, tj. svěřené součásti národního kulturního dědictví. Tento výzkumný segment je zaměřen na formulaci bezpečnostních rizik pro fyzický stav archiválie a metod pro jejich maximální eliminaci, dále na stanovení metod konzervace a restaurování různých typů archiválií. Tento směr má výrazný charakter aplikovaného výzkumu, zároveň jsou jeho výsledky obecně platná metodická a metodologická doporučení aplikovaná v celé síti archivů ČR a v řadě případů i mimo oblast archivnictví.

- b) výzkum technologických postupů zpřístupnění jedinečných a pro stát důležitých archiválií. Cílem tohoto směru je především výzkum a vývoj různých metod zajištění autentických reprodukcí archiválií, které mohou být využity jak pro badatelskou veřejnost, tak pro úřední potřebu. Tento směr výzkumu, rovněž s výrazným charakterem výzkumu aplikovaného, je zaměřen především do oblastí moderních technologií (bezpečnostní snímkování, digitalizace), a to jak do oblasti samotných technologií, tak především jejich aplikace do archivní praxe (popis, identifikace a autenticita digitalizátů, tvorba metadat a další). Rovněž výsledkem tohoto směru výzkumu jsou především certifikované metodiky aplikované v celé síti archivů v ČR.
- c) péče o informační hodnotu archiválií, zpracování informace, její efektivní a operativní zpřístupnění a využití pro účely státní správy. Cílem tohoto směru výzkumu je sledování procesu ochrany a zpřístupnění informace v příslušném právním rámci a především její efektivní využití pro potřeby státní administrativy. Cílem tohoto výzkumu je zajištění operativnosti a efektivní vyřizování úředních agend, na nichž se Národní archiv podílí. Výsledky tohoto typu výzkumu jsou primárně zaměřeny na veřejnou správu a její potřeby.

Výzkum tak prorůstá na jedné straně směrem k elektronickým archiváliím, elektronickým spisovým službám, elektronickému úřadování a směřuje k tvorbě národní legislativy a standardizaci. Druhým směrem pak pokračuje k poskytování komfortních služeb uživatelům, váže se na konkrétní cíl strategie zefektivnění fungování veřejné správy a veřejných služeb přiblížením veřejné služby občanovi v oblasti archivnictví a zajištění její maximální dostupnosti a kvality s důrazem na bezpečný a jednoduchý přístup prostřednictvím sítě internetu. Zde je snad lépe mluvit o inovativním potenciálu s prvky aplikovaného výzkumu.

Základní výzkum

Archivnictví, pomocné vědy historické, dějiny správy, historie

Projekty podpořené dotací na vědu a výzkum – hlavní řešitelé

Grantový projekt GA ČR, reg. č. 16-25192S: Ludvík Salvátor Toskánský 1847–1915. Život a dílo vědce a cestovatele, řešitelka Eva Gregorovičová. Rok 2018 byl posledním rokem řešení vědeckého projektu.

Grantový projekt GA ČR, reg. č. 17-02120S: Česko-německé vztahy v předvečer I. světové války, řešitelka Eva Drašarová. Společný projekt Národního archivu a Masarykova ústavu a archivu AV ČR, v. v. i. pokračoval druhým rokem. Základní heuristické práce byly v podstatě dokončeny, probíhá ediční zpracování, překlady. Uskutečnila se mezinárodní konference k roli jednotlivých osobností česko-německého vyrovnání a k možnostem jejich vlivu a ovlivnění jednání.

Grantový projekt GA ČR, reg. č. 17-01279S: Okresní hejtman jako představitel státní správy v regionu. Proměny výkonu státní moci v letech 1868–1945, řešitel Martin Klečacký.

Projekt je systemizován v Masarykově ústavu a archivu AV ČR, v. v. i., autor je zaměstnancem archivu. Projekt sleduje činnost a působení šéfa okresního úřadu od znovuzavedení struktury okresních hejtmanství v roce 1868 do jejich zrušení v roce 1945, vliv modernizačních procesů (nacionalizace, industrializace, sociální hnutí) na chod státní správy a možnosti okresních hejtmanů ovlivnit veřejný život v daném okrese. Cílem projektu je zhodnotit význam okresního hejtmana jako základního článku státní správy v regionu v kontaktu s občanem, politickou stranou, samosprávou i dalšími administrativními složkami. V roce 2018 byl projekt ve druhém roce řešení, v roce 2019 bude ukončen.

Projekt DG18P02OVV044 programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity NAKI II 2018–2022: Zahradně-architektonická tvorba v období totalitních režimů v letech 1939–1989 na území České republiky, hlavní řešitelka projektu příjemce Výzkumného ústavu geodetického, topografického a kartografického, v. v. i. Šárka Steinová. Hlavním cílem projektu je vyhodnotit zahradně-architektonickou tvorbu v letech 1939–1989 na území České republiky, posoudit dochované dílo, ověřit, zda je dostatečně chráněno v rámci platných předpisů, případně navrhnout zjištěná díla k ochraně a vytvořit soubor nástrojů péče o tuto specifickou součást národního kulturního dědictví. Součástí oborové scény byla rovněž řada profesních organizací, jejichž činnost představuje doposud nevytěžený potenciál s možností jeho využití pro řešení aktuálních témat. Osobní archivy konkrétních praktikujících architektů nejsou zpracovány a přitom představují nenahraditelný badatelský potenciál tolik nutný pro zachování a péči o dochovaná díla krajinářské architektury.

Projekt DG16P02R037 programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity NAKI II 2016–2020 Obory a bažantnice - opomíjená hodnota kulturního dědictví (spoluřešitelka projektu příjemce Výzkumného ústavu geodetického, topografického a kartografického, v. v. i. Šárka Steinová. Hlavním cílem projektu je identifikovat, dokumentovat, evidovat a prezentovat obory a bažantnice - opomíjenou hodnotu kulturního dědictví. Krajina České republiky má z pohledu četnosti a historie obor a bažantnic nezpochybnitelný význam v evropském i celosvětovém měřítku. Z archivních materiálů a unikátních historických mapových podkladů dovozujeme celkový počet obor a bažantnic na našem území na cca 800 objektů o celkové výměře 120 000 hektarů. V současnosti je na našem území provozováno 183 obor s celkovou výměrou 55 000 ha. Pozůstatky obor a bažantnic jsou v krajině stále patrné. Projekt představí získané výsledky formou specializovaných publikací, specializovaných map, výstavy, specificky zaměřeného softwaru.

Projekty podpořené dotací na vědu a výzkum – spoluřešitelé

Projekt Československá justice v letech 1948–1989 a její role při trestněprávní perzekuci odpůrců režimu vedený pracovníkem Ústavu pro studium totalitních režimů a donedávna i našeho archivu Jaroslavem Pažoutem byl prodloužen zhruba do roku 2018. Jeho cílem bylo komplexní zpracování personálního složení, organizace a fungování nejvyšších orgánů justice, konkrétně soudnictví a prokuratury (Ministerstvo spravedlnosti, Ministerstvo spravedlnosti ČSR, Ministerstvo spravedlnosti SSR, Generální prokuratura, Státní prokuratura, Generální prokuratura ČSSR, Generální prokuratura ČSR, Generální prokuratura SSR; Státní soud, Nejvyšší soud ČSR/ČSSR, Nejvyšší soud ČSR, Nejvyšší soud SSR). V neposlední řadě byla sledována jejich role v trestněprávní perzekuci odpůrců režimu v Československu. Projekt byl založen na náročném primárním výzkumu, na jeho řešení se na základě čtyřstranné dohody o spolupráci podíleli pracovníci ústavu, Národního archivu, Archivu bezpečnostních složek a Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Projekty nepodpořené dotací (spolupráce na projektech jiných příjemců)

Jiří Křesťan se zapojil do řešení grantového projektu GA ČR 18-14478S Literatura za Protektorátu Čechy a Morava 1939–1945 (nositel: Ústav pro českou literaturu AV ČR). Pro potřeby projektu zpracoval studii o cestě kulturních pracovníků a novinářů do Německa a do Holandska v září roku 1940.

Jakub Šlouf byl řešitelem projektu Převzetí, upevnění a proměny panství KSČ v Českých zemích 1945–1956, regionální komparace. Jednalo se o interní projekt č. 35 Ústavu pro studium totalitních režimů. Projekt byl úspěšně zakončen vytvořením odborné monografie Nervová vlákna diktatury. Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956. V současnosti je rukopis knihy v tisku a ÚSTR připravuje jeho vydání ve spolupráci s nakladatelstvím Karolinum.

Jakub Šlouf byl rovněž součástí širšího týmu řešitelů projektu Průmyslové dělnictvo v českých zemích v letech 1938–1948, který financovala Grantová agentura České republiky (GA ČR číslo GA13-10279S). Příjemcem grantové podpory byl Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Slezská univerzita v Opavě. Projekt byl úspěšně zakončen vytvořením rukopisu odborné monografie stejného názvu, jaký nese projekt. V současné době na rukopisu probíhají finální úpravy před odevzdáním do tisku.

Jakub Šlouf projevuje systematický zájem o československé dějiny po roce 1945 (regionální dějiny KSČ, dějiny odporu po roce 1948). Také on se může vykázat monografií „Podvedená strana: Zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace (1945–1948)“, vydanou Západočeskou univerzitou v Plzni.

Kolektiv pracovníků oddělení, jež spravuje fondy po roce 1945, se podílel na projektech Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992 (Ústav pro studium totalitních režimů, dále ÚSTR), Systémové a individuální adaptace (ÚSTR), Revize politických procesů a soudní rehabilitace jejich obětí v komunistickém Československu (ÚSTR), Státní soud, oddělení Praha (Národní archiv, Právnická fakulta UK, přírodovědecká fakulta UK a ÚSTR), Prosazování marxismu-leninismu ve společnosti (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR). K těmto projektům poskytovali odbornou součinnost a vyhledávali archiválie z celého rozsahu fondů a období let 1945–1989. Pokračovala také dlouhodobá spolupráce na projektech s dalšími institucemi, a to s Československým dokumentačním střediskem a s Centrem pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí 2. sv. války.

Projekty podpořené jinou tematickou dotací, IP nebo vlastní výzkum

V roce 2018 pokračovala Alena Pazderová v ediční práci na Korespondenci papežského nuncia na císařském dvoře v Praze Cesare Speciana 1592–98, sv. 4–5 pro léta 1595–1596. Tato aktivita je doprovázena bohatou publikační činností.

Autorský kolektiv ve složení Věra Beránková, Denko Čumlivski, Alena Pazderová, Jan Vojtíšek a Lucie Vojtíšková pracoval na přípravě textových svazků VI/1, 2 pro léta 1420–1468 edice Archiv České koruny. V roce 2018 byl dokončen svazek VI/1. Začátkem roku 2019 bude předán lektorovi a po zapracování připomínek odevzdán do tisku. V roce 2019 se počítá s dokončením svazku VI/2 a s přípravou rejstříku k celému dílu VI/1, 2.

Probíhala příprava dalších svazků edice Berní rula 16, 17, Kraj Chrudimský sv. I., II. (Iva Čadková). Petr Mareš připravuje k tisku svou disertační práci Větší zemský soud v Čechách 1541–1620. Personální obsazení, Lucie Vojtíšková v rámci doktorandského studia pracuje na své disertační práci Diplomacie Jana Lucemburského se zřetelem na vztahy s Francií, Itálií a s rakouskými zeměmi a Kateřina Zenklová Rejstříky berně a úroku města Rakovníka, 1436–1449.

Edice vzpomínek Karla Kazbundy (Jan Kahuda). Při ediční přípravě vzpomínek Karla Kazbundy, zásadní osobnosti spjaté se spisovou a archivní rozlukou s Rakouskem po roce 1918 a tudíž významné osobnosti českého archivnictví, byl dokončen výzkum v Archivu Národního muzea v Praze, v Národním archivu a v Rakouském státním archivu ve Vídni. V roce 2019 naváže výzkum v Archivu MZV a ediční příprava rukopisu a jeho odevzdání do tisku. Edice bude vydána jako společná publikace Národního archivu a Masarykova ústavu a archivu AV ČR v ediční řadě EGO.

Sborník prací PhDr. Josefa Nožičky, CSc. (Jiřina Juněcová, Jiří Šouša, Vladimír Waage). Projekt navazuje na dlouhodobý plán volné ediční řady věnované osobnostem a dílu představitelů zemědělského archivnictví a agrární historiografie. V roce 2018 byl dokončen výzkum v Národním archivu a v Národním zemědělském mu-

zeu v Praze, byl rovněž navázán kontakt s rodinou dr. Nožičky, od které byly získány důležité dokumenty využitelné pro úvodní studii.

Historický popis a správa habsburského majetku v Rakousko-uherské monarchii za vlády císaře Františka Josefa I. (Pavel Koblasa). Projekt v českých, rakouských, slovenských a maďarských archivech a knihovnách vstoupil v roce 2018 do závěrečné fáze, jejímž cílem je příprava publikačního výstupu. Připravovaná kniha pojednává především o majetkových poměrech vládnoucího rakouského císaře Františka Josefa I. v rámci celé habsburské říše, tj. nacházejícího se v českých, rakouských a uherských zemích. Jde o popis vývoje císařského majetku především po odstoupení rakouského císaře Ferdinanda I., a posléze po jeho smrti v roce 1875, kdy začalo dědické řízení a předání dalších majetků do rukou Františka Josefa I. Také je přiblížen proces konfiskace a zániku císařských enkláv na území Rakousko-Uherska. Kniha se rovněž zabývá celkovou správou císařských majetků, kde neschází přehled vrchních úředníků jednotlivých úřadů a statků. Současně nechybí přiblížení poměrů jednotlivých členů císařské rodiny a také vedlejších linií rodu Habsburků jako například toskánské či uherské. Pro lepší orientaci v tématu jsou připojena pojednání o nejvyšších dvorských úřadech, o erárních majetcích, které byly císařem a jeho rodinou jen užívány, ale nepatřily k soukromému majetku, o státním, zemském a městském majetku v dědičných zemích. Publikace uzavírá dlouholetý autorův výzkum v domácích i zahraničních archivech.

Zájmová samospráva v Československu 1948–1990 (Katastr dobrovolných organizací). Projekt byl zahájen v roce 2014, zapojilo se do něho autorsky celkem 11 pracovníků 6. oddělení a další pracovníci NA. Pracovníci NA se zaměřili především na dohledání základních dokumentů statutární povahy Národní fronty a vybraných dobrovolných organizací, dokumentaci organizačních změn (zejm. s ohledem na federalizaci) a některých mezníků vývoje organizací (vznik, transformace, změna názvu, zánik atd.). Výzkum se prováděl především ve fondech organizací samotných a v dalších fondech NA a také v Archivu hl. m. Prahy i v dostupné literatuře. Součástí výzkumu bylo sledování vývoje spisové manipulace u daných původců a předarchivní péče ze strany Národního a dalších archivů. K autorské spolupráci byli přizváni i externisté – historikové a archiváři, kteří analyzovali vybraná historická témata, spojená s dějinami dobrovolných organizací a jiných sdružení občanů, neopominuli jsme přitom témata regionální. Stranou nezůstala ani analýza spolkové legislativy. Podařilo se rovněž získat několik vzpomínek a rozhovorů s pamětníky. V letech 2017 a 2018 byla vydána dvě monografická čísla sborníku *Paginae historiae* věnovaná dané problematice.

Vytvoření databáze Rodinný archiv toskánských Habsburků – fotografie. Projekt byl zahájen v r. 2014. Cílem je zpracování vědeckého katalogu fotografií z fondu RAT s identifikacemi reálií, osob i fotografických technik. Formou vědecké studie bude dále podrobně zpracován historický a obsahový rozbor fotoa-

rchivu. V návaznosti na tuto fázi bude následovat kompletní digitalizace celku. Odborný garant: Eva Gregorovičová.

V roce 2018 opět probíhaly práce související s revizí a zpřístupněním databáze obyvatel Prahy (1850–1918). Navazují na grant GA ČR, Databáze obyvatel Prahy 1850–1918. Demografická analýza vznikajícího velkoměsta (Milan Vojáček, GA ČR P410/10/0509) jehož nositelem byl Národní archiv. Na projektu se dále podíleli Pavel Koblasa a Pavla Lutovská.

Ve spolupráci s Masarykovým ústavem a Archivem Akademie věd ČR, v. v. i vyšla edice dokumentů Štoviček Ivan – Hubený David: Dopisy, zprávy a depeše Huberta Ripky Edvardu Benešovi (1922–1948). Praha 2018.

Pro velký úspěch prvního, okamžitě rozebraného vydání, se přistoupilo k revizi, k doplnění a novému vydání Schematismu k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992). František Štverák během roku 2017 publikaci připravil k vydání, kvůli komplikacím s tiskárnou vyšla až v roce 2018.

Miroslav Šepták se věnuje problematice československo-rakouských vztahů a nově i tématu novinářské profesní organizace. Úspěchem je jeho monografie, vydaná v renomovaném nakladatelství Academia – Mezi demokracií a autoritářstvím. Rakouská vnitřní a zahraniční politika v letech 1931–1934.

Vývoj stavebnictví v padesátých letech 20. století. Nový projekt se věnuje vývoji stavebnictví v daném období, kdy došlo k důsledné ideologizaci umění a architektury a k zestátnění stavebního průmyslu a vzniku Stavoprojektů. Konkrétně se jednalo o velké podniky, řízené bývalými levicovými avantgardisty Karlem Janů (Stavební závody) a Jiřím Voženílkem (Stavoprojekt), mající charakter průmyslových závodů, v nichž tvorba a kvalita rychle ustoupila ekonomické výhodnosti a kvantitě postavených domů a bytů. Zároveň vznikl Studijní a typizační ústav, který v roce 1951 vydal závazný typizační sborník, jenž zásadně podvázal svobodu a rozmanitost tvorby. Projekt mapuje následující okruhy: začlenění předchůdců (soukromých projektantů, projekčních oddělení jednotlivých firem) do Stavoprojektu; znárodnění projekčních prací ve stavebnictví; architektonické ateliéry pro úsek pozemních staveb; inženýrské kanceláře; typizační ústavy; normování plánování; výzkum ve stavebnictví. Do řešení projektu byla zapojena 1 externí pracovnice (třídění a katalogizování projektových listů fondu Stavoprojekt z let 1948–1950 pro bývalé kraje Liberec, Hradec Králové, Pardubice, Ústí nad Labem – zpracováno 850 evidenčních jednotek – 1 projektový list obsahuje 19 položek, celkem 16.150 položek). V další fázi budou dokončeny zbývající kraje a databáze. Odborní garanti jsou Šárka Steinová a Filip Paulus.

Byly zahájeny přípravné práce na chystaném mezinárodním projektu edice archivních materiálů k československo-polským vztahům z fondů komunistických stran v letech 1945–1989 (jednání ve Varšavě s představiteli Archiwum Akt Nowych a vstupní rešeršní práce).

Aplikovaný výzkum

Evropské projekty

V roce 2018 se oddělení s nejstaršími fondy nadále aktivně podílelo na činnosti mezinárodního centra ICARUS, jehož je Národní archiv zakládajícím členem. Dne 9. listopadu 2018 proběhlo slavnostní zasedání na oslavu 15letého výročí založení centra. ICARUS je v současné době neopominutelnou platformou na poli mezinárodního archivního výzkumu směrem k digitálním technologiím významným pro uchovávání a zpřístupňování celosvětového archivního kulturního dědictví. V rámci spolupráce s tímto centrem v uplynulých letech probíhal čtyřletý mezinárodní projekt *Community as opportunity, the creative archives' and users' network* (zkratka CO:OP, EU projekt 1. 12. 2014 – 30. 11. 2018). Vedoucím partnerem projektu byl Hesenský státní archiv v Marburgu, Národní archiv České republiky byl jedním ze 17 hlavních partnerů. Hlavním účelem projektu byla spolupráce mezi archivy a veřejností, zapojení studentů i širší veřejnosti do společných aktivit v rámci poznávání historie v regionálních i celoevropských souvislostech, podpora mezinárodní spolupráce mezi jednotlivými partnery a veřejností prostřednictvím pravidelných mezinárodních i národních setkání a workshopů a zpřístupňování archivních fondů jednotlivých partnerů vytvářením virtuálních archivů písemných pramenů střední Evropy. Povinností Národního archivu v rámci projektu CO:OP byla spolupráce na virtuálním archivu Topotéka, který umožňuje ukládání místních historicky relevantních materiálů pocházejících většinou ze soukromých rukou, které je možno zpřístupňovat veřejnosti. Do Topotéky byly zařazeny 3 obecní archivy, na nichž pod odbornou gescí pracovníků Národního archivu spolupracují místní kronikáři společně s obyvateli obcí a vytvářejí tak své virtuální obecní archivy fotografií a dalších dokumentů. Dále byly založeny dvě Topotéky pro fotografické sbírky a další dokumenty Strahovského a Břevnovského kláštera. Shromáždění těchto dokumentů, včetně těch, které dosud nejsou součástí historických archivních fondů uložených na depozitní smlouvy v Národním archivu, je přínosem pro výzkum dějin obou klášterů ve 20. století. Největším vědecko-výzkumným úkolem plněným během projektu CO:OP bylo průběžné zhotovování databáze Soupisu pečeti Archivu České koruny; po ukončení projektu databáze pečeti obsahuje celkem 4802 záznamů. Byly popsány pečeti nejdůležitější části fondu, a to do roku 1619 (AČK, inv. č. 1–2324). Ve spolupráci s týmem centra ICARUS se počítá se zpřístupněním databáze se snímky pečeti na webové stránce virtuálního archivu Monasterium. Souběžně s prací na databázi proběhla digitalizace všech pečeti.

Dne 16. 11. 2017 Národní archiv přistoupil jako asociovaný partner k projektu *Time Machine*, připravovaném v rámci rámcového programu EU pro výzkum a inovace s názvem „Horizont 2020“ a programem financování „FET Flagships“ (Fu-

ture and Emerging Technologies). Na přípravě projektu se podílely týmy odborníků z mnoha evropských institucí. V konsorciu projektu je Thomas Aigner za ICARUS. Cílem projektu je vytvoření celoevropské databáze archivních dokumentů, které bude umožněno vývojem nových technologií pro digitalizaci, analýzu, zpřístupňování a uchovávání kulturního dědictví. Databáze by měla poskytnout virtuální rekonstrukci historického vývoje evropských měst, zmapovat jejich ekonomickou, kulturní a migrační síť a tím vytvořit rozsáhlý historicko-geografický informační systém. V současné době projekt postoupil do 2. kola výběru.

Dne 1. září 2018 začal ze strany Národního archivu probíhat grantový projekt HOME – History of Medieval Europe, identifikační kód 8F18002, hlavní řešitelka za Národní archiv: Jitka Křečková. Hlavním realizátorem projektu je francouzský Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (IRHT), který je provozován Národním výzkumným centrem (Centre national de la recherche scientifique). Projekt je zaměřen na zpracovávání textů naskenovaných dokumentů středověkých kanceláří. Institucionální podporu poskytuje Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy na základě výzvy s názvem „Digitální dědictví“ (Digital Heritage) v rámci iniciativy společného programování „Kulturní dědictví“ (JPICH), do kterého se Česká republika zapojila.

Projekt COURAGE. Kulturní opozice – porozumění kulturnímu dědictví disentu v zemích bývalého socialistického bloku. Jde o mezinárodní projekt financovaný z programu Horizon 2020, Rámcového projektu pro výzkum a inovace EU, jehož jedním z výstupů je registr online databází fondů a sbírek týkajících se různých forem nezávislé a opoziční kultury v zemích bývalého východního bloku. Trvání projektu: od 1. února 2016 do 31. ledna 2019, (Dorota Müllerová).

Projekty podpořené tematickou dotací a částečně z institucionální podpory vědy

V roce 2018 se realizovala ze zvláštní dotace na aktivity s výročím vzniku Československa výstava Labyrintem dějin na Pražském hradě. Organizátorem bylo sice Ministerstvo vnitra, ale výstavu z velké části připravil Národní archiv (rešerše, doprovodné texty, registry, podíl na přípravě doprovodné publikace, komentované prohlídky). Někteří pracovníci byli oceněni ministrem vnitra ČR.

Maximální pozornost byla věnována filmovým a zvukovým archiváliím a studijním mikrofilmům, které byly nalezeny v březnu 2018 v Panenských Březanech. Jde o archiválie zachycující politický monstrproces se spikleneckým centrem Rudolfa Slánského. Ihned po jejich převzetí archiváři společně s restaurátory zahájili průzkum fyzického stavu a bylo zjištěno, že veškeré filmové záznamy byly zhotoveny na hořlavý materiál, který již vykazuje některé fáze rozkladu (počáteční i pokročilé). Bylo potřeba okamžitě zahájit jejich digitalizaci, kterou jsme zadali firmě Kinoservis s. r. o. ve Zlíně. Zvuky digitalizoval Archiv Českého rozhlasu. Průběžně jsme digitalizovaná data zpřístupňovali veřejnosti na webových strán-

kách Národního archivu. Tato aktivita bude pokračovat i v roce 2019. Celkem se jedná o cca 150 TB dat filmových záznamů. Vzhledem k tomu, že kromě digitálních dat je potřeba zachovat také původní nalezené, hořlavé filmové pásy, byl pro tento účel zakoupen speciální mrazák. Další zvukové záznamy týkající se některých politických procesů 50. let 20. století dodatečně předané původcem (359 ks zvukových pásů) též průběžně digitalizujeme a uveřejňujeme. Tyto aktivity financovalo ministerstvo vnitra.

Mikrofilmy, které byly rovněž součástí nálezu, kontrolovali archiváři oddělení státní fondů z let 1945–1992. Porovnávali je s analogovými archiváliemi uloženými v archivu. Následně bylo rozhodnuto o jejich digitalizaci, a proto byly zakoupeny dva mikrofilmové skenery z prostředků institucionální podpory vědy.

V roce 2018 probíhaly přípravné práce na projektu Politické procesy. Projekt kompletního zpřístupnění a odborného využití materiálů z procesu s Rudolfem Slánským a z dalších procesů 50. let 20. století. Na základě návrhu Marka Janáče se profiluje spolupráce s odbornými institucemi, jako je mj. Ústav pro studium totalitních režimů, jež by se měla rozvinout v roce 2019. Paralelně připravují dokumentaristé České televize film a historici edici dokumentů.

Projekty nepodpořené tematickou dotací – vlastní, částečně z institucionální podpory vědy

Navazujeme na starší tradici zpracování slovníků k dějinám správy. Jde o užitečné pomůcky nejen pro historiky. Dosud vydané publikace k dějinám politické, církevní či soudní správy do roku 1918 jsou beznadějně rozebrané a některé z nich vyžadují rozšíření a doplnění. K takovým činnostem mají archivy nejlepší, ba téměř monopolní podmínky.

Slovník představitelů politické správy v letech 1850–1918 (Martin Klečacký a kol.). Slovník vedoucích představitelů politické správy v Čechách v letech 1849–1918 obsahuje cca 1100 strukturovaných biografických hesel mapujících jak služební dráhu vybraných konceptních úředníků okresních hejtmanství a českého místodržitelství v Praze, tak i sociální postavení rodiny a případný společenský vzestup spojený s jejich úředním postavením. Slovník je krátkým shrnutím správního vývoje a role politické správy v habsburské monarchii a doplněn přehledy vedoucích funkcionářů místodržitelství a okresních úřadů (hejtmanství). V roce 2018 byl slovník dokončen, v současné době probíhají závěrečné redakční práce. V roce 2019 bude vydán jako společná publikace Národního archivu a Masarykova ústavu a archivu AV ČR.

K aktivitám podpořeným institucionální podporou vědy patří Slovník představitelů okupační správy v Protektorátu Čechy a Morava. Projekt je řešen v Národním archivu od roku 2015 a podílí se na něm Zdeňka Kokošková, Jaroslav Pažout a Monika Sedláková. Výsledkem bude slovník představitelů německé

okupační správy, a to vedoucích úředníků nejvyšších okupačních úřadů, tedy Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě, od srpna 1943 Německého státního ministerstva pro Čechy a Moravu, a dále všech úředníků stojících v čele oberlandrátů. První samostatný výstup v podobě publikace věnované právě oberlandrátům je v současné době před dokončením.

Pokračuje se rovněž ve tvorbě hesel Slovníku představitelů československé meziválečné justice. Pracovníci archivu se snaží vyplnit mezeru mezi vydanou pomůckou k rakousko-uherskému soudnictví a dokončovanou pomůckou k justici z období komunismu. Jan Kouřimský, Helena Nováčková a Alena Skipalová se tak věnují osobnostem předních soudů první a druhé Československé republiky.

Pokračovaly též práce na Biografickém slovníku železničářů (pracovní název) zahrnující období 19. a 20. století (Miroslav Kunt).

V rámci mezinárodního projektu The Monument Central and Eastern Europe 1918–2018 realizovaného přes Muzeum Narodowe w Warszawie jsme se jako partneři podíleli na výstavě v Muzeum Rzeźby im. Xawerego Dunikowskiego ve Varšavě (rešeršní práce a poskytnutí digitalizátů).

Teprve v přípravě je výstava „Neklidné mládí“, realizovaná Domem evropských dějin při Evropském parlamentu v Bruselu. Národní archiv přispěl průzkumem a kopiemi archiválií z 60. let 20. století k pronásledování tzv. „mániček“.

Informatika

Projekty podpořené tematickou dotací – řešitelé

V souvislosti s dlouhodobým ukládáním digitálních archiválií se archiv věnuje aplikovanému výzkumu v této oblasti. Národní archiv podal 4. července 2016 žádost o finanční podporu (cca 53 mil. Kč.) v rámci výzvy č. 17 v Integrovaném operačním programu (IROP) strukturálních fondů Evropské unie na projekt Národní digitální archiv (NDA) II. Tato žádost byla schválena a projekt v listopadu 2016 vstoupil do realizační fáze (číslo projektu CZ.06.3.05/0.0/0.0/15_019/0001523). V rámci Strategického rámce rozvoje veřejné správy České republiky pro období 2014–2020, strategický cíl 3 – Zvýšení dostupnosti a transparentnosti veřejné správy prostřednictvím nástrojů eGovernmentu se od listopadu 2016 realizuje projekt Národní digitální archiv II (NDA II). Je financován z Integrovaného operačního programu strukturálních fondů EU v hodnotě 53 mil. Kč. Ukončen má být v září 2019. Jeho úkolem je zvýšit stabilitu a bezpečnost informačního systému NDA, rozšířit jeho funkcionality o Přístup (bezpečné poskytování informací a dokumentů z NDA) a badatelná. Má se rozšířit možnost přímé komunikace tohoto systému s elektronickými spisovými službami. Naplní se tak příslušné požadavky zákona č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů. Provede se atestace shody informačního systému Archivní portál jako informačního systému veřejné správy.

Informační systém NDA bude po naplnění cílů projektu provozován na dostatečně dimenzovaném hardware. Infrastruktura bude obsahovat hardwarové i softwarové bezpečnostní prvky umožňující včasné odhalení bezpečnostních hrozeb. Uvedené umožní v NDA bezpečně ukládat digitální archiválie i digitální reprodukce tradičních archiválií (bezpečnostní i studijní). Na základě požadavku oprávněného uživatele pak bude možno relativně jednoduchým procesem k uloženým digitálním archiváliím či reprodukcím přistupovat. Výstupem projektu se stanou též nové funkcionality subsystému Archivní portál. Archivní portál se po naplnění cílů projektu stane uživatelsky komfortním místem, jež umožní oprávněnému uživateli formulovat požadavek na informace a data uložené v NDA a tyto informace a data mu poskytnout a zobrazit. Zejména se jedná o možnost elektronického badatelského listu. V neposlední řadě též portál umožní automatizaci procesu skartačního řízení či žádosti o poskytnutí dokumentů. Činnost oprávněného pracovníka orgánu veřejné moci by se tak zredukovala na potvrzení požadavku, odmítnutí požadavku či jeho vzetí na vědomí.

V roce 2018 byly programovány Informační systém a Archivní portál a dodány první moduly. Byl dodán další HW. Otázkou zatím zůstává dodatečná soutěž na SW pro kybernetickou bezpečnost.

Národní digitální archiv ovšem funguje od listopadu roku 2014. Specialisté se zabývali přípravou metodických pokynů z oblasti péče o dokumenty v elektronické podobě. Výsledky jsou průběžně zveřejňovány v Informačním listu NA (Bulletin pro otázky elektronické spisové služby a dokumentů v digitální podobě), jež začalo příslušné oddělení vydávat v elektronické podobě. Úkolem informačního listu je překlénout legislativou nedefinovaná místa a procesy související s elektronickým úřadováním a skartačním řízením a usměrňovat, doplňovat a specifikovat technické parametry skartačního řízení v současných nástrojích digitálního archivu (včetně validátoru elektronických formátů a validátoru SIP dle platného Národního standardu pro elektronické systémy spisové služby). Informační list je před vydáním podrobován oponentnímu řízení ze strany státních oblastních archivů a Archivu hlavního města Prahy a také ze strany dodavatelů eSSL. V roce 2018 byla vydána 3 čísla, která se věnovala celkem 37 tématům a otázkám z oblasti elektronického skartačního řízení a spisové služby.

Byl dokončen překlad metodiky pro audit a certifikaci digitálních archivů Erläuterungen zum nestor-Siegel für vertrauenswürdige digitale Langzeitarchive, která vychází z DIN 31644, do českého jazyka (Zbyšek Stodůlka, Milan Vojáček). Tento překlad byl autorizován pracovní skupinou nestoru pro certifikaci a je publikován mj. na stránkách německé digitální knihovny: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0008-2018071005>. Tento překlad je nyní používán při přípravě metodiky pro akreditaci digitálních archivů v ČR.

Realizoval se i výzkum možností implementace formátu SIARD a využití SW SiardSuite pro ukládání databází. Testování formátu SIARD v roce 2018 proběhlo ve verzích 1.0, 2.0 a 2.1 příslušných aplikací k archivaci digitálních dat uložených v informačních systémech (SIARD Suite, Database Preservation Toolkit a SIARD-Gui) (Rechtorik, Hrb). Byl vypracován překlad oficiální dokumentace k nejnovější verzi formátu 2.1 z dubna 2018 do českého jazyka. Kromě dokumentace byl přeložen i manuál pro verzi 2.1 a přepracován do podoby detailního návodu včetně obrazové dokumentace k širšímu využití v archivní obci. Nejnovější verze formátu je ve stálém vývoji, do kterého jsme se také zapojili a námi zjištěné nedostatky byly oznámeny na helpdesk Švýcarského federálního archivu a byly zapracovány do nové verze programu.

Byl dokončen vývoj validátoru SIP, nástroje pro ověření shody SIP z elektronických systémů spisových služeb se SIP definovaným v upraveném Národním standardu pro elektronické systémy spisové služby.

Projekty nepodpořené tematickou dotací – vlastní, částečně z institucionální podpory vědy

Národní archiv uspořádal ve dnech 10. a 11. 5. 2018 3. ročník mezinárodního workshopu z řady Archives in Digital Age (AIDA) s podtitulem Self-Audit and Certification of Digital Archives in Central European Perspectives. Workshopu se účastnili archiváři a knihovníci ze SRN, Slovenska, Maďarska a ČR. Vedle moderace aktivně vystoupili Zbyšek Stodůlka a Milan Vojáček s příspěvkem Translation of Explanatory Notes on the nestor Seal for Trustworthy Digital Archives and Possibilities for Accreditation of Digital Archives in the Czech Republic.

V roce 2018 zorganizovalo 5. oddělení dvě setkání – zasedání Metodické platformy elektronický dokument (Moped), a to: 18.–19. 4. 2018 (hostitelem setkání byl SOA Litoměřice) a 20.–21. 11. 2018 (hostitelem setkání byl Archiv hlavního města Prahy). Účelem setkání byla výměna zkušeností a řešení aktuálních témat např. NDA, NDA II, Národního archivního portálu, zkušenosti s výběrem z eSSL ve skartačním řízení, problematika technologických center a krajských digitálních spisoven, zkušenosti s dodavateli eSSL a jejich produkty, vyznačování množství v SIPu, hierarchie členění spisových plánů v SIPu, správa elektronických spisů, používání autentizačních prvků dle aktuální legislativy a další aktuální problémy.

Dne 22. 5. 2018 pořádal Národní archiv ve spolupráci se spolkem CNZ Kulatý stůl CNZ na téma kontrola výkonu spisové služby. Mj. přednesl kolega Stodůlka příspěvek Kontrola spisové služby jako nástroj transparentního výkonu veřejné moci.

Závěr roku 2018 byl věnován přípravě 23. konference archivářů německy mluvících zemí 23. Tagung des Arbeitskreises „Archivierung von Unterlagen aus digitalen Systemen“, která se bude konat v Národním archivu v březnu roku 2019.

Aktivně jsme se účastnili 22. zasedání pracovní skupiny pro digitální dokumenty - Archivierung der Unterlagen aus digitalen Systemen, Marburg, Německo, 6. 3.–8. 3. 2018 (Zbyšek Stodůlka, Karolina Šimůnková, Milan Vojáček)

Z jednání E-Government und digitale Archivierung, 5.–6. 6. 2018, Marburg, Německo, 23. archivně vědecké kolokvium Archivschule Marburg ve spolupráci s výborem pro digitální archivy a Records Management (Pavla Nimrichtrová, Zbyšek Stodůlka), připravili účastníci obsáhlou zprávu zachycující současný stav, zkušenosti a problémy při elektronizaci úředních činností v SRN, Švýcarsku a Polsku, která byla přijata k vydání v nejbližším čísle Archivního časopisu.

15. ročníku prestižní konference zabývající se problematikou digitálního uchovávání, iPRES, 23.–29. 9. 2018 Boston, USA se účastnil Milan Vojáček. Výsledkem je získání řady aktuálních řešení problémů a nových impulsů v této problematice. Došlo k navázání cenných osobních kontaktů, z nichž některé jsou dále rozvíjeny: mj. s vedením, analytiky a programátory z firmy Artefactual Systems Inc., jež vyvíjí a podporuje sw Archivematica (Evelyn McLellan, Justin Simpson, Kelly Stewart); s Trevorem Owensem (vedoucím oddělení Digital Content Management v Library of Congress), který je publikačně aktivní v oblasti digitální ochrany; s Angelou Beking z Library and Archives Canada, kde se zabývají problematikou výběru dokumentů metodami macroappraisal.

Týž absolvoval zasedání KLA-Ausschuss „Digitale Archive“, 8. 11. 2018, Koblenz, Německo Von der Theorie zur Praxis: Bestandserhaltung digitaler Unterlagen. Workshop k problematice digitálního uchování. Pořadatelé workshopu tentokrát oslovili k účasti také zástupce okolních zemí, s nimiž delší dobu v německojazyčném prostředí spolupracují (Švýcarsko, Rakousko, Česká republika). Nejednalo se čistě o archivní workshop, ale mezi účastníky byli i knihovníci a lidé z komerčního sektoru (poradci v oblasti digitálního uchování). Mezi přednášejícími byli také zástupci mezinárodních sdružení, jež se problematikou digitální archivace zabývají (Digital Preservation Coalition, Open Planet Foundation). Došlo k intenzivní výměně zkušeností a k prohloubení stávajících a navázání nových kontaktů.

Dne 8. 11. 2018 se Jiří Bernas účastnil 3. ročníku konference CDA Trvalá udržitelnost a perspektivy dalšího rozvoje LTP archivů pořádané Univerzitnou knižnicou v Bratislavě.

Odborem archivní správy a spisové služby jsme byli požádáni o převzetí členství v organizaci DLM Forum. Poprvé nás reprezentoval Milan Vojáček ve dnech 28.–29. 11. 2019 ve Vídni, Rakousko. Hlavním přínosem bylo navázání nových kontaktů, především s kolegy zabývajícími se digitální archivací ve Skandinávii a v Pobaltí, kteří vedle Švýcarů patří k neaktivnějším členům DLM Fora.

Dále jsme se účastnili jednání pracovní skupiny zabývající se pořádacím systémem ELZA, a to prostřednictvím Richarda Mahela. Pozornost, především v závěru

roku (kdy nám bylo testování zpřístupněno), jsme věnovali i pořádacímu systému ProArchiv. Byl sestaven projektový tým pro jeho implementaci v roce 2019. Měli bychom pak všechny infrastrukturní prvky v jednotném systému dodaném jedinou firmou, bez rizika a nutnosti rozvíjet produkt v konsorciu s ostatními archivy.

V roce 2018 bylo zahájeno testování Informačního systému pro zpřístupnění archivních pomůcek VadeMeCum, který by měl nahradit dosud využívaný systém badatelna.eu, pro nějž již od poloviny roku 2018 není zajištěna technická podpora. Nejprve byla řešena grafická podoba. Největší problémy však představuje import dat do nového systému, který je postaven na jiné filosofii, než na jakou jsme byli až dosud zvyklí. Dodavateli byly průběžně zasílány připomínky, které byly jen zčásti zapracovány. Následovat musí kontrola dat správci jednotlivých archivních souborů.

Velkou výzvou pro nás byla tvorba nových webových stránek NA, jíž se zabýváme od srpna 2018. V současné době je nová verze webu připravena k plnění informací, což bude záležitostí 1. čtvrtletí roku 2019.

Péče o fyzický stav archiválií

Projekty podpořené dotací na vědu a výzkum – hlavní řešitelé

V rámci programu NAKI II Ministerstva kultury pokračoval projekt Vývoj metod konzervování pečeti a jejich textilních závěsů (DG16PO2R040). Jedná se o společný podnik více příjemců (konsorcium příjemců), v němž Národní archiv přijal roli příjemce – koordinátora (Benjamin Bartl). Příjemce na základě smlouvy se stala Vysoká škola chemicko-technologická v Praze. V roce 2018 byl dokončen výzkum zaměřený na možnosti lepení fragmentovaných pečeti ze včelího vosku pomocí poly-2-ethyl-2-oxazolinu. Výsledkem je certifikovaná metodika (NmetS), která podstatně rozšiřuje možnosti restaurování historických pečeti. Dalším výstupem je publikace v odborném časopisu (Jimp), popisující přípravu a charakterizaci hydrogenovaného včelího vosku, který byl při testech použit jako modelový materiál namísto historického včelího vosku.

Dalším úkolem v rámci projektu je navržení vhodného materiálu pro doplňování chybějících částí voskových pečeti. Za tímto účelem byly připraveny dvě série směsí, a to jednak na bázi včelího vosku, jednak na bázi vosku mikrokrystallického. Na základě charakterizace směsí je hledán optimální poměr jejich složek. Sledovanými parametry jsou kompatibilita se včelím voskem, mechanické vlastnosti, reverzibilita, zpracovatelnost v plastickém stavu i tavenině, možnost barevného přizpůsobení, odolnost proti vzniku výkvětů a stálost uvedených vlastností.

Zvláštní kapitolou je výzkum vlivu konzervátorských metod, používaných při konzervaci papírových dokumentů, na stabilitu přitištěných pečeti na bázi pryskyřic (Stabilita šelakových pečeti). Na modelových vzorcích, které byly podrobeny umělému stárnutí je testován potenciálně nepříznivý vliv některých postupů

dezinfekce a odkyselování archiválií. Výzkum přispěje k porozumění vedlejších účinků uvedených metod.

Mikrobiologická laboratoř v rámci projektu pokračovala ve studiu vybraných dezinfekčních prostředků, a to především s ohledem na možnost jejich aplikace na různé druhy pečetí a textilních závěsných materiálů. V roce 2018 šlo o přípravku Acticide MV a glutaraldehyd. Testy zahájené v roce 2017 s použitím plísní rodu *Penicillium*, byly v roce 2018 rozšířeny i na další druhy plísní. Výsledky testů přípravku Acticide MV na vzorcích textilu odpovídají praktickým zkušenostem, kdy ochranný účinek dezinfekčních přípravků na archiválie a další sbírkové předměty trvá přibližně dva roky, pak je nutné ošetření zopakovat. Již po 9 měsících přirozeného stárnutí bylo pozorováno znatelné zeslabení protiplísňového účinku. Po umělém stárnutí byl účinek prakticky nulový. V případě glutaraldehydu byla jako první krok pomocí diskové diluční metody hledána vhodná koncentrace přípravku, která by vykazovala dostatečný účinek na různé druhy plísní. Pro archivní druhy plísní byla tato koncentrace stanovena na 1 až 2 % (pro běžné druhy bakterií a dalších mikroorganismů udávají výrobci dezinfekčních přípravků s obsahem této látky koncentrace mnohem nižší).

Dále se výzkumníci zabývali světelnou stabilitou hedvábí barveného přírodními barvivy. Světelná stabilita obarveného hedvábí během stárnutí je testována v prostředí simulovaného denního světla s podílem UV záření. Vzorky hedvábí byly obarvené přírodními barvivy v kombinaci s mořidly nebo kypovými barvivy či barvivy přímými. Během stárnutí je sledován průběh změny barevnosti jednotlivých vzorků v závislosti na osvitu. Cílem experimentu je porozumět nelineárnímu průběhu barevných změn, kterým v průběhu dlouhodobého přirozeného stárnutí a vystavení působení světla podléhají barevné hedvábné závěsy pečetí.

Projekty podpořené dotací na vědu a výzkum – spoluřešitelé

Na základě rozhodnutí Odboru bezpečnostního výzkumu Ministerstva vnitra (OBV) ze dne 19. 8. 2015 se Národní archiv stal spolupříjemcem účelové podpory, která je realizována formou dotace z výdajů státního rozpočtu určených na výzkum, experimentální vývoj a inovace. V projektu Pokročilý identifikační element pro rozpoznávání archiválií, identifikační (kód VI20162019037, trvání projektu 2016–2020), je hlavním řešitelem Vysoké učení technické v Brně. Zahájili jsme práce spolu s partnery (Vysoké učení technické v Brně, Vysoká škola chemicko-technologická v Praze, Centrum organické chemie, s. r. o., Ústav chemických procesů Akademie věd České republiky). Výzkumný tým Národního archivu tvoří Benjamin Bartl, Hana Paulusová, Štěpán Urbánek. Hlavním cílem projektu je experimentální vývoj tzv. neviditelných sensorů na vybrané typy archiválií. Jedná se o archivní dokumenty, u kterých dochází k nebyvalému nárůstu případů jejich

zcizování. Jde o závažný problém zasahující celý středoevropský region. Element nemůže zabránit samotnému odcizení, avšak je schopen jednoznačně, při zachycení dokumentu určit, že jde o dokument odcizený a poskytnout informaci o jeho původu. Právě tento typ informace je považován bezpečnostními experty za klíčový. Množství archivovaných, především listinných dokumentů, je obrovské. Jejich cena na černém trhu neustále roste. Zpětné zařazení i prosté prokázání, že jde o zcizený artefakt, je často hlavním problémem souvisejícího řízení při zadržení podezřelých předmětů a osob. Je třeba zdůraznit, že element je neviditelný (pouze při použití elektronového mikroskopu a znalosti přesné polohy na dokumentu), má charakter plochy o rozměru řádově mm² a tloušťce 300 až 600 nm (nanometrů), je transparentní a jeho poloha na chráněném artefaktu je bez příslušných dalších znalostí a instrumentace neodhalitelná. Pachatel, překupník nebo nelegální majitel o jeho přítomnosti ani poloze na dokumentu tedy neví. Element se „hlásí“ odezvou (selektivně modulovanou elektrickou odezvou indukovanou světelným zábleskem). Ta je unikátní a může v sobě nést například přesnou informaci o původu dokumentu, jeho příslušnosti k určitému konkrétnímu archivu, a ještě „jemněji“, z jakého hlavního dokumentárního svazku zadržený artefakt například pochází. Možnost tzv. přecíst tuto informaci je opět vázána na unikátní zařízení. Mírou ochrany a obsahem vložené informace je tento element kvalitativně na vyšší úrovni než například hologramy, magnetické tečky, nanoprachové segmenty nebo čárové kódy. Projekt přispívá k vývoji účinných metod k potírání specifického druhu závažné organizované kriminality.

Úkolem Národního archivu bylo především testování možných nežádoucích interakcí materiálu označovaných archiválií se složkami navrženého identifikačního elementu. Zároveň byla hodnocena stabilita identifikačního elementu v případech, že je dokument po označení různým způsobem namáhán, například v rámci konzervace a restaurování. Doposud provedené testy ukazují, že zvláštní pozornost bude nutné věnovat volbě vhodného pojiva složek elementu. Je třeba zajistit jeho dostatečnou ořezuvzdornost a odolnost vůči běžně používaným rozpouštědlům.

Projekty nepodpořené tematickou dotací – vlastní, částečně z institucionální podpory vědy

V roce 2018 probíhal výzkum ve všech čtyřech oblastech zájmu, uvedených ve výzkumném programu Národního archivu: preventivní ochrana archiválií, studium degradace materiálů archiválií, charakterizace materiálů určených k ochraně archiválií, vývoj konzervátorských a restaurátorských postupů. V roce 2012 byla zprovozněna technologie hromadné odkyselování BCP C500 (Bückeburský konzervační proces) za pomoci institucionální podpory vědy. I v roce 2018 pokračovala konzervace archiválií Národního archivu hromadným odkyselováním za

využití technologie Bückeberg Conservation Process díky získané institucionální podpoře. Konzervované archiválie jsou následně digitalizovány a zpřístupňovány. Odkyselovací stroj BCP C500 bylo v roce 2018 nutné z důvodu technických závad několikrát krátkodobě odstavit. Zásadním problémem je botnání pryžových o-kroužků vodících koleček, které způsobuje zablokování mechanismu a destrukci jeho nejslabších součástí, obvykle plastových ozubených koleček. Cílem série jednoduchých testů je zjistit, v jakém z používaných roztoků (voda, odkyselovací roztok, kyselina octová) o-kroužky botnají nejvíce a navrhnout vhodnou alternativu. Poznamenáváme, že výrobce s tímto problémem nemá zkušenosti a nelze tedy využít jeho asistence. Kromě těchto problémů a plánovaných úkolů byly provedeny další výzkumné práce: „Optimalizace procesu odkyselování pomocí prostředku Bookkeeper“. Mezi známé nevýhody technologie odkyselování Bookkeeper patří prodleva mezi její aplikací a očekávaným účinkem, tedy odkyselením archiválie. Tato prodleva může za depozitárních podmínek dosáhnout i několika let. Na základě zahraničních zkušeností je však možné předpokládat, že krátkodobým vystavením archiválií s deponovaným odkyselovacím práškem působení zvýšené relativní vlhkosti by tuto dobu bylo možné zkrátit až na několik hodin. Výzkum je zaměřen na optimalizaci takového dodatečného kroku, především z hlediska doby expozice a potřebné relativní vlhkosti prostředí.

Projekt Identifikace a analýza fotografického materiálu z fondu Svaz nuceně nasazených byl zahájen v roce 2012 ve spolupráci oddělení nestátních fondů s oddělením péče o fyzický stav archiválií, které zadává a garantuje část prací. Je podporován v rámci institucionální podpory. Cílem projektu je rozbor fondu, reflektující jeho genezi, obsahovou skladbu i analýzu použitých technik při jeho adjustaci s ohledem na budoucí restaurátorské zásahy. Dochází k postupné evidenci materiálu, analýze použitých lepidel a následné konzervaci.

Přírodovědný konzervátorský výzkum se kromě zmíněných výzkumných projektů zaměřuje na okruhy problémů, které tradičně vycházejí z konkrétních potřeb restaurátorské praxe státních archivů. V rámci laboratorního projektu a diplomové práce byly zkoumány pomocné polymerní materiály běžně používané v archivech, muzeích a knihovnách. Konkrétně se jednalo o vzorky materiálu Plastazote LD45 (radiačně síťovaný LDPE pěněný dusíkem, bílá a šedá varianta), organického skla (polymethylmethakrylát), fólie Melinex (polyethylentereftalát) a polyurethanové pěny (molitanový knižní klín). Všechny vzorky byly materiálově charakterizovány pomocí infračervené spektroskopie a rentgenové fluorescence. Dále byla sledována jejich stabilita v průběhu umělého stárnutí. Vzorky byly stárnuty v sušárně při teplotě 70 °C, v klimatické komoře při teplotě 70 °C a relativní vlhkosti 65 % a v podmínkách laboratoře po dobu 63 dnů. Dále byl aplikován osvit s UV složkou při parametrech 540 mW/m², 10280 lx, 23 °C, 38 % RV po dobu 408 hodin. Po stárnutí byla zkoumána změna barevnosti, chemické změny ve struk-

tuře pomocí infračervené spektroskopie a uvolňování těkavých organických látek. Zároveň byl zkoumán vliv polymerů na vlastnosti papíru při těsném kontaktu. K tomuto účelu byl použit papír Whatman 1, který byl uchycen k testovaným polymerům. Jednotlivé kombinace byly podrobeny umělému stárnutí stejnmu jako v případě samotných polymerních vzorků, mimo osvit. Celková doba stárnutí činila 28 dnů. U papíru byl po stárnutí měřen průměrný polymerační stupeň celulózy, pH studeného výluhu, změna barevnosti a mechanické vlastnosti – tržná délka a počet dvojohybů do přetržení. Jasně postřehnutelné změny barevnosti byly pozorovány pouze u polyurethanové pěny po stárnutí za zvýšené teploty vlhkosti, u ostatních polymerů byla barevná změna zanedbatelná. Vliv umělého stárnutí na změny v chemické struktuře byl pozorován pouze u vzorků šedého materiálu Plastazote LD45 pomocí infračervené spektroskopie. Nejvýraznější změny se týkaly vzrůstu obsahu karbonylových skupin, jež je zřejmě důsledkem termooxidačních degradačních reakcí. V případě bílé varianty materiálu byl tento trend méně výrazný, patrně díky vyššímu obsahu aditiv působících jako antioxidanty.

Pro ověření možného uvolňování těkavých organických sloučenin (VOC) z polymerních materiálů, byly zkoumané vzorky analyzovány technikou GC-MS. Stárnuté vzorky byly umístěny do těsné vialky a po hodinovém zahřívání při 60 °C byla plynná atmosféra sorbována na speciální vlákno. Následně byla provedena kvalitativní analýza sorbovaných látek. Významnější obsah plynných produktů degradace byl zaznamenán u polyurethanové pěny po stárnutí osvitem. Přítomnost VOC byla potvrzena ještě u vzorku šedého materiálu Plastazote LD45 po stárnutí za zvýšené teploty, kdy bylo prokázáno několik typů jednoduchých monokarboxylových sloučenin od kyseliny mravenčí, přes octovou až po hexanovou. Tento výsledek souhlasí s pozorováním pomocí infračervené spektroskopie.

Výsledky analýzy papírů po stárnutí v těsném kontaktu se zkoumanými polymery neprokázaly žádné významné změny v hodnotách mechanických vlastností nebo pH studeného výluhu. Pouze měření celkové barevné difference ukázalo viditelné změny u papíru stárnutého za zvýšené teploty a vlhkosti, který byl v kontaktu polyurethanovou pěnou. V tomto případě došlo k zežloutnutí papíru. Příčina nebyla zatím jednoznačně určena. Výzkum v této oblasti bude pokračovat i v následujícím roce 2019.

Paralelně probíhá v Národním archivu újeji zaměřený výzkum, který se zabývá testováním možného nežádoucího vlivu dezinfekčních prostředků na albuminové fotografie. V roce 2017 byly pro připraveny modelové vzorky pro sérii laboratorních zkoušek, na základě kterých bylo možné zodpovědně posoudit, zda jsou běžně používané metody dezinfekce použitelné i v případě albuminových fotografií, jež se od ostatních archiválií podstatně liší svým materiálovým složením. V roce 2018 probíhaly laboratorní zkoušky na modelových vzorcích před stárnu-

tím. Vyhodnocení bylo prováděno na základě měření změn morfologie povrchu vzorků, jejich barevnosti a tloušťky papírové podložky. V následujícím roce se počítá s provedením testů s využitím umělého stárnutí.

V roce 2018 jsme věnovali pozornost i přípravě dat k uložení do bezpečného 35 mm mikrofilmu a zaučení stálých zaměstnanců (až dosud byla tato činnost zajišťována externistou). Pro uložení do bezpečnostního mikrofilmu byla připravována data z archivního souboru Státní soud, který je předmětem digitalizace pokračujícího bezpečnostního výzkumu. Následné pořízení mikrofilmů bude předmětem práce v roce 2019. Technologie COM, zakoupená dodaná NA v březnu 2012 představuje jednoduchý způsob jak zabezpečit reprodukce archiválií pořízené jejich digitalizací, ale i dokumenty existující pouze v elektronické podobě.

Ediční a publikační činnost

Ediční činnost byla realizována v souladu s edičním plánem na rok 2018. Národní archiv v uplynulém roce připravil a vydal následující publikace:

- Vojáček, Milan: 1848 – Osmičky v dějinách českých zemí, doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí, 2. vydání. Praha 2018, 49 s.
- Nováčková, Helena – Vojáček, Milan – Kouřimský, Jan: 1918 – Osmičky v dějinách českých zemí, doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí, 2. vydání. Praha 2018, 45 s.
- Kokošková, Zdeňka: 1938 – Osmičky v dějinách českých zemí, doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí, 2. vydání. Praha 2018, 63 s.
- Nosková, Alena – Šimánková, Alena: 1948 – Osmičky v dějinách českých zemí, doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí, 2. vydání. Praha 2018, 73 s.
- Pažout, Jaroslav: 1968 – Osmičky v dějinách českých zemí, doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí, 2. vydání. Praha 2018, 93 s.
- Štěr, Roman (ed.): Člověk se srdcem na dlani. Deník Josefa Holce z konce II. světové války a prvních poválečných měsíců. Praha 2018, 182 s.
- Dufek, Pavel – Frňka, František – Hubený, David: Handel im Herzen Europas. Deutsch-tschechoslowakische Wirtschaftsbeziehungen 1918–1992. Praha 2018, 243 s.
- Gregorovičová, Eva (ed.): Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození. Praha 2018, 399 s.
- Hubený, David – Štoviček, Ivan (edd.): S projevem nejhlubší úcty. Zprávy a depeše Huberta Ripky Edvardu Benešovi (1922–1948). Praha 2018, 512 s.
- Štverák, František: Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992), 2. vyd. Praha 2018, 697 s.

Historická fotografie. Sborník pro prezentaci historické fotografie 17, 2018, 112 s.
Paginae historiae. Sborník Národního archivu 26/1, 2018, 430 s.
Paginae historiae. Sborník Národního archivu 26/2, 2018: Dobrovolné organizace II, 422 s.

Pedagogická činnost

V roce 2018 probíhala výuka dalšího ročníku studentů bakalářského a magisterského studia archivnictví Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (předměty Spisová služba, předarchivní péče a výběr archiválií; Seminář ke zpřístupňování archiválií; Archivní provoz a technika a Archivní legislativa). Pracovníci Národního archivu se podíleli rovněž na výuce v nově akreditovaném oboru Veřejná správa a spisová služba i na jiných vysokých školách (Národohospodářská fakulta Vysoké školy ekonomické, Filozofická fakulta UJEP v Ústí nad Labem, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně). Speciální přednášky na vyžádání proběhly rovněž na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové, Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích a na Husitské teologické fakultě UK.

Tak jako v uplynulých letech se pracovníci oddělení péče o fyzický stav archiválií podíleli na odborné výuce konzervátorů, restaurátorů a chemiků na Střední průmyslové a vyšší odborné škole grafické v Praze, Vysoké škole chemicko-technologické v Praze, Katedře pomocných věd historických a archivního studia Univerzity Karlovy a Univerzity Hradec Králové a FAMU – Katedře fotografie.

Zahraniční styky

V roce 2018 bylo realizováno celkem 40 zahraničních služebních cest. Tyto cesty byly realizovány na základě uzavřených mezinárodních dohod, z institucionální podpory, z grantových prostředků nebo na základě pozvání zahraničním partnerem. Tematicky se jednalo o základní a aplikovaný výzkum, účast na mezinárodních konferencích a seminářích, účast na zasedáních mezinárodních komisí, získávání zkušeností v oblasti archivnictví v zahraničních archivech, prezentace Národního archivu a českého archivnictví v zahraničí a spolupráce při akvizicích, školení v rámci mezinárodní pomoci.

Finsko

Alena Pazderová, Jitka Křečková (účast na zasedání spolku ICARUS v Národním archivu Finska)

Chorvatsko

Jitka Křečková, Kateřina Zenklová (účast na závěrečném zasedání projektu CO:OP v Záhřebu)

Itálie

Benjamin Bartl, Libuše Holakovská (návštěva restaurátorských pracovišť ve Florencii)

Jitka Křečková, Kateřina Zenklová (zasedání spolku Icarus v Neapoli)

Alena Pazderová (heuristika k vydávání nunciaturní korespondence Cesare Speciana v římských a vatikánských archivech a knihovnách)

Pavel Koblasa, Milan Vojáček (zjištění souvislostí rodinného archivu toskánských Habsburků s fondy Státního archivu ve Florencii)

Německo

Eva Drašarová, Pavel Dufek, Zdeňka Kokošková (účast na vernisáži výstavy v Lastenausgleicharchiv Bayreuth a na její likvidaci)

Zbyšek Stodůlka, Karolína Šimůnková, Milan Vojáček (účast na konferenci Archivierung von Unterlagen aus digitalen Systemen v Marburku)

Pavla Nimrichtrová, Zbyšek Stodůlka (účast na 22. Archivwissenschaftliches Kolloquium v Marburku)

Zdeňka Kokošková, Monika Sedláková (práce na projektu Nacistická okupační správa v protektorátu a její představitelé v berlínských archivech)

Eva Drašarová, Tomáš Kalina (návštěva depozitáře Státního archivu v Drážďanech)

Jakub Šlouf, Miroslav Šepták (jednání o převzetí osobního archivu Karla Kryla)

Milan Vojáček (účast na konferenci „Von der Theorie zur Praxis: Bestandserhaltung digitaler Unterlagen v Koblenci)

Zdeňka Kokošková, Tomáš Kalina (zjištění poznatků pro výstavbu nových depozitářů v berlínských archivech)

Zdeňka Kokošková, Eva Drašarová, Pavel Dufek, František Frňka (účast na vernisáži výstavy v Mnichově)

Polsko

Zora Machková, Adam Zítek (heuristická práce ve varšavských archivech)

Blanka Hnulíková (workshop Fotografické negativy – historický vývoj, identifikace a restaurování ve Varšavě)

Rakousko

Martin Klečacký (práce na grantovém projektu v Rakouském státním archivu ve Vídni)

Pavel Koblasa (výzkum pramenů ke zpracování monografie o císařských statcích v Rakouském státním archivu ve Vídni)

Eva Gregorovičová (práce na grantovém projektu v Rakouském státním archivu ve Vídni)

Eva Drašarová (práce na grantovém projektu v Rakouském státním archivu ve Vídni)
Jitka Křečková, Alena Pazderová, Kateřina Zenklová (účast na slavnostním zasedání k 10. výročí vzniku centra ICARUS)

Miroslav Kunt (dokončení výzkumu k publikaci Historie železničních tratí a silnic v datech)

Jan Kahuda, Milan Vojáček (výzkum v Rakouském státním archivu ve Vídni k edici vzpomínek Karla Kazbundy a k osobnosti Františka Ladislava Riegera)

Slovensko

Libuše Holakovská, Hana Paulusová (účast na konferenci CSTI v Bratislavě)

Lucia Holanová, David Hubený (účast na konferenci Bezpečnostné orgány a zložky v mestách vo svetle archívnych dokumentov v Bratislavě)

David Hubený, Pavel Dufek (instalace výstavy ve Slovenském národním archivu v Bratislavě)

Zdeňka Kokošková, David Hubený (účast na konferenci Na ceste k slovenskej štátnosti v Košicích)

Eva Drašarová, David Hubený (účast na vernisáži výstavy Čtvrtstoletí spolu. Československo a Podkarpatská Rus v Bratislavě)

Jiří Bernas (účast na konferenci CDA 2018 v Bratislavě)

Blanka Hnulíková (workshop Fotografické negativy – historický vývoj, identifikace a restaurování v Bratislavě)

Blanka Hnulíková (účast na tematickém workshopu Historický vývoj a identifikácia monochromatických a farebných fotografických technik)

David Hubený (účast na vernisáži výstavy Čtvrtstoletí spolu. Československo a Podkarpatská Rus v Košicích)

Slovinsko

Jan Krlín (studium archiválií k problematice I. světové války v Lublani)

Spojené státy americké

Milan Vojáček (účast na konferenci iPRES 2018 v Bostonu)

Švýcarsko

Zora Machková (pomoc při výběru archiválií v Association Olga Havel v Lausanne)

Ukrajina

David Hubený (archivní výzkum ve Státním archivu Zakarpatské oblasti v Užhorodě)

David Hubený (účast na mezinárodní konferenci ke vzniku Československa v Užhorodě)

Péče o fyzický stav archiválií

Preventivní péče o archiválie a průzkumy jejich fyzického stavu

V uplynulém roce pokračoval systematický průzkum stavu černých textilních závěsů fondu Archiv České koruny. Systematický průzkum fyzického stavu Sbírký map a plánů Národního archivu byl v tomto roce dokončen prohlídkou posledních 48 inventárních čísel Sbírký atlasů, což představuje 180 položek.

V souvislosti s převzetím filmů (190 ks) a mikrofilmů (6 beden, cca 871 svitků), které mimo jiné dokumentují proces s Rudolfem Slánským, byl proveden podrobný průzkum jejich fyzického stavu, tzv. octového syndromu a mikrobiologické čistoty. Na základě výsledků bylo formulováno doporučení, co se týká nutných konzervátorských zásahů. S dezinfekcí a výměnou obalů části mikrofilmů již bylo započato.

Pokračoval také průzkum filmového materiálu Národního archivu (Zemská porodnice a nalezinec, Praha, Zemský výbor, Praha, Rodinný archiv Metternichů – Francisco Georgicum a Dům slovenské kultury, Praha).

Koncem roku se pracovníci oddělení péče o fyzický stav archiválií podíleli na kontrole fyzického stavu kulturních památek uložených v Národním archivu. K 31. 12. 2018 měl Národní archiv ve své péči celkem 1 národní kulturní památku a 26 archivních kulturních památek. Pravidelná prověrka fyzického stavu archivních kulturních památek se uskutečnila ve dnech 4. a 5. 12. 2018 a hloubková kontrola listin fondu Archiv České koruny byla provedena 21. 11. 2018.

Vedle kontroly fyzického stavu archiválií byl sledován i stav archiválií z hlediska mikrobiologické čistoty. Kromě Národního archivu byly kontroly prováděny také pro Ústav anorganické chemie AV ČR (laboratoř ALMA), Archeologický depozitář Teplice, Archiv akademie výtvarných umění, Galerie moderního umění v Roudnici nad Labem, SOkA Kutná Hora, Hana Tefal Juránková, Severočeské muzeum v Liberci, Středočeské muzeum v Roztokách, Národní filmový archiv, Národní technické muzeum, SOA Plzeň, SOkA České Budějovice, SOkA Jindřichův Hradec, SOkA Liberec a Vlastivědné muzeum v Olomouci. Celkem bylo v depozitářích provedeno 39 kontrol (410 stěrů), v případě pozitivních nálezů byla provedena identifikace mikroorganismů.

Během roku 2018 bylo dezinfikováno 1662 bm archiválií většinou jiných veřejných archivů. Po dezinfekci v etylenoxidových komorách Národního archivu byla kontrolována účinnost procesu 54 mikrobiologickými stěry. V tomto případě bylo provedeno i širší spektrum analýz, včetně identifikace bakterií.

Na provedení kontroly kvality zpracování bezpečnostních mikrofilmů analytickou metodou dle ČSN ISO 417 – Stanovení zbytkového thiosíranu ve zpracovaných fotografických materiálech metodou s methylenovou modří v roce 2018 nebyl přijat žádný požadavek.

V roce 2018 dále pokračovalo hromadné odkyselování archiválií fondu AHR (Archiv Huberta Ripky) za využití technologie BCP C500 (Bückeburský konzer-

vační proces). Proces byl zahájen již v roce 2012 a je umožněn díky prostředkům institucionální podpory vědy. V průběhu roku 2018 bylo konzervováno 56 archivních kartonů, což představuje 56 876 listů.

Konzervování a restaurování archiválií

Restaurovatelské pracoviště umístěné v budově Národního archivu Milady Horákové 133, Praha 6 dále restaurovalo a ukládalo pergamenové listiny fondu Řád maltézských rytířů do ochranných obalů. V roce 2018 bylo konzervováno a restaurováno 142 listin. V rámci digitalizace pečeti Archivu České koruny byl prováděn průběžný konzervátorský průzkum pečeti. Probíhala systematická digitalizace za asistence restaurátora a současně i systematická kontrola fyzického stavu pečeti v rámci projektu CO:OP. V roce 2018 bylo zhotoveno 906 snímků.

Pro Státní oblastní archiv v Litoměřicích byla dokončena část restaurátorských prací, které měl provést Národní archiv na tzv. Litoměřickém graduálu. Kniha nicméně zůstane uložena v prostorách budovy na třídě Milady Horákové až do rozhodnutí o způsobu konzervace kovových prvků vazby, která by měla být svěřena externímu odborníkovi.

Restaurovatelské pracoviště na Chodovci pokračovalo v systematickém restaurování a konzervování archiválií přijatých již minulých letech nebo zahájilo práce na nově přijatých archiváliích (Archiv České koruny, Desky zemské větší, Salbuchy, Archiv pražského arcibiskupství, Stablní katastr, Rodinný archiv Metternichů, Rodinný archiv toskánských Habsburků, Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha, Pluhař Josef, Hrubý Emanuel, Československá námořní plavba), dále mikrofilmy dokumentující proces s Rudolfem Slánským a vybrané části Sbírky novin z knihovny Národního archivu.

Řada restaurátorských zásahů byla provedena též pro další instituce.

Bezpečnostní snímkování a reprografie

Do bezpečnostních negativů se ukládal pouze jeden archivní soubor, a to Maltézští rytíři – české velkopřevorství, Praha. Po konzervaci bylo nasnímáno 117 listin. Negativy (446 kusů) byly zároveň zaevidovány do databáze.

Digitalizační práce

V roce 2018 probíhaly digitalizační práce v rámci pokračujících i nově plánovaných projektů garantovaných 8. oddělením. Celkem zde bylo digitálním přepisem vytvořeno 1 204 446 digitalizátů (včetně audiovizuálních a zvukových archiválií) v celkovém datovém objemu 9 262,638 GB. Část digitálních přepisů zvukových a filmových archiválií byla uskutečněna prostřednictvím placené externí spolupráce.

Od druhého čtvrtletí roku 2016 pobíhá digitalizace pobytových karet z fondu Policejní ředitelství, Praha – evidence obyvatelstva. V současné době je hotovo již 826 kartotéčních krabic, přičemž letos se podařilo zdigitalizovat dalších 306 krabic.

Zároveň pokračovalo odkyselování a následně i digitalizace fondu Archiv Huberta Ripky. K odkyselování jsme odeslali dalších 35 kartonů, digitalizace díky mnoha dalším povinnostem probíhala pomaleji. V oddělení je v závěru prováděna kontrola kvality kopií ze všech předávaných materiálů. Odkyseleného materiálu však díky použité technologii stále přibývá, takže před několika lety platný inventář nebude po dokončení tohoto procesu v oblasti ukládacích jednotek odpovídat.

V předminulém roce bylo započato s digitalizací sčítacích operátů ze sčítání obyvatelstva RČS v roce 1930 (pro území Podkarpatské Rusi), protože uvedené archy jsou v nejhorším fyzickém stavu (k tomu přistupuje i nízká kvalita papíru) v rámci celého fondu a restaurátorský zásah by byl jak finančně, tak i časově velmi náročný. Navíc jsou tyto archy neustále využívány k úředním účelům. Za minulý rok se komplexně zdigitalizovalo dalších 83 kartonů, čímž jsme již překročili 2/3 z celkového množství souboru určeného k tomuto typu fyzické ochrany.

V roce 2018, stejně jako v letech předcházejících, probíhala náročná příprava a předávání spisových celků Státního soudu pro digitalizaci (členění spisů podle věcného schématu). Dále pokračovala digitalizace souboru fondů Šváb (fondu KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení evidenční (Šváb-Synková), fondu KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení evidenční (Šváb) a fondu KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení evidenční (dodatky), (NAD 1261/2/9 a 1261/2/10 a 12671/2/11), která již byla dokončena. V průběhu celého roku se digitalizoval fond KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - politické byro 1954-1962.

V prosinci roku 2017 byla v rámci projektu rozsáhlé digitalizace souborů ruské a ukrajinské emigrace v meziválečném Československu, úkolem určeným Odborem archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitra ČR, dokončena digitalizace fondu Ukrajinské muzeum v Praze. V roce 2018 probíhala kontrola digitalizátů, u posledních kartonů bude dokončena v roce 2019. U fondu Komitét pro umožnění studia ruským a ukrajinským studentům (KRUS) jsou v současné době skeny připojovány k záznamům v databázi.

Vedle těchto institucionálních aktivit probíhaly digitalizační práce a tvorba metadat k digitalizátům v rámci evropských projektů multistátní spolupráce. V projektu Community as opportunity, the creative archives' and users' network (CO:OP) pokračovala digitalizace pečeti fondu Archiv České koruny. V roce 2018 bylo zhotoveno 906 snímků (AČK inv. č. 1836-2325), od začátku projektu v roce 2015 až do jeho ukončení 30. listopadu 2018 bylo zhotoveno celkem 4811 snímků. Digitalizační práce prováděli externí fotografové placení z rozpočtu projektu (příprava k digitali-

zaci archivářka s restaurátorkou, nezbytná je asistence IT kolegů). Spolupracujeme s pracovníky Mezinárodního centra pro archivní výzkum (ICARUS). Z téhož zdroje byla dokončena digitalizace Soupisu poddaných podle víry z roku 1541 z fondu Stará manipulace, R 109/45 (17 kartonů), grafických listů z fondu Benediktini - klášter Břevnov, Praha – Grafické listy (1809 skenů, ŘBB – GL, č. 1–1253; dodatky č. 1–556) a knihy z různých fondů, které byly digitalizovány především z důvodů častého zapůjčování badatelům (Milosrdní bratři - provincialát a konvent, Praha, ŘMB, kn. 643, 644 – 2 knihy; Archiv Pražského arcibiskupství, APA, sign. B1/1a, 1b; B 41/1; B 58/5, 8, 9, 10, 11 – 8 knih; Františkáni - provincialát a konventy, Praha, ŘF, kn. 208 – 1 kniha; Alžbětky - konvent, Praha, ŘA1, kn. 2 – 1 kniha; Úřad desk zemských, Praha, ÚDZ, Rejstříky k deskám zemským, kn. 566, 580, 581, 623, 624 – 5 knih; Knihy svobodnické, Praha, KSv, kn. 134, 135, 136, 137 – 4 knihy) nebo kvůli pokračování již započaté digitalizace (Tereziánský katastr, Praha, TK, kn. 37 – 1 kniha; Berní rula, Praha, BR, kn. 1 – 1 kniha).

Publikační činnost Národního archivu a jeho pracovníků za rok 2018

Sestavila Kateřina Paulusová

Bacílková, Bronislava

Vliv dezinfekčních prostředků na přírodní textilní vlákna. Textil v muzeu 2017, č. 13, s. 3–8 (spoluautoři Klára Drábková, Jan Krejčí, Markéta Škrdlantová)

Bartl Benjamin

Efflorescence on the surface of beeswax objects. In: International Congress on Wax Modelling. Madrid 2017, s. 30–31 (spoluautoři Martin Zapletal, Jiří Trejbal)

Baudisch, Pavel

[Uhlíř, Jan Boris: Karl H. Frank 1939–1946. Obrazový životopis kata českého národa. Praha 2017]. Historická fotografie 2018, s. 102–103.

Benešová, Emilie

Labyrintem dějin českých zemí. Praha 2018, 198 s.

Drašarová, Eva

Národní archiv v roce 2017. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 311–356.

Dufek, Pavel

Podnikání v širokém záběru: podniky rodiny Beniesů a Mercy v Čechách v letech 1890 až 1950. In: Hlavačka, Milan – Bek, Pavel: Rodinné podnikání v moderní době. Praha: 2018, s. 249–273, 428–429, 548–561. (spoluautoři Zdenko Maršálek, Michal Novotný)

Václav Krejčík – Slaňák rozkazem, volbou a nařízením. In: Všude žijí lidé. Slaný 2018, s. 221–232.

Zpráva o odborném semináři Obchodování v srdci Evropy. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 359–360.

Đurovič, Michal

Characterization of indoor air quality in different archives – possible implications for books and manuscripts. *Building and environment* 2018, s. 77–84. (spoluautoři Ludmila Mašková, Jiří Smolík).

Gregorovičová, Eva

Das Archiv des Erzherzogs Ludwig Salvator im Prager Nationalarchiv. In: Bruckmann, Viktor J. (ed.): *Ludwig Salvator (1847–1915)*. Wien 2018, s. 108–124. Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození. Praha 2018, 399 s.

Archivní, ikonografické a knihovní prameny k životu a dílu arcivévody Ludvíka Salvátora Toskánského v paměťových a kulturních institucích v Čechách. In: *Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození*. Praha 2018, s. 19–25.

The fatal error of Champollion: „For me, the way to Memphis and Thebes leads through Turin“. *Anthropologie* 56, 2018, č. 3/2, s. 195–210.

Ludvík Salvátor Toskánský v roce 170. výročí narození: otázky, problémy a perspektivy výzkumu. In: *Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození*. Praha 2018, s. 11–16.

Přehled biografických dat ze života Ludvíka Salvátora. In: *Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození*. Praha 2018, s. 343–352.

Soupis díla arcivévody Ludvíka Salvátora. In: *Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození*. Praha 2018, s. 353–354.

Matteucci, Marco: Ferdinando IV. Ultimo Granduca di Toscana. Elaborato da Eva Gregorovičová. In: *Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození*. Praha 2018, s. 95–107.

Hnulíková, Blanka

Fotografické a filmové materiály ve fondech dobrovolných organizací v Národním archivu. *Paginae historiae* 26/2, 2018, s. 363–371.

Holanová, Lucia

Medzinárodná konferencia Čtvrtstoletí spolu: Československo a Podkarpatská Rus v Národnom archíve v Prahe. *Archivní časopis* 68, 2018, s. 320.

[Maršálek, Zdenko – Voráček, Emil a kol.: *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka*. Praha 2017, 330 s.]. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 409–410.

Hubený, David

Likvidace parlamentarismu v éře druhé republiky a zákaz Komunistické strany Československa. In: *Salus patriae, suprema lex*. Praha 2018, s. 163–174.

Mezinárodní konference Čtvrtstoletí spolu: Československo a Podkarpatská Rus. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 361–362.

Možnosti a problémy při využití emigrantů při budování československé správy na

Podkarpatské Rusi. In: Kak zaroždalas' Russkaja Praga. Moskva 2017, s. 78–92.
Prezentace československé správy Podkarpatské Rusi před britskými návštěvníky ve druhé polovině třicátých let 20. století. In: Arkasivs'ki čytannja. Mikolajiv 2018, s. 54–55.

Príslušníci Cyklistického praporu 1 před československými meziválečnými vojenskými soudy. In: Všude žijí lidé. Slaný 2018, s. 107–148.

Chaloupková, Maria

Svaz protifašistických bojovníků. *Paginae historiae* 26/2, 2018, s. 61–82.

Kahuda, Jan

[Klečácký, Martin: Český ministr krajan v předlitavské vládě. Praha 2017, 303 s.]. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 384–386.

[Klečácký, Martin – Fabini, Pavel – Velek, Luboš (eds.): Deníky Josefa Kalouska II. Praha 2016, 332 s.]. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 390–391.

[Klečácký, Martin (ed.): Český „konzul“ ve Vídni II. Politická korespondence c. k. ministra krajana Antonína Rezka s mladočeskými politiky Václavem Škardou a Karlem Kramářem. Praha 2017, 327 s.]. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 387–389. 29.
Franz Steinsky, první profesor pomocných věd historických na pražské univerzitě. In: Bláhová, Marie, Holá, Mlada a Woitschová, Klára (eds.): Pomocné vědy historické v současné historiografii a archivnictví. Praha 2018, s. 182–197.

Karel Kazbunda jako životopisec operního pěvce Aloise Andera. In: Tomeš, Josef (ed.): Historie jako vášeň i poslání. Praha 2018, s. 186–194.

Katastr osobních a rodinných archivů k dějinám habsburské monarchie. *Genealogické a heraldické listy* 38, 2018, č. 2, s. 54.

Konference Ludvík Salvátor Toskánský na brandýském zámku. *ČAS v roce 2017*, s. 204–206.

Mezinárodní konference Václav Chaloupecký a otazníky české a slovenské historiografie. *ČAS v roce 2017*, s. 196–198.

Místodržitelství archiv v Praze na přelomu 19. a 20. století ve světle dopisů Karla Köpla Oswalda Redlichovi. *Sborník archivních prací* 68, 2018, č. 1, s. 233–266.

Sborník prací historika a archiváře Václava Černého. *Genealogické a heraldické listy* 38, 2018, č. 1, s. 56–57.

[Šouša, Jiří – Kubů, Eduard: T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci. Praha 2015, 364 s.]. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 394–395.

Vydávání děl Ludvíka Salvátora. In: Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození. Praha 2018, s. 288–292.

Zemřela prom. hist. Ludmila Špětová. *ČAS v roce 2017*, s. 359–361.

Zemřela prom. hist. Ruth Ballnerová. *ČAS v roce 2017*, s. 366–367.

Zemřela prom. hist. Irena Malá. *ČAS v roce 2017*, s. 368–369 (spoluautorka Vlasta Měšťánková).

Klečacký, Martin

Cooperation at the highest level: czech minister and deputy in Vienna through the case of Antonín Rezek and Josef Bromovský. In: Kooperatives Imperium. Göttingen [2018], s. 159–168.

Převzetí moci: státní správa v počátcích Československé republiky 1918–1920 na příkladu Čech. Český časopis historický 116, 2018, č. 3, s. 693–732.

Veřejná správa. In: Republika československá. Praha 2018, s. 271–292.

Kločková, Lenka

Československý červený kříž. *Paginae historiae* 26/2, 2018, s. 83–117.

Koblása, Pavel

[A pannonhalmi konvent hiteleshelyi muködésének oklevéltára I.–III. Győr 2007–2010]. Archivní časopis 68, 2018, č. 2, s. 211–212.

Brandýské panství v období arcivévodů Ludvíka Salvátora. In: Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození. Praha 2018, s. 243–246.

Dědické a majetkové záležitosti hrabat Radeckých z Radče. Středočeský sborník historický 43, 2017, s. 145–150.

Lesní správa na hořovickém panství za éry hesenského kurfiřta Fridricha Viléma I. In: Brdy. Praha 2018, s. 117–126.

Schwarzenberské fideikomisní majetky a jejich správa. *Obnovená tradice* 29, 2018, č. 58, s. 1–6.

Schwarzenberské myslivny a hájovny na panstvích Třeboň a Hluboká. In: Schwarzenberská krajina Hlubocka a Třeboňska. České Budějovice 2017, s. 120–131.

Vypořádání poddanských závazků na krumlovském panství. *Obnovená tradice* 29, 2018, č. 58, s. 47–48.

Žirovnice a hraběcí rodina Sternbergů. *Obnovená tradice* 29, 2018, č. 57, s. 42–49.

Kokošková, Zdeňka

1938 – Osmičky v dějinách českých zemí: doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí. Praha 2018, 63 s.

Kouřimský, Jan

1918 – Osmičky v dějinách českých zemí: doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí, 2. vyd. Praha 2018, 45 s. (spoluautoři Helena Nováčková, Milan Vojáček)

Krlín, Jan

[Mendelová, Jaroslava (ed.): *Libri civitatis* VI. Knihy měšťanských práv na Novém Městě pražském 1582–1657. Praha 2012, 836 s.]. *Zlatá stezka* 25, 2018, s. 366–369.

O rodu Pavlásků na Vltavotýnsku. *Genealogické a heraldické listy* 38, 2018, č. 1, s. 60–61. Příspěvek k udělení uměleckého stipendia rakouského ministerstva kultu a vyučování Františku Heritesovi a k činnosti nadace Václava Floriana He-

rites z Vodňan a Františka Harmacha z Volyně ve fondu české místodržitelství (1884–1900) Národního archivu v Praze. Zlatá stezka 25, 2018, s. 361–363.
Státní úředníci v přelomovém období 1918–1929 na českém jihu a jihozápadě v materiálech prezidia českého místodržitelství v Českém Krumlově, Vodňanech, Netolicích, Prachaticích, Volarech a Vimperku. Zlatá stezka 25, 2018, s. 249–277.
Život a dílo Vinzenzia Giobertiho ve světle boje evropských národů za nezávislost. In: Historie jako vášeň i poslání. Praha 2018, s. 209–220.

Křečková, Jitka

Slavnostní prezentace edice korespondence papežského nuncia Cesare Speciana. ČAS v roce 2017, s. 253–254 (spoluautorka Kateřina Zenklová).

Křesťan, Jiří

Druhý československý prezident v síti mezinárodních vztahů [Marès, Antoine: Edvard Beneš od slávy k propasti. Praha 2016, 372 s.] *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 402–408.

[Voráček, Emil – Kašapov, Timur a kol.: Česko-ruské obchodně-ekonomické vztahy / Rossijsko-českijje torgovo-ekonomičeskijje otnošenija. Praha 2014, 592 s.]. *Soudobé dějiny* 24, 2017, č. 1–2, s. 259–260.

[Červinka, František: Studie. Eseje. Polemiky. K vydání připravili Eva Červinková a Martin Kučera. Praha – Vysoké Mýto 2017, 376 s.]. *Soudobé dějiny* 25, 2018, č. 1–2, s. 285–286.

[Kutnar, František: Děkuji životu. Vzpomínky a zápisy českého historika, ed. Hana Kábová. Praha 2017, 223 s.]. *Archivní časopis* 68, 2018, s. 437–439.

Interview. Moderuje Libor Dvořák In: Témata podle Libora Dvořáka, stanice Plus. Český rozhlas, 12. listopadu 2018, 10:17.

[Guba, Ivan – Macháček, Michal – Syrný, Marek (eds.): Ve službách československého porozumění-porozumenia. Pocta Vojtovi Čelkovi. Praha 2016]. *Soudobé dějiny* 24, 2017, č. 3, s. 451–452.

[Lukačka, Ján: Matúš Čák Trenčiansky. Bratislava 2016, 144 s.]. *Časopis Matice moravské* 137, 2018, č. 1, s. 206–207.

[Secká, Milena: Jen Náprstková, prosím... Neobyčejný život v dobových prameňech. Praha 2016]. *Časopis Matice moravské* 137, 2018, s. 233–234.

„Mrtvým pomáhám k druhému životu...“. Editor Martin Kučera. In: Historie jako vášeň i poslání. Praha 2018, s. 17–24.

Národní fronta (1945–1990). *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 7–57.

[Daniel, Ondřej a kol.: Kultura svépomocí. Ekonomické a politické rozměry v českém subkulturním prostředí pozdního státního socialismu a postsocialismu. Praha 2016, 170 s.]. *Soudobé dějiny* 24, 2017, č. 3, s. 448–450.

[Hromádko, Ota: Jak se kalila voda. Výbor z kriminálních příběhů a úvah. Druhé, rozšířené a přepracované vydání, ed. Jaroslav Bouček. Praha 2017, 373 s. a 16 s. obr. příl.]. *Archivní časopis* 68, 2018, s. 435–437.

Horák, Pavel – Prečan, Vilém (eds.): Únor 1948 očima poražených. Záznam diskusí exilových politiků z let 1949–1950. Praha 2018, 347 s.]. Archivní časopis 68, 2018, č. 4, s. 439–441.

[Mücke, Pavel: Šťastnou cestu...?! Proměny politik cestování a cestovního ruchu v Československu za časů studené války (1945–1989). Pelhřimov 2017, 399 s.]. Časopis Matice moravské 137, 2018, č. 1, s. 237–239.

[Colotka, Peter: Vo víre času. Praha 2015, 320 s.; Colotka, Peter: S oštiepkami do Povstania, Praha 2017, 203 s.]. Soudobé dějiny 24, 2017, , č. 3, s. 447–448.

[Čornej, Petr: Historici, historiografie a dějepis. Studie, črty, eseje. Praha 2016, 484 s.]. Soudobé dějiny 24, 2017, č. 1–2, s. 255–256.

[Zídek, Petr: Utajená láska prezidenta Masaryka. Oldra Sedlmayerová (1884–1954). Praha 2017, 392 s.]. Časopis Matice moravské 136, 2017, č. 2, s. 372–373.

Pozyskiwanie archiwów osobistych: doswiadczenia Archiwum Narodowego w Pradze. In: Muzea domowe, Sv. 3. Wrocław 2017, s. 30–33.

Vynikající monografie o národnostních sčítáních v českých zemích v letech 1880–1930 [Kladiwa, Pavel a kol.: Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930. Ostrava 2016. 2 sv.]. Paginæ historiae 26/1, 2018, s. 396–399.

Rozhovor s Prof. JUDr. Václavem Pavlíčkem, CSc. Tazatelé: Lucie Rajlová, Jiří Křestán. Paginæ historiae 26/2, 2018, s. 375–395.

Já jsem Zdeněk Nejedlý: příběh tragédie jednoho moderního intelektuála. Lito-myšl 2018 (spoluautoři Martin Bošík, Hana Kábová).

Kuprová, Renata

Jednotný svaz českých zemědělců. Paginæ historiae 26/2, 2018, s. 118–134. 78.

[Moulis, Miloslav: Z mých vzpomínek. Praha 2016]. Paginæ historiae 26/1, 2018, s. 365–366.

Mahel, Richard

„Pilně snáším stavivo k příští budově, jako učitel mám k tomu příležitosti dost“.

K pedagogickému působení rajhradského benediktina Bedy Dudíka v Brně (1841–1954) v čase vzepětí českého národně emancipačního hnutí. In: Morava v době převratů a změn 1848–1918. Kroměříž 2018, s. 91–105.

Emancipace v rozpuku: Moravští Židé v perspektivě „dlouhého“ 19. století [Miller, Michael L.: Moravští Židé v době emancipace. Praha 2015, 358 s.]. Paginæ historiae 26/1, 2018, s. 373–383.

Machková, Zora

Socialistický svaz mládeže: vývoj a organizační struktura Socialistického svazu mládeže ve vztahu k archivnímu fondu ÚV SSM. Paginæ historiae 26/2, 2018, s. 135–157.

Matušíková, Lenka

Seminář k dějinám Židů v Čechách, Kadaň 19. a 20. října 2016. Porta Bohemica 8, 2017, 260–262.

Měšťánková, Vlasta

Zemřela prom. hist. Irena Malá. ČAS v roce 2017, s. 368–369 (spoluautor Jan Kahuda). 86.

Müllerová, Dorota

Kapitoly ze života Čestmíra Císaře s přihlédnutím k období funkce tajemníka ÚV KSČ v letech 1963 a 1968. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 204–221.

Nosková, Alena

1948 – Osmičky v dějinách českých zemí: doprovodná publikace k výstavě Labyrinthem dějin českých zemí. Praha 2018, 73 s. (spoluautorka Alena Šimánková)

Nováčková, Helena

1918 – Osmičky v dějinách českých zemí: doprovodná publikace k výstavě Labyrinthem dějin českých zemí, 2. vyd. Praha 2018, 45 s. (spoluautoři Jan Kouřimský, Milan Vojáček)

Paulus, Filip

[Broklová, Eva: Antonín Švehla. Tvůrce politického systému. Praha 2017, 527 s.]. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 400–401.

Kontakty Ludvíka Salvátora s profesory přírodních věd na c. k. Karlo-Ferdinandově univerzitě. In: Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. výročí narození. Praha 2018, s. 128–138 (spoluautorka Šárka Steinová).

Mezinárodní vědecká konference Ludvík Salvátor Toskánský (1847–1915): život a dílo vědce a cestovatele, zámek Brandýs nad Labem, 13.–15. října 2017. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 357–358 (spoluautorka Šárka Steinová).

Svaz pro spolupráci s armádou: formování branné výchovy v letech 1951–1989. *Paginae historiae* 26/2, 2018, s. 158–188.

(Ne)zapomenuté mapy. Kartografické listy 25, 2017, č. 1, s. 3–11 (spoluautoři Jiří Drozda, Šárka Steinová).

Steinová, Šárka

100 let minulých: činnost okraslovacích spolků. *Zahrada – park – krajina* 28, 2018, č. 4, s. 28–31.

Československý myslivecký svaz. *Paginae historiae* 26/2, 2018, s. 189–216.

Leben und Werk von Josef Kumpán. *Die Gartenkunst* 1, 2018, s. 89–105 (spoluautorka Stanislava Ottomanská).

Po stopách českých prvorepublikových zahradních architektů na Slovensku. *Monument revue* 6, 2017, č. 2, s. 60–68.

Zahradní architektky první poloviny 20. století. *Zahrada – park – krajina* 28, 2018, č. 3, s. 14–17 (spoluautorka Stanislava Ottomanská).

Zahradní umění v letech 1918–1948. *Zahrada – park – krajina* 28, 2018, č. 4, s. 44–50.

Kontakty Ludvíka Salvátora s profesory přírodních věd na c. k. Karlo-Ferdinandově univerzitě. In: Ludvík Salvátor Toskánský, vědec a cestovatel, v roce 170. vý-

ročí narození. Praha 2018, s. 128–138 (spoluautor Filip Paulus).

Mezinárodní vědecká konference Ludvík Salvátor Toskánský (1847–1915): život a dílo vědce a cestovatele, zámek Brandýs nad Labem, 13.–15. října 2017. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 357–358 (spoluautor Filip Paulus).

Mapy obor – specializované lesnické mapy a jejich proměny v čase. *Kartografické listy* 25, 2017, č. 2, s. 65–74. (spoluautoři Robin Ambrož, Jiří Drozda)

(Ne)zapomenuté mapy. *Kartografické listy* 25, 2017, č. 1, s. 3–11 (spoluautoři Jiří Drozda, Filip Paulus).

Stodůlka, Zbyšek

E-Identität als Schlüssel zu den Dienstleistungen des digitalen Archivs. *Informationswissenschaft* 5, 2018, Nr. 1, s. 119–124.

Šepták, Miroslav

Další zápis do historie?: v hlavní roli Sebastian Kurz. *Demokratický střed* [online] 7, 2018, č. 2, s. 7–8 Dostupné z: <http://www.demokratickystred.cz/dalsi-zapis-historie-v-hlavni-rol-sebastian-kurz/>

Novinářská organizace v počáteční fázi reformního procesu (leden–březen 1968). *Moderní dějiny* 26, 2018, č. 2, s. 237–252.

Od konce války po Státní smlouvu: nástin československo-rakouských politických vztahů v letech 1945–1955. In: *Krise, válka a nový začátek*. Praha 2017, s. 213–230.

Parlament a politická kultura v období přechodu Rakouska od demokracie k autoritativnímu režimu. In: *Salus patriae, suprema lex*. Praha 2018, s. 145–161.

Svaz československých novinářů. *Paginae historiae* 26/2, 2018, s. 217–239.

Vliv prvních poválečných voleb na vnitropolitickou situaci v Rakousku. In: *Parlamentní volby 1946 a Československo*. Praha 2017, s. 129–140.

Mezi demokracií a autoritářstvím: rakouská vnitřní a zahraniční politika v letech 1931–1934. Praha 2018, 521 s.

Šimánková, Alena

1948 – Osmičky v dějinách českých zemí: doprovodná publikace k výstavě *Labyrintem dějin českých zemí*. Praha 2018, 73 s. (spoluautorka Alena Nosková)

Šlouf, Jakub

Komunismus v Česku?: okolnosti Vítězného února a předání moci totalitní KSČ. *EuroZprávy.cz* [online] 25. 2. 2018 [cit. 2018-12-21]. Dostupné z: <https://eurozpravy.cz/ekonomika/ceska-republika/215676-komunismus-v-cesku-okolnosti-vitezneho-unora-a-predani-moci-totalitni-ksc/>

Lístky zmizely: a úspory s nimi. *Mladá fronta Dnes* 10, 2018, č. 601, s. 7. ISSN 1210–1168.

Očista průmyslových závodů od kolaborantů a „asociálních živlů“ v roce 1945: politická machinace, exces retribuice či inkubátor revoluční morálky? *Soudobé dějiny* 136, 2017, č. 4, s. 538–581.

Okradená strana: protesty členské základny KSČ proti měnové reformě v roce

1953. *Securitas imperii* 32, 2018, č. 1, s. 250–285.

Únor 1948 je nadčasovým mementem varujícím před manipulací veřejnosti.

Mladá fronta Dnes. Západočeské vydání 10, 2018, č. 224, s. 18.

Únor 1948 v Přešticích. *Přeštické noviny* 24, 2018, č. 2.

Podvedená strana: zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace (1945–1948). Plzeň 2016, 303 s.

Štér, Roman

Československý výbor obránců míru a Československý mírový výbor v letech 1949–1989. *Paginae historiae* 26/2, 2018, s. 240–264.

Člověk se srdcem na dlani: deník Josefa Holce z konce II. světové války a prvních poválečných měsíců. Praha 2018, 182 s.

Neohroženě za svobodné Československo. II. světová 11, 2018, 11, s. 12–14 (spoluautorka Alena Flimelová).

Štverák, František

Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992): základní informace o ústředních orgánech a biografické údaje o vedoucích představitelích strany, 2. vyd. Praha 2018, 697 s.

Trepeš, Matěj

Normalizace (ještě) neskončila?: nad novou biografií Gustáva Husáka [Macháček, Michal: Gustáv Husák. Praha 2017, 631 s.]. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 416–424.

Trnka, Pavel

Dějiny a diplomatika kláštera Teplá ve středověku. *Bibliotheca Strahoviensis* 12, 2017, s. 7–185.

Tištěné direktáře konventu Panny Marie pod řetězem: příspěvek k bohemikálním melitensiím 18. století. *Bibliotheca Antiqua* 2018, s. 35–47.

Valtus, Ondřej

Svazarm a jeho činnost v okrese Vyškov v 70. a 80. letech 20. století. *Paginae historiae* 26/2, 2018, s. 344–360.

Vaško, Pavel

Svaz výzkumných ústavů zemědělských v Československé republice: koordinační instituce zemědělského výzkumu a některé její osobnosti. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 175–203.

Vojáček, Milan

František Ladislav Rieger v hledáčku státní policie: několik fragmentů. In: *Historie jako vášeň i poslání*. Praha 2018, s. 43–49.

Korespondence T. G. Masaryk - Josef Svatopluk Machar, svazek I. [Korespondence T. G. Masaryk – Josef Svatopluk Machar, Sv. I (1893–1895). Praha 2017, 453 s.]. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 392–393.

Morava očima vnučky otce národa. In: *Morava v době převratů a změn 1848–1918*. Kroměříž 2018, s. 27–35.

1848 – Osmičky v dějinách českých zemí: doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí. Praha 2018, 49 s.

1918 – Osmičky v dějinách českých zemí: doprovodná publikace k výstavě Labyrintem dějin českých zemí, 2. vyd. Praha 2018, 45 s. (spoluautoři Jan Kouřimský, Helena Nováčková)

Vojtíšková, Lucie

Badatelské využívání indikačních skic pro genealogický výzkum. In: Stabilní katastr 1817–2017. Praha 2018, s. 51–57.

Jan Lucemburský a rakouské země: diplomatické postupy a cíle českého krále. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 9–35.

Zítek, Adam

Pomníky chtěné a nechtěné: vyrovnávání se s minulostí v Polsku. *Paměť a dějiny* 1, 2018, s. 128–133.

Úřad předsednictva vlády – Generální sekretariát Hospodářské rady: nástin dějin původce a archivního fondu. *Paginae historiae* 26/1, 2018, s. 295–308.

Vybrané justiční a státobezpečnostní fondy uložené v polských archivech. *Paginae historiae*. 26/1, 2018, s. 233–243.

ZPRÁVA O MEZINÁRODNÍ KONFERENCI „MORAVA V DOBĚ PŘEVROTŮ A ZMĚN 1848–1918“, KONANÉ VE DNECH 6. A 7. ČERVNA 2018 V KROMĚŘÍŽI A VYDANÉM SBORNÍKU KONFERENCEŇNÍCH PŘÍSPĚVKŮ

RICHARD MAHEL

Ve dnech 6.–7. června 2018 se v jednacím sále vstupního pavilonu Květné zahrady v Kroměříži uskutečnila dvoudenní odborná konference, mapující klíčové události a trendy v dějinách Moravy v dlouhém období let 1848–1918. Na konferenci s názvem „Morava v době převratů a změn 1848–1918“, pořádané Moravským zemským archivem v Brně – Státním okresním archivem v Kroměříži, Muzeem Kroměřížska a Knihovnou Kroměřížska, p. o., zaznělo více jak 30 referátů, věnovaných problematice moravských dějin, často i v teritoriálně širším kontextu podunajské monarchie a s drobnými časovými přesahy do období vzniku ČSR. Z těchto referátů bylo 28 představeno v následně vydaném konferenčním sborníku (včetně dodatečně zařazených textů), který vydala Knihovna Kroměřížska ve spolupráci s Moravským zemským archivem v Brně – Státním okresním archivem v Kroměříži a Muzeem Kroměřížska ve druhé polovině roku 2018.¹ Hlavním motivem uspořádání konference i následného vydání konferenčního sborníku bylo, jak editoři sami připomínají, kulaté 170. výročí od jednání Ústavodárného říšského sněmu v Kroměříži (v letech 1848–1849) a reflexe výrazných změn a následného vývoje Moravy do roku 1918 ve vybraných historických událostech, charakteristikou vývojových trendů a ekonomického rozvoje země, spolkové, pedagogické a kulturně-osvětové činnosti, připomenutím významných osobností spjatých s tehdejší rozvojem Moravy, nástinem dozvuků tehdejších událostí a ohlasů na ně jak přímo na Moravě, tak v sousedních zemích.

¹ Morava v době převratů a změn 1848–1918. Sborník příspěvků z odborné konference. Kroměříž, 6. a 7. června 2018. Eds.: Šárka Kašpárková – Markéta Mercová – Jitka Zezulová. Kroměříž: Knihovna Kroměřížska 2018, 327 s. ISBN 978-80-86759-10-4.

Jednání dominovaly referáty z oblasti spolkové, národně-emancipační a kulturně-osvětové činnosti a k rozvoji občanské společnosti na Moravě: ke konání Ústavodárného říšského sněmu v Kroměříži se z hlediska zajištění zákonnosti a pořádku kroměřížskými ostrostřelci vrátil Cyril Měsíc, vznik a vývoj komunálních policejních sborů na Moravě pojednal Michal Simandl, Marie Ripperová se věnovala kulturnímu rozvoji města Velkého Meziříčí v daném období, Kristýna Bařinová českému národnostnímu zápasu v Litovli s převahou německých obyvatel, Hana Krutílková podílu žen na činnosti a aktivitách Sdružení venkovské omladiny pro Moravu a Slezsko, Oldřich Václavík představil pěvecké spolky tehdy působící v Prostějově, Petr Kadlec postupnou proměnu gymnaziálního a reálného školství na Moravě, Šárka Kašpárková (v zastoupení Kamilou Bráblíkovou) pojednala vývoj čtenářských spolků a založení veřejné knihovny v Kroměříži, Jana Vaculíková představila čtenářské spolky a knihovny na Valašsku, Pavla Částková a Eva Filipková čtenářské spolky na Zlínsku, Lubomír Novotný pojednal nezastupitelnou roli kulturních nástrojů v procesu českého národně emancipačního hnutí na příkladu obce Hněvotín v letech 1892–1918 a Vojtěch Hyánek připojil sborníkový příspěvek, věnující se vývoji komunální politiky v Kroměříži v letech 1861–1912.

Další referáty a příspěvky se týkaly jednotlivých osobností, spjatých s tehdejší proměnou moravské země. Ján Všetěčka-Konstanty představil slovenského politika Pavla Blahu na základě vzpomínek jeho vnučky Evy Blahové, Michaela Růžičková upozornila na tehdy aktivní a národně uvědomělé ženy na příkladu Veroniky Vrbíkové-Mikšičkové, Jiří Lapáček pojednal účast Františka Rasche na vzpouře námořníků v boce Kotorské v roce 1918, Tomáš Baletka představil kariérní vzestup pozdějšího valašsko-meziríčského starosty Aloise Mikyšky, Richard Mahel pojednal epizodní pedagogické působení historika Bedy Dudíka v Brně v letech 1841–1854 a Karel Mlateček ve svém příspěvku představil pedagogické působení spisovatele Čenka Kramoliše na Vyškovsku.

Řada referujících si všímala vývojových trendů po roce 1848, národopisného vývoje, ekonomického rozvoje Moravy a živnostenského podnikání. Počátky národopisu na Moravě ve stručnosti představila Markéta Hnilicová, možnosti a limity akciových investic do tehdejšího moravského pivovarnictví pojednal Jan Grisa, Petra Svobodová popsala přejímání rezidenční sídelní strategie šlechty podnikatelskými magnáty 19. století na příkladu dvou rodin židovského původu Löw-Beer a Stiasni, podnikajících v oboru textilnictví, Lenka Křesadlová se věnovala hospodářským výstavám a souvisejícím společenským akcím konaným v Květné zahradě v Kroměříži a Jitka Jonová si povšimla soudobých změn při obsazování olomouckých kanonikátů a snah tehdejších kněží občanského původu proniknout do olomoucké kapituly.

Pozornost byla věnována i soudobým dozvukům událostí kolem jednání říšského sněmu v Kroměříži, bezprostředním reakcím na tehdejší dění na Moravě

i pozdějším ohlasům na vybrané události mezi léty 1848–1918, včetně vzniku ČSR. Renata Pisková se věnovala ohlasům ústavodárného sněmu v dobovém jihlavském tisku, Milan Vojáček se vrátil k některým návštěvám Moravy Marie Červinkové-Riegrové, barvitě zachycené v jejím rozsáhlém osobním zápisníku, Miroslav Svoboda popsal epidemii cholery na Moravě v době prusko-rakouského konfliktu v roce 1866, Ivo Pejčoch představil některé československé legionáře jako výtvarné umělce, Jana Krejčová představila vzájemnou korespondenci Emericha a Amalie Gorkových z Kroměříže reflektující první světovou válku a Markéta Mercová se věnovala soudobým ohlasům a reakcím na vznik ČSR na Kroměřížsku.

Sborník bezpochyby nabízí řadu kvalitních a podnětných příspěvků, které v některých případech posunují a prohlubují stav dosavadního historického poznání. Přesto bych měl k vydanému sborníku několik výtek. Je jistě na škodu, že editoři sborníku nekladli větší důraz na kvalitu grafického zpracování sborníku a zejména si podle mého názoru nepohlídali v dostatečné míře kvalitu připojené obrazové přílohy, přestože se jedná pouze o černobílé snímky, řazené průběžně do textu u jednotlivých příspěvků. U mnoha takto zpřístupněných doprovodných materiálů nelze plně identifikovat jejich obsah a tím jim plně porozumět. U portrétních fotografií je situace často obdobná. Připojený původní program konference, zařazený na začátek sborníku s výčtem jednotlivých účastníků a s názvy avizovaných referátů, by měl být publikován v aktualizované podobě, tj. pouze s účastníky jednání a s referáty, které na konferenci skutečně zazněly. Naopak na příspěvky zařazené do sborníku dodatečně, by mělo být upozorněno v úvodní poznámce na začátku sborníku a nikoliv až v poznámce nad tiráží na konci. Vzhledem k tomu, že publikovanému původnímu programu předchází soupis obsahu (tedy příspěvků a příspěvateľů), může být čtenář vzniklým rozdílem mezi zařazeným programem a publikovanými texty poněkud zaskočen a do jisté míry zmaten. Kvalitu a závažnost sborníkových příspěvků tyto nedůslednosti naštěstí nijak nesnižují.

OSLAVY JAROSLAVA SCHALLERA NA KONOPIŠTI A V BENEŠOVĚ V ROCE 2018

VÁCLAV BARTŮŠEK

V roce 2018 uplynulo dne 6. března 280 let od narození známého českého topografa a historika Jaroslava Schallera. Žil v době od 6. 3. 1738 (narozen v Konopišti) do 6. 1. 1809 (zemřel v Praze). Od jeho úmrtí uplynulo v roce 2019 tedy 210 let. Po studiu na piaristickém gymnáziu v Benešově se stal od roku 1753 členem piaristického řádu. Zde se na sklonku svého učitelského působení v roce 1766 dostal do služeb (jako vychovatel a knihovník) předního českého šlechtice hraběte Františka Antonína Nostice-Rienecka. V jeho službách zůstal s výjimkou let 1772 a 1773, kdy završoval svoji pedagogickou kariéru na Moravě a ve Slezsku, až do smrti. Ve volném čase zde se věnoval topografii Čech a jejich hlavního města Prahy, historiografii piaristického řádu a pedagogice piaristického řádu. Ve všech čtyřech oborech vydal knižní díla.

Pořadatelé semináře byly Ústav pomocných věd historických a archivnictví Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Státní oblastní archiv v Praze, Muzeum Podblanicka, p. o. a Národní památkový ústav, s. p. o. – Správa zámku Konopiště. Nedílnou součástí semináře byl program, který se uskutečnil v jeho předvečer dne 14. 11. 2018 v přednáškovém sále Státního okresního archivu v Benešově u Prahy. Ten zapadal do celého kontextu semináře a byl vlastně jeho úvodem, ačkoliv byl zároveň určen i pro širší odbornou veřejnost z města Benešova a jeho okolí. Šlo o dvě přednášky z kulturních dějin Podblanicka v 18. a na samém začátku 19. století. První z nich se týkala vývoje panství Konopiště v době Jaroslava Schallera. Přednesl ji Jiří Smitka, vedoucí 2. oddělení Státního oblastního archivu v Praze a připomněl vývoj v dobovém kontextu i dílo svého někdejšího předchůdce Jiřího Tywoniaka (*30. 3. 1919 Louny, †1995 Benešov), který byl rovněž i významným schallerovským badatelem. Druhou přednáškou bylo vystoupení Václava Bartůška *Mezi výchovou, vědou, úřadem i řeholí – P. Jaroslav Schaller a S. Josepho, život a dílo, jeho místo v české i evropské historiografii*.

Vlastní seminář se pak uskutečnil následujícího dne (15. 11. 2018) na zámku Konopiště v prostorách tzv. Muzea sv. Jiří. Úvodní přednášku nazvanou *První stáletí topografických a historickogeografických prací* zde přednesla Eva Semotanová z Historického ústavu AV ČR, s. r. o. Podala zde obsáhlý přehled vývoje tohoto vědního oboru od starověkých a středověkých počátků k utvoření topografie

z historických a geografických poznatků, zejména v 15. a 16. století, téměř až po topografii Schallerovy doby. Připomněla zde celou řadu v tomto směru významných osobností. Z 15. století to byl např. Hartmann Schedel (*14. 2. 1440, Norimberk, †28. 11. 1514 Norimberk), německý lékař a humanista, sběratel a kronikář. Spíše do 16. století spadá již dílo basilejského autora Sebastiana Münstera (*20. 1. 1488 Ingelheim, v Německu, †26. 5. 1552 Basilej). Ten působil především jako astronom. Matematik, filolog a teolog, znalec starověku, zejména ptolemaiovské astronomie, tvůrce map a velmi oblíbené kosmografie.¹ Spíše do prvních dvou desetiletí 17. století můžeme zařadit dílo poměrně krátce žijícího profesora univerzity v Leidenu Phillipa Clüvera (*1584 Gdaňsk, †31. 12. 1622 Leiden), tvůrce map a atlasů, které se týkalo hlavně oblasti Itálie a Německa, ale i dalších zemí celého tehdy známého světa a bylo postupně doplňováno.² Na konci této řady by mohl stát německý učenec Anton Friedrich Büsching (*27. 11. 1724 Stadthagen, Německo, †28. 5. 1793 Berlín), německý teolog, statistik, pedagog a geograf. Byl považován za jednoho ze zakladatelů moderní německé geografie. Kromě toho, že psal samostatná vědecká díla,³ přispíval také do tehdejších geografických časopisů.⁴

V příspěvku bylo rovněž uvedeno několik historiků a geografů ze středoevropského prostoru, jejichž díla obsahovala zároveň také důležité topografické znaky i prvky. Tím se velice vyznačovaly knihy slovenského vzdělance a polyhistora Mateje Bela (*22. 3. 1684, Očová, †28. 8. 1749 Bratislava), polyhistora, filozofa a osvícence, evangelického kazatele, jednoho z nejvýznamnějších slovenských vědců.⁵ Připomněla také jeho spolupracovníka, slovenského geografa a historika Jana Tomka Sásyho (*12. 10. 1692 Zvolen, †26. 8. 1762 Bratislava), který napsal úvod do geografie Uher.⁶ Historickou práci zejména v oblasti Kladska přivedl na moderní úroveň Josef Kögler (*22. 2. 1765 Lewin Klodzki, †30. 5. 1817 Oldrzychowice v Kladsku). Svým zaměřením a způsobem své práce, hlavně vztahem k regionální historii, se v mnohých rysech podobal Jaroslavu Schallerovi.⁷ Ostatně se dá předpokládat, že i sám Jaroslav Schaller se asi s mnohými historiky a geografy znal

1 Basileje i dalších míst. V roce 1554 byla Zikmundem z Púchova část tohoto díla přeložena do češtiny a vydána v Praze pod názvem Kosmografie česká.

2 Ještě též posmrtně.

3 Např. *Neue Erdbeschreibung*. Hamburg 1754–1792, A. F. Büschings *Erdbeschreibung*, Tropau 1786 nebo *Beschreibung der Grafschaft Glatz*, Hamburg 176 a další.

4 Např. *Magazin für Historiographie und Geographie...*

5 https://cs.wikipedia.org/wiki/Matej_Bel

6 Vydáný v roce 1787 v Bratislavě.

7 Jednalo se především o rukopis kroniky *Die Chroniken der Grafschaft Glatz*, rukopis z let 1793–1817, vydaný tiskem až na přelomu 20. a 21. století, a o rukopis *Historische Beschreibung der Herrschaft Keislingwalde* z roku 1805, vydaný rovněž později.

a možná s nimi byl i v nějakém způsobu kontaktů, nejspíše asi písemném nebo i přes jiné osoby, případně i přímo. Na úroveň vědecké topografie pak v Kladsku dosáhl americký diplomat John Quincy Adams (*11. 7. 1767 Breintree, †23. 2. 1848 Washington), který na přelomu 18. a 19. století působil v Prusku, hlavně v Kladsku. Dále se autorka příspěvku zabývala metodikou vědecké -topografické a historické- práce této doby a věnovala se především možnostem využití historických a topografických prací jako historického pramene.

Na tuto úvodní přednášku navázal i první blok Jaroslav Schaller, jeho dílo a vývoj topografie. Zde bylo nejdůležitějším příspěvkem vystoupení Zbyňka Svitáka z Ústavu pomocných věd historických a archivnictví Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně Příběh české a moravské topografie. V něm podal referent poměrně přehledný nástin vývoje topografie od konce 18. století, tedy působení Jaroslava Schallera v Čechách a Josefa Schwoye na Moravě,⁸ až do současnosti. Historická topografie byla do určité míry předchůdkyní a součástí historické vlastivědy, jejíž definici i bohatý odraz (společně s topografií) v nedávno minulé i současné, stále pokračující bohaté knižní i časopisecké produkci mnohých našich nakladatelství a jejich edic Zbyněk Sviták připomněl rovněž. V prvním bloku byl zařazen rovněž příspěvek okresního archiváře z okresu Praha západ Jaroslava Šulce Jan Barták a jeho „Přehlený místopis země české“. *Dokončený, ale nevydaný pokus o podrobný celozemský místopis Čech. Jeho vznik, obsah a možnosti využití, který přináší pohled na historickou topografii 19. a 20. století z dalšího, poněkud odlišného úhlu.* Celý první blok pak uzavíral, z hlediska sledování stop Jaroslava Schallera, zajímavější příspěvek autorek Hany Jordánkové a Ludmily Sulitkové z Masarykovy univerzity v Brně Řehoř Volný (1793–1871)⁹ – *rajhradský benediktin a jeho příspěvek k regionální a církevní topografii Moravy*. Referentky se snažily přiblížit život a dílo v Čechách poměrně málo známého významného moravského topografa a historika z benediktinského řádu.¹⁰ Schallerovi a jeho metodám topografické práce byl věnován poslední referát tohoto bloku, který proslovil Michal Řezníček, vedoucí archivář z Lysé nad Labem K otázce skutečného využití dotazníků pro text Schallerovy Topografie, kde hodnotil Schallerovy pracovní metody diskutované již od Schallerovy vlastní pracovní činnosti.

8 Joseph Schwoy (*11. 12. 1742 Velké Heraldice, Slezsko, †10. 10. 1806 Mikulov), ditrichštejnský úředník (zámecký hejtman) a topograf z Mikulova a jeho blízkého a vzdáleného okolí i celé Moravy. Hlavní dílo *Topographie vom Markgrathum Mähren* (Topografie markrabství moravského) z let 1786–1793. Srovnej Mahel, Richard: Běda Dudík (1815–1890). Praha 2015, s. 529 ho charakterizuje jako moravskoslezského historiografa, topografa a genealoga.

9 Gregor Thomas Joseph Wolný OSB (česky Řehoř Tomáš Josef Volný) (*20. 12. 1793 Příbor – † 3. 5. 1871 Rajhrad) byl benediktin, historik, spisovatel a středoškolský učitel.

10 Mahel, R.: Běda Dudík, s. 533 ho charakterizuje jako benediktinského římsko-katolického kněze, pedagoga, archiváře, topografa a podpřevora kláštera v Rajhradě.

Druhý – polední blok se zabýval metodologií historické topografie, spíše z celkového pohledu na toto vědní odvětví. Vztahu topografie a epigrafických pramenů se věnoval Jiří Roháček z Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích v příspěvku *Detail a celek. Epigrafické prameny v českých historických topografických dílech*. Archivářka a vydavatelka historických atlasů Eva Chodějovská promluvila na téma *Česká a moravská města a místa 18. a počátku 19. století v obrazech. Typologie „obrazových topografií“*. Blok uzavíral trutnovský archivář Robert Radim Novotný, který podal informace o Schallerově Topografii jako o heraldickém prameni z genealogického hlediska.

Odpolední část semináře se zabývala typologií historické topografie. Jako první zazněl příspěvek Karin Pátrové ze Státního okresního archivu Praha-západ v Dobřichovicích *Fotografie jako zrcadlo historické podoby měst (na příkladu Brandýsa nad Labem a Staré Boleslavi)*. Další příklad využití topografií v tomto směru připojila Dana Novotná v příspěvku o zmapování panství Šebetov v okrese Blansko. Podobně i slovenský archivář z Ivanky pri Nitre Peter Keresteš přidal příspěvek *Církevná topografia mesta Nitry – vršená neznáma*. Blok pak byl ukončen pečlivě připraveným vystoupením historika vlastivědného muzea v Kolíně Jakuba Vladimíra Mrvíka *Sociální stratifikace měšťanských domácností jako zvláštní úkol historické topografie (město Český Brod v době Jaroslava Schallera)*.

Ve čtvrtém závěrečném bloku, který přesně navazoval na ten příchodí (Typologie historické topografie) se industriální topografií v čase se zabýval Aleš Vyskočil z Masarykovy univerzity v Brně. Jiří Z. Seibt z Muzea Pojizeří v Turnově přednesl na základě literatury, pramenů i vlastních zkušeností příspěvek Nejnovější výzkum starých cest na Turnovsku a středním Pojizeří: perspektivy a komplikace studia. Minulosti a zároveň výhledu do budoucnosti se týkal rovněž závěrečný výsledek badatelek Blanky Zilynské a Jany Synovcové Borovičkové z pražských akademických pracovišť Církevní topografie středověkých Čech. Projekt databázového zpracování aktuálního stavu prací. Seminář byl ukončen generální diskusí a po jejím ukončení pokračoval ještě doprovodný program prohlídkou zámku Konopiště. Ze semináře plánuje Státní oblastní archiv vydat sborník příspěvků. Protože téma semináře vzbudilo značný ohlas mezi obyvateli Benešova, konala se dne 24. 11. 2018 přednáška o Schallerovi ještě v Městské knihovně v Benešově a stručný text byl též umístěn na webu zdejší farnosti.¹¹

Seminář k výročí narození a možná vlastně i k úmrtí Jaroslava Schallera patřil k velmi zdařilým akcím, ačkoliv hrozilo reálné nebezpečí, že se zde objeví jméno Jaroslava Schallera v jakési vypreparované podobě, která by do sebe absorbovala všechny dosud známé biografické poznatky pouze na příkladech z topografie. K tomu však naštěstí nedošlo a Schaller zde byl zobrazen i jako

11 farnost-benesov.cz

významný piarista a zasloužilý rodák města Benešova, kam dnes zámek Kono-
piště správně patří. Podobné opomenutí hrozilo rovněž v případě Schallerova
moravského protějšku – topografa Josefa Schwoye, ditrichštejnského archiváře,
a možná i benediktinského topografa Tomáše Volného. Vztah těchto tří osob,
o nichž bychom mohli říci, že byli otci a zakladateli naší národní topografie, byl
zhruba takovýto. Nejstarším, kdo vydal topografii, byl vzdělaný ditrichštejn-
ský archivář a úředník Josef Schwoy. Ten vydal své dílo *Topographie vom Mar-
kgrafthum Mähren*“ (*Topografie markrabství moravského* již v letech 1786–1793
i s následným souhrnem pro Moravu jako celek v roce 1793. Podobným způso-
bem zpracoval piarista Jaroslav Schaller téměř současně topografii českých krajů
v letech 1785–1791 s následným rejstříkem o rok později a s pozdějším celkovým
souhrnem.¹² Také tak byla od Jaroslava Schallera zpracována topografie Prahy
v letech 1794–1798 i se souhrnným dílem. U Řehoře Wolného je také důležitý
posun k církevní topografii.

12 *Neuverfertigtes Catastrum des Königreichs Böhmen* (1803).

LITERATURA

NEJSTARŠÍ MATRIKA OLOMOUCKÉ UNIVERZITY Z LET (1576) 1590–1651

VÁCLAV BARTŮŠEK

Vydání matriky studentů bylo a je vždy velkým knižním kulturním počinem, který vnáší světlo do počátků mnoha osudů intelektuálů své doby. Nejinak tomu je i u nejstarší matriky studentů jezuitské univerzity v Olomouci (kolej založena 1566, gymnázium a univerzita otevřeny 1562). Jak vidíme, nebyli tedy první studenti podchyceni vůbec, protože se dokumenty typu matrik nezachovaly. První záznamy z let 1576–1590 (prvních 11 listů) se v nejstarší matrice nedochovaly. Úplně první text pochází až z roku 1590, zápisy z této knihy byly v roce 1640 přepsány do nové matriky, která byla na rozdíl od té nejstarší chována v Olomouci.¹ Kniha byla použita při částečné rekonstrukci edice původní nejstarší matriky, zejména jejích počátečních chybějících stran, které sem též byly opsány. Kritická edice nejstarší matriky jezuitské univerzity v Olomouci z konce 16. a 1. poloviny 17. století nepřináší pochopitelně pouze výčet jmen a zápisů o tehdejších studentech, případně i profesorech a učitelích této univerzity s akademickým gymnáziem, ale přibližuje tehdejší výuku i život na školách.

Po kratších úvodních statích v předmluvě,² na nichž se kromě editorů podíleli také rektor Palackého univerzity v Olomouci a rovněž i děkan filozofické fakulty této univerzity, následovaly statě a pojednání o výuce i životě na olomouckých jezuitských učilištích v období, kterého se matrika dotýkala. Můžeme se tak vlastně seznámit nejen s nejstarší historií olomoucké univerzity, ale i s okolnostmi vydávání jejích nejstarších matrik a připravit se na projití textu edice s množstvím jmen, který následuje potom. Po textu vlastní edice, který je nejrozsáhlejším oddílem knihy (na s. 67–256) následují další běžné i méně obvyklé doplňky, částečně s německými ekvivalenty. Jedná se o seznam zkratk, rejstřík jmen akademických a řádových hodnostářů, rejstřík jmen studentů gymnázia, univerzitních posluchačů a promováných osob. Doprovodný aparát uzavírají rejstřík zemí i jednotlivých, zejména evropských i regionálních městských lokalit.

1 Nejstarší kniha matriky je dochována v Moravském zemském archivu v Brně (G 12, Cerr. II. č. 6., inv. č. 143), navazující díly jsou uloženy v Zemském archivu v Opavě, pobočka Olomouc ve fondu Universita Olomouc, pod čísly 5 a 6.

2 Částečně přeloženými do němčiny.

Na základě informací obsažených nejen pouze v edici samé, ale i v jednotlivých oddílech a jejich srovnání s textem edice můžeme sledovat, jak olomoucká univerzita v této době plnila rozsah svých povinností jí daných jako původní zaměření v rámci šíření jezuitského řádu do severní Evropy a jak k němu postupně přirazovala další nové povinnosti, které prostě vznikaly v rámci plnění pedagogických i dalších závazků a úkolů při působení v místě svého založení. To se mohlo projevovat na mnoha informacích, které lze v rámci nejrůznějších souvislostí v edici matriky i jejího doprovodného materiálu poměrně snadno vyčíst. Ve většině těchto oddílů najdeme tedy klíčové zaměření na severní, střední i východní Evropu, které jakoby doplňují jednotliví žáci (u gymnázia) a studenti z nejbližšího regionu, kteří pochopitelně projevovali o návštěvu univerzity (případně již i též v raném věku gymnázia) zájem.

Kapitola o historii školství v Olomouci a počátcích samotné jezuitské akademie a univerzity jasně vymezuje již zmíněný rozvoj jejích základních vývojových aspektů. V roce 1578 vzniklo kromě jezuitské vysoké školy ještě tzv. *Collegium Nordicum*,³ zaměřené jako seminář pro studium mladíků z oblasti severovýchodní Evropy, zejména z Norska, Dánska, Švédska, Pruska, Livonska, Ruska, Polska a Uher. Mnozí z nich pokračovali v Olomouci i v univerzitních studiích, takže se prestiž olomouckých učilišť v Evropě tímto krokem nesmírně zvýšila. Připomínají se také tři etapy vývoje olomoucké univerzity a školství.⁴ Důležité je, že kniha v kapitole *Jezuitské gymnázium* seznamuje s vývojem školství jezuitského řádu přes gymnázium, kde se uvádějí názvy tříd včetně probírané látky v nich. Podobně je přiblížena i výuka na filozofické přípravce. Výuku na jezuitských školách v Olomouci lze vlastně načrtnout i v postupném chronologickém přehledu.⁵ Připomínalo se též medicínské studium, významní absolventi, stavební vývoj, případně další události, hlavně z kulturních dějin, které souvisely s vývojem a působením univerzity. V oddíle *Matriky olomoucké univerzity* se editoři a zároveň autoři úvodních kapitol věnovali objasnění pojmu *matrika* a jeho korespondenci s téměř synonymickým výrazem *album*. Připomněli strukturu matrik, kde nejdůležitější úlohu hrály informace o jménu i příjmení posluchačů a informace o jejich rodišti. Důležitý je rovněž popis nejstarší olomoucké univerzitní matriky z kodikologického hlediska. V kapitole *Starší edice olomouckých matrik a články z nich vycházející* se připomínají starší vydání této matriky již od konce 19. stole-

3 Označení univerzita se v této době formovalo.

4 Jsou to: a) 1566–1619 zápas o uznání a uplatnění instituce, b) 1621–1747 výhradní vliv univerzity a škol v kulturním a náboženském životě, c) 1747–1773 zásahy státu do výuky a zrušení jezuitského řádu.

5 Po roce 1566 působení gymnázia, otevření tříd přípravné filozofické fakulty v roce 1576, otevření teologické fakulty v roce 1582 a zahájení právnických přednášek v roce 1678.

tí. Nejstarším editorem byl nejspíše maďarský historik Arpád Hellebrandt, který v roce 1888 uveřejnil v budapeštském periodiku *Törtenelemtár* (Historický kalendář) jména všech studentů z Uher, Sedmihradska a Chorvatska z let 1590–1651 na základě studia v obou dílech nejstarších matrik.⁶ Podobně se uvádějí i další ediční počiny, které nikdy nevyšly samostatně a většinou ani nepokryly rozsah celého díla.⁷ Ediční poznámka si všímá způsobu vydávání zápisů i jednotlivých technických postupů při vydávání edice (transkripce, transliterace apod.), obzvláště v souvislosti s chybami v textu, hlavně na obtížných místech u přepisování jmen a příjmení, názvů lokalit apod. Blok zakončuje seznam literatury důležitý nejen pro oddíl počátečních statí.

V samotné edici je nejdříve třeba si povšimnout, že záznamy jsou z velké většiny doklady o studiu, nejen na univerzitě, často zastoupením při zápisech jmenování doktorátů teologie i s příslušným oslovením, do magisterského gradu, ale i na přípravné filozofické fakultě, jmenování bakalářů, záznamy z jednotlivých ročníků⁸ nebo na gymnáziu.⁹ Důležité je i číselné označení jednotlivých posluchačů, přes které se vytváří zejména propojení na následující doplňkové rejstříky za vlastní edici. Rozvíjejících údajů se v šabloně jméno, příjmení a lokalita nachází jen málo, stejně jako poznámek, na které se odkazuje v edici matriky odkazem. Vzhledem k relativní jednoduchosti textu se neuvádějí žádné opravené údaje ani jiné informace podobného charakteru.¹⁰ Kromě jmen jsou uvedeny úvodní texty u jmenování a otázky u jednotlivých zkoušek, případně další doplňkové informace, kterých se zde nachází poměrně malý počet.

Další doplňkové oddíly za vlastní edicí některé informace rozvíjejí a podstatně ulehčují hledání v textu edice, který má charakter seznamu. Personálním klíčem edice je tedy *Rejstřík jmen studentů gymnázia, univerzitních posluchačů a promovaných osob*, který odkazuje na příslušné pořadové číslo záznamu v textu vlastní edice.¹¹ Už i z tohoto rejstříku je možné vyvodit mnohé souvislosti demografického charakteru. Dalším rejstříkem je *Rejstřík zemí*, též s odkazem na příslušná čísla edice matriky. Nejvíce odkazů se zde týká Slezska (zhruba 3 s.).¹² Potom následují další historické země středoevropského prostoru – Morava (zhruba 2 s.),¹³ Čechy

6 Na s. 196–208.

7 Z editorů je třeba připomenout Františka Cineka, Andělína Grobelného Miloše Kouřila, Vendelína Jankoviče nebo Jiřího Fialu.

8 Logiky, fyziky a metafyziky, případně etiky.

9 Spíše ve vyšších ročnících, jako nejnižší se často uváděla gramatika, někdy i principie.

10 Přípustnost možnosti druhého čtení záleží pochopitelně na uvážení editorů.

11 Za názvem následuje i německý ekvivalent.

12 S. 383–386.

13 S. 381–383.

(půl stránky),¹⁴ Polsko (půl stránky),¹⁵ Uhersko (půl stránky) a Prusko (necelá čtvrtina stránky).¹⁶ Dost záznamů (několik řádků) je ještě též z Lužice,¹⁷ Bavorska, Braniborska, Frank, Rakouska, Sedmihradska a Švédska. Z našeho hlediska pak byly nejzajímavější informace o studentech z Norska, Dánska, Francie, Frízsko, Finska, Irska, Skotska, Litvy, Ruska, Švýcarska a dokonce Tatarska. U některých zemí jsou uvedeny i latinské ekvivalenty jejich názvů.

Velmi zajímavý a bez pochyby velmi obsáhlý je poslední z rejstříků Rejstřík míst.¹⁸ Je rozsáhlejší než předcházející, s nímž ho rovněž spojují mnohé podrobnosti. Je zde rovněž pochopitelné, že ne zcela všechna místa se obtížnou metodou hledání názvů lokalit podaří zjistit. Důležité je v tomto případě zejména určení národnosti příslušného posluchače, studenta nebo žáka, zejména tam, kde je stejným nebo podobným jménem označeno lokalit několik. Vyhledatelnost místa se snaží sestavovatelé rejstříku (editoři?) čtenáři usnadnit mimo jiné také tím, že kromě historických názvů krajů uvádějí také ty současné, většinou však nikdy bohužel společně dohromady. Otázkou je, nakolik je takový postup přípustný, každopádně však svůj účel plní zhruba na 80%. Uvedení obou správních zařazení, což nikterak pracné není, by bylo možná bývalo efektivnější.¹⁹ Určení názvů jednotlivých lokalit však nemusí být vždy tak jednoznačné, jak se zdá. Bude tedy na místě postupovat již u zdánlivě určených názvů s určitou opatrností, i když takových případů bude nejspíše velmi malý počet.²⁰

Vydání nejstarší matriky olomoucké univerzity bylo velmi významným počinem, který pomohl ke zpřístupnění pro digitalizování hůře dostupného pramene, protože údaje, které toto dílo obsahuje, bylo nutné pečlivě rekonstruovat z několika archivních knih. Jedná se o pramen, který má význam zejména pro doplnění údajů v místech, kde působily jiné jezuitské školy, např. zejména univerzity ve Vídni, Štýrském Hradci, v Praze, v Trnavě a jinde, nebo jezuitský noviciát

14 S. 379

15 S. 382 a 383.

16 S. 383.

17 S. 380.

18 Připojen název Ortsregister.

19 Např. Valtensis – Valtice v Jihomoravském kraji nemohly být Valtice u Mikulova, které se nacházely vlastně až do roku 1918 na území Rakouska a nazývaly se Feldsberg.

20 Takovým názvem je např. Hirschperk, označovaný zde jak Jelení, někdy však toto místo bývá pro střední Evropu těžko určitelné, může se jednat o Jelení Goru v Polsku, Doksy v Čechách nebo i další lokality nám dosud neznámé. Také některá určení míst v souvislosti s Hradcem Králové nemusila být určena vždy přesně, podobně jako v případě Nového Města na Moravě se možná mohlo jednat i o Uničov. V těchto případech nezbývá nic jiného než věřit erudici a intuici editorů, pokud ovšem nebude možné provést konfrontaci s jinými historickými prameny, když budou k dispozici.

v Brně a gymnázia v Praze, Jindřichově Hradci, v Českém Krumlově, Kutné Hoře, Hradci Králové, Jičíně, Jihlavě, Kroměříži, Uherském Hradišti, Znojmě a možná i z lokalit jiných řádů.²¹ Z některých lokalit, kde vznikla gymnázia, sem mohli studenti později též docházet. Do olomouckých jezuitských škol chodilo také velké množství významných žáků. Mezi absolventy patřil lékař a polyhistor Marcus Marci z Kronlandu, kněz a mučedník sv. Jan Sarkander, Albrecht z Valdštejna, Bohuslav Balbín a mnozí další. Edice manželů Libuše a Vladimíra Spáčilových přichází v době, kdy se uvažuje o digitalizaci dalších matrik, tedy pramenů na tuto významnou památku navazujících.²² Vytvoří se tak souvislá řada odborné veřejnosti (archivářům a historikům) přístupných pramenů, z nichž bude možné získávat další informace pro poznání historie daleko snadněji, než tomu bylo doposud. Na otevření této cesty budou mít tedy editoři nejstarší matriky univerzity v Olomouci, manželé Spáčilovi, veliký podíl.

Spáčilová, Libuše – Spáčil, Vladimír (eds.): Nejstarší matrika olomoucké univerzity z let (1576) 1590–1651. Die älteste Matrikel der Olmützer Universität aus den Jahren (1576) 1590–1651, Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc 2016, 434 s.

21 Ze začínajících piaristických gymnázií v Mikulově a Litomyšli, případně i od premonstrátů v Teplé nebo z Norbertina v Praze.

22 Srov. ještě např. na internetu <https://www.novinky.cz/veda-skoly/443749-olomoucka-univerzita-vydala-svou-nejstarsi-matriku.html>.

PAVLA SEMERÁDOVÁ – ELIŠKA ŠEDIVÁ: CATALOGUS COLLECTIONIS OPERUM ARTIS MUSICAE DE MONASTERII SILOENSIS

LUKÁŠ M. VYTLAČIL

Premonstrátský klášter v Želivě je druhým nejstarším založením tohoto řádu řeholních kanovníků v Čechách, neboť byl zřízen pouhých pět let po strahovské kanonii v Praze v roce 1149. Jeho prvním opatem se stal Gotšalk, který přivedl první skupinu premonstrátů i na zmíněný Strahov. Želivský klášter je dnes znám především kvůli tomu, že komunistický režim v něm zřídil jeden ze sběrných táborů pro kněze a řeholníky při státních akcích proti církevním institucím v padesátých letech 20. století. Pro hudební historiky je však Želiv rovněž místem, odkud pochází zajímavá sbírka hudebnin, dnes uložená ve sbírkovém fondu Národního muzea – Českého muzea hudby.

I přesto, že historie kláštera sahá hluboko do středověku, památky hudební povahy pocházejí až z doby novověku. Důvodem bylo zrušení kláštera v době poděbradských válek a následná přestavba na hrad rodem Trčků z Lípy. Teprve v roce 1589 jej znovu získali strahovští premonstráti a k postupné obnově samostatného kláštera v Želivě došlo mezi lety 1623 až 1662. Teprve od 17. století se tedy znovu začal rozvíjet nový klášterní život i s kulturou, jíž je věnována recenzovaná kniha. Ta představuje výsledek skutečně dlouholetého badatelského úsilí a zájmu **Pavly Semerádové**, která publikaci připravila ve spolupráci s **Eliškou Šedivou** z Hudebního oddělení Národní knihovny.

Úvodní kapitoly stručně pojednávají o historii kláštera a zaměřují se především na hudební život této instituce. Je zde tedy popsán hudební provoz při liturgii v kostele Narození Panny Marie a v této souvislosti se také čtenář seznamuje s nejstaršími liturgickými rukopisy. Jedná se o soubor deseti liturgických knih, jež vznikly postupně mezi lety 1659 až 1749 a z nichž některé obsahují i zpívaný repertoár (viz s. 13). Většina z nich je uložena v Želivě, zbývající se nachází v Českém muzeu hudby a ve Státním oblastním archivu v Třeboni. Dále se autorky zabývají hlavními církevními svátky kláštera, samotnou hudební sbírkou, významnějšími osobnostmi zdejšího hudebního života a různými typy produkcí, k nimž v prostorách kláštera docházelo. Mezi zmíněnými osobnost-

mi nacházíme jak duchovní řádu, tak příležitostně i laiky. Patrně nejznámější postavou je osobnost hudebního skladatele Josefa Leopolda Václava Dukáta (1684–1717), jenž sem přišel krátce před svou smrtí v roce 1716. Dukát je znám především jako autor unikátní sbírky duchovních kantát *Cithara nova* (1707), která představuje první soubor neapolskou tvorbou ovlivněných duchovních árií, na něž později navázali i další domácí skladatelé. Nechybí zde ani medailony opatů, kteří se zasadili o rozvoj hudební kultury kláštera. Na straně 19 se text krátce věnuje také oběma chrámovým varhanám umístěným na velkém kůru a v presbytáři.

Cenné jsou rovněž přílohy. Vedle obrazových materiálů zde totiž nalezneme soupis ředitelů kůru, kantorů a sukcentorů klášterního kostela v letech 1663 až 1856. Za krátkou ediční zprávu je pak *Soupis opisovačů a dalších osob* a rozsáhlý katalog filigránů, které se vyskytují na použitých papírech v této sbírce.

Stěžejní částí publikace je však rozsáhlý katalog sbírky želivských hudebnin. Tu tvoří 663 skladeb, tři liturgické knihy a soubor fragmentů, které pocházejí převážně z let 1707 až 1858. Drtivou většinu repertoáru představují duchovní skladby – mše (nebo jen její části Kyrie a Gloria), offertoria, litanie, nešporní žalmy, sekvence či hymny. Najdeme zde však také celou řadu operních árií upravených a podložených duchovními texty, což byla oblíbená a hojně využívaná praxe. Z poměrně homogenního celku duchovních skladeb vystupuje pouze dvacet instrumentálních kompozic. Jde především o symfonie, koncerty a díla pro dechové nástroje.

Samotný katalog hudebnin čítá na 691 jednotek řazených abecedně podle autorů, přičemž pod číslem 691 je shrnut výše zmiňovaný soubor 31 fragmentů. Metodicky práce navazuje na předchozí svazky této série hudebních katalogů a stejně jako v případě osmého svazku, v němž Eliška Šedivá (roz. Bastlová) zpracovala hudební sbírku z palácové knihovny v pražském paláci Kinských,¹ vychází z materiálu zpracovaného pro mezinárodní databázi RISM. Podoba záznamů tedy odpovídá standardům RISMu i Souborného hudebního katalogu. Vedle autorského záhlaví tyto záznamy uvádějí názvové údaje, podobu instrumentace, hudební incipity a další doplňující informace včetně signatur RISMu, Souborného hudebního katalogu, případných původních historických signatur a též o konkordancích repertoáru v jiných sbírkách. Zcela na konci je pak zařazeno několik rejstříků.

Překvapivě špatně je však provedena typografická a tisková podoba publikace. Litery písmen jsou mírně protaženy do výšky, což by mohlo způsobeno třeba specifickým typem použitého fontu, pokud by však toto protažení nebylo jasné

1 Bastlová, Eliška: *Collectio operum musicalium quae in Bibliotheca Kinsky adservantur. Catalogus artis musicae in Bohemia et Moravia cultae. Artis musicae antiquioris catalogorum series*, vol. VIII. Národní knihovna ČR. Praha 2013.

patrné i na klíčích notových osnov. Problematická je ale rovněž kvalita provedených tiskových prací, která bohužel ani při shovívavém pohledu neodpovídá dnes běžné úrovni digitálního či ofsetového tisku. Alespoň v recenzovaném výtisku klesá kvalita černotisku od strany 170 (tedy na zbývajících 493 stran) na lehce vybledlou úroveň, běžnou kupříkladu u starších xeroxů. Velmi špatná je ovšem zejména kvalita notosazby incipitů skladeb, u níž jsem už zmínil do výšky protažené klíče. Notová osnova je s ohledem na formát poměrně drobná (4 mm), ale sazba především působí dojmem rastrového obrázku, který vložním ztrácí svoji kvalitu a možnost jej správně zaostřit. Incipity jsou proto lehce zastřené až rozmazané, notové osnovy někdy nemají stejnou šířku linek a dochází i ke slévání notových hlaviček a především pak trámců. V publikaci, v níž jsou notové ukázky jednou ze stěžejních částí, bych rozhodně očekával vyšší úroveň kvality typografického zpracování.

Obsahově se jedná o publikaci badatelsky nepochybně velmi cennou, neboť v ní autorky předkládají ucelený a zasvěcený pohled na dochovanou hudební sbírku z kláštera želivských premonstrátů. Katalog je důležitým příspěvkem nejen ke kulturní historii tohoto místa, ale také k dalšímu poznání repertoáru 18. a 19. století, možností hudebního provozu v této době a uceleného poznání obsahu dochované kolekce hudebnin. Bohužel se tuto přínosnou práci nepodařilo prezentovat v knize, která by měla grafickou a tiskovou podobu v kvalitě, jež by odpovídala jejímu významu, stejně jako odpovídajícím možnostem běžných tiskových a typografických standardů.

Semerádová, Pavla – Šedivá, Eliška: Catalogus collectionis operum artis musicae de monasterii siloensis. Catalogus artis musicae in Bohemia et Moravia cultae. Artis musicae antiquioris catalogorum series. Vol. IX/1 et 2, Národní knihovna ČR. Praha 2016, 662 s. (2 svazky)

OLIVER SOLGA: JÁN KUPECKÝ ŽIVOT A DIELO

VÁCLAV BARTŮŠEK

V roce 1666 se v Pezinku narodil jeden z nejvýznamnějších středoevropských barokních malířů – Jan Kupecký (*1666 Pezinok, †16. 7. 1740 Norimberk), uplynulo tedy 350 let od jeho narození. K tomuto výročí připravil primátor města Oliver Solga, který se zabývá jako historik umění slovenskou malbou barokní doby, souhrnnou vzpomínkovou publikaci o Kupeckého životě a díle, bohatě doplněnou zajímavým barevným i černobílým doprovodným obrazovým materiálem v textu. Publikace je zároveň vzpomínkou na významného historika umění, univerzitního profesora Eduarda Alexandra Safarika, původně Šafaříka (*9. 5. 1928 Bratislava, †15. 8. 2015 v Itálii), který se Kupeckého dílem velmi důkladně zabýval a byl jedním z hlavních učitelů autora knihy. Informace o něm se nachází v úplném závěru knihy spolu s poznámkou o jejím autorovi.

Jednotlivé kapitoly provázejí čtenáře Kupeckého životem, včetně seznámení s rodinným zázemím i s jeho dílem, zejména portrétistickým. Po prologu nás autor seznamuje s malířovým rodištěm městem Pezinkem. Zde vysvětluje také českou stopu v umělcově životě a kořeny z Mladé Boleslavi. Otec chtěl, aby byl Jan tkalcem jako on. Ten však toužil být malířem, a proto z domova odešel. Pak se připomínají tři umělcovy učňovské roky ve Vídni v období let 1681–1684 a následné působení v Benátkách v letech 1684 nebo 1685 až 1687 spolu s dalším cestováním po Itálii (zejm. Bologna, Mantova nebo Florencie). V období let 1687–1706 pobýval, doučoval se a pracoval v Římě, takže se odtud vrátil do Vídně jako celkem uznávaný a zkušný portrétista. Kromě šlechticů a dvořanů maloval Kupecký též mytologické a alegorické postavy a výjevy. Ve Vídni kreslil Kupecký také příslušníky z řad vyšší šlechty a dokonce i významné politiky – např. prince Eugena Savojského, který byl znám z vítězné bitvy nad Turky u Vídně 1683. Jan Kupecký měl tehdy kontakty na císaře, který jeho talentu využíval, avšak do císařské služby přímo nevstoupil, zejména kvůli svému nekatolickému vyznání. Z Vídně zajel Kupecký občas do Čech nebo na Slovensko. Také z těchto cest získal zajímavý portrétní materiál, např. podobiznu významného slovenského vzdělance Mateje Bela. Nakonec Kupecký odešel roku 1723 z Vídně i s rodinou, kterou zde založil, do Norimberka, který byl tehdy centrem svobodného městského státu. Zde zemřel Kupeckému v roce 1733 jeho jediný syn, To

bylo také příčinou toho, že Kupecký téměř tři roky před svou smrtí maloval již pouze zřídka.

Další kapitola byla věnována rodině Jána Kupeckého. Tu umělec založil ve Vídni. Zde se totiž dne 6. 1. 1710 oženil v dómu sv. Štěpána s mnohem mladší dcerou svého někdejšího učitele, katoličkou Zuzanou Rosinou Clausovou (1685–1759). Měli spolu celkem dvě děti. Dceru Františku (1711–1714) a syna Kryštofa Jána Fridricha (1715–1733). Byl to velmi nadaný chlapec na veškeré nauky. Vynikal především v malířství, které si pod vlivem svého otce velmi oblíbil. Nelze se proto divit, že jeho smrt byla pro Jána Kupeckého největší osudovou ranou, jaká mohla stárnoucího mistra vůbec postihnout. Celkově Kupeckého manželství šťastné nebylo, což na konci života připouštěl i on sám. V kapitole *Kupeckého „opus magnum“* se autor zabýval monumentalitou Kupeckého malířského díla a vlastně jeho veškeré umělecké činnosti. Připomíná zde též historickou tradici, která se kolem jeho díla postupně vytvářela. Za vrchol tohoto díla pak pokládá Kupeckého portrétní činnost, zejména rodinné portréty a autoportréty, jejichž hodnocení a rozboru rovněž věnoval Solga samostatnou kapitolu této knihy. Upozorňuje na portréty rodin elity i běžných občanů tehdejší společnosti i rodiny vlastní. Neméně důležité, zachycené taktéž ve zvláštním oddíle byly náměty světců na barokních obrazech z klášterů a chrámů. Do mnohých těchto děl promítal umělec své ne vždy lehké životní osudy. Spíše než na objednávky spoléhal na zájem mecenášů a sběratelů. Některé duchovní náměty byly Kupeckému velice blízké, především obrazy Ježíše Krista (nejvýznamnější dílo *Salvator Mundi*), panny Marie, Máří Magdaleny, František z Assisi, apoštolové, evangelisté apod.

Kupeckého dílo bylo ve všech společenských vrstvách i během různých časových období velmi oblíbené. Proto se stalo předlohou pro mnohé grafiky. Tím se Solga rovněž zabýval ve zvláštní kapitole *Kupecký v dobových grafikách*. Grafické listy, o nichž se zde hovoří, jsou zároveň i jedinečným pramenem pro poznání těch obrazů, které se z Kupeckého díla do dnešních dnů nedochovaly. Nejznámější a největší sbírku těchto grafických listů vytvořil brzy po Kupeckého smrti německý rytec Bernard Vogel. Ta je považována v tomto směru za evropský unikát. V kapitole *Kupeckého súčasníci* se můžeme dočíst o dalších středoevropských malířích. Kromě českých malířů, hlavně Petra Brandla a Karla Škréty, zde uvádí autor celou plejádu umělců ze středoevropského okruhu včetně italských malířů nebo německých mistrů drážďanského dvorského okruhu. V několika závěrečných kapitolách, jimž je rovněž třeba při četbě věnovat náležitou pozornost, rozebírá autor Kupeckého osobnost na základě ohlasů v rámci kulturní tradice. Jde o tyto kapitoly: *Kolko je Kupeckých*, věnovanou počtu Kupeckého obrazů ve světě, *Komu patří Kupecký*, tedy na základě kulturně historických národních tradic, a podrobnější kapitolu *Kupeckého dílo na Slovensku*. Celou monografii o Kupeckém nakonec uzavírá *Epilog*, kde se hovoří o Kupeckého odkazu i budoucnosti

bádání o něm v celé střední i jižní Evropě a kulturním světě vůbec. Na konci knihy se ještě nachází německé resumé (Zusammenfassung), seznamy literatury a stručná informace o autorovi knihy (O. Solgovi) a jeho učiteli (E. A. Safarikovi).

Jedním z nejznámějších obrazů Kupeckého římského období je obraz mladého aristokrata Michaela Kriesingera z Eckerfeldu (1677–1755), člena nižší šlechtické rodiny z Prahy. Jako dospělý působil tento muž ve službách hraběte Františka Adama z Trautmannsdorfu, který vybudoval zámek v Jemništích mezi Benešovem a Vlašimí. Pro svůj vytříbený vkus byl jakýmsi *arbitrem elegantiarum* při zdejších hraběcích dvoře. Olivier Solga (a před ním E. A. Safarik) zde mluví celkem o třech Kriesingerových portrétech. První pocházel z doby jeho mládí z roku 1700, jak dokládá vzácný nápis na rubu obrazu, který je vlastně jediným dokladem o pobytu a působení Kupeckého v Římě. Druhý obraz, který je dochován a byl v majetku římskokatolické fary při kostele sv. Vavřince (nikoliv sv. Martina) v Okrouhlici (nyní tedy patří římskokatolické faře v Benešově), zobrazuje Kriesingera zhruba ve věku kolem 55 let ze třicátých let 18. století, což dokazuje, že Kupecký i Kriesinger byli spolu stále v kontaktu. Kromě toho autor ještě hovoří o třetím Kriesingerově obrazu, jenž byl zjištěn na základě rentgenového průzkumu při restaurování portrétu šlechtice ve starším věku z Okrouhlice. Na Okrouhlický statek se totiž Kriesinger stáhl, když byl ve své nepsané funkci majordoma jemništského dvora hraběte Františka Adama z Trautmannsdorfu vystřídán benešovským piaristou, dlouholetým rektorem a vicerektorem P. Eugeniem Sebastianim z Častolovic (1681–1762). Zde žil jako neženatý drobný šlechtic, podporoval faru, o jejíž založení se zasloužil (1739) i školu, která při ní působila.

Objasnění tajemství okrouhlického portréту Kriesingera od Jana Kupeckého připadlo tedy kvůli historickému vývoji na první následníky a pokračovatele díla pana profesora Safarika. Tím se tedy stal pan primátor města Pezinku pan Dr. Olivier Solga. Ten se kvůli vlastnickým informacím obrátil na benešovského faráře pana Mgr. Marcela Timka. Ve své monografii portréty s Kriesingerem vysoce hodnotí a věnuje jim mnoho místa. Vzhledem k tomu, že však autor nežije na Podblanicku, unikají mu pochopitelně důležité souvislosti. Už patrocinium okrouhlického kostela není správně. Uvádí se sv. Martin místo sv. Vavřince. Solga se snažil v dobré vůli citovat alespoň dílo Jana Hertla, být s ním ve všem nesouhlasil, ale náhodná chyba v tisku (záměna samohlásky a s písmenem e) udělala z předního kulturního historika, jiného autora – pana Hartla, který tak zapadl do poznámkové šedi knihy a stal se tak vlastně neidentifikovatelným.

Jinak lze celkově říci, že kniha působí velmi příznivě na čtenáře také svou estetickou formou, nejen obálkou, ale i celkovým výběrem doprovodných fotoreprodukcí, které přibližují látku, o níž autor pojednává. Po dobové rytině města Pezinku z roku 1736 od S. Mikovíniho a A. Kaltschmieda a kopiích převážně podpisů umělceva otce na různých dokumentech z roku 1677, 1681 a 1686 a po

několika dalších dokumentačních obrazech a fotografiích z Kupeckého rodného domu z 19. století následují většinou mistrovsky obrazy a rytiny zhotovené podle jeho námětů. Kupeckého rodný dům po archeologickém výzkumu v letech 2015 a 2016 přešel zásluhou autora, který byl tehdy primátorem, znovu do vlastnictví města Pezinok. Další barevné reprodukce i též černobílá zobrazení rytin, zároveň dokumentují i nejen rozsah Kupeckého díla, ale přibližují chronologicky i jeho život a námětové okruhy dalších kapitol Solgovy knihy. Mezi doprovodným materiálem můžeme např. najít jeho autoportréty i zobrazení jeho manželky, případně i syna (pouze na rytinách), které nás provází celým dílem. V tomto ohledu je možná jedním z nejznámějších umělcových autoportrétů jeho vlastní podobizna s fajfkou (Národní galerie, s. 129). Pozoruhodné jsou i portréty tehdejších mocných (např. portrét prince Eugena Savojského, Moravské galerie v Brně, s. 47), boháčů (např. blahobytného měšťana Jana Melchiora Dilingera ze Slovenské národní galerie, s. 165) i žebráků (rytina na s. 37), umělců (např. malíře města Norimberka Jorga Dürnenfurtha, ze soukromé sbírky, s. 91) nebo učenců (Mateje Bela, Gemersko-malohontské muzeum, Rimavská Sobota, s. 183) a rovněž Ježíše Krista (obraz Salvator Mundi, soukromá sbírka s. 142, rytina Galerie města Bratislavy s. 146), světců (jako svatý František z Asissi, soukromá sbírka, s. 145) i světic (např. rytina svaté Marie Magdaleny na s. 148). Z žen kromě portrétů jeho manželky (např. portréty a alegorie z Národní galerie v Praze, s. 103, 119, 122), je znám rovněž portrét Hedviky Františky Wussinové (Národní galerie v Praze, s. 72). Je velmi vhodné, že autor mezi reprodukce umístil také oba portréty okrouhlického svobodného pána Michaela Kriesingera (Národní galerie v Praze, s. 40 a 41), k nimž se váží některé dosud nezodpovězené historické otázky. Zveřejněno je také několik děl dříve připisovaných Kupeckému omylem. Vzhledem k povaze doprovodného materiálu platí přísný režim pro reprodukování, které není možné bez předchozího souhlasu autora provádět. Je velká škoda, že je kniha bez rejstříků, ačkoliv se na druhé straně naskytá otázka, jak velice by se asi její objem po začlenění jednotlivých druhů rejstříků zvětšil.

V Pezinku v souvislosti s 350 lety od Kupeckého narození vznikla tedy velmi významná publikace, která se možná stala prvním dílem svého druhu ve střední Evropě. Proto byla tato kniha též v roce 2017 odměněna jednou z hlavních cen Egona Ervína Kische na slavnostním vyhlášení a předání mezinárodních cen Klubu autorů literatury faktu v pořadajícím městě Letohradu (Česká republika, okres Ústí nad Orlicí). V souvislosti s portréty Michaela Keisigera se pak nakučila celá řada dřívějších i nových badatelských otázek, např. zda Jan Kupecký mohl svého známého z řad Podblanické nižší regionální šlechty navštívit a proč o tom neznáme žádné spolehlivé doklady, apod., na něž bude třeba nejen při uměleckohistorickém, ale i při historickém bádání hledat odpověď znovu a intenzivněji i v souvislostech dalších nových probíhajících výzkumů. Možná, že

se takových témat, kde bude třeba na výzkumech pokračovat i na mezioborové základně, najde více, než se toto dílo stane podnětem k nim nejen v oblasti dějin umění. Ozdobou i praktickou součástí knihoven širší odborné veřejnosti se Solgova kniha již stala.

Solga, Oliver: Ján Kupecký život a dielo, Mesto Pezinok. Pezinok 2016, 192 s.

VOJTĚCH KESSLER: PAMĚŤ V KAMENI

VOJTĚCH KROUŽIL

Jako výstup grantového projektu Grantové agentury České republiky *Místa paměti v procesu formování české společnosti v 19. a na počátku 20. století* se na knižním trhu nedávno objevil nový titul z pera historika Vojtěcha Kesslera, který vychází z jeho dizertační práce a zároveň je další prací Historického ústavu AV ČR. Kniha *Paměť v kameni. Druhý život válečných pomníků* pojednává o osudech pomníků spojených s bitvami, jež se v jejich blízkosti odehrály. Vedle klasického pojetí připomínajícího dějiny autorem vybraných konfliktů z 18. a 19. století, jejichž regionální rámec utvářejí české luhy a háje, a okolností vedoucích ke vzniku pomníků věnuje zvláštní pozornost jejich následujícímu životu. Hodnocená kniha ve své podstatě usiluje o to podat obraz konstruování historického povědomí či historické paměti válečných událostí, resp. podobu jejich historické skutečnosti v proměnách dějin, přičemž leitmotivem celé práce je „*druhý život válečných pomníků – památných míst na bojištích, uměleckých produktů sepulkrální a militární plastiky i hromadných hrobů*“ (s. 10). Vojtěch Kessler si ve svém úvodu vytyčuje ambiciózní úkol „*pomocí interpretace geneze vzniku, sledováním proměn účelu a vnímáním estetických kvalit vybraných pomníků popsat příběh jejich druhého života*“ (s. 13). V následném textu se při tom kromě problematiky výzkumu sepulkrálních památek dotýká nejen vojenských, ale i kulturních a sociálních dějin. Jakkoli je autorův počín v našem prostředí spíše novátorský, dlužno říci již úvodem, že se svého nelehkého úkolu nezhodil vůbec špatně.

Kesslerova kniha pojednává o čtyřech vybraných pomnících či skupinách pomníků. Každý sledovaný „okruh“ těchto pomníků má svou vlastní historii a váže se k jiné lokalitě. Jedná se na prvním místě o pomníky bitvy u Kolína (1757), tedy ozbrojeného střetu proběhnuvšího v rámci sedmileté války. Následují pomníky připomínající bitvu u Slavkova (1805), dále bitvu u Chlumce (1813) a jako poslední pomníky a památná místa rakousko-pruské války z roku 1866 a její bitvy u Hradce Králové (Chlum). Vedle toho, že se všechny uvedené bitvy odehrály na našem území a že i přes účast českých vojáků (v rámci habsburské armády) nejsou součástí českého národního příběhu, je pomníkům těchto válečných událostí společné i to, že byly postaveny v krátkém rozmezí několika málo dekád ke konci existence Rakouska-Uherska, na přelomu 19. a 20. století.

Čtyřem popisným kapitolám (Kolín, Slavkov, Chlumecký, Chlum) předchází ve dle úvodu i kapitola nastiňující metodologická východiska a terminologická ukotvení spolu s jejich jednotlivými aspekty. Představena je koncepce míst paměti či problematika zmiňovaného „druhého života“, akcentována je též kolektivní paměť a načrtnuta pochopitelně i pomníková kultura. Na jejich pozadí je uveden také základní přehled zahraniční i domácí historiografie. Koncept míst paměti vytvořený v 70. letech 20. století francouzským historikem Pierrem Norou v sobě skrývá obavu ze ztráty přirozené kolektivní paměti (francouzského) národa. Jak Kessler správně podotýká, české prostředí s koexistencí několika národních pamětí v jednom prostoru, je jiné. Češi a Němci vedle sebe zažívali dualismus v oblasti udržování tradic i posilování vědomí vzájemné rozdílnosti, což historikovi umožňuje objevovat místa oboustranného setkávání i rozcházení těchto etnik.

Po přiblížení vybraných okruhů pomníků, vážících se k významným válečným událostem, se autor zamýšlí nad jejich osobitými i společnými rysy a dochází ke kýženým závěrům. Pomníky primárně vydávají svědectví o minulosti a zároveň jsou sekundárně i místem, kde se konají komemorační aktivity. Determinují historické povědomí o události, k níž se místně vážou, i vlastní druhý život válečné památky. Podle autora k „úspěchu“ pomníku nestačí samotný odkaz na historii bitvy („primární charakteristika“), ale podstatné jsou spíše „*okolnosti vzniku pomníku, zdroje financování, instituce a osoby s ním spojené, a v neposlední řadě i [jeho] druhý život*“ („sekundární charakteristiky“) (s. 271). Autor zmiňuje také stigmatizaci, již si některé památky nesly kvůli svému pozdějšímu ideovému zabarvení. Tak tomu bylo v případě severočeského souboru chlumeckých pomníků v době stého výročí v roce 1913, jež vlivem nacionalizace místního (německého) obyvatelstva a demonstrace militarizace nedlouho před první světovou válkou neměly s pietou místa krveprolití v zásadě nic společného. Ke změně došlo již brzy se vznikem Československa. Vůbec je zajímavé sledovat i to, že některé z uvedených válečných památníků jsou místy více pamětí. Tak tomu bylo v případě obou sledovaných památek na bitvy napoleonských válek, Slavkova a právě zmíněného Chlumce, kde se setkávají celkem tři, resp. dokonce čtyři paměti (francouzská, rakouská, ruská a pruská).

Ačkoli samotná výše představená válečná zápolení zahrnují přibližně jedno století trvající dějinný úsek, Kessler mapuje dějiny vybudovaných pomníků za jednotlivých režimů až do současnosti. Všimá si při tom pozoruhodné skutečnosti, a sice že uvedená bojiště s pomníky jsou navzdory rozličnému osudu živá i dnes. Děje se tak po dlouhém období, které propagaci těchto míst paměti a zájmu veřejnosti spíše nepřálo, ať už po zániku rakousko-uherské monarchie v roce 1918 či během pozdější komunistické totality po roce 1948, která znamenala podle autora vůbec nejmutnější období druhého života pomníků. Současnou pozornost Kessler přikládá především turismu a popularitě rekonstrukcí bitev, tzv.

reenactmentu, pro dnešní polistopadovou dobu tolik příznačného kulturně-sociálního fenoménu. Ten je spojen na jednu stranu se silnou komercializací, na stranu druhou ale jeho vyprázdněnost nemusí být absolutní, neboť takto „vznikají nové příběhy a tradice. [...] Ač svérázný, přesto tento způsob recepce a „užívání“ památky modifikuje její druhý život stejným způsobem jako politické aktualizace a změny“ (s. 274).

Chvályhodná je autorova hluboká znalost velkého množství sekundární odborné literatury i pramenů, archivních, nevydaných i vydaných a dobového tisku. Důkladnou práci v tomto směru i seznámení s regionální literaturou čtenář nepochybně ocení a je velkým přínosem celé publikace. Kromě rozsáhlého přehledu pramenů a literatury kniha obsahuje rovněž užitečný místní i jmenný rejstřík, podobně bohatý je i poznámkový aparát a seznam vyobrazení v textu, pro nějž Kessler využil pozoruhodných archivních materiálů, reprodukcí uměleckých děl, dobové grafiky i kombinace staré a současné fotografie. Navíc jako čtivá kniha poslouží nejen náruživému badateli, ale stejně tak i laikovi, který se bude chtít dozvědět něco dalšího o vybraných válečných památkách. Každopádně je jedním z prakticky novátorských počínů domácí historiografie a po zásluze se jistě stane ceněnou prací nastupující mladé generace pojednávající o místech paměti.

Kessler, Vojtěch: Paměť v kameni. Druhý život válečných pomníků, Historický ústav AV ČR. Praha 2017, 336 s.

PODNĚTNÁ ANALÝZA ČESKÝCH HISTORICKÝCH STEREOTYPŮ A PŘEDSUDKŮ O ČEŠÍCH

JIŘÍ KŘEŠŤAN

Pražská rodačka Eva Hahnová (roz. Pleskotová,¹ nar. 1946), působící od roku 1968 ve Spolkové republice Německo,² sáhla po tématu obtížném, v podstatě dlouhodobě aktuálním - minimálně od konce 19. století. Vrací se s různým stupněm intenzity a svým způsobem je dodnes ožehavé. Hahnová se záslužně pustila do analýzy historických stereotypů a předsudků, jež vytvářejí Češi o sobě samých. Je přesvědčena o tom, že „způsoby, jakými se v české veřejnosti mluví o Čechách, se projevují nejen v individuálním sebevědomí, ale také v orientaci každého z nás jak v dějinách, tak v současném světě, a spoluurčují proto i naše postoje a jednání“ (s. 19 recenzované práce). Autorka se představuje jako příznivkyně kritického racionalismu, jak jej reprezentoval například Karl Popper. „Předpojaté obrazy dějin brání věcným a rozumným diskusím o zkušenostech našich předků více než politické okolnosti,“ (s. 9) soudí v úvodu práce. K tomu hned na začátku poznámku – není vždy jednoduché určit, kde se v analyzovaných názorech jedná opravdu o autorovu předpojatost či apriorní soud a kde se jedná o závěr, který autor vydedukoval a který třeba časem bude na základě svých dalších výzkumů korigovat.

Autorka připouští, že její výklad není systematickým a vyčerpávajícím pojednáním. Svou nespornou hodnotu ale text má, proto má cenu se jím zabývat. Ambicí Evy Hahnové bylo nabídnout „exemplární náhledy do dnešních sporů o dějiny se zaměřením na problematiku hanlivých stereotypů o Čechách“ (s. 10). Na jednom místě dokonce mluví o tom, že fakticky mapuje především „spor o patočkovské obrazy českých dějin,“ (s. 17), což již leccos naznačuje. Eva Hahnová by patrně

1 Jako zajímavost uvádím, že v Národním archivu je uložen osobní fond autorčiny matky, novinářky a televizní dramaturgyně Evy Pleskotové, pozdější poradkyně významného a vlivného politika ODS Vlastimila Tlustého.

2 Dodnes si vybavuji, jak inspirativní pro mé uvažování o myšlení o české otázce bylo svého času seznámení s její knihou Schmidt-Hartmann, Eva: Thomas G. Masaryk's Realism. Origins of a Czech Political Concept. München 1984.

označila za emblematický Patočkův výrok o Čechách jako o „společnosti osvobozených sluhů“, kteří se „neosvobodili sami“,³ ale rozhodnutím panovníka, ba co víc, později tito „sluhové osvobození akcí shora propásli příležitost vybojovat si dostatečně samostatným rozhodnutím svou svobodu.“⁴ Na s. 73 Eva Hahnová píše dokonce o módním „patočkovském obrazu jakéhosi duchovně malého českého národa“. Podobné kolektivní stereotypy označuje autorka za příznak v konečném důsledku „intelektuální lenivosti“ a upozorňuje na to, že jejich trvalé používání může ústít v zášť k jiným národům a etnikům, že „za xenofobií [se] mnohdy neskrývají opovrhlivé či nenávistné postoje, nýbrž bezradná sebeobrana jednotlivců a skupin s pocitem ohrožení vlastní důstojnosti následkem rétorického ponižování formou stereotypů“ (s. 20). Takové tvrzení jistě má svou logiku a váhu.

Autorka se zdá být k uchopení tématu recenzované knihy mimořádně dobře připravena – v poslední době spatřily světlo světa její pozoruhodné knihy, v nichž analyzovala anglické a německé (včetně těch, jež pocházejí z myšlenkového okruhu sudetských Němců a jejich potomků) předsudky a stereotypy o Čechách.⁵ Předložená kniha tedy příznačně a symbolicky „uzavírá kruh“ – je důkazem autorčiny odborné i mravní poctivosti, že dané téma neopomenula, byť si jeho otevřením možná u leckoho nezíská oblibu.

Těžiště knihy je v nejnovějším českém historickém myšlení, ale autorka se na některých místech vrací k starším dílům českých historiků a jiných intelektuálů. Nabízí například zajímavé interpretace děl Josefa Pekaře, Emanuela Rádl, Zdenka Kalisty, Romana Jakobsona, Václava Černého či Alberta Pražáka. Z mladších generací jsou jí evidentně blízcí například historikové jako Karel Kučera, Miroslav Hroch⁶ či Věra Olivová. Přínosné jsou úvahy Evy Hahnové o výkladových sporech kolem osobnosti Edvarda Beneše (srv. s. 174n). V souvislosti s hodnocením Benešovy dějinné role mimochodem postrádám v recenzované publikaci zmínku o Milanu Haunerovi, který objasnil mnohé okolnosti z životní dráhy druhého prezidenta ČSR. Těžiště knihy tkví ovšem v analýze myšlenkových konstruktů Jana

3 Patočka, Jan: *Co jsou Češi? Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praha 1992, s. 76.

4 Tamtéž, s. 106.

5 Hahnová, Eva: *Dlouhé stíny předsudků. Německé a anglické stereotypy o Čechách v dějinách 20. století*. Praha 2015. Hahnová, Eva: *Od Palackého k Benešovi. Německé texty o Čechách, Němcích a českých zemích*. Praha 2014. K těmto knihám můžeme přiřadit i starší publikaci, již autorka připravila se svým manželem: Hahnová, Eva - Hahn, Hans Henning: *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*. Praha 2002. Srv. též Hahnová, Eva: *Sudetoněmecký problém. Obtížné loučení s minulostí*. 2., rozš. vyd. Ústí nad Labem 1999.

6 Miroslav Hroch se spolu s Václavem Bělohradským zúčastnil prezentace recenzované knihy, kterou organizovala redakce Literárních novin. Ta vyhlásila publikaci *Knihou měsíce*. Setkání se konalo 30. května 2018 v Literární kavárně Řetězová v Praze. Oba uvedení profesori hovořili o tématech, obsažených ve studii Evy Hahnové, s velkým zaujetím.

Patočky, Václava Bělohradského a konečně i známého Podivenova díla Češi v dějinách nové doby,⁷ resp. hlavně jednoho z trojice autorů, skrývající se kdysi pod tímto pseudonymem – Petra Pitharta. Hahnová si všímá rovněž myšlenek Václava Havla a jemu blízkých intelektuálů.

Jestliže k dílu Václava Bělohradského (i Václava Havla) má Eva Hahnová sice kritické výhrady, ale nachází pro ně rovněž slova ocenění, v Podivenově případě převládají v recenzované publikaci kritické tóny. Kniha Češi v dějinách nové doby je podle Evy Hahnové zpracována ve stylu „apriorního antičechoslovakismu“ (s. 102), přináší „předvědecky“ koncipované výklady“ (s. 111), o nichž prý lze jen obtížně diskutovat. Podivenovu knihu vnímá jako „kolektivistické obvinění českého národa z pomýlení“ (s. 114). Podivenova kniha jistě bude budit i v příštích desetiletích tázání v české historické obci – ze zorného úhlu interpretačního i z hlediska práce s faktografií. Bude však třeba zřejmě s větším odstupem v budoucnu zhodnotit dílo všech tří „Podivenů“⁸ z hlediska jejich osobního vývoje, vnitřní integrity i motivů zahájení a pokračování práce na zmíněné knize. Svědectví Petra Pitharta, že „naše motivace byla nakonec spíše než osvětová či pedagogická, jak jsme si původně předsevzali, existenciální“⁹ je podle mého upřímné a uvěřitelné.

K Patočkovu myšlení o Čechách se Eva Hahnová vyslovuje rovněž s jistou skepsí. „Nebyl historikem, nýbrž filozofem, a o Čechách vynášel soudy podle svých subjektivních hodnotových a dobově podmíněných orientací.“ (s. 87) Domnívá se dokonce, že Patočka si účelově vybíral různé střípky z českých dějin, jeho texty prý nepřispívají k osvětlování českých dějin. Ve větší míře než u Podivena však autorka přistupuje k analýze Patočkových názorů v jejich historickém vývoji a kontextu. Všímá si například toho, že Patočka byl původně loajální k Masarykovu státu. Obrat nastal v roce 1939. Eva Hahnová klade otázku, „do jaké míry jsou Patočkovy výroky o první republice z roku 1939 výrazem myšlenkových kontinuit autora, do jaké míry šlo o podléhání dobovým okolnostem nebo o pouhý následek záliby pro rozmanité podněty tehdy v Evropě populárního antidemokratického smýšlení“ (s. 67). Domnívá se, že u Patočky nešlo jen o přizpůsobení dobovým okolnostem rozbitého Československa. Reagoval na řadu ideových podnětů a v jeho myšlení lze shledat řetěz kontinuit. Hahnová zkoumá s vědomím historických souvislostí například i Patočkův výrok o správnosti ideje socialismu s českým národním programem, který filosof formuloval v šedesátých letech¹⁰ (s. 70).

7 Podiven: Češi v dějinách nové doby. (1848–1939). 2., opr. vyd. Praha 2003.

8 Vedle Petra Pitharta pracovali na knize historik Milan Otáhal a psycholog Petr Příhoda.

9 Pithart, Petr: Devětaosmdesátý. Vzpomínky a přemýšlení. Krédo. Praha 2009, s. 39. K práci na Podivenovi srv. zejm. tamtéž, s. 36–46.

10 Srv. Patočka, Jan: náš národní program. Praha 1990, s. 39.

V polemice s Patočkovými a jím inspirovanými úvahami jiných autorů o českém národě nakonec Hahnová postuluje závěr: „Z rozmanitých lidských bytostí sestávající společenství českého národa si nezaslouží, abychom zanedbávali jeho vnitřní různorodost, transnacionální provázanost a dobovou proměnlivost.“ (s. 87) Současné „nářky“ Čechů nad vlastním národem nepřinášejí podle autorky nové poznatky, jedná se spíše o ožiování tradičních hanlivých stereotypů. „Východisko z dnešních kontroverzí nenabízají zápasy o popularizaci té či oné pravdy o českých dějinách či těch nebo oněch stereotypů o Čechách, nýbrž dialogicky komunikativní přístup k minulosti a respekt pro multiperspektivu jejich výkladů.“ (s. 51) A upozorním ještě na jeden podnět k přemýšlení Čechů o sobě samých: „Čechem se člověk nerodí, nýbrž stává v průběhu socializace, a český národ není entitou se sdílenými vlastnostmi svých příslušníků. Proto nelze k vysvětlení historického dění užívat personifikujících odkazů na povahové rysy národa, jeho emocionální rozpoložení nebo jakýchkoli jiných atributů, známých z uvažování o individuálních lidských bytostech. Český národ je proměnlivým diskursivním společenstvím autonomních lidských bytostí, které od generace po generaci sdílejí komunikativní meziprostor k dorozumívání, nedeterminující však jejich individuální vlastnosti či postoje.“ (s. 248) Z metodologického hlediska jsou tyto podněty jistě inspirativní.

Eva Hahnová v recenzované knize upozorňuje, že Češi nejsou zvláštní a atypičtí v tom, že se táží, „jací jsme“ – činí tak i jiné národy a stejně tak „provincionalismus, izolacionismus a egoismus, iluze o jakési lišácké neutralitě, krátkozrakost nebo šovinismus nejsou specifickými vlastnostmi Čechů“ (s. 51). Vyskytují se všude a také u jiných národů jsou hojně kritizovány. Podle autorky český národ, který náleží v rámci Evropy k národům středně velkým, má předpoklady uchopit a intelektuálně vyhodnotit problémy současného světa a svou vlastní minulost. Není tedy podle ní důvod k podléhání negativním stereotypům a pěstovat bezhlavé sebebrskačství.

Hezky graficky vyvedená kniha s působivou obálkou se snímkem netypicky mile se usmívajícího Edvarda Beneše, jejíž vydání se ujalo renomované nakladatelství Academia, je vybavena německy psaným resumé, soupisem doporučené literatury a jmenným rejstříkem. Zaujme zajisté historiky, filosofy a politology a stane se jim užitečným průvodcem po současném českém myšlení o Čechách, ale i inspirativním podnětem k uvažování o něm. Je napsána hezkým jazykem, takže může být čtena i širším okruhem zájemců o soudobé dějiny a české myšlení.

Hahnová, Eva: Češi o Čechách. Dnešní spory o dějiny, Academia. Praha 2018, 268 s.

ČESKOSLOVENSKÁ IDENTITA PONĚKUD JINAK A – INSPIRATIVNĚ

JIŘÍ KŘEŠŤAN

Recenzovaná publikace se možná poněkud překvapivě setkala zatím jen s menším zájmem v tuzemské historické obci.¹ Stalo se tak snad proto, že poněkud zanikla v záplavě mediálních výstupů a počínů všelijaké kvality, spojovaných se stým výročím vzniku Republiky československé. Příčinu lze hledat také ve faktu, že kniha představuje jen jeden z výstupů velkoryse založeného výzkumu NAKI, realizovaného v letech 2011–2015 Katedrou teorie a dějin umění Vysoké školy uměleckopřůmyslové s jejími spolupracovníky. Nejohlasnějším počinem řešitelského kolektivu se bezesporu stala úspěšná výstava „Budování státu. Reprezentace Československa v umění, architektuře a designu“, instalovaná na přelomu let 2015 a 2016 ve Veletržním paláci v Praze.² Již před tím se ovšem jednotliví historici a historičky umění, tvořící výzkumný tým, prezentovali řadou výstav a publikací, věnovaných různým aspektům národní a státní identity v oblasti umělecké a vizuální kultury.³

Recenzovaná práce nepředstavuje přísně tematicky a metodologicky sevřenou monografii, směřující k jednomu, úzce zaměřenému cíli. Řečeno slovy jednoho

-
- 1 Z ohlasů srv. Maršálek, Zdenko: Bartlová, Milena a kol.: Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity. *Dějiny a současnost* 40, 2018, č. 3, s. 57. Horák, Pavel: Bartlová, M. a kol.: Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity. *Střed* 10, 2018, č. 1, s. 166–167. Viz též Bytelová, Adéla: Bartlová, M. a kol.: Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity. *Umění* 65, 2017, č. 4, s. 426–427. Vrba, Martin: Národ, nebo stát? Sborník zkoumající utváření československé identity. *A2* 14, 2018, č. 1, s. 15.
 - 2 K tomu srv.: Bartlová, M. – Vybíral, Jindřich a kol.: *Budování státu. Reprezentace Československa v umění, architektuře a designu*. Praha 2015.
 - 3 Bartlová, M.: *Ř! Česká národní identita v současném umění*. Praha 2012; Hnídková, Vendula – Vybíral, J.: *Národní styl, kultura a politika*. Praha 2013; Hubatová-Vacková, Lada (ed.): *Modfolk. Modernita v lidovém. Ateliér designu oděvu a obuvi Liběny Rochové na UMPRUM*. Praha 2015; Hubatová-Vacková, L. – Pachmanová, Martina – Pečínková, Pavla (eds.): *Věci a slova. Umělecký průmysl, užité umění a design v české teorii a kritice 1870–1970*. Praha 2014; Hubatová-Vacková, L. – Pauknerová, Pavla – Říha, Cyril (eds.): *Tam a zpátky. Současný design, architektura a urbanismus*. Praha 2015; Laštovičková, Věra – Vybíral, J.: *Cizí dům? Architektura českých Němců*. Praha 2015; Pachmanová, M. (ed.): *Z Prahy až do Buenos Aires. „Ženské umění“ a mezinárodní reprezentace meziválečného Československa*. Praha 2014; Vybíral, J.: *Friedrich Ohmann. Objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách*. Praha 2013.

z recenzentů: „Namísto vznešené a stále častěji skloňované interdisciplinarity na čtenáře čeká série odpovědí na úzce zaměřené výzkumné otázky, které odpovídají specializaci jednotlivých autorů.“⁴ Uvádí to ostatně i editorka publikace v úvodu. Shromážděné studie představují podle ní „jednotlivé sondy do rozsáhlého a významného tématu, které nebylo dosud soustavně zkoumáno“ (s. 10 recenzované práce). Důležité ovšem je, že se sice jedná o sondy tematicky rozbíhavé a chronologicky se důsledně nepřekrývající, ale inspirativní a svými významy a dosahy většinou hluboké. Dodejme pro úplnost, že sborník vychází z příspěvků, přednesených na konferenci „Co bylo Československo? Stát – národ – kultura“, která se konala ve dnech 21. – 22. ledna 2016 ve Veletržním paláci.

Je přínosné, že vedle dosud dominujícího výzkumu československé identity z hlediska politického a státoprávního či vedle nově založených výzkumů státních svátků a festivit⁵ vznikají historické odborné práce, vybírající si problémy z dějin výtvarného umění, architektury a vizuální kultury. Jejich autorky a autoři pracují s metodologií a nástroji z oborů religionistiky, sociologie či kulturních dějin. Studie v recenzovaném sborníku se ale dotýkají i témat z dějin hudby a vědy (v případě recenzovaného sborníku dějin etnografie a dějin umění). „Studie poskytují fragmentární obraz, jehož části odpovídají rámcům různých vědních disciplín,“ konstatuje se v úvodu knihy (s. 11). Dojem fragmentárnosti ovšem oslabují stručné úvody, které Milena Bartlová předeslala jednotlivým oddílům knihy. V těchto úvodních textech se pokusila naznačit hlavní struktury studovaných témat a narýsovat kontury možných výkladových vzorců budoucích výzkumů.

První dva oddíly recenzované publikace soustřeďují příspěvky týkající se strategií legitimizace Československé republiky. Marta Filipová přináší analýzu legitimizačních odkazů na kategorii lid v meziválečném Československu. Vyrovnává se mimo jiné s pojmy „lidové umění“ a „umění lidu“ a zkoumá jejich dobový obsah. Ve studii Milana Ducháčka jako v jedné z mála nalezneme odkaz ke slovenskému aspektu dějin Československa.⁶ Autor uchopil téma etnografie po roce 1918 jako státotvorné vědy a demonstroval její vývoj na osobnosti Karla Chotka. Následující tři příspěvky se váží lokálně k Pražskému hradu. Markéta Ježková popisuje utváření umělecké sbírky Hradu z let 1920–1952, je-

4 Vrba, Martin: Národ, nebo stát? Sborník zkoumající utváření československé identity. A2 14, 2018, č. 1, s. 15.

5 Hájková, Dagmar – Horák, Pavel – Kessler, Vojtěch – Michela, Miroslav (eds.): Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu. Praha 2018.

6 Připomínám na tomto místě, že mimořádné pochopení pro slovenský rozměr československého myšlení a identity prokázal autor již ve vynikající biografii: Ducháček, Milan: Václav Chaloupecký. Hledání československých dějin. Praha 2014. Podrobněji jsem se touto knihou zabýval v recenzi in: Archivní časopis 66, 2016, č. 2, s. 211–215.

jím finančním zdrojům, kritériím nákupů a konečně i její včlenění do starších hradních sbírek. Jitka Šosová přinesla neotřelý pohled na sběratelství Pražského hradu jako na sociální politiku. Nákupy byly nejednou saturováni lidé, kteří se ocitli v nouzi. Zajímavé je, že podle zjištění obou autorek se nákupy soustředily téměř výhradně na české umění (doplňme, že absence slovenských umělců byla sestavovateli sbírky chápána jako určitý handicap). Proměny výtvarných stylů za první republiky demonstruje Mariana Šindelková na atraktivním tématu dostavby Svatovítské katedrály v Praze. Všimá si, jak se v procesu dostavby a vnitřního vybavení katedrály tříbily vztahy mezi republikou a její hlavou, prezidentem, a katolickou církví.

Druhý blok studií, dotýkající se problematiky strategií legitimizace, nese mnohaslibný podtitul „Sekulární sakralita“. Přináší objevnou studii Ladislava Zikmunda-Lendera o utváření národní kulturní identity v meziválečném Československu v prostředí svobodných zednářů. Následuje studie o tematice „národních krematorií“ z pera Zdeňka R. Nešpora. Není to poprvé, co se autor pustil do specifické a zajímavé problematiky kremačního hnutí v českých zemích.⁷ Blok uzavírá studie Tomáše Kličky o výstavách umělců z řad legionářů a o činnosti Památníku osvobození v oblasti výtvarného umění.

Velkou rozmanitostí se vyznačuje blok studií, věnovaných konstrukci a propagaci vlastního obrazu Republiky československé. Zde patrně nejintenzivněji pocítíme v úvodu avizovaný dojem torzovitosti. Studie Heleny Maňasové Hradské a Kristýny Zajícové se zabývají problematikou reklamy a reklamní etiky. Miloš Zapletal přinesl článek na téma vztahu Leoše Janáčka a prvorepublikové oficiality. Mimo jiné se zabývá skladatelovým vztahem k prezidentu T. G. Masarykovi. Příspěvek Petry Švardové (jediný psaný ve slovenštině) nás zavádí do období po roce 1945. Zabývá se přeměnami veřejného prostoru, přičemž se zaměřuje na pomníky Rudé armády. S Petrou Novákovou se čtenář vydá do jiného období – do let 1947–1968 a konkrétně na Triennale di Milano. Mapuje československé expozice na uvedeném mezinárodním setkání. Příspěvek Petra Gibase a Blanky Nyklové rozebírá vizuální prezentaci průmyslové metropole Ostravy v jedenácti fotografických publikacích, vydaných v letech 1952–1985.

Předposlední blok studií se věnuje obrazu „těch druhých“, vůči nimž se československá identita různým způsobem vymezovala. V meziválečném období šlo v první řadě o Němce, žijící v Československu i v zahraničí. Studie Ale-

7 Nešpor, Zdeněk R. - Nešporová, Olga: „V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí.“ Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí v české společnosti. In: Soudobé dějiny 18, 2011, č. 4, s. 563–602; Nešpor, Z. R.: „Lepší, jasnější a rozumnější názor na život“ – žeh. Kremační hnutí v českých zemích na konci 19. a v první polovině 20. století. In: Zdeněk R. Nešpor: Věra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století. Červený Kostelec 2012, s. 313–326.

ny Janatkové si všímá účastí říšskoněmeckého spolku Deutscher Werkbund na jubilejní Výstavě soudobé kultury Československa v Brně v roce 1928. Zamýšlí se nad vztahy spolku k tuzemskému Werkbundu sídlícímu v Liberci i k Svazu československého díla, jenž byl organizátorem umělecko-průmyslového oddělení uvedené výstavy. Tematicky povýtce jen dílčí, ale objevný příspěvek Venduly Hnídkové se zaměřuje na školní práce, jež vznikly na konci roku 1938 pod vedením architekta Pavla Janáka na pražské Uměleckoprůmyslové škole. Šlo o projekty nucených pracovních táborů, které měly být zřizovány pro nezaměstnané. Studie otevírá palčivé téma otevřenosti architektů dobovým zadáním staveb garantujících „optimum existenčního minima“. Antihumánní podstata podobných zadání je zjevná a je znepokojující, že jej přijali mnozí jinak úctyhodní a progresivní architekti v různých zemích Evropy. S jistou nadsázkou prezentuje Petr Hlaváček osidlování pohraničí po roce 1945 jako projev československé „koloniální politiky“. K jednomu ze svých oblíbených témat⁸ se vrátila Kristina Uhlíková, jež se zabývala systémem zabezpečení a využití kulturních památek, které byly zestátněny po roce 1918 (analyzuje i období po roce 1945). Marcela Rusínková se věnovala fenomenu sběratelství uměleckých předmětů od roku 1945 do poloviny šedesátých let. Podrobně si všímá dvou kriminalizovaných případů, ústících do soudních procesů s Jaroslavem Borovičkou a Václavem Buttou.

V samém závěru publikace nalezneme čtenář text referátu Petra Pitharta, který původně zazněl na úvod konference ve Veletržním paláci v Praze v lednu 2016. Autor textu rozvíjí myšlenku, že Češi „nakonec dali vždycky přednost národu před státem“ (s. 245). Všimá si stále se prohlubujícího procesu národnostní homogenizace v našich dějinách. Jeho pohled na československou demokracii je evidentně kritický: „Demokracie tu nemohla neatrofovat, když se postupně vzdávala těžších úkolů proměny nejsilnějšího etnického národa ve velkorysého garanta národa občanů, složeného z příslušníků více národů a národností.“ (s. 243) Leckomu se možná bude zdát podobný pohled příliš skeptický. Pithartovo pojetí politiky jako „hledání přijatelných řešení v konfliktech ideálů, idejí i zájmů“ (s. 243) nám ale musí být sympatické.

Předložená publikace přináší řadu sond do problematiky československé státní identity, jak se utvářela (a problematizovala) v kulturní sféře v různých dějinných obdobích. Zvykli jsme si již, že výzkumné úkoly, v nichž figuruje Milena Bartlová, otevírají nečekané a originální interpretační průzory. Musíme ocenit, že k analýze československé státní identity přizvala ke spolupráci především badatele mladších generací, schopné přinášet neotřelé informace a výklady. Publikace je užitečným edičním výstupem, který ocení historikové, politologové, filosofové,

8 Uhlíková, Kristina: Národní kulturní komise 1947–1951. Praha 2004. Recenzi o této knize jsem uveřejnil in: Soudobé dějiny 12, 2005, č. 2, s. 400–401.

ale i etnologové, sociologové a muzikologové. Kromě textů studií přináší kniha základní informace o autorech studií, kombinovaný rejstřík a anglicky psané resumé. Lze ji doporučit čtenářům.

Bartlová, Milena a kol.: Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity, UMPRUM. Praha 2017, 271 s.

ZÁVAŽNÁ SONDA DO SVĚTA DĚTÍ A MLÁDEŽE V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1948–1970

JIŘÍ KŘEŠŤAN

Osvědčená autorská dvojice Jiří Knapík – Martin Franc¹ garantovala a zaštitila vznik publikace, která představuje jeden z hlavních výstupů projektu Grantové agentury České republiky, jehož nositelem byla Slezská univerzita v Opavě². Vydání se ujalo renomované nakladatelství Academia. K vytvoření publikace byla zmíněnými dvěma editory přizvána osmice spoluautorů, kterými byli Petr Bednařík, Christiane Brenner, Lucie Česálková, Frank Henschel, Lenka Krátká, Jakub Rákosník, Pavel Skopal a Martin Štoll. „Mix“ autorů se ukázal velmi efektivní z hlediska zajištění pestrého, vskutku mezioborového vějíře témat, jež kniha pokryla či otevřela.

Je to poprvé, co bylo vytčené téma dětí a mládeže v českých zemích uchopeno takto komplexně a celistvě. Monografie má promyšlenou a logicky sestavenou strukturu. Je rozdělena do pěti tematických okruhů. První z nich přibližuje tematiku dětství a mládí v širším společenském a historickém kontextu a posléze i ze zorného úhlu státních a stranických institucí a dalších subjektů, zainteresovaných v péči o děti a mládež. Stranou pochopitelně nezůstala ani problematika rodiny, podle dobového sloganu – „základu státu“. Druhý blok nás již uvádí přímo do světa dětí a mládeže. Věnuje pozornost hmotné kultuře (dovíme se, jak vypadaly třeba dětské pokoje či hřiště, jaké sportovní náčiní měly děti a mladí lidé k dispozici, jak vypadaly hračky, dostupné dětem v té době, jak to bylo s odíváním, stravováním či třeba se sběratelstvím u dětí a mládeže. V bloku najdeme rovněž analýzu televizního a rozhlasového vysílání a časopisů pro děti a mládež, zamýšlí se nad obsahem a kvalitou populárně naučné literatury pro děti a mládež. V závěru druhého bloku jsou umístěny kapitoly o hraném filmu a filmu školním.

1 Připomínám alespoň úspěšné publikační tituly Knapík, Jiří – Franc, Martin a kol.: Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967, sv. 1–2. Academia, Praha 2011. Ediční řada: Šťastné zítřky; sv. 5; Franc, Martin – Knapík, Jiří: Volný čas v českých zemích 1957–1967. Academia, Praha 2013. Ediční řada: Šťastné zítřky; sv. 8. Prvnímu zmíněnému titulu byla udělena Cena Magnesie Litera v oblasti literatury faktu za rok 2012.

2 Jedná se o projekt Grantové agentury ČR č. 15-03538S.

Třetí tematický blok se věnuje organizacím, které měly práci s dětmi a mládeží jako svou hlavní náplň – jde především o Československý svaz mládeže (či původně Svaz české mládeže) a jeho Pionýrskou organizaci. Kniha zaznamenává i působnost skautských idejí v dětském a mládežnickém hnutí (zejména v období let 1948–1950 a poté v éře pražského jara, kdy dokonce došlo k rozpadu monopolní mládežnické a dětské organizace). Působnost ČSM zasahovala významně také do oblasti mimoškolní výchovy a do organizace trávení volného času dětí a mládeže o letních prázdninách. Zvláštní pozornost je v této části knihy věnována učňovské mládeži. Následující tematický blok načrtává nejdříve hlavní rysy sociální politiky vůči dětem a mládeži. Vzápětí se autoři věnují „odvrácené straně“ světa dětství a mládeže – všímá si problematiky náhradní rodinné péče (zejména dětských domovů), ale i sociálně patologických jevů v prostředí dětí a mládeže (včetně otázek kriminality a sebevraždnosti). V samém závěru bloku pak najdeme analýzu problematiky péče o tělesně, mentálně a smyslově postižené děti, o děti sociálně postižené a konečně i o děti romské. Výrazné oživení přineslo publikaci zařazení posledního, pátého bloku, který zprostředkovává výsledky reprezentativního dotazníkového šetření, jež proběhlo v letech 2015–2016 mezi stovkou lidí, kteří byli v 50. a 60. letech dětmi.

Problematika dětí a mládeže byla velmi důležitou oblastí rozvoje státního socialismu. Šťastný život „maličkých“, zbavených hmotné nouze, měl být jednou z výkladních skříní režimu. Lidé citlivě vnímali problémy, které v této oblasti vznikaly a prohlubovaly se, ať už šlo o nesplněné sliby v sociální oblasti nebo o mocenské zásahy do organizačních a institucionálních vztahů. Cenné je, že publikace zkoumá dětskou politiku a politiku mládeže v její historické dynamice a proměnách. Představa, že svět dětí a mládeže má být jen modifikací světa dospělých, byla postupně vytlačována modernizačními trendy, které se začaly v Československu uplatňovat od poloviny padesátých let. Začaly být vnímány odlišné potřeby různých věkových kategorií mladých lidí a dětí. Liberální tendence byly ve značné míře zmrazeny nástupem normalizace.

Autoři si v závěru kladou otázku, zda politika komunistické strany ve směru k mládeži a dětem po roce 1948 neobsahovala v sobě určitý konzervativní prvek. „Rodiny i politické elity společně vyznávaly poslušnost a úctu dětí k autoritám, výchovu ke kázni, pracovitosti, pořádkumilovnosti, čistotnosti a dalším obecným ctnostem.“ (s. 658 recenzované práce). Režim fakticky respektoval klíčovou úlohu rodiny, byť pochopitelně korigoval původní tradiční rámec rodinného prostředí (např. bojem proti náboženství). Autoři se zamýšlejí i nad mírou změn, k nimž došlo po nástupu normalizace. Všimají si významných projevů diskontinuity, ale závěrem konstatují: „Nelze však říci, že došlo k prostému návratu k předreformní praxi. Řada možností pro zájmovou činnost zůstala zachována, jen nově podléhala silnější kontrole a ideovému usměrňování.“ (s. 659) To už by ovšem bylo námětem na další knihu.

Obdiv si zaslouží množství vytěžených archivních fondů – autoři uvádějí, že navštívili celkem 14 archivů, mezi nimiž pochopitelně nechybí ani Národní archiv, v němž autoři probádali celkem 28 fondů. Ve výčtu archivů nechybí ani české regionální archivy a Slovenský národný archív. Seznam titulů odborné literatury, tištěných pramenů, dobové dokumentace, pamětí a dalších egodokumentů a periodik zabírá téměř tři desítky hustě psaných stran. Nechybí ani přehled rozhovorů s narátory, které byly při vzniku publikace využity. To vše svědčí o pevné a rozsáhlé heuristické základně knihy.

Monografie je vybavena neúplným jmenným rejstříkem a rejstříkem věcným, citlivě vybranou obrazovou přílohou se seznamem a zdroji vyobrazení, anglicky psaným resumé a informací o autorech publikace. Obsáhlou knihu lze vřele doporučit pozornosti historiků soudobých dějin, ale zaujmout může i sociology, psychology, politology, etnology a další zájemce o tematiku mládeže a dětí. Ideální by bylo, kdyby na tento projekt navázal výzkum světa dětí a mládeže v době husákovského socialismu normalizačního stříhu.

Knapík, Jiří – Franc, Martin a kol.: Mezi pionýrským šátkem a mopedem. Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970. Academia, Praha 2018. 727 s. Ediční řada Šťastné zítřky, sv. 30.

VEDOUcí PŘEDSTAVITELÉ KOMUNISTICKÉ STRANY ČESKOSLOVENSKA V NOVÉM BIOGRAFICKÉM SLOVNÍKU

JAN KRLÍN

Biografická encyklopedistika si získala renomé v Československu již před rokem 1989. Bylo to zejména zásluhou bývalého Encyklopedického ústavu ČSAV a takových osobností, jako je například Josef Tomeš. Po roce 1989 byly publikovány biografické slovníky v neobvyklém počtu, ne všechna díla ovšem byla dostatečně kvalitní. Jedním ze směrů rozvíjení biografické encyklopedistiky je mapování personálních sítí jednotlivých stran a politických proudů a jejich představitelů. Vydání se dočkaly velmi kvalitní biografické slovníky představitelů sociálnědemokratického a křesťanskodemokratického politického proudu¹ i slovník parlamentní reprezentace politických stran.² Komunistická strana Československa iniciovala vznik vlastního biografického slovníku naposledy na počátku 60. let.³

Vydání slovníku představitelů komunistického proudu se ujal Ústav pro studium totalitních režimů a úkolu se nakonec přes různé peripetie a časová prodlení zhostil se ctí. Autorský kolektiv tvoří čtyřicet osm českých a slovenských historiků z vědeckých institucí, univerzit a archivů. Mezi mnoha autory tohoto monumentálního díla uvádíme loni zemřelého Jana Gebharta, Zdeňka Doskočila, Stanislava Kokošku, Miroslava Londáka, Jana Mervarta, Michala Pehra, Jiřího Pernese, Jana Peška, Jakuba Rákosníka, Vítězslava Sommera či Ondřeje Vojtěchovského. Z pracovníků Národního archivu se do projektu zapojili Jiří Křesťan, Jakub Šlouf a Martin Trepeš, jako lektor se uplatnil dlouholetý pracovník NA Jaroslav Pažout.

Nejprve se stručně zmíním o úloze komunistické strany v dějinách Československa. Komunistická strana zaujímala jedno z nejvýznamnějších politických postavení v českých a slovenských dějinách 20. století. Její vliv nebyl omezen pouze

1 Tomeš, Josef: Průkopníci a pokračovatelé: osobnosti v dějinách české sociální demokracie 1878–2005. Biografický slovník. 2. rozš. vyd. Praha 2005; Pehr, Michal a kol.: Cestami křesťanské politiky. Biografický slovník k dějinám křesťanských stran v českých zemích. Praha 2007.

2 Tomeš, Josef a kol.: Tváře našich parlamentů: 150 let parlamentarismu v českých zemích 1861–2011. Praha 2012.

3 Příruční slovník k dějinám KSČ, sv. 1–2. Praha 1964.

na období 1948–1989 (od roku 1960 měla dokonce ústavně garantovanou vedoucí úlohu ve státě). KSČ byla silnou stranou už od roku 1921, kdy byla založena. Byla dokonce vzhledem k počtu členů a obyvatelstva Československa nejsilnější komunistickou stranou v Evropě. Téměř po celou dobu První republiky stál tento silný názorový proud v opozici vůči stávajícímu establishmentu. Po mnichovské dohodě a vyhlášení Protektorátu zaujímal KSČ významné místo v domácím a zahraničním odboji.

Určitý problém měla v období 23. 8. 1939–22. 6. 1941 v souvislosti s paktem Ribbentrop – Molotov. Tehdy byly vlastně jejím nepřitelem západní státy. Po napadení Sovětského svazu nacistickým Německem již byla pozice KSČ jasná. Během následujícího období až do konce války se stala rozhodující silou Národní fronty spolu se svou slovenskou částí KSS. V poválečném období tzv. Třetí republiky se stala hegemonem na politické scéně. Nahrávala jí i tehdejší mezinárodní situace, kdy po strašných zkušenostech II. světové války celá Evropa směřovala doleva. KSČ ovládla nejdůležitější ministerstva. Dovedla na svou stranu získat lidové masy. Ve volbách v květnu 1946 získala KSČ 40% hlasů, nejvíce v okrese Tachov – 70,45%. Na Slovensku získala nejvíce, 61,42%, opoziční Demokratická strana, ale nebylo jí to nic platné, protože její vliv i pomocí politických procesů postupně KSS eliminovala.

Komunisté postupně posilovali svůj vliv v masových organizacích a ve státní správě. Po „Vítězném únoru“ 1948 se komunisté chopili moci na dlouhých 41 let. Jejich vláda byla lemována opuštěním původní československé cesty k socialismu a obdobími politických procesů. Byly vedeny procesy s nekomunisty. Byly odstartovány politické procesy s čelnými představiteli KSČ. Na venkově se zatím prosazovala kolektivizace. Byly vedeny procesy s církevními představiteli.

V mezinárodním kontextu se Československo inspirovalo probíhajícími politickými procesy v Albánii, Maďarsku a Bulharsku. Mezinárodní situace se vyvíjela v roztržce SSSR a Jugoslávie, nastal tzv. boj proti titoismu. Napětí se zmírnilo po smrti Stalina a Gottwalda. Není na místě zde podrobně rozebírat dějiny 20. století. Jen ve stručnosti zmíním Chruščovův projev na XX. sjezdu, který odstartoval období tání. Ale téhož roku sovětské tanky potlačily povstání v Maďarsku. V Polsku zasáhli místní komunisté vlastními silami. V Československu proběhly nepokoje v souvislosti s tzv. měnovou reformou v Plzni v červnu 1953. Byly ale rychle potlačeny.

V roce 1956 v ČSR neproběhly žádné významnější nepokoje. V roce 1960 byla přijata nová socialistická ústava, konstatující, že socialismus zvítězil a kodifikovala vedoucí úlohu KSČ.

V mezinárodním měřítku hrozila v roce 1962 jaderná válka kvůli rozmístění sovětských raket na Kubě. V roce 1962 došlo k tzv. kubánské raketové krizi, když Sovětský svaz umístil rakety středního doletu na Kubu jako reakci na umístění amerických raket v Turecku. Krize byla vyřešena smírně.

V roce 1964 vstoupila americká vojska do jižního Vietnamu na podporu tamního protikomunistického režimu. V letech 1966–1969 probíhala v Číně kulturní revoluce. Na blízkém východě proběhla roku 1967 tzv. šestidenní válka mezi Izraelem a Sýrií, Jordánskem Irákem a Egyptem. V ČSSR docházelo od počátku 60. let k postupnému uvolňování především v kulturní sféře (viz sjezd spisovatelů 27.–29. června 1967). V té době byl prezidentem a generálním tajemníkem ÚV KSČ Antonín Novotný. Jedním z důvodů jeho odvolání na počátku roku 1968 byla jeho averze vůči slovenským požadavkům. Vystřídal ho Alexander Dubček. Bylo zahájeno období „Pražského jara“, rozsáhlé uvolnění ve straně i společnosti. Ostatní socialistické země s výjimkou Jugoslávie a Rumunska vývoj v ČSSR nepodporovaly. Slibně se rozvíjející obrodný proces ukončily sovětské tanky spolu s armádami dalších čtyř států Varšavské smlouvy.

Představitelé obrodného procesu byli převezeni do Moskvy, kde pod nátlakem podepsali tzv. moskevský protokol (s výjimkou Františka Kriegela). Protokol otevřel cestu k likvidaci obrodného procesu, uznání tzv. bratrské pomoci a normalizace společnosti. Našli se jen čtyři poslanci, kteří hlasovali proti schválení moskevských protokolů. Alexander Dubček ještě podepsal tzv. pendrekový zákon, umožňující rychlé odsouzení účastníků nepokojů. 16. ledna 1969 se na protest proti normalizaci společnosti upálil student Jan Palach, který měl ještě několik následníků.

Další důležitou událostí byla tzv. hokejová revoluce v březnu 1969, kdy česko-slovenští hokejisté porazili na mistrovství světa ve Švédsku hokejisty sovětské. Vyvolalo to masové nepokoje, když pravděpodobně nějaký provokatér hodil dlažební kostku do výkladu sovětského Aeroflotu. Konzervativní síly ve straně toho využily k sesazení Alexandera Dubčka a jeho nahrazení Gustávem Husákem. Opozice se ještě naposledy postavila normalizaci při nepokojích v srpnu 1969, potlačených čs. armádou a lidovými milicemi. Poté začalo období tuhé normalizace. Vody normalizace trochu zčeřil dopis Václava Havla Gustávu Husákovi z 8. dubna 1975, ve kterém se zmiňuje o pokračující apatii a normalizaci ve společnosti.

Na přelomu let 1976–1977 vznikla Charta 77. Byla to neformální občanská iniciativa, která kritizovala politickou a státní moc za nedodržování občanských a lidských práv, k nimž se zavázala při podepsání závěrečného aktu konference o spolupráci a bezpečnosti v Evropě v Helsinkách v roce 1975.

Signatáři úvodního prohlášení a lidé kolem nich vytvořili neformální opoziční skupinu. Ta stála v čele boje proti režimu. Mezi její příznivce patřili reformní komunisté, katolíci a evangelíci i např. Zelení. Charta vydávala prohlášení o situaci v Československu. Aktivnější na veřejnosti začala být až na konci 80. let v éře M. Gorbačova, F. Mitteranda, R. Reagana, M. Thatcherové, papeže Jana Pavla II. a polské Solidarity i reforem v Maďarsku. První veřejná demonstrace po devatenácti letech se konala k 28. říjnu 1988, další 17. listopadu, třetí pak jako první

povolena 14. prosince při příležitosti návštěvy F. Mitteranda v Praze. Následujícího roku se konaly demonstrace v lednu – tzv. Palachův týden, kdy režim zase brutálně zasáhl. Mezitím se k moci dostala v Polsku Solidarita, liberalizoval se režim v sousedním Maďarsku. Začal masový exodus východních Němců přes nově otevřené maďarsko-rakouské hranice, nebo přes západoněmeckou ambasádu v Praze. Čs. opozice se k výročí 21. srpna, nebo 28. října příliš neangažovala. Dalším významným dnem byl 17. listopad. Tady byl domluven pietní pochod na Vyšehrad mezi zástupci studentských iniciativ a Městského výboru SSM. Jak je známo, při zpáteční cestě bylo čelo průvodu dovedeno na Národní třídu. Zde byli studenti obklíčeni a zbiti policisty. Začala sametová revoluce. KSČ přišla o vedoucí úlohu a rozpadla se.

Téma činnosti KSČ je stále velmi přitažlivé. Věnovala se mu obsáhle již oficiální komunistická historiografie. Z uvedeného přehledu je jasné, že v dějinách KSČ se uplatnila plejáda osobností zcela různorodých.

Po roce 1989 se otevřely široké možnosti studia v archivech o vnitřní situaci ve straně a její politice. Navzdory mnoha vydaným publikacím na toto téma stále ještě zdaleka nemůžeme říci, že téma KSČ už je zpracováno. Doposud nevznikla syntéza, shrnující pro české dějiny mimořádně důležitou sedmdesátiletou činnost KSČ.

Nyní k vlastnímu slovníku:

Dvoudílný biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989) obsahuje hesla 326 osob, které zastávaly vedoucí politické funkce v KSČ od jejího vzniku až po pád režimu na konci roku 1989. Zahrnuje medailony předsedů a generálních tajemníků strany, politbyra a předsednictva, ale i členy ilegálního vedení strany za druhé světové války.

V úvodní studii na s. 13–20 se dozvídáme, že osobnosti byly do slovníku zařazovány mimo jiné podle znalce archivního fondu ÚV KSČ Františka Štveráka, archiváře Národního archivu, který vydal velmi důležitý pramen k dějinám KSČ: *Schematismus k dějinám KSČ*.⁴ Publikace obsahuje základní informace o ústředních orgánech a biografické údaje o vedoucích představitelích strany. Z této publikace čerpali autoři slovníku množství informací k jednotlivým funkcionářům. Ve slovníku chybí např. Václav Kůrka, Arnošt Weidner a Jan Žižka. Jedná se o osobnosti, které byly podle některých údajů členy III. ilegálního ÚV KSČ. Tyto osoby jsou ale zmíněny v úvodní studii. Editoři publikace uvádějí, že administrativně-institucionální klíč, který byl použit při výběru jednotlivých představitelů, mohl způsobit zařazení některých nevýrazných, někdy epizodicky působících činovníků. Přesto editoři tento postup považují za správný. Umožňuje poznání všech členů nominálně nejvyšších orgánů KSČ.⁵ Kromě uvedených činitelů se ve slovníku nacházejí

4 Štverák, František: *Schematismus k dějinám KSČ (1921–1992)*. Praha 2010 (II. vydání 2018).

5 Viz *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, sv. 1. Praha 2018. s. 15.

i životopisné údaje několika osob, které v nejvyšších orgánech KSČ nepůsobily, ale z různých důvodů tam byly zařazeny. Hrály důležitou roli v jednotlivých etapách vývoje KSČ. Uveďme např. šedé eminence strany Gustava Beuera, Josefa Bubníka, Stanislava Budína, Vladimíra Clementise, Martina Dzúra, Závíše Kalandru, Kurta Konrada, Ludovíta Koreně, Júlia Maurera, André Simona, Ottu Šlinga, Václava Vacka a Emanuela Vajtauera.⁶

Kromě toho byl slovník rozšířen i o několik žen-političek KSČ: Mílu Grimichovou, Anežku Hodinovou-Spurnou, Helenu Malířovou, Julii Prokopovou a Gertrudu Sekaninovou-Čakrtovou.⁷

Jednotlivá hesla byla vypracována podle jasné definovaných parametrů. Nejsou ale šablonovitá. Texty jednotlivých autorů vykazují svébytný rukopis. V případech, když to bylo na základě studia pramenů a literatury možné, objevují se v medailonech následující údaje: jméno a příjmení funkcionáře; původní povolání, nejvyšší dosažené stranické, státní či jiné veřejné funkce; datum a místo narození;

datum a místo úmrtí; portrétní fotografie; sociální původ; rodinné zázemí; vzdělání, eventuálně stranické vzdělání; stručný nástin životních osudů, průběh politické kariéry; informace o postojích, které funkcionář během života zastával; přehled hlavní literatury a pramenů k uvedené osobě rozdělené do čtyř skupin: chronologicky řazena vlastní literatura funkcionáře – jeho paměti, knihy, které sám napsal, publikované projevy, články v periodících, u plodných autorů výčet literatury omezen na nejdůležitější tituly; literatura a tištěné prameny pojednávající o funkcionáři – Jeho biografie, odborné a popularizační práce, články v časopisech a sbornících, slovníková hesla, publikované prameny, paměti, články v dobovém tisku, studentské závěrečné práce; archivní materiály – osobní fondy funkcionářů, pokud existují, fondy institucí a organizací, v nichž tito představitelé působili. Zde jsou zařazeny i některé materiály dostupné na internetu, nejčastěji v rámci Česko-slovenské digitální parlamentní knihovny;

umělecká tvorba a nepsané – hrané a dokumentární filmy, hrané a dokumentární seriály, televizní a rozhlasové pořady, beletrie, básnické sbírky, sochy, pomníky, pamětní desky apod.⁸

Obraz politické kariéry se netýká jen jejich působení v KSČ. Zkoumá i členství v jiných politických stranách, ve státních funkcích, orgánech samosprávy a společenských organizací. Snaha je kladena na zdůraznění příslušnosti k různým stranickým frakcím a postojů ve zlomových okamžicích historie Československa a KSČ. Rozsah hesel se pohybuje od jedné do osmi normostran. Jak již bylo řečeno, k biografickému slovníku vedoucích funkcionářů KSČ bylo vytěženo rozsáhlé množ-

6 Tamtéž.

7 Tamtéž, s. 16

8 Tamtéž.

ství archivních fondů. Mezi nejdůležitější patří fond ÚV KSČ a ÚV KSS spravované Národním archivem v Praze a Slovenským národním archivem v Bratislavě. V Národním archivu v Praze bylo ještě hojně čerpáno z fondu Policejní ředitelství Praha II. Ve fondu se nacházejí dokumenty týkající se činnosti představitelů KSČ za První republiky. V případě, že osoba vykonávala poslanecký mandát, bylo možno čerpat cenné údaje z Archivu Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR. Důležité jsou i materiály represivních sil a bezpečnostních složek v Archivu bezpečnostních složek, slovenského Archivu Ústavu paměti národu a Vojenského ústředního archivu, resp. Vojenského historického archivu. Cenné byly i informace z Archivu ministerstva zahraničních věcí. U důležitých odborových předáků bylo možno prozkoumat fondy Všeodborového archivu. U meziválečných komunistických funkcionářů prostudovali někteří autoři archiválie v Ruském státním archivu sociální a politické historie, kde je uložen fond 495 (Komintern).⁹

V ojedinělých případech autoři využívali metodu orální historie a vedli rozhovory s dosud žijícími funkcionáři. Ti jim poskytli svůj pohled na různé události z dějin KSČ. Týká se to hesel Miloše Jakeše, Vladimíra Kabrny, Jiřího Sekery a Zdeňky Tesařové. Údaje o vedoucích představitelích sdělili také jejich příbuzní: Miroslav Hradil (synovec Jozefa Lenárta), Ivan Klinger (syn Evžena Klingera), Kateřina Marková (pravnučka Zdeňka Nejedlého) a Irena Novotná (neteř Pavla Hrona). Někteří dosud žijící představitelé, či příbuzní již zemřelých funkcionářů odmítli svědectví poskytnout, což samozřejmě editoři museli respektovat.¹⁰

Na s. 23–43 publikace následuje obsáhlá studie Jakuba Rákosníka o činnosti a vývoji KSČ za První republiky. Uvádí zde např., že léta 1921–1924 byla léta stabilizace strany. Druhou fází představuje období 1924–1929. Tehdy mladá generace v čele s Klementem Gottwaldem, tzv. karlínští kluci, ovládla stranu. Třetí fáze 1929–1935 vychází z teorie o sociálfašismu a bojové taktiky třídy proti třídě. Čtvrtá fáze začíná v roce 1935 po sjezdu Kominterny, kdy byla v boji proti fašismu doporučena komunistickým stranám spolupráce se sociální demokracií. Slovy Zdeňka Kárníka, že nový kurs Kominterny byl míněn opravdu jako nový kurs, směřující k cestě bolševického komunismu k moci. Jak se ukázalo v následujících letech za II. světové války i po ní, byl tento kurs úspěšný.

Následuje rozsáhlá studie Jiřího Pernese o vývoji KSČ v letech 1938–1989 (s. 55–108). Podrobně zde popisuje činnost KSČ za druhé světové války včetně situace po podepsání paktu Ribbentrop-Molotov. Kominternu tehdy vyhlásila válku za oboustranně imperialistickou a za viníka Západ. KSČ bylo doporučeno spolupracovat s německým proletariátem. Situace se změnila po útoku Německa na Sovětský svaz 22. června 1941. Autor článku zde píše o činnosti KSČ za II. světové

⁹ Tamtéž, s. 17–18.

¹⁰ Tamtéž, s. 18.

války. V další části článku se Jiří Pernes zmiňuje o KSČ v letech 1945–1989, o vývoji stranického aparátu a stranického sboru.

Podrobně zde popisuje cestu vedoucí KSČ k „vítěznému únoru“, období politických procesů a čistek v první polovině 50. let i částečné uvolnění po smrti J. V. Stalina a Klementa Gottwalda v roce 1953, i další politické tání po XX. sjezdu KSSS. Uvádí také výsledky XII. sjezdu KSČ, na kterém prezident a první tajemník ÚV KSČ A. Novotný odsoudil kult osobnosti a rozhodl se zevrubně přezkoumat politické procesy 50. let. Provází čtenáře dynamickým vývojem 60. let končících Pražským jarem. Pražskému jaru se podrobně věnuje. Popisuje podrobně stranické prověrky, následující po sovětské okupaci, kdy bylo podle Jiřího Pernese vyloučeno a vyškrtáno ze strany na 470 000 členů. V závěrečné subkapitole svého článku se věnuje období normalizace až do Sametové revoluce (1969–1989).

Z vedoucích funkcí museli postupně odejít všichni vedoucí představitelé Pražského jara a nahrazení lidmi oddanými Moskvě. Zásadním mezníkem se stal XIV. sjezd KSČ 25.–29. 5. 1971, kdy došlo k výměně zbývajících představitelů. Nástup perestrojky a glasnosti ve II. polovině 80. let byl představiteli KSČ podporován jen verbálně. Protože všichni se do svých funkcí dostali za pomoci Moskvy, nechtěli teď, když byl v Moskvě nastolen nový kurz, cokoli měnit.

Došlo přece jen k určitým výměnám politiků, např. když 17. prosince 1987 odstoupil z funkce generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáv Husák a nahradil ho Miloš Jakeš. Z předsednictva ÚV KSČ byl 11. října 1988 uvolněn Lubomír Štrougal, 16. prosince 1988 odstoupil Vasil Biľak, apod. Nově se členy tohoto orgánu stali např. Ladislav Adamec, Jan Fojtík, Miroslav Štěpán či Miroslav Zavadil. Brzy poté přišla sametová revoluce a KSČ se rozpadla. 24. listopadu rezignovali na své funkce tvůrci normalizačního systému Husák, Indra, Jakeš, Fojtík, Adamec a Pitra a bylo zvoleno nové předsednictvo. Jeho členy byli např. Karel Urbánek, který byl zvolen generálním tajemníkem, či Ignác Janák. V tomto složení dlouho nevydrželo, o dva dny později 26. listopadu 1989 byli uvolněni Jozef Lenárt, Miroslav Štěpán a Miroslav Zavadil.

K dalším částem publikace: biografická část knihy je koncipována jako medailony jednotlivých politických osobností (s. 109–687). Přináší mnoho nových informací. U každého funkcionáře je přehledně uvedena jeho publikační činnost i seznam pramenů a literatury o jeho osobě a autor hesla.

Knihy je doplněna soupisem zdrojů fotografií, seznamem zkratk, jmenným rejstříkem, seznamem autorů a lektorů a anglicky psaným resumé.

Publikace se stane užitečnou příručkou pro všechny zájemce o soudobé dějiny, zejména o dějiny Komunistické strany Československa.

Anev, Petr (ed.) – Bílý, Matěj (ed.): Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989), sv. 1 – 2, Academia. Praha 2018, 732 + 660 s.

KNIHA O ZEMSKÝCH VOLBÁCH V RAKOUSKO V LETECH 1919–1932

MIROSLAV ŠEPTÁK

Analýza rozmanitých aspektů voleb na místní úrovni má v rakouské politické vědě dlouholetou tradici.¹ Celá řada studií umožňuje posoudit změny programatických preferencí elektorátu, roli stranické příslušnosti a jednotlivých kandidujících osobností, vliv volební geografie na výsledky nebo odlišnosti volební kampaně. Naproti tomu historici věnovali dosud volbám na zemské úrovni pouze omezenou pozornost. Bývalý salcburský hejtman Franz Schausberger za Rakouskou lidovou stranu (v letech 1996–2004) v roce 1993 vydal monografii o zemských volbách v Dolním Rakousku, Vídní a Salcbursku a jejich vlivu na pád kabinetu Karla Buresche a následné vytvoření vlády Engelberta Dollfusse.²

Jeho kolega salcburský politolog Herbert Dachs patří mezi hlavní editory kolektivní monografie o zemských volbách v období od konce druhé světové války do počátku Kreiského éry (1945–1970).³ Tato kniha přinesla základní vhled do problematiky během „zlaté éry“ proporční demokracie (*Proporzdemokratie*) v Rakousku.

Není náhodou, že oba zmínění autoři (spolu s Michaellem Dippelreiterem) jsou editory recenzované kolektivní monografie věnované zemským volbám v letech 1919–1932. Kniha je rozdělena na jedenáct kapitol. Herbert Dachs v úvodní studii přináší empirické zamyšlení nad významem voleb a volebních kampaní pro moderní masovou společnost 20. století. Dalších devět studií se pak věnuje jednotlivým spolkovým zemím v Rakousku v pořadí Burgenland, Korutany, Dolní a Horní Rakousko, Salcbursko, Štýrsko, Tyrolsko, Vorarlbersko a Vídeň.

1 Zejména zásluhou ročenky Österreichisches Jahrbuch für Politik, Kärntner Jahrbuch für Politik a Steirische Jahrbuch für Politik.

2 Schausberger, Franz: Letzte Chance für die Demokratie. Die Bildung der Regierung Dollfuß I im Mai 1932. Bruch der österreichischen Proporzdemokratie. Wien – Köln – Weimar, 1993. Ve stručnější podobě Týž: Die Landtagswahlen des Jahres 1932 und ihre Folgen. Christliche Demokratie 9, 1991–1992, Nr. 1, s. 111–132; Týž: Ins Parlament, um es zu zerstören: das parlamentarische Agi(t)ieren der Nationalsozialisten in den Landtagen von Wien, Niederösterreich, Salzburg und Vorarlberg nach den Landtagswahlen 1932. Wien – Köln – Weimar, 1995, s. 92–162.

3 Zwischen Wettbewerb und Konsens. Landtagswahlkämpfe in Österreichs Bundesländern 1945–1970, ed. Herbert Dachs. Wien – Köln – Weimar 2006.

Při srovnání dlouhodobých voličských trendů v první rakouské republice se současným rozložením politických sil lze dojít k zajímavému závěru. Období 1919–1932 v podstatných rysech kopíruje s ohledem na zemskou politiku současnou politickou mapu alpské republiky. Například v nejvýchodnější spolkové zemi Burgenlandu vyhrála kromě roku 1927 vždy sociální demokracie. První pozici zde zaujímá rovněž v současnosti. Vysoký podíl dobře organizovaného dělnictva a velmi dobře fungující organizační struktura spolu s charismatickými členy strany pomohly sociální demokracii k dominantní pozici v rakouské metropoli, která ostatně nikdy nebyla vážně otřesena v demokratických podmínkách. Na základě výsledků korutanských zemských voleb v roce 1921 sociální demokraté poprvé v rakouských dějinách (s výjimkou Vídně) obsadili funkci zemského hejtmana. Tradičně silnou pozici zde měly politické strany tzv. třetího tábora, z něhož po druhé světové válce vznikla v současnosti velmi dobře známá Svobodná strana Rakouska. Ve zbývajících šesti spolkových zemích vykazovala silnou podporu křesťansko-sociální strana, na což dodnes navazují křesťansko-demokratičtí lidovci.

Studie věnované spolkovým zemím v mnoha ohledech zaplňují pomyslné „bílé místo“ v historiografii. Přehledným způsobem totiž shrnují dosud bádáním přehlížené avšak podstatné rysy volební kampaně jednotlivých relevantních stran, volební výsledky a jejich důsledky. Vychází z dobových právních předpisů, a především ze soudobých (regionálních) periodik. Uvedená heuristická báze dává značný prostor pro další bádání. Nový pohled do vybrané problematiky by mohlo přinést zohlednění volebních materiálů v celé své šíři, tj. dochovaných předvolebních letáků, plakátů apod. V této souvislosti se nabízí otázka, proč autoři nevyužili dokumentaci uloženou v příslušných zemských archivech, případně materiály torzovitě dochované ve fondech jednotlivých politických stran a jejich právních nástupců.⁴

Aniž bych chtěl snižovat kvalitu předchozích jinak pečlivě zpracovaných studií, za velmi cenný příspěvek považuji komparaci z pera Michaela Dolezala. Vídeňský politolog srovnal všechny spolkové země Rakouska prizmatem historického vývoje. Upozorňuje přitom na složité teritoriální otázky u Burgenlandu, Štýrska, Korutan, Dolního a Horního Rakouska i Tyrolska, kde dlouho na pozadí peripetií mezinárodních vztahů nebylo jasné, jaký územní rozsah a podobu bu-

4 Na spolkové úrovni uchovává dokumentaci křesťansko-sociální strany její právní nástupce Rakouská lidová strana. Archiv des Karl von Vogelsang Instituts, Wien, Parteiarchive, fond Christlichsoziale Partei. Materiály z proveniencí sociální demokracie srov. Verein für die Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien, fond: Sach-, Themen-, Chronologisches Archiv, Parteiarchiv vor 1934. Dokumentace k Velkoněmecké lidové straně srov. Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Wien, Bundeskanzleramt – Inneres, Partei- und Vereinarchive, fond Großdeutsche Volkspartei (1918–1936). Archiválie Landbundu shořely, dokumentace k Heimwehru je roztříštěna v mnoha veřejných a soukromých archivech.

dou mít jednotlivé spolkové země. M. Dolezal se věnuje rovněž důležitým parametrům volební soutěže z pohledu volební formule, velikosti volebních obvodů a existenci přísně vázaných kandidátek. Neopomenul srovnat volební kampaně z hlediska jejího načasování, formy, profilujících témat, míry personalizace a užití negativní kampaně či násilí vůči politickému protivníkovi. Stranou jeho zájmu nezůstala ani volební účast a výsledky.

Za pozitivní skutečnost pokládám fakt, že vydání knihy podpořily společně spolkové země Korutany, Dolní Rakousko, Salcbursko, Tyrolsko a Vorarlbersko, třebaže se jedná o období, kdy kompetitivní politika nabývala spíše konfrontační než konsenzuální charakter. Nakladatelství Böhlau dlouhodobě dbá na výbornou formální stránku svých publikací. Recenzovaná monografie nepředstavuje v tomto ohledu výjimku z pravidla. Přední strana obálky knihy v tvrdé vazbě zaujme výběrem třech soudobých plakátů. Samotný text doplňuje kvalitně zpracovaná obrazová příloha celkem 63 plakátů a letáků.

Přínos knihy spočívá v prvním souborném zpracování peripetií zemských voleb v letech 1919–1932. V mnoha případech se jedná o skutečně průkopnické studie, které poskytují spolehlivou a inspirativní bázi pro další výzkum. Monografie tak bez jakékoli pochybnosti představuje významný politologicko-historický příspěvek ke studiu rakouských dějin turbulentní meziválečné doby.

Radikale Phrase, Wahlbündnisse und Kontinuitäten Landtagswahlkämpfe in Österreichs Bundesländern 1919 bis 1932, ed. Herbert Dachs – Michael Dippelreiter – Franz Schausberger, Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar: 2017, 607 s. (Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für politisch-historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek, ed. Robert Kriechbaumer – Hubert Weinberger – Franz Schausberger).

NOVÉ SLOVINSKÉ ARCHIVNÍ PUBLIKACE

JAN KRLÍN

V následujícím přehledu bychom rádi představili některé z posledních tištěných publikací připravených slovinskými kolegy.

Sonja Anžič: Péče o chudé v Kraňsku. Sociální politika v Kraňsku od poloviny 18. století do roku 1918

Sonja Anžič se nejprve po úvodu (s. 5–7) zabývá v krátkém přehledu sociální politikou v Kraňsku do 12. století dále obdobím do 12 do 16. století a stručně i obdobím od 16. do 18. století (s. 9–22). Autorka se zaměřuje především na období 1750–1918. V knize pojednává o zákonech o chudině a fungování chudinských institucí i o zákonu o domovských obcích (23–44). Dále se zabývá péčí o chudinu v nemocnicích (45–54) v chudinských domech (55–60), nalezincích (61–64), sirotčincích (65–78), ústavech pro duševně nemocné (78–84), donucovacích pracovnách a vězeních (85–94), chorobincích (94–95), pracovišti pro hluchoněmé (s. 95). Publikace je doplněna závěrem v němčině (103), seznamem použitých pramenů (107), prameny a literaturou (107).

Srbská pravoslavná církev ve Slovinsku v meziválečném období

Ředitel Arhivu republike Slovenije Bojan Cvelfar vydal zajímavou publikaci k poměrně neznámému tématu. Kniha je rozdělena následovně: úvod (s. 9–13). Kapitola druhá pojednává o situaci východní církve v uvedeném období. Podkapitoly pojednávají o pravoslavné církvi a její organizaci (s. 14–19), dále o situaci srbské pravoslavné církve ve Slovinsku (s. 20–24), další subkapitola se týká rozdělené pravoslavné církve před sjednocením (s. 25–38). Následující kapitola pojednává o srbské pravoslavné církvi po sjednocení do roku 1941. Subkapitoly jsou začátek sjednocování (s. 40–43), dále pak vyhlášení sjednocené církve Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (s. 44–46), éra patriarchy Dimitrije Pavloviće (1921–1930), vláda patriarchy Varnava (Petara) Rosiće (1930–1937) a konečně další podkapitola pojednává o období patriarchy dr. Gavriela Dožiče (1938–1950).

Následuje kapitola o koexistenci různých náboženství v novém státě (s. 67–71) a podkapitoly ministerstvo odpovědné za věci víry (s. 72–76), Zákon a ústava o srbské pravoslavné církvi (s. 77–79) a konečně vojenští duchovní v období království SHS (s. 80–84).

Následuje kapitola o slovinské eparchii (s. 85) a subkapitoly: Pod jurisdikcí Gornje Karlovaške eparchie (s. 86–96), ustanovení záhřebské eparchie (97–101), konference duchovenstva a pobyty metropolit ve Slovinsku (s. 102–112).

Další kapitola se týká přechodů na pravoslavnou víru ve Slovinsku (s. 113), následují subkapitoly: statistický přehled s několika příklady (s. 112–131), změna víry u dětí (s. 132–134), právo uzavírat sňatky (s. 135–148). Následuje kapitola Církevní společenství a farnosti ve třech největších slovinských městech (s. 149–166).

Další kapitola se týká srbského pravoslavného společenství a farnosti Lublaň (s. 167), obsahuje tyto podkapitoly: Organizace a správa církevního společenství (s. 173–181), Oslavy svatého Sávy (s. 182–188), farní duchovní (189–208), církevní zpěvy (s. 209–215), charita a bratrství pravoslavných Slovinců (s. 216–222), církevní obřady o svátcích a jiných mimořádných příležitostech (223–244), oslavy vojenských jednotek a jiné přísahy (245–253), výuka pravoslavné víry (s. 254–260), duchovní služba v nemocnicích, sanatoriích a věznicích (s. 261–265), pokusy o zavedení pravoslaví v některých jiných krajích (266–271), spolupráce v duchovních záležitostech s ruskými emigranty (s. 272–280).

Následuje kapitola: Srbské pravoslavné církevní společenství v Mariboru (s. 281). Podkapitoly jsou tyto: Organizace a správa církevního společenství (s. 284–287), oslavy svatého Sávy (s. 288–290), farní duchovní (s. 291–296), život pravoslavné obce (s. 297–304), vojenské oslavy a přísahy (305–308), výuka pravoslaví (309–311), pokus o založení pravoslavné obce v Murské Sobotě (s. 312–314).

Další kapitola pojednává o srbském pravoslavném církevním společenství a farnosti v Celji (s. 315), obsahuje tyto subkapitoly: Organizace a správa církevní obce (s. 318–319), oslavy svatého Sávy (s. 320–324), farní duchovní (s. 325–336), život pravoslavné obce (s. 337–356), oslavy vojenských jednotek, vojenské a jiné přísahy (s. 357–360), výuka pravoslaví (s. 361–362), duchovní péče v nemocnicích, sanatoriích a lázních (s. 363–364). Následující kapitola se týká výstavby církevních objektů na území dnešního Slovinska (s. 387), s podkapitolami: Chrám svatého Sávy v Celji (s. 389–426), kostel svatého Cyrila a Metoděje v Lublani (427–478) a Lazarica v Mariboru (s. 479–508).

Publikace je doplněna závěrem (s. 509–519), resumé v angličtině (s. 519–528), soupisem pramenů a literatury (529–534) a jmenným rejstříkem (s. 535).

Podoba lublaňských hostinců na přelomu 19.–20. století

Po krátkém resumé ve slovinštině a němčině (s. 13–16) následuje vlastní úvod (7–24). Autorka zde uvádí, že se jedná o její magisterskou práci a že dějiny slovinských (lublaňských) pohostinství nejsou zdaleka vyčerpaným tématem.

První kapitola knihy pojednává o tom co bylo veřejným a soukromým v 19. století (s. 25–46). Mezi veřejné prostory se řadily hostince a kostely, veřejné hostinské prostory měly jako výhodu multifunkčnost. Zájem o hostince nastal se

vzrůstem volného času. Zabývá se rovněž druhy a typy restaurací. Hostince se staly zároveň prostorem kulturního, ideologického politického a národostního diskurzu a diferenciacie.

Druhá kapitola (s. 47–60) se zabývá dostupností hostinců, otevírací dobou a návštěvníky lublaňských hostinců z hlediska sociálního statutu. Řeší otázku stálých stolních společností, spolků a skupinami zaměstnanců. Publikace se dále zabývá národnostní strukturou návštěvníků hostinců. Zpočátku převládali Němci. Později se otvíraly i slovinské restaurace.

Další kapitola (61–84) pojednává o tom, že lublaňské hostince tvořily především mužský svět. Ženy v hostincích nepodporovala ani katolická církev. Jinak ženy, které v hostincích pracovaly, se zabývaly širokým spektrem činností od servírky po prostitutku.

Následující kapitola (s. 85–114) se zabývá normami chování ve veřejném prostoru hostinců, bontónem a předpisy chování. Např. začátky slovinského protialkoholního hnutí.

Další kapitola (s. 115–158) řeší právní statut hostinců a vyjmenovává nejznámější hostince v Lublani.

Následující kapitola se zabývá velikostí hostinců a zmiňuje nejznámější hostinské a kavárenské rodiny např. Josef (Josip) Zalar první slovinský hoteliér a kavárník, dále zde uvádí rodiny německých hostinských.

Další kapitola (s. 159–194) se zabývá velikostí hostinců a velikostí rodin hostinských. Rovněž tak uvádí strukturu hostinců v jednotlivých částech Lublaně.

Kniha pokračuje kapitolou (195–240), ve které se zabývá vlastními budovami hostinců, jejich prostory a zázemím.

Autorka je rozlišuje na předměstské (selské, povoznické), dále pak městské hostince pro široké vrstvy, brlohy na nižší úrovni, nálevny kořalky a levného vína.

Zajímavá je i kapitola (241–351), ve které se autorka pokusila udělat seznam všech lublaňských hostinců, podle jednotlivých čtvrtí.

Kniha je doplněna závěrem (s. 351) a seznamem pramenů a literatury (359–368), seznamem fotografií (369–372) a abecedním seznamem hostinců nebo jejich vlastníků (s. 373–380).

Kazenski proces proti Črtomiru Nagodetu in soobtoženim. Epilog. Ljubljana 2017.

Soudní proces proti tomuto slovinskému liberálnímu politikovi jsem podrobně popsal v recenzi pro sborník *Paginae historiae* 24/1, 2016 na s. 461–462. V roce 2017 obě slovinské autorky vydaly k tomuto dílu ještě epilog. Publikace je rozdělena následovně: první kapitola s. 1–5 úvod. Druhá kapitola Soudní proces proti Črtomiru Nagodetu a spoluobžalovaným – po rozsudku (s. 16–37). Třetí kapitola se nazývá dlouhá cesta za nápravou křivd (s. 38–141). Kapitola čtvrtá se jmenuje

trestní právo a trestní soudnictví od roku 1947 do roku 1991. 5. kapitola je nazvána poslední kapitoly (s. 172–211). Kniha je doplněna přílohami (s. 212–227). Rovněž seznamem pramenů a literatury (s. 228–237), také soupisem reprodukováných archiválií (238–241). Dále seznamem zkratk (s. 242–245), jmenným rejstříkem (s. 246–253) a konečně medailonkem o autorkách (s. 254).

Slovenci začenal sa novi časi...1918–1920

Jedná se o katalog výstavy. Autoři publikace jsou Podlipnik, E. E., Hodnik, M., Mušič, D., Šega, J.

V několika kapitolách se pojednává o vyhlášení nezávislosti SHS 29. října 1918(10–13). Rovněž se píše o tom, jaké územní ztráty utrpělo Slovinsko na účet Itálie (s. 14–17), o výbušné situaci v Korutanech (18–20), o triumfálním přijetí regenta Alexandra v Lublani (27–29), o tom že slovinský národ stojí na rozcestí (30–32). Slovinská vláda na svém prvním zasedání zavedla slovinštinu jako úřední jazyk, ostatní národnosti se musely přizpůsobit (33–35). Další kapitoly katalogu pojednávají o měnové odluce z rakouských korun na dináry (36–39) a otázce reformy zdravotnictví (40–43). Palčivá byla i otázka válečných invalidů (47–49). Z války zůstaly jen vzpomínky (50–52). Publikace je doplněna seznamem pramenů a literatury (s. 53) a závěrem ve slovinštině, němčině a angličtině.

Vodnik po arhivskem gradivu k I. svetovne vojne 1. del

Jedná se o první díl publikace popisující fondy vztahující se k První světové válce na území Slovinska. Od částí rakouských ministerstev vztahujících se k dnešnímu území Slovinska po archiválie z poslední vesnice. Práce má tedy velice široký záběr a podílí se na ní široké spektrum slovinských archivářů a historiků.

SEZNAM AUTORŮ

PhDr. Václav Bartůšek, Ph.D., Benešov
MMag. Dr. Andrea Brait, Institut für Zeitgeschichte, Universität Innsbruck
PhDr. Eva Drašarová, CSc., Národní archiv
Prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK
PhDr. Jan Krlín, Ph.D., Národní archiv
Mgr. Vojtěch Kroužil, Ministerstvo zemědělství ČR
PhDr. Jiří Křestan, CSc., Národní archiv
Lubor Kunc, Praha
Mgr. Richard Mahel, Ph.D., Národní archiv
Michal Plavec, Národní technické muzeum
Dr. David Schriffl, Institut für Neuzeits- und Zeitgeschichtsforschung ÖAW
Wien
PhDr. Miroslav Šepták, Ph.D., Národní archiv
doc. PhDr. Marek Šmíd, Ph.D., Historický ústav FF JU v Českých Budějovicích
Dr. mag. Dipl. ing. Vlasta Valeš, Wissenschaftliches Forum Tschechen in Wien
Mgr. Lukáš M. Vytlačil, Ústav pro českou literaturu AV ČR

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Hranice Německého Rakouska 1918 a současné Rakouské republiky s vyznačením německorakouských provincií v Čechách a na Moravě (zdroj: zákon č. StGBL 40/1918 uložený na <http://www.verfassungen.de/at/at18-34/gesetz40-1918.htm>)

Doporučený dopis z pošty Warnsdorf 2 odeslaný dne 31. 12. 1918 do Vídně s otiskem neznárodněného služebního kašetu nádražního ředitelství Warnsdorf (zkratka k. k.); výjimečně pozdní celistvost státního útvaru Německé Čechy

Nedoplačená celinová dopisnice 8hal Karel odeslaná dne 16. 12. 1916 z Opavy do Prahy, kde vybráno doplatné 5hal formou doplatní známky; celina provincie Sudetenland s vylepenou čs. předběžnou známkou

Obchodní dopis odeslaný z Č. Krumlova v lednu 1919 s vylepenou půlenou známkou Karel 30hal a celkovým výplatným 21hal; přefrankováno o 1hal

Ústřížek balíkové průvodky odeslané v únoru 1919 z poštovního úřadu Teplice-Sanov na poštu Moldava se smíšenou čtyřbarevnou frankaturou rakouských a čs. výplatních známek v celkové hodnotě K3,30 doplněný navíc čs. doplatní známkou 5 hal emise 1919 na úhradu poplatku za avízo zásilký

Rakouská zálepka emise 1916 dofrankovaná známkou 5hal Koruna odeslaná dne 31. 10. 1918 z České Lípy do Terezína

Doporučený dopis odeslaný roku 1921 z Horní Řasnice do Liberce nesoucí otisk
čs. poštovního razítka 1. typu

Doporučený dopis odeslaný roku 1919 z Ústí nad Labem do Domažlic vyplacený
čs. známkami emisí Hradčany a nesoucí čs. R nálepku typu CSI

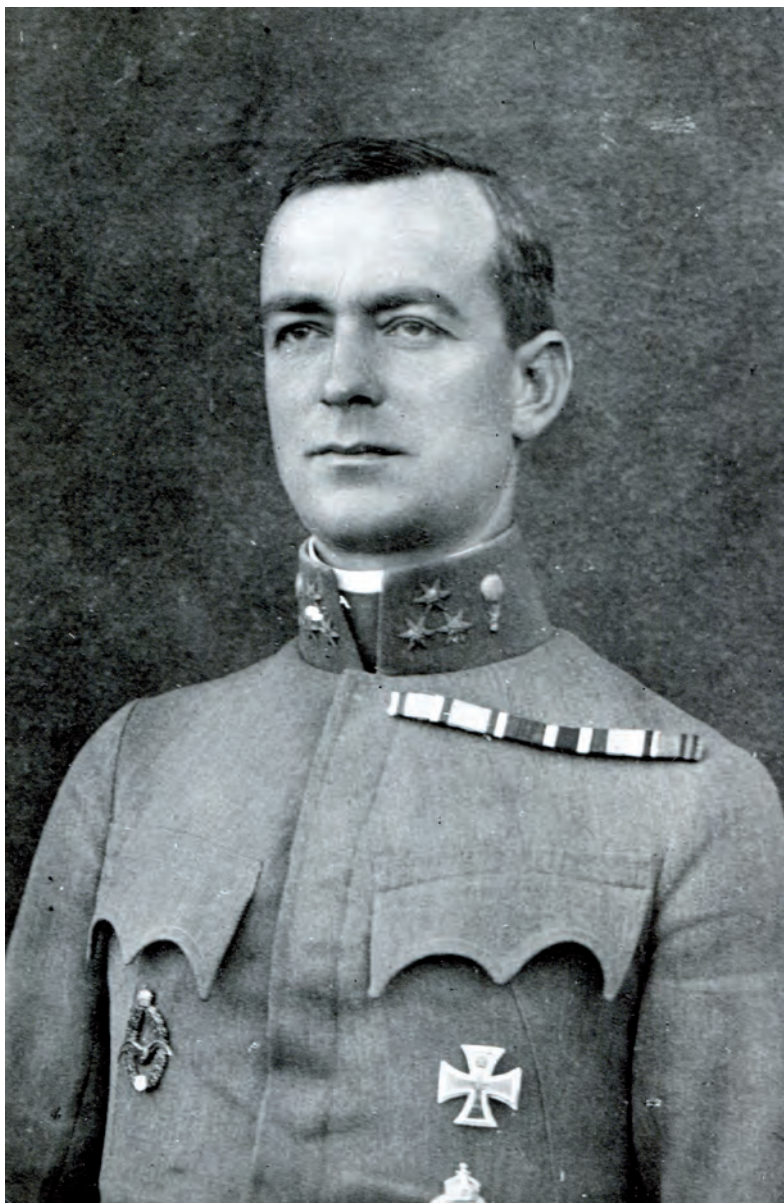
Doporučený dopis odeslaný dne 17. 12. 1918 z Nového Města pod Smrkem do Německa, vyfrankovaný rak. známkami emise Karel I 15+ 30hal a rakouskou R nálepkou typu R3; výjimečná celistvost z období existence útvaru Německé Rakousko

*Na snímku ze kbelského letiště jsou letadla Fokker F.VIIa, L-BAAI, výr. č. 4919 Československé letecké společnosti, Junkers G 24ba, D-1016, výr. č. 839, společnosti Deutsche Lufthansa a Fokker F.VIIa, L-BAAH, výr. č. 4918 a Avia BH-25.2, L-BABB Československé letecké společnosti. Kolem roku 1929.
(Foto Archiv NTM.)*

Dopravní letadlo Avia BH-25.4, L-BABD, které létalo na lince Praha-Vídeň v letech 1928 až 1930, na letišti Kbely. (Foto Archiv NTM.)

Vrchní ředitel Československé letecké společnosti Karel Hupner. Ještě jako rakousko-uherský letecký důstojník a velitel Fliegerkompagnie 29. (Foto Archiv NTM.)

Do okupace republiky v březnu 1939 se právem mohlo ruzyňské letiště pyšnit mezinárodním statusem. Na prvním snímku vidíme celou plejádu různých letadel různých leteckých společností. V první řadě vpředu Douglas DC-2 Československé letecké společnosti, za ním Wibault-Penhoet 283.T12 společnosti Air France, Avia/Fokker F-IXD Československých aerolinií a Douglas DC-2 nizozemské společnosti KLM. V druhé řadě úplně vzadu patrně Douglas DC-2 se sovětskou imatrikulací a před ním Letov Š-32 Československých aerolinií. (Foto Archiv NTM.)

Příchod letadla		Datum	Číslo	Letadlo (typ a číslo)	Pilot	Cíle, úkol letu	Start a přistání	Doba letu	Popis letu, provedení úkolu	Poznamenání vyletěle (části)
Příchod	Letadlo									
51	769	27. 3.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	13. 27	1. 35		
52	769	28. 3.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	15. 08	1. 35		
53	769	29. 3.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	10. 02	1. 35		
54	769	30. 3.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	11. 20	1. 35		
55	769	31. 3.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	12. 58	1. 35		
56	769	1. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	13. 52	1. 35		
57	769	2. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	14. 27	1. 35		
58	769	3. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	15. 46	1. 35		
59	769	4. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	16. 28	1. 35		
60	769	5. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	17. 19	1. 35		
61	769	6. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	18. 21	1. 35		
62	769	7. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	19. 23	1. 35		
63	769	8. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	20. 25	1. 35		
64	769	9. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	21. 27	1. 35		
65	769	10. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	22. 29	1. 35		
66	769	11. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	23. 31	1. 35		
67	769	12. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	24. 33	1. 35		
68	769	13. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	25. 35	1. 35		
69	769	14. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	26. 37	1. 35		
70	769	15. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	27. 39	1. 35		
71	769	16. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	28. 41	1. 35		
72	769	17. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	29. 43	1. 35		
73	769	18. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	30. 45	1. 35		
74	769	19. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	31. 47	1. 35		
75	769	20. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	32. 49	1. 35		
76	769	21. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	33. 51	1. 35		
77	769	22. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	34. 53	1. 35		
78	769	23. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	35. 55	1. 35		
79	769	24. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	36. 57	1. 35		
80	769	25. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	37. 59	1. 35		
81	769	26. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	38. 61	1. 35		
82	769	27. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	39. 63	1. 35		
83	769	28. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	40. 65	1. 35		
84	769	29. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	41. 67	1. 35		
85	769	30. 4.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	42. 69	1. 35		
86	769	1. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	43. 71	1. 35		
87	769	2. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	44. 73	1. 35		
88	769	3. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	45. 75	1. 35		
89	769	4. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	46. 77	1. 35		
90	769	5. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	47. 79	1. 35		
91	769	6. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	48. 81	1. 35		
92	769	7. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	49. 83	1. 35		
93	769	8. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	50. 85	1. 35		
94	769	9. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	51. 87	1. 35		
95	769	10. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	52. 89	1. 35		
96	769	11. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	53. 91	1. 35		
97	769	12. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	54. 93	1. 35		
98	769	13. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	55. 95	1. 35		
99	769	14. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	56. 97	1. 35		
100	769	15. 5.	100	Letov Š-32	Pilát a Práhy	do Vídně	57. 99	1. 35		

Stránka ze zápisníku letů Ondřeje Leitkapa, který létal v březnu 1928 první lety mezi Vídní a Prahou. (Zápisník letů v držení Emila Kubáta.)

Paginae historiae

Sborník Národního archivu

27/2019, č. 2: Československo-rakouské vztahy ve 20. století

Vedoucí redaktorka: Eva Drašarová

Redakční rada: Emilie Benešová, Jan Kahuda

Redakční kruh: Marie Bláhová, Waclaw Gojniczek, Tomáš Kalina, Jana Konvičná, Jiří Křestan, Zlatuše Kukánová, Lenka Matušíková, Vlasta Měšťánková, Sheilagh C. Ogilvie, Jaroslav Pažout, Zdislava Röhnsner, Vladimír Růžek, Helena Sedláčková, Monika Sedláková, Vlasta Valeš

Redaktor svazku: Miroslav Šepták

Lektorace: Jan Dobeš, Václav Šmidrkal

Překlad německých resumé: Markéta Kachlíková, Stefan Scholz

Překlad anglických resumé: Martin Klečacký

Grafická úprava, sazba a návrh obálky: Eva Tamchynová

Sborník *Paginae historiae* je zapsán do evidence periodického tisku vedené u Ministerstva kultury pod číslem MK ČR E 20580.

Sborník *Paginae historiae* je zařazen do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR vedeného Radou pro výzkum, vývoj a inovace. Publikace neprošla jazykovou úpravou.

Vydal Národní archiv, Archivní 4, 149 01 Praha 4 v roce 2019.

<http://www.nacr.cz/publikace/periodika/paginae-historiae-archiv/>

Vytiskl Národní archiv

Vydání první

Počet stran 356

ISSN 1211-9768